

GÖRÜP İŞİTTİKLERİM

ALİ FUAT TÜRKELDİ

TÜRK TARİH KURUMU

TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARINDAN
II. SERİ — No. 15

ALİ FUAD TÜRKGELDİ

GÖRÜP İŞİTTİKLERİM

Metin dışında 36 resim vardır.

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ — ANKARA

1 9 4 9

İ Ç İ N D E K İ L E R

TÜRK TARİH KURUMUNUN ÖNSÖZÜ.	V
ALİ FUAD TÜRKGELDİ'NİN KISA BİYOGRAFİSİ. .	VII
BAŞLANGIÇ	3

BİRİNCİ KISIM

SADARET MEKTUPÇULUĞUNDA BULUNDUĞUM ZAMANA AİT VEKAYİ (10)

Hüseyin Hilmi Paşa'nın sadareti	24
Tevfik Paşa'nın sadareti	31
Sultan Reşad'ın cülûsu	37
Hüseyin Hilmi Paşa'nın ikinci sadareti	46

İKİNCİ KISIM

SULTAN REŞAD DEVRİNDE BAŞKİTABETTE BULUNDUĞUM ZAMANA AİT VEKAYİ (59)

Balkan muharebesi	65
Bab-ı Âli baskını	86
1. Zeyl: Balkan muharebesi neticesinde taleb-i sulh olunması lüzûmuna dair Meclis-i Vükelâ mazbatası sureti	94
2. Zeyl: Meclis-i umumîde iftitah-ı kelâm olarak Kâmil Paşa tarafından kıraat ettirilen hitabe . . .	102
3. Zeyl: Meclis-i umumîde ahvâl-i siyasiyenin safahat-ı mühimmesine dair Hariciye nâzırı Gabriyel Efendi tarafından kıraat ettirilen izahnâme sureti	103
4. Zeyl: Edirne'nin terki hakkında devletler tarafından verilen nota üzerine îtası tasavvur olunan cevabın esaslarını mutazammın Kâmil Paşa tarafından kaleme alınan varaka sureti.	109
Mahmud Şevket Paşa'nın sadareti.	110
Said Halim Paşa'nın sadareti.	115
Edirne'nin istirdadı	118
Harb-i umumî	126
Said Halim Paşa'nın istifası.	139
Tal'at Paşa'nın sadareti	141
Sultan Mehmed Reşad'ın irtihali	148

ÜÇÜNCÜ KISIM

SULTAN VAHİDEDDİN DEVRİNDE BAŞKİTABETTE
BULUNDUĞUM ZAMANA AİT VEKAYİ (152)

İzzet Paşa'nın sadareti ve Mondros mütarekesi . . .	168
İzzet Paşa'nın istifası	173
Tevfik Paşa'nın sadareti	178
Tevfik Paşa'nın ikinci kabinesi	195
Kabinede tebeddülât	200
Ferid Paşa'nın sadareti	211

DÖRDÜNCÜ KISIM

YUNANLILAR TARAFINDAN İZMİR'İN İŞGALİ VE
NETÂYİCİ (226)

Ferid Paşa'nın ikinci kabinesi	228
Ferid Paşa'nın üçüncü kabinesi	251
Ali Rıza Paşa'nın sadareti	270
Sâlih Paşa'nın sadareti	280
Ferid Paşa'nın sadaret-i âhiresi ve benim infisalim. . .	283
İSTİTRAD	288

İ N D E K S

I. Şahıs adları	301
II. Yer, kavim ve devlet adları	312
Düzeltilmeler	317

Ö N S Ö Z

İkinci Meşrutiyet devrinin en karışık hadiselerine şahid olmuş ve uzun yıllar Sultan Reşad'la Sultan Vahîdeddin'in Mâbeyn Başkâtipliğini yaparak, devletin ve sarayın 'esrarına yakından vukuf peyda etmiş olan, Sadaret Müsteşarı Rahmetli Ali Fuad Türkgeldi'nin "*Görüp İştiklerim*," adını taşıyan ve Osmanlı İmparatorluğunun son günlerindeki hadiseleri ve o devrin devlet adamlarında görülen ruh haletlerini çok güzel tasvir eden hâtıralarını, bu cilt içinde, aynen yayınlamış bulunuyoruz. Hâtıralarda adı geçen bazı mühim şahsiyetlerin fotoğrafları esere tarafımızdan eklenmiştir. Bu fotoğrafları kendi koleksiyonundan bize vermek lûtfunda bulunan üyelerimizden Sayın Osman Ferid Sağlam'a bilhassa teşekkür ederiz. Eserin başına konmuş olan biyografi, Rahmetlinin âilesi tarafından bize verilmiş olan notlardan kısaltılmıştır.

Müellifin Türk Tarih Kurumu tarafından satın alınmış diğer eserleri de sırasıyle basılacaktır.

TÜRK TARİH KURUMU

ALİ FUAD TÜRKGELDİ'NİN KISA BİYOGRAFİSİ

1867 — 1935

Ali Fuad Türkgeldi, Tanzimat devri ricalinden Dahiliye müsteşarı Celâl Bey'in torunu ve Tercüme odası Mühimme müdürü Cemal Bey'in oğludur.

6 Rebî ül-evvel 1284 (8 Temmuz 1867) tarihinde İstanbul sayfiyelerinden Acıbadem'de doğmuştur.

Soğukçeşme Askerî rüşdiyesi ile Lisan mektebini bitirmiş ve 9 Muharrem 1313 (2 Temmuz 1895) tarihinde Hukuk mektebinden sınıfının birincisi olarak çıkmıştır. Büyük babasının evinde oturan Hindli Hoça İskender Efendi'den de farisî edebiyatını okumuştur. 13 Muharrem 1299 (5 Aralık 1881) tarihinde mülâzimetle Dahiliye Mektûbî kalemine girmiş; bir taraftan tahsiline, diğer taraftan resmî vazifesine devam ile yavaş yavaş ilerliyerek bir çok komisyonlarda çalıştıktan ve kaleme müdür olduktan sonra 11 Rebî ül-evvel 1319 (28 Haziran 1901) tarihinde Dahiliye mektupçusu olmuş ve 13 Rebî ül-âhır 1321 (9 Temmuz 1903)'den itibaren Dahiliye müsteşarlığına vekâlet etmiştir. Meşrutiyetin ilânında bu iki vazifeyi görmekte idi. 25 Şaban 1326 (22 Eylül 1908) tarihinde Sadaret mektupçusu ve 22 Şaban 1327 (8 Eylül 1909)'de Dahiliye müsteşarı olmuş ve bu vazifede iken Gazi Ahmed Muhtar Paşa kabinesinin iktidar mevkiine gelmesini müteakip Hüseyin Hilmi Paşa'nın Meclis-i vükelâda teklifi ve Sultan Reşad'a tavsiyesiyle 16 Şaban 1330 (31 Temmuz 1912)'da Mâbeyn başkitabetine tayin edilmiştir. Sultan Reşad'ın ölümüne kadar bu vazifede kaldıktan ve Vahîdeddin'in cülûsunda ibka edildikten sonra Damad Ferid Paşa'nın ikinci sadaretinde Kuvây-ı Milliye'yi âsî ilân eden hatt-ı hümayuna itirazı üzerine esasen icraatını tenkitten hali kalmadığı Sadrâzamla bütün bütün araları açılarak Şurây-ı devlet Maliye ve Nâfia dairesi riyasetine nakil suretiyle 15 Nisan 1336 (1920)'da Saraydan çıkarılmış ve Tevfik Paşa'nın son defa sadarete gelmesini müteakip aynı senenin 27 Ekiminde sadaret müsteşarlığına tayin

olunarak İstanbul hükûmetinin ilgasına kadar bu vazifede kalmıştır. Tekaütlüğünü istedikten sonra memuriyet hayatının en müşkül zamanlarında bile terk etmediği ilmî, tarihî ve siyasî tettebbulara devam ederek müteaddit eserler yazmıştır. *Rical-i mühimme-i siyasiye*, *Ma'ruf sîmalar*, *Mesâil-i mühimme-i siyasiye*, *Edvâr-ı Islâhat*, *Tarihî fıkralar*, *Âfâkî fıkralar* ve *Görüp işittiklerim* isimli hatıratı bu eserleri arasındadır. Ali Fuad Türkgeldi, yıllarca çektiği şeker hastalığının sonunda 3 Şubat 1935 Pazar sabahı vefat etmiş ve Yahya Efendi kabristanına gömülmüştür.

Ali Fuad Türkgeldi

Görüp İştiklerim

GÖRÜP İŞİTTİKLERİM

B A Ş L A N G I Ç

11 Temmuz 1324 tarihinde Meşrutiyetin ilânı sırasında Dahiliye nezâreti mektupçuluğunda bulunuyordum. Nezâret müsteşarlığı münhal olduğundan o vazifeyi de beş seneden beri vekâleten ifa ediyordum. Meşrutiyetten sonra iki ay daha devam eden bu memuriyetim esnasındaki meşagilim hakikaten tahammül-fersa bir derecede idi. Çünkü ilân-ı Meşrutiyetle beraber gerek İstanbul'da ve gerek taşrada ahval ve efkâr değişmiş, vükelâ ve ekser memurın tebeddül etmiş, matbuat gemi azıya almış, ahalinin müracaat tarzları büsbütün başka başka şekle girmişti. Nezârette zaten müsteşar bulunmadığı gibi ekser memurın de birer birer çekilerek yahut çektirilerek ortada mektu çudan başka bir merci kalmamıştı. Kapıda her gün sabah-tan akşama kadar müstacel işlerle ve eshab-ı mesalihin nihayetsiz müracaatları ile ve evde de uykudan kalkar kalkmaz torba torba evrak ile uğraşmakta, Kapıya gidince de takım takım eshab-ı müracaatın odamın önünde beklemekte olduklarını görürdüm. Bu kadar meşagile göğüs germek kolay iş değildi. Binnisbe genç denecek bir sinde bulunduğum halde Kapıda sandalyamda otururken iki defa üzerime baygınlık gelmişti. Vilâyetlerden her an ve dakika öyle telgraflar alınırdı ki derhal cevap verilmek muktezf ve bunlara cevap vermek için emir alacak makam mefkud idi. Benim selâhiyetim ise buna müsaid değildi.

İlân-ı Meşrutiyetin ilk günleri nutuklar ve nümayişlerle geçti. Pazar günü Mekâtib-i Askeriye ve Tıbbiye talebesi önlerinde muzika ile Bab-ı âli'ye gelerek Arz odası önünde nutuklar irad ettiler. İçlerinde at üzerinde bulunan bir gencin "*Kanun-ı esasî Midhat Paşa'nın hûn-ı nâhakkıyla yazılmıştır*," diye başlayan heyecanlı nutku o sırada hâl-i in'ikadda bulunan Meclis-i vükelâca hayli telâşi mucip olmuştur. Bunlar Sadr-ı âzam Said Paşa'nın aşağıya inmesini istedikleri halde müşarünileyh bizzat inmeyip söz söylemekten âciz bulunan ve zaten sevilmeyen Seryaver Cemal Paşa'yı göndermiş, o da "*Sadr-ı âzam Paşa hastadır, inemezler*," deyince "*Hasta ise Kapıya nasıl geliyor*," diye şiddetle mukabele görmüştür.

Ş Pazartesi günü Dahiliye nâzırı Memduh Paşa daireye gelirken o sabah bizzat Mabeyn'e giderek taşrada menfi ve mahbus olan mücrimîn-i siyasiyenin afvlerini arz edip Meclis-i vükelâca hemen mazbatası yapılarak istizan kılınması irade olunduğunu söylemişti. O gün meclisce mazbatası tanzim ve takdim kılınmış ve akşama doğru irade-i seniyyesi sâdır olmuş olduğundan Memduh Paşa beni Sadr-ı âzamın teneffüs odasına çağırarak tezkire-i samiyeyi tevdi ile derhal vilâyâta ve Zaptiye nezâretine tebliğ olunmasını söyledi.

Müsveddeyi bizzat yazıp götürdüğüm sırada Servet-i Fünun matbaasından üç zat gelerek kedisini görmek istediklerini haber verdiler. Bunlar Şeyh ul-islâm Efendinin mahdumu Şûray-ı devlet Mülkiye dairesi âzasından Ahmed Muhtar, İkdam gazetesi sahib-i imtiyazı Ahmed Cevdet ve Mirza Said Paşa zâde Kadri Bey'ler olup mahkûmîn-i siyasiyenin afvlerini ahali namına talep etmek üzere gelmişlerdi. Zaten kendisi o gün bizzat irade-i seniyyesini istihsal ederek telgraf ve tezkireleri yazılmakta olduğunu bildirdi ve bana da kendilerine gösterilmek üzere tezkire-i samiyeyi getirmemi söyledi; Tezkire-i samiyeyi getirip Memduh Paşa'nın muvacehesinde kıraat eyledim. İrade-i seniyyeyi Büyük kapı önünde tecemmü eden ahaliye bizzat kıraat ederse hüsn-i tesir hasıl edeceğini söyleyerek Memduh Paşa'yı alıp Binek taşı'na götürdüler. Müşarünileyh irade-i seniyyeyi kıraat edince halk kendisini şiddetle alkışlayıp kucaklamış ve o da bu muameleden pek memnun kalmıştır.

Ş Fakat ertesi gün hava değişti. Beyoğlu mutasarrıfı Hamdi Bey'in doğrudan doğruya irade-i seniyye ile Zaptiye nezâretine tayin olunması sû-i tesir hasıl ederek gazeteler "*Zaptiye nâzırının intihabı Dahiliye nezâretine ait olduğu halde mumâileyhin memuriyetini nasıl kabul ettin?*," diye Memduh Paşa'yı tahtieye başladılar.

Afv-i umumî kararının tebliği üzerine Zaptiye nâzırı Hapishâne-i umumî'deki siyasî mahbusîni tahliye için gidince sahtekârlık maddesinden dolayı mahkûm olan Malûmat gazetesi sahibi Baba Tahir, diğer cerâim-i âdiye mahkûmlarını başına toplayıp ve ellerinde silâh olduğu halde kapıyı tutup "*Ya bizi de salıverirsiniz veya bunları da bırakmayız,*" diye arbede

çıkarırlar. Zaptiye nâzırı keyfiyeti Bab-ı âli'den istizana mecbur olur; o sırada memlekette silâh patlayacak olursa netayic-i vahfme tevellüd edebileceği endişesiyle Meclis-i vükelâca istimal-i silâh için müsaade itasına cesaret edilemiyerek cümlesinin tahliye-i sebilleri hakkında emir verirler. Fakat ahali bu emri Meşrutiyeti yıkmak için hükümetin saniasına hamlederek o günden itibaren gerek Said Paşa ve gerek Memduh Paşa aleyhlerinde gazetelerle şiddetli hücumlar ve şifâhen dahi tehdidler vâki olur. Hükümet te salıverilen cânilerin toplatılması için emir vermek mecburiyetinde kalır.

Ş İlan-ı Meşrutiyetten bir hafta sonraki cumartesi günü Kanun-ı esasî ahkâmını tanzihen yeni Başmabeyinci Nuri Paşa marifetiyle ve Said Paşa kalemiyle mufassal bir hatt-ı hümayun vürüd edip Binek taşında halk muvacehesinde kıraat olundu. Fakat bunda Harbiye ve Bahriye nâzırlarının doğrudan doğruya taraf-ı şâhânedan intihap edileceğine dair olan fıkra halk beyninde azîm galeyana ve Said Paşa hakkında büsbütün selb-i itimadı mucib oldu. Bab-ı âli'den çıkarken vükelâdan bazıları halk tarafından tahkîrat ve tecavüzata maruz kaldı. Onun üzerine Hey'et-i vükelâ istifa ederek gene Said Paşa'nın taht-ı riyasetinde yeni bir kabine teşekkül etti. Fakat bu kabine de hiç bir suretle efkâr-ı umumiyeyi tatmin edemedi. Çünkü H. Râmi nâmiyle lisan-ı matbuata düşen Hasan Râmi Paşa Bahriye nezâretinde ipka edilmiş ve halkın *"İş başında iş görebilecek genç ve dinç adamlar isteriz,"* diye feryad ettikleri bir sırada sinnen sekseni tecavüz eylemiş ve vücûd-ça mecali kalmamış olan Hacı Âkif Paşa en ziyade faaliyet ve cevvaliyete muhtaç bulunan Dahiliye nezâretine, Türkçeye vukufu pek mahdud olan Turhan Paşa kavanin ve nizâmâtın merci-i tetkiki bulunan Şûray-ı devlet riyasetine, kendisinin de tasdik ve itirafı veçhile umûr-ı fenniye ile alâkası bulunmayan Sadaret müsteşar-ı sâbıkı Tevfik Paşa Orman ve Maâdin ve Ziraat nezâretine, eski defterdarlardan Maliye müsteşarı Ragıp Bey Maliye nezâretine tayin olunmuştu¹. Velhasıl hiç biri yerli yerinde değildi. Bu sebeble yeni kabine üç günden ziyade mevkiinde tutunamadı¹.

¹ Kabine tebeddülünden iki üç gün evvel Bab-ı âli Hukuk müşaviri

Ş Yeni Hey'et-i vükelâ o gün sarayda içtima ederek Bab-ı âliye gelmediler. Ertesi gün de vürûdlarında Sadr-ı âzamın yanında toplandılar. O sırada Bab-ı âli Evrak müdürü ile Telgraf müdürü ellerinde bir telgraf olduğu halde yanıma gelerek Trabzonda ahali telgrafhânedeki içtima edip valinin² derhal vilâyetten çıkarılması için emir verilmediği halde cebren çıkaracaklarını bildirdikleri mahallinden servisle haber verildiğini ve halbuki Sadr-ı âzamın gayet mühim ve mahrem müzakereleri olduğundan bahisle yanlarına kimsenin girmesini ve hiç bir kâğıt getirilmemesini ekiden tenbih eylemesiyle telgrafnâmeyi takdim edemediklerini ve Sadaret müsteşarı da H a s a n F e h m i P a ş a ile telgrafhânedeki makine başında muhaberede bulunduğundan onu da görmek kabil olmadığını beyan ile telgrafı benim takdim etmekliğimi rica eylediler. İşin esasen bana taallûku olmadığını ve vazifelerinin muktezasını ifada tereddüt göstermemelerini ihtar ettimse de cesaret edemediler. Velhasıl gittiler geldiler; telgrafhânedeki izdihamın gittikçe artmakta olduğundan bahisle müracaatlarında ısrar ettiler. Bereket versin ki bu sırada yeni nâzır odasına gelip onları da beni de müşkilâtan kurtardı.

O vakte kadar H a c ı Â k i f P a ş a ile tanışmıyordum. Hemen yanına gidip mektupçu sıfatıyla kendimi takdim ederek işi anlattım. O zamanlar bir valinin kaldırılması için iradesiz emir vermek müstahil olduğu halde ihtiyar adam mes'uliyeti deruhde ederek valinin vilâyetten çıkarılmasına hemen telgrafla emir îta etmek cesaretinde bulundu. Bilâhara bu gibi vukuat sair yerlerde de zuhûr ederek memurlardan kimisini döverek, kimisini söverek ve kimisini de birer merkebe binbirerek memleket haricine çıkarıyorlardı.

Ş Harbiye ve Bahriye nâzırları meselesi S a i d P a ş a'nın

H a k k ı B e y Maarif nezâretine tayin kılınmıştı. Olbabdaki tezkire Bab-ı âliden takdim olunduğu sırada Hünkârın yanında bulunmuş olan Şehremini Reşid M ü m t a z P a ş a'dan mesmûm olduğuna göre S u l t a n A b d ü l h a m i d tezkereyi okuyunca kendisine hitaben «*Hakkı Beyi Maarif nezâretine arz ediyorlar; hiç Hakkı Bey Maarif nâzırı olar mı? Ama Haşim Paşa nasıl oldu dersin, o zaman başka idi; o vakit olurdu*» demiştir.

² Beyoğlu mutasarrıflığı başkâtipliğinden yetişmiş F e r i d P a ş a.

mevkiini sarsmıştı. Hacı Âkif Paşa çarşamba günü odasına vürûdunda beni çağırıp “*Biz dün istifaya karar verdik. Bu gün yeni sadr-ı âzam gelecek. Zannıma göre İsmail Paşa sadr-ı âzam olacak. Bu adamlar bizi istemiyorlar; İsmail Kemal'leri, Ebüzzıya'ları istiyorlar.* (Bu zannında pek muhtî imiş.) *Mesele, sen kalk ben oturayım.* dedi. Ba'dehu Said Paşa'dan bahs açıp “*O bizim eski bildiğimiz Said Paşa değil, melâmiyyundan gibi bir adam olmuş. Kendileriyle görüşmek üzere Selânikten bir kaç adam istemiştik; dün geldiler, görüştük. Said Paşa bunlara öyle sözler söyledi ki ben utandım. Sizin cemiyet tarafından gönderildiğinize dair elinizde vesika varmı diye soruyor.*.. Âkif Paşa sözü sonra Âlî ve Fuad Paşa'lara intikal ettirerek “*O adamlar büyük adamlardı; vaktiyle kadirlerini bilemedik. En büyük meziyetleri yukarıki delileri zaptetmekti.*” diyerek veda edip gitti. Üç gün evvel Harem-i hümayun Masarifat nâzırı ve Zekiye Sultan kethudası olan bir zatın ağzından işittiğim bu sözler bana biraz garib geldi.

O gün Kâmil Paşa makam-ı sadarete, Trablusgarp vali ve kumandanı Recep Paşa Harbiye, Ateş Mehmed Paşa zâde Ârif Hikmet Paşa Bahriye, Sivas valisi Reşid Âkif Paşa Dahiliye, Şûray-ı devlet reisi Hasa n Fehmi Paşa Adliye, Nâzır-ı esbak Ziya Paşa Maliye nezâretlerine nasbolunarak Şûray-ı devlet riyasetine de esbak Sadaret müsteşarı Tevfik Paşa tayin kılındı. Recâi zâde Ekrem Bey dahi Evkaf nezâretiyle kabineye alındı. Reşid Âkif Paşa'nın vürûduna kadar Dahiliye nezâreti vekâletini Maarif nâzırı Hakkı Bey deruhde etti. Reşid Âkif Paşa İstanbul'a vürûdunda mevki-i nezârete gelmediğinden Hakkı Bey'in vekâleti bir ay kadar imtidad eyledi.

Ş Recep Paşa İstanbul'a vürûdunda bir gün nezâret makamını ve bir gün de Meclis-i vükelâda Harbiye nâzırı mevkiini işgal eylemişti. Hakkı Bey nezâret odasında otururken bana müşarünileyhin “*Merhaba.*” diye eli ile göğsüne vurarak Meclis-i vükelâ salonuna dahil olduğunu ve âdeta Kürre-i Kamerden inmiş gibi ahval-i âlemden bi-haber görüldüğünü anlatırken odanın kapısı açılıp Ferik Osman

Nizamî Paşa içeri girerek telâşla kulağına bir şey fısıldadıktan sonra çıkıp gitti. Hakkı Bey eser-i telâş gösterdi ve bana hitaben *"Harbiye nâzırı Recep Paşa nezâret sandalyasında otururken üzerine bir fenalık gelip şimdi vefat etmiş; gideyim Sadr-ı âzama haber vereyim,"* dedi.

Ertesi sabah Hakkı Bey iş müzakeresi için beni Sadr-ı âzaman teneffüs odasına çağırmıştı. Ağlamadan gözleri kan çanağına dönmüş üç kişi odadan içeri girerek *"Ah Recep Paşa,"* diye feryat ederek müşarünileyhin cenazesinin Harbiye nezâreti meydanına defnolunmasını ve top arabasıyla nakledilmesini musırrâne talep eylediler. İçlerinde en ziyade ısrar gösteren Maarif nezâreti memurlarından Arnavut Sadık Efendi isminde biri olduğunu ve başına bir takım evbaşları toplayıp vükelây-ı sâbıkayı birer birer evlerinden kaldıran da bu adam idüğünü sonradan haber aldım. Hakkı Bey'e karşı o kadar ısrar gösterdi ki müşarünileyh bütün nâtika-perdazlığını sarf ettiği halde kendisini ikna edemedi. Merhumun cenazesi ihtifalât-ı lâzime ile kaldırılıp Sultan Muhmud türbesi hatîresine defn olunacağını söyledi ise de *"Biz Recep Paşamızı o murdar Cavid'in (Halil Rifat paşa zâde) yanına gömdürmeyiz,"* diye ısrar eyledi. Hakkı Bey *"Burada bir mesele-i kanuniye de var; şehir dahilinde yeniden mezarlık ihdası kanun-ı mahsûsa muhtaçtır, yalnız pâdişahın iradesi kâfi değildir,"* diye ikna eder gibi oldu.

§ Bir sabah Hakkı Bey beni Daire-i maarife çağırarak kendisinin asaleten Dahiliye nezâretine memuriyeti icra kılınacağını ve Maarif nezâretinin de vekâleten uhdesinde kalacağını söyledikten sonra benim de Dahiliye müsteşarlığına tayinimi Sadr-ı âzama arz ettiğini; Sadr-ı âzam, sadaret mektupçusu Âsaf Bey'in (Kendisinin eski mühürdarı) âmedçilik sırası ve hakkı iken Said Paşa kalem müdürünü ona takdim etmesiyle mağdur olmuş olduğunu beyan ederek onun müsteşarlığa tayinini istediğini ve fakat Hakkı Bey benim hayli zamandan beri mektupçulukla beraber müsteşarlık vazifesini de hüsn-i ifa etmekte olduğundan ve bâhusus şimdi maaşlarca tensikat yapılarak mektupçuluk aylığı tenezzüle uğrıyacağından müsteşarlığa başkası tayin edilirse mağdûr olacağımı söyleyip sadr-ı âzam *"Öyle ise onu da ben sadaret mektupçuluğuna alırım, maaşca ve*

mevkîce yüksek olduğundan mağdûr olmamış olur,, dediğini ve Âsaf Bey işçe batf olmasıyla kendisi onunla yapamayacağından bu babda ısrar edeceğini beyan etti. Ben Dahiliye işlerinin tahammül edilemeyecek derecede ağırlaşmasından ve Sadaret mektupçuları Meclis-i vükelâ müzakeratında hazır bulunup muamelât-ı umumiyeye-i devlete kesb-i vukuf eylemelerinden dolayı bu teklife pek memnun oldum; kendisinin de muvafakatini rica ettim ve “Dahiliye nezâreti vazâifinin müşkilâtını bizzat tecrübe eylediğiniz cihetle Maarif nezâreti vekâletini birlikte deruhde etmekten sarf-ı nazar eylemenizi halisâne ihtar ederim,, dedim. (Böyle bir ihtar âilece olan hukuk-ı kadîmemiz müsait idi). Aradan bir ay kadar zaman geçtiği halde bir ses çıkmadı. Odama gelen gazete muharrir ve muhbirleri benim derece-i meşguliyetimi görerek “Hakkı Bey nezârete niçin bir müsteşar tayin etmiyor,, diyorlardı. Bazıları da nezâretin kesret-i meşagilinden ve ortada mektupçudan başka memur olmayıp onun da başını kaşıyacak vakti olmadığından bahisle nezârete bir müsteşar tayinine ihtiyaç bulunduğunu gazetelerinde yazıyorlardı. Bir gün nezâret odasında iş müzakere ederken Hakkı Bey “Biraz Sadr-ı âzamı göreyim, siz burada intizar edin,, diyerek gitti. Avdette “Müsteşarlığa Âmedçi Âdil Bey’in, âmedçiliğe Sadaret mektupçusu Âsaf Bey’in ve sadaret mektupçuluğuna da sizin tayininiz takarrur etti; bu gün arz olunacak,, dedi. Ben de teşekkür ettim. “Fakat Kâmil Paşa’nın sözlerini anlamak müşkül olduğundan ifadatını nasıl zabt edebileceğim,, dedim. Hakkı Bey “Onu hiç düşünmeyin, az zamanda anlarsınız. Ben de tahkik memuriyeti ile İzmir’e gittiğim zaman sözlerini anlamıyordum; bir ay zarfında kâmilan anlamaya başladım,, dedi. O akşam arz olunarak ertesi gün memuriyetimizin iradesi sudûr etti.

BİRİNCİ KISIM

SADARET MEKTUPÇULUĞUNDA BULUNDUĞUM ZAMANA AİT VEKAYİ

Bu suretle ilân-ı Meşrutiyetten iki ay sonra Sadaret mektupçuluğuna tayin kılındım. Sadaret mektupçuları Meclis-i hass'a muhavvel evrakın muhafazası ve kıraatı ve listelerinin tertibi vazifesiyle de mükellef oldukları cihetle Meclisin her içtimasında hazır bulunurlar ve müzakeratı istima ederlerdi. On üç buçuk ay imtidad eden müddet-i memuriyetim esnasında o kadar hâiz-i ehemmiyet vekayî zuhûr ve o kadar mühim müzakerat cereyan etti ki her Meclisden çıkarken o günkü müzakeratı ve vükelâ arasındaki muhaveratı zaptetmiş olsaydım gayet kıymetli bir mecelle-i tarihiye husûle gelirdi. Fakat o zaman haftada üç kere gündüzleri Meclis işleri ile ve geceleri de evde mektupçuluk evrakıyla meşgul olduğumdan vaktim müsait olmadığı gibi zaman-ı memuriyetimde o kadar vekayî-i azîmenin teakub eyliyeceğini de tahmin edemediğimden buna muvaffak olamadım ; yalnız hatırımda kalan bazı mevadd-ı mühimmeyi büsbütün mensî kalmamak üzere onların mücmelen nakliyle iktifaya mecbur oldum.

* *

Ş İrade-i seniyye sudûrunda teşekkür için Sadr-ı âzamın nezdine gittim. Deniz cihetinde vaktiyle Âli Paşa tarafından inşa ve bilâhara Cevad Paşa tarafından tamir ettirilmiş olan odada pencere önündeki kanapede oturuyordu. Hariciye nâzırı T ev fik Paşa da yanında idi. Şahsımı tanımadıkları halde hakkımda gösterdikleri âsâr-ı teveccüh ve itimattan dolayı teşekkür ettim. O da mukabeleten mütebessimâne bazı sözler söyledi ise de hiçbirini anlayamadım. Kendi kendime “Çattık derde,, diyerek yanından çıktım.

O gün Meclis-i vükelâ günü olduğundan doğru Arz odası'na gidip Meclise muhavvel evrakı tesellüm ettim. Meclis evrakının kıraatı vazifesi esasen mektupçulara ait olduğu halde eslâfımdan Ziya Bey'in ziyk-i sadra ve illet-i asabiyyeye müb-

telâ olması cihetiyle evrak okurken sandalya üzerinde iki defa baygınlık geçirmesi ve onun halefi ve benim selefim olan Âsâf Bey'in de peltêk olmasından dolayı evrak okumaktan çekinmesi hasebiyle Amedî odasından bir efendi celb edilerek bu vazife ona îfa ettiriliyordu. Halbuki o da kelimeleri ağzının içinde yuvarlamakta olduğundan Kâmil Paşa okuduklarını iyi anlıyamıyormuş. Hariçte de hakkımda bazı sözler tekevvün ediyormuş. Bir gün kıraat memuru yerinde bulunmadığı sırada Sadr-ı âzam bir tezkirenin kıraatını bana emretti. Ben açık okuduğum cihetle tarz-ı kıraatım hoşuna gitmiş olduğundan ertesi gün *"Meclis evrakının kıraatı esasen Sadaret mektupçusunun vazifesidir ; bâdema kıraat için hariçten memur getirilmesin, Mektupça Bey okusun ,"* diye emir vermiştir. O günden itibaren hilam-ı memuriyetime kadar evrakı ben okudum. Meclis müzakerâtının zaptı, zabıt kâtiplerine, mazbataların ve arz tezkirelerinin tanzimi ve tesbiti de âmedçilere ait olduğu halde Kâmil Paşa Mecliste bazı mühim evrakı bana da yazdırırdı. Ezcümle Meclis-i umumînin suret-i resmîyede küşad olunması ve Pâdişahın bizzat hazır bulunması hakkındaki arz tezkiresini ve Büyük Ada'da ikamete memur vükelâ ve rical-i sabıka hakkında olunacak muamelelerin tayinine dair Meclis-i meb'usan riyasetine yazdığı tezkireyi bana tesvîd ettirdi. Fakat bu, usûl-i Meşrutîyetle adem-i istinâsdan mütevellid bir hata idi. Çünkü bir mesele hakkında fetva istenir tarzda Meclis-i meb'usan'dan karar istemek doğru olamazdı.

§ Bidayet-i memuriyetimde ekser günler Harbiye, Tıbbiye ve Mülkiye mektepleri talebesi müctemian Bab-ı âli pişgâhına gelerek nümayişler yaparlar, nutuklar îrad ederlerdi. Sadr-ı âzam Kâmil Paşa odasının penceresi önünde kendilerine karşı teşekkür makamında bir temenna ile iktifa eylediği halde *"Yaşasın Kâmil Paşa,"* diye sürekli alkışlar icra edip giderlerdi. Meclis-i vükelânın mün'akid olduğu bir gün önlerinde bir bando muzika bulunduğu ve ahaliden bir çok kişi de iltihak etmiş olduğu halde Mekâtib-i Askeriye talebesi büyük bir nümayiş icra ettiler. Nümayişçiler muzika çalarak Bab-ı âli yokuşundan çıkarlarken vükelâ da Arz odası'nın yan pencerelerinden seyrediyorlardı. Dahiliye nâzırı Hakkı Bey

“Evvelki nümayişler prendre possession (= vaz'-ı yed etmek) idi; bu nümayişler ise mise en poche (= cebe koymak)’tır.” diyordu.

Bir gün de Mekteb-i Sultanî talebesinden bir cemm-i gafir başlarında at üzerinde muallimlerinden İstanbul Reji Müdürü B a h a B e y bulunduğu halde gelerek Bab-ı âli bahçesi derûnunda Şûray-ı devlet dairesinin kemerli balkonu karşısında toplanıp sadr-ı âzamanın vürûduna intizar etmekte olduklarını bildirdiler. Kâmil Paşa *“Şimdi Fransız elçisi gelecek, benim vaktim yok; Dahiliye nâzırı paşa hazretlerine söyleyiniz de tarafımdan vekâlet buyursunlar,”* dedi. Ben de H ü s e y i n H i l m i P a ş a ’ya söyleyip birlikte Şûray-ı devlet balkonuna gittik. Müşarünileyh İstanbul’a henüz yeni geldiğinden şahsını tanımamış olacaklar ki *“Bu gün Sadr-ı âzam hazretleri mühim meşguliyetleri olduğu cihetle bizzat hazır bulunamayacaklarından taraflarından vekâleten bendenizi gönderdiler,”* diye feth-i kelâm edince B a h a B e y tehevvrle *“Biz Sadr-ı âzama arz-ı hürmet için gelmiştik; mademki kabul etmek istemiyor, haydi dönün,”* diye yanındakilere bir nida etti. Ben bu hali görünce Hüseyin Hilmi Paşa’ya *“Bunların münfeilen avdetleri iyi bir şey olmaz, müsaade buyursanız bendeniz gider, Sadr-ı âzama getiririm; siz de kendilerini geri çevirin,”* dedim. Müşarünileyh de tasvib ederek *“Sadr-ı âzam paşa hazretlerine şimdi haber gönderiyorum, biraz intizar edin,”* diye kendilerini alıkoymuştu. Ben K â m i l P a ş a ’nın odasına giderek ve yanında Fransız sefiri olduğu halde içeri girerek keyfiyeti anlattım. Elçiye özür dileyip biraz müsaade isteyerek kalktı. O önde ben arkada Şûray-ı devlet dairesine kadar gittik. Halk Kâmil Paşa’yı görünce bir alkıştırmıştı. Nutuklar irad olundu; evvelki infialden eser kalmadı. *“Yaşasın Kâmil Paşa,”* nidaları ortalığı tuttu. Kâmil Paşa da bu hareketimden memnun oldu.

İstanbul’da intihabat icra kılındıkça her dairenin intihab sandıkları alı yeşilli bayraklarla donatılarak cemiyetle Bab-ı âli önüne getirilir ve nutuklar irad olunurdu. Taşralarda intihab olunan meb’uslar da İstanbul’a geldikçe bayraklarla tezyin olunmuş arabalara bindirilip Daire-i Sadarete getirilirdi. Bir taraftan da sunûf-ı muhtelifeden bir takım halk metalib-i gûna gün ile Bab-ı âli önünde mitingler yaparlardı ve gürültü ederlerdi. Bunlardan bazılarının başına o sırada fen âleminden siyaset âlemine dökülen Şehzâde başındaki Eczacı H a m d i B e y

düşerdi. Velhasıl şu hal Meclis-i meb'usanın küşadına kadar devam edip Bab-ı âlinin önü bir gün kalabalıktan ve gürültüden hâlî kalmadı.

§ Bu esnada Avusturya devleti, işgal-i muvakkatı altında olan Bosna ve Hersek'in suret-i dâimede memalikine ilhakını ve Bulgaristan emareti de süferây-i ecnebiyeye verilen ziyafet-i resmiyeye İstanbul'da bulunan Kapı kethüdasının davet olunmamasını bahane ederek Bulgaristan'nın istiklâlini ilân eylemesi yüzünden iki mesele-i mühimme hâdis olmuştu. Bu meseleler evrak-ı havadiste şiddetli münakaşâtı ve ahalice Avusturya'dan gelen eşyaya karşı boykotaj ilânı gibi muamelâtı mucip olduğu halde Meclis-i vükelâca o yolda hiç bir müzakere cereyan etmiyordu.

Ramazân evâilinde bir gün bir sefir gelerek Sadr-ı âzamı Meclisten çağırarak müşarünileyhin gaybubetinde Şeyh ül-islâm Cemaleddin Efendi huzzâra hitaben *"Ortada bir takım mesâil-i mühimme var ; halbuki ona dair bizim malûmatımız yok. Sadr-ı âzam hazretleri bizi de haberdar etseler,"* diyordu. O sırada Sadr-ı âzam içeri girerek *"Malûmunuz olduğu üzere Avusturyalılar ve Bulgarlarla aramızda bir takım mesâil oldu ; Meclisçe müzakeresi lâzım geliyor ; fakat ramazân haliyle burada devamlı müzakere kabil olamayacağından bu akşam huzzâr-ı kiramdan arzu edenler iftara, mânîi olanlar iftardan sonra konağa teşrif buyururlarsa arız ve amîk müzakere ederiz,"* dedi. Biz de hey'et-i tahririyeden olmak hasebiyle birlikte gittik. Bu aralık K ö r Â l i namında bir hoca zuhur ederek ve başına bir takım evbaş toplayarak ortalığı velveleye vermekte idi. O gün akşam üzeri araba ile Köprüden geçerken elinde koca bir bayrak, arkasında bir cemm-i gafir olduğu halde kızıl çehrelî ve sarıklı bir adamın kan ter içinde Galata cihetinden gelmekte olduğunu gördüm. Sadr-ı âzâmın konağına vusûlümü müteakip Şeyh ul-islâm efendi de geldi. Hal ve tavrında hiç bir gayr-ı tabîlik mahsûs değildi. Fakat Sadr-ı âzam gelince istimal ettiği lisandan Efendi-i müşarünileyhin Köprüden geçerken K ö r Â l i tarafından tecavûze maruz kalmış ve arabasının camları kırılmış olduğunu anladım. Vükelânın ekseri iftarda hazırды. Akşam namazını cemâatla edadan ve mükellef bir iftardan sonra yemekte bulunmayanlar da gelerek müzakerâta başlandı.

Sadr-ı âzam lisanının müsaadesi derecesinde kısa bir mukaddeme ile meseleyi izah eyledikten sonra cebinden bir kâğıt çıkararak okudu. Sırbistan ile suret-i hususiyede muhabereye girişerek ittifak teklif ettiğini, hükûmet-i müşarünileyhânın da teklif-i vâkii memnuniyetle telakki eylediğini mutazammındı. Diğer cebinden bir kâğıt daha çıkararak Romanya hükûmetiyle de muhabereye teşebbüs eylemiş ise de Avusturyanın meclûbu olan hükûmet-i müşarünileyhânın bu teklife yanaşmadığı anlaşılıyordu. Öbür cebinden çıkardığı kâğıt dahi Yunanistan'la icra eylediği muhabereye dair ve hükûmet-i Yunaniye'nin cevabı red ile kabul beyninde mütedâir idi. Bunun üzerine Sadr-ı âzam, Harbiye nâzırı Ali Rıza Paşa'ya hitab ederek harb etmeye istitâat-i askeriyemiz müsaid olup olmadığını sordu. Ali Rıza Paşa *"Askerimizin ayağına giydirecek çarığımız bile yok,"* diye mukabele edince Kâmil Paşa *"Ne yapalım! Seraskerimiz (Serasker-i esbak Rıza Paşa) kendi binay-ı servetini yapmaktan başka birşey düşünmemiş,"* diyerek huzzar ile teati-i efkâra başladı. Netice-i müzakerede maslahatın turûk-ı siyasiye ile tesviyesi çaresi aranılmasına karar verildi. Ol babda sefaretlere yazılacak protestonâmeyi ve evrak-ı sâireyi Dahiliye nâzırı Hakkı Bey kaleme aldı. Ben de arz olunmak üzere Türkçeye tercüme ettim. Kâmil Paşa Fransızcaya vukufumu anlayınca o günden itibaren hakkımdaki teveccühü teza-yüd eyledi.

O geceki müzakerattan biri de Mîzan gazetesi sahib-i imtiyazı Murad Bey'in Uryanî zâde Cemil Molla ve Nazif Sürûrî Bey ile bilittifak Meşrutiyet aleyhinde bir triyomvira teşkil etmiş olduklarına dair zabitanın tahkikatına istinaden Murad Bey'in muvakkaten hudud haricine çıkarılmasına karar verilmesidir. Matbuat müdürü Tevfik Bey (Esbak başmabeynci), Hakkı Bey tarafından konağa celb edilerek ve Murad Bey'in mütedahil maaşları verdirilerek karar-ı vâki o vasıta ile kendisine tebliğ kılınmıştır.

Ramazan nihayetine kadar daha üç akşam sadr-ı âzaman konağında meclis aktedildi. Sefarât-ı seniyyeden gelen cevaplar kıraat ve onlar üzerine ittihaz-ı mukarrerât olundu. Bunlardan en mühimmi Petersburg sefaretinin Rusya Hariciye müsteşarı Çarikof'un ifadâtına ma'tuf olan telgrâfnâmesi idi ki bunda

eğer hükûmet-i seniyye Rus sefâin-i harbiyesine Boğazları açarsa Rusya devletinin de bu babda Devlet-i aliyyeye müzaheretle bulunacağı gibi kapitülasyonların kaldırılmasına ve Düyûn-ı umumiye idaresinin ilgasına yardım edeceği ve tazminat-ı harbiyeden de vaz geçeceği merkezinde idi. Devletlerin bazısı ise meselenin bir konferans marifetiyle halli fikrinde bulunmakta ve Devlet-i aliyye de bu fikre temayül göstermekte idi. Fakat devletler konferans teşkili fikrinde ittifak edemiyerek aramızda uyuşmamızı teklif etmeleriyle Bab-ı âlice Avusturya sefiri ile müzakereye ibtidar olunup Bosna ve Hersek'te kalan emlâk ve emval-i emriyeye mukabil devlete üç milyon lira itasına karar verilmiş ve meselenin neticelenmesi Hüseyin Hilmi Paşa sadaretine kalmıştır.

Bayram ertesi ise Kâmil Paşa rahatsız olduğundan bir cuma günü Hey'et-i vükelâ yine konakta toplanarak akşama kadar yeni tanzim olunan Matbuat kanununun müzakeresi ile iştigal edilmiş ve mükellef bir akşam taamı verildikten sonra avdet olunmuştur.

Ş Devletce Bulgaristanın da ta'vizat mukabilinde tasdik-i istiklâlî cihetine gidilerek Sofya'dan memurlar celbiyle ve Bab-ı âlice muhtelit bir komisyon teşkili ile müzakerâta ibtidar kılındı. Bu komisyona Bulgaristanca Gospodin Liyapçef memur edildiği gibi taraf-ı Devlet-i aliyyeden de Nâfia nâzırı Gabriyel Noradungiyân Efendi ile Hariciye müsteşarı Fethi Franko Bey'in memuriyetleri Sadr-ı âzam tarafından Meclis-i vükelâda teklif olunması üzerine Maliye nâzırı Ziya Paşa, tarafımızdan tayin olunacak iki murahhasın da hristiyan olması sû-i tesir hasıl edeceğinden bahisle Fethi Bey'in yerine Hakkı Bey'in tayini münasip olacağını söyledi. Kâmil Paşa, Hakkı Bey'in meşguliyeti müsait olmadığından bahisle muvafakat göstermemesi üzerine Tahrîrat-ı hariciye kâtibi Lütfi Bey'in memuriyeti takarrur etti. Hakkı Bey bir itirazda bulunmadı ise de muamele-i vâkıadan müteessir olarak çehresi kıpkırmızı kesildi. Gabriyel Efendi de Ziya Paşa'nın sözünden infialini izhar ile "*Bu zamanda bu müslûmanmış, bu hristiyanmış diye aranılır mı!*", dedi. Fakat bu intihab da yolunda olmadı. Çünkü komisyonda Bulgaristan'da kâin evkaf-ı islâmiyeden dahi bahs olunmak icab ederken evkaf muamelâ-

tına Lütî Bey'in vukufu da Fethî Bey'den ziyade olmadı-
ğından mesâil-i mezkûre mevzu-ı bahis edilemiyerek Bulga-
ristandaki hukuk-ı vakfiye mahvolup gitti.

Zaten komisyonca ta'vizatın miktarınca tarafeyn beyninde
muvafakat hasıl olamamasına ve Bulgarların verecekleri ta'vi-
zatın tazminat-ı harbiyeden olan bakiye-i deynimizle takas
ve mahsûb edilmesi Rusya devletince deruhde olunmasına
mebnî Hüseyin Hilmi Paşa sadaretinde Londra sefaretin-
den Hariciye nezâretine tayin kılınan Rifat Paşa'nın İstan-
bul'a gelmeden evvel Petersburg'a azîmetle meseleyi oraca
bilmûzakere halleylemesi takarrur etmiştir. Ol babda yapılan
muamele-i maliyede tazminat-ı harbiye tekasitinden kırk
seneliği Bulgaristan tazminatıyla takas ve mahsûb olunmuştur.
Fakat orada da evkaf-ı islâmîye kale alınmamıştır. Rusyalılar
taraf-ı Devlet-i aliyyeden nakden bir milyon lira îta edilirse
kırk sene sonraya ait bakiye-i tazminattan da vazgeçeceklerini
min gayri resmin beyan eylemişler ise de Meclis-i vükelâca
cereyan eden müzakere neticesinde kırk seneye kadar ahvalın
ne şekil iktisab edeceği bilinemeyeceğinden devlet hâlen bu-
lunduğu müzayaka esnasında bir milyon liranın nakden îtası
göze alınamıyarak mukavelenâmenin kararlaştırıldığı veçhile
kabulü evlâ görülmüştür. Bu suretle Bulgaristan'ın istiklâli de
devletçe tasdik kılınmıştır.

Ş Hakkı Paşa Meclis-i vükelâda bulundukça mesâil-i
siyasiyede mütekellim-i vahde makamında olup Gabriyel
Efendi alekser ihtiyar-ı sükût ederdi. Fakat Rifat Paşa
Hariciye nezâretiyle gelince kendisini zayıf bularak ona karşı
ta'riz ve istihfafa başladı. Vaz' u tavrı dahi değişerek Mecliste
dizinde örtü ve başı açık olarak otururdu. Hüseyin Hilmi
Paşa da kendisine yüz verirdi.

Kâmil Paşa kabinesi zamanında Meclis-i vükelâda bir
tarafıdan mesâil-i siyasiye ve idariye müzakere olunduğu
gibi bir tarafıdan da prensibe ait bazı mübahesat cereyan
ederdi. O cümleden olarak Mülkiye Tekaüd Sandığı nezâretin-
den gelen bir tezkirede mütekaidîn ve mazûline tahsis kılı-
nacak maaşlara hadd-i gaye tayini için Sandıkça bir nizam-
nâme lâyihası hazırlanmakta olduğundan ve halbuki tekaüdle-
rini istida eden vükelây-ı sabıkadan bazılarına eldeki nizam

Sadr-ı âzam Said Paşa

Malûmateı Baba Tahir

mucibince yirmiſer bin kuruſtan ziyade maaſ tahſisi icab edip buna iſe Sandığın iſtitâatı müſaid olmadığından hadd-i gaye uſûlünün ſimdiden onlara da tatbiki iſtîzan olunuyordu. Maarif nâzırı Ekrem Bey memlekete bu kadar fenalıkları dokunan bu adamlara böyle külliyetli maaſlar tahſisinin adem-i cevazından bahisle Sandığın tervîc-i iſ'arı yolunda îrad-ı mü-taleât etmesi üzerine Dahiliye nâzırı Hakkı Bey *"Bir kaç kiſiye fazla maaſ vermiyelim diye dünyanın her tarafında câri olan bir prensibi bozmak ve yeni yapılacak bir nizam ahkâmını mâkablîne teſmil etmek câiz değildir; âtiyen sû-i iſtimâlâtı sebep olur,*" diye müdafaada bulundu ve Ekrem Bey'le aralarında bazı münakaſa oldu. Hakkı Bey'in bu babdaki fikrinin iſabetini zaman iſpat etti.

Bir gün de açıkta kalan memurlara ticaret ve ſaire gibi muamelâtı teſebbüs ettikleri halde ma'zûliyet maaſı verilip verilmemesi meselesi mevzu-ı bahs oldu. Yine Hakkı Bey *"Ma'zûliyet maaſı verilmezse bunlar teſebbüsât-ı şahsiyede bulunmazlar; cüz'i bir maaſı vermiyelim diye teſebbüsât-ı şahsiyelerine mâni olmıyalım,*" dedi.

Ş Meb'usan intihabı hitam bularak intihab olunan meb'uslar peyderpey İstanbul'a toplanmağa baſladı. Hey'et-i âyan'a da vükelâdan ve memur-in-i sâireden bir takım zevat intihab olundu. Şûray-ı devlet reisi Tervik Paſa ile Maarif nâzırı Ekrem Bey âyana naklolunarak Sadr-ı âzam ile araları açılan Dahiliye nâzırı Hakkı Bey Maarif nezâretine ¹, Adliye nâzırı Hasan Fehmi Paſa Şûray-ı devlet riyasetine tahvil olunup Hüseyin Hilmi Paſa Dahiliye ve Manyasî zâde Refik Bey Adliye nezâretlerine tayin kılındılar. Fakat Hakkı Bey Maarifte kalmak istemiyerek bir ſefarete tayinini arzu ediyordu. Hattâ Maarif nezâretine tayin kılındığı gün Mecliste yeni mevkiine oturunca Şeyh ul-iſlâm Cemâleddin Efendi kendisini teſliye maksadiyle *"Devlet memuriyetleri ſatranç tahtasının hânelerine benzer; memur olanlar bir hâneden diğerk hâneye konarlar. Fakat bu hânelerin hepsi de*

¹ Halbuki benim Dahiliyeden infikâk ettiğim zamana kadar aralarında biç bir eser-i iğbirar yoktu. Bilmem ki ondan sonra ne gibi teſirat ile bu iğbirar haſıl oldu!

birdir„ demesi üzerine Hakkı Bey *“Onun Roma gibi bazı uzak hâneleri de vardır ; biraz da öyle bir hâneye konsak*„ diye mukabelede bulundu. Filhakika arası çok geçmeden Roma sefaretine tayin edilerek Maarif nezâretine de vekâleten Defter-i hakanî nâzırı âyandan Abdurrahman Şeref Efendi, Defter-i hakanî nezâretine de iadeten Roma sefiri Ziya Paşa getirildi.

Ş Sadr-ı âzam, Abdurrahman Şeref Efendi'ye Maarif nezâreti vekâletini benim vasıtamla teklif etmişti. O da Maarifce yapılacak çok iş olup haftada üç gün Mecliste bulunmaya vakti olamayacağından bahisle Meclise gelmemek şartıyla kabul ederim dedi. Sadr-ı âzam da buna muvafakat etti. Aradan biraz zaman geçtikten sonra Abdurrahman Efendi odama gelerek *“Sadr-ı âzam hazretlerinin emirleri veçhile Maarif nezâreti vekâletini deruhde ettim, muamelâtı bir dereceye kadar yoluna koydum. Eğer tarz-ı mesâimden memnun iseler asaletimi icra buyursunlar. Değil iseler yerime asaleten diğer birini getirsinler, ben de âyana çekileyim*„ dedi. Suret-i müracaatını Sadr-ı âzama ifade ettiğimde *“Biz onu iş görsün diye Maarife getirdik ; bir müddet tecrübe ederiz, muvaffak olursa asaletini icra ederiz ; yoksa yerine diğerini tayin ederiz*„ dedi. Abdurrahman Efendi bu cevaptan memnun kalmadı. Nihayet 31 Kânun-ı sâni günü o da kabineden istifa edenlere iltihak etti.

Ş Evvelce Rüsûmat emanetinde bir memuriyete alınıp bu defa hizmetine nihayet verilmek istenilen bir Almanın mukavelesi mucibince tazminat-ı nakdiye ve tekaüdiye talebinde bulunduğu Rüsûmat emanetinden bildirilmesi üzerine ol babdaki tezkire ve mukavelenâme Mecliste okundu. Mukavelede, devletçe hizmetine nihayet verildiği halde tazminat ve maaş talebine hakkı olacağı gibi vefatından sonra da âilesine maaş tahsis kılınacağı muharrer ve bu da o zamanki Rüsûmat emini ile Hariciye nâzırı Tevfik Paşa tarafından mûmzâ idi. Dahiliye nâzırı Hüseyin Hilmi Paşa, bu şerâite kesb-i vukuf edince zapt-ı nefis edemeyip *“Bu nasıl mukavele ? Bunu hangi hamiyetsiz imza etmiş ? Bu âdeti devlete ihanettir*„ diye şiddetli ta'rizatta bulundu. Tevfik Paşa da yanında oturduğu halde hiç ses çıkarmadı. Fakat ta'riz ve hücum pek şedid olduğundan

Hüseyin Hilmi Paşa yanımdan geçerken *"Paşa hazretleri, mukavele-nâmede Hariciye nâzırının da imzası var; ta'rizat biraz şiddetli oldu, münasib suretle tamir buyurulsa,"* dedim. O da *"Ne yapayım, böyle bir mukaveleyi imza etmiyeydi. Onun imza ettiğini bilmiş olsaydım yüzüne karşı söylerdim,"* dedi ve tamiri cihetine gitmedi.

Ş Bağdad vilâyeti müfettiş-i umumîliğinden munfasıl Nâzım Paşa bir gün odama gelerek Aydın vilâyetinin açık olduğundan bahisle oraya tayini için Sadr-ı âzam nezdinde delâlette bulunmamı rica etti. Esasen memur tayini işine karışmak mesleğime muvafık olmadığı gibi Sadr-ı âzamla henüz yeni münasebette bulunduğum cihetle mevkiim de buna pek müsaid değildi. Fakat Nâzım Paşa ile lisan mektebinde arkadaşlık etmiş olduğumuzdan hatırını kıramayarak gidip söylemeğe mecbur oldum. Sadr-ı âzam müracaatımı hüsn-i kabul ile *"Aydın valiliğine diğeri intihab olundu, Yanya valiliği açıktır; benim tarafımdan Dahiliye nâzırına söylesin de oraya yazsınlar,"* dedi. Keyfiyeti Nâzım Paşa'ya ifade ettiğimde gidip Dahiliye nâzırı ile görüştü; bir iki gün sonra Yanya'ya memuriyeti icra kılındı. Fakat her nedense bilâhara nâdim olup istifa etti. Hükmi kader yerini bulacakmış! Hüseyin Hilmi Paşa sadaretinde Adliye nezâretine tayin olduğu halde 31 Mart vak'asında kaza kurşununa hedef oldu.

Ş Meclis-i meb'usan 4 Kânun-ı evvel 1324 tarihinde mutan-tan bir surette küşad edildi. Sultan Abdülhamid de resm-i küşadda bizzat hazır bulundu. Beyannâmeyi Kâmil Paşa tahrir ve Başkâtip Cevad Bey kıraat eyledi. Bir zaman mürûrunda meb'uslar bir istizah takriri vererek ahval-i dahiliye ve hariciye hakkında Sadr-ı âzamdaki malûmat talep ettiler. Gazeteler Sadr-ı âzamanın mufassal bir beyannâme hazırlamakta olup ya Dahiliye nâzırı Hüseyin Hilmi Paşa'ya veya Dahiliye müsteşarı Âdil Bey'e kıraat ettireceğini yazıyorlarsa da kendisi buna dair Mecliste bir bahis açmamıştı. Mecliste beyannâmenin kıraatı için tayin olunan günden bir gün evvel Sadaret mühürdarı *"Sadr-ı âzam hazretleri bu gün okunmasını emrediyorlar,"* diye müsveddesini getirip bana tevdi etti. Hey'et toplanınca ben de kıraata ibtidar ettim. İki

defa kıraatla bazı yerlerince hafif tadilât icrasından sonra götürüp Sadr-ı âzam'a takdim ettim. Sadr-ı âzam "*Mektupçu Bey de yarın bunun Meclis-i meb'ûsanda bülend-âvaz ile kıraat eder,*" dedi. Ben o vakte kadar umumî bir mecliste beyanname kıraatına alışkın olmadığımından bir dereceye kadar mümarese hasıl etmek için evvelce bir kere kendi kendime okumak üzere müsveddenin bana iadesini rica eyledim. Akşam eve gelince vücûdumda şiddetli bir hararet hissettim. Geceyi ateş içinde geçirdim. Sabahleyin kalktıkta bu hal devam ediyordu. Hakikaten gidecek halde değildim; fakat ne yapayım? Öyle mühim bir anda böyle mühim bir vazifeden çekilmek mümkün olamazdı. Beyannâmeyi kendi kendime yüksek sesle tekrar ettikten sonra bir arabaya binerek ve iyice sarınarak Bab-ı âliye gittim. Ne garib hal ki Bab-ı âliden içeri adım atınca vücûdumdaki rahatsızlıktan eser kalmamıştı. Sadr-ı âzam hazır olmağım için haber gönderdiğinde odasına gittim; Dahiliye nâzırı Hüseyin Hilmi Paşa da yanında idi. Birlikte odadan çıkılıp kendisi yalnız olarak arabasına bindi. Hüseyin Hilmi Paşa dahi beni kendi arabasına aldı. Meclis-i meb'ûsan'a vürûdumuzda vükelây-ı sâire de hazırды. Sadr-ı âzam ve Hüseyin Hilmi Paşa iptida Meb'ûsan ve Âyan reisleriyle hususî odalarında mülâkat eyledikten sonra vükelây-ı sâire ile beraber içtima salonuna girildi. Salonun her tarafı ve hattâ koridorlar hınca hınc dolu idi. Reis celseyi küşad edince Kâmil Paşa beni de beraber alarak kürsü-i hitabete çıktı. Meb'uslara hitaben kendisinin sadası müsaid olmadığından bahisle "*Beyannâmeyi Mektupçu Bey kıraat edecektir,*" dedi. Kendisi için bir sandalye getirdikleri halde oturmayıp yanımda ayak üzerinde durdu. Ben de muhitin tesirâtından göz yumarak ve gayr-i tabiî bir cehd ve ikdam neticesi olduğu hissini vermiyerek yüksek sesle kıraata başladım ve sesimi her tarafa işittirmeye ve okuduğumu anlatmaya muvaffak oldum.

Kürsü-i hitabetin arkasında mevki-i riyasette oturan Ahmed Rıza Bey kulağıma eğilerek "*Her bend bittikçe biraz teneffüs edin de hüzzâra derece-i tesirini anlayalım,*" dedi. Onun ihtarı veçhile hareket ederek her bendin nihayetinde biraz duruyordum. Her taraftan tavanı çatlatacak derecede el

çırpmak suretiyle mukabele olunuyordu. Beyannâmenin kıraatı üç çeyrek saat devam eyledi. Ben de nihayete kadar sesimin âhengine hâlel getirmedim. Hitam-ı kıraatta Sadr-ı âzam ile birlikte kürsüden inerek yerimize geldik. Reis "*Lehte ve aleyhte söz alanlar kürsüye buyursunlar*," demesiyle beş altı meb'us birbirini takiben kürsüye çıkarak irad-ı hitabe ettiler. İçlerinden en marufları Rıza Tevfik, Çanakkale meb'usu Doktor Ârif İsmet Bey'lerle İstanbul meb'usu Zühra b ve Serfiçe meb'usu Boşo Efendi'lerdi. Doktor Ârif İsmet Bey nutkunda "*Sadr-ı âzam Paşa hazretleri genç Türkiyenin kar-âzmûde bir veziridir*," diye kendisini alkışlamıştı. Hatibler nutuklarını itmam, Hüseyin Hilmi Paşa da kabine nâmına cevab îta ettikten ve istizah takririni vermiş olan Hüseyin Cahid Bey dahi izahatı kâfi gördüğünü bildirdikten sonra ittifak-ı ârâ ile kabineye itimad reyî verildi. Hitam-ı müzakerâtta Kâmil Paşa avdet için yerinden kıyam etti. Müzakere salonunun kapısından çıkar çıkmaz her tarafta sürekli alkışlar başladı. Koridorda, büyük merdivende, daire önünde, Ayasofya meydanında içtima etmiş olan halkın "*Yaşasın Kâmil Paşa*," nidaları ile bitmez tükenmez alkışları kulaklarımızı çınlatıyordu. Kâmil Paşa yalnız olarak arabasına binip Hüseyin Hilmi Paşa da beni yine kendi arabasına alıp Bab-ı âliye kadar caddenin iki tarafında dizili olan halkın alkışları arasından geçerek Kapıya vâsıl olduk.

Sadaret müsteşarı Ziya Bey ve sâir Daire-i sadaret erkânı Sadr-ı âzamı Binek taşı'nda istikbal ettiler. Ziya Bey'le beraber kendisini takiben Sadaret odasına gittik. İptida Ziya Bey, sonra ben müşarünileyhi tebrik ettik. "*Muvaffakiyet-i fahîmânenizi tebrik ederim*," deyince "*Sizin de sadây-i âlîniz o muvaffakiyeti temine hizmet etti*," diye beni taltif etti. Bizden sonra diğerleri de gelip birer birer tebrik ettiler.

O günkü alkışları işiten kulaklarım, üç sene sonra Bab-ı âli vak'ası gecesi Binek taşının üzerinde ve müctemi olan halk muvacehesinde Mahmud Şevket Paşa'nın sadaret hattını okurken Kâmil Paşa da Sadaret odasında hâl-i mevkufiyette bulunurken "*Kahrolsun Kâmil Paşa*," seslerini de işitti.

Ş Bu sıralarda Bahriye nâzırı Ârif Hikmet Paşa istifa etti. Kâmil Paşa beni çağırıp ve istifanâmeyi verip Göztepe civarında ikamet etmekte olan Ârif Hikmet Paşa'nın köş-

küne bir memur îzamiyle görüşmek üzere Bab-ı âliye davet edilmesini emretti. Ertesi gün Ârif Hikmet Paşa gelip kendisiyle görüşerek yerine münasib biri bulununcaya kadar memuriyetine devama muvafakat göstermiştir. İstifanâme dahi bir kaç gün benim yanımda kalmıştır. Hakikat-ı keyfiyet böyle olduğu halde Kâmil Paşa'nın iskatı esnasında Ârif Hikmet Paşa istifasını inkâr etmiştir. Onu müteakip bir gün Âmedçi Âsaf Bey'in odasına gittiğimde bir irade-i seniyye gösterdi ki Harbiye nâzırı Ali Rıza Paşa'nın Mısır komiserliğine nakli ile yerine İkinci ordu kumandanı Nâzım Paşa'nın tayini ve Bahriye nâzırı Ârif Hikmet Paşa'nın da kabul-i istifa-sıyla Bahriye nezâretine vekâleten Mekteb-i bahriye nâzır-ı sabıkı Ferik Hüsnü Paşa'nın ve Maarif nâzır vekili Abdurrahman Efendi'nin yerine dahi asaleten Defter-i hakanî nâzırı Ziya Paşa'nın nasbını mutazammın idi. O gün tezkire-i resmiyeleri tahrir ve gazetelerle ilân olunmak üzere Matbuat idaresine tevdi kılındı. Ertesi gün çıkan gazetelerde Meclis-i meb'usanın itimadına mazhar olan bir kabine âzasının tebdiline Sadr-ı âzamın selâhiyeti olamayacağından bahisle hid-detli tenkîdat yürütülüyordu. O gün Meclis-i vükelâ günü olduğundan yeni Harbiye ve Bahriye nâzırlarının iştiraki ile Meclis in'ikad ve akşama kadar müzakerât devam etti. Akşama doğru iki bahriye zabiti gelip bazı ma'rûzatta bulunacaklarını bildirmiş olduklarından Sadr-ı âzam, Hüsnü Paşa'ya "Şayet aleyhinizde bir şey söylemek isterlerse siz bulunmayın; biraz içerki odada intizar edin," dedi. Nâzım Paşa da "Belki bir b... yerler, ben de dayanamam, atılırım," deyip o da birlikte çıktı. Biri yaşlıca biri genç iki bahriye zabiti gelerek ve biri sükût edip diğeri söze başlayarak umûr-ı bahriyenin daire-i intizamdan çıkmış olduğundan bahisle erkân-ı askeriyeden tehdidini îkaa kadir bir nâzır tayini lüzûmunu terbiye daire-sinde olmak üzere hararetli bir lisanla ifade eyledi. Zabitler çıktıktan sonra Sadr-ı âzam "Paşaları çağırınız," dedi. Ben de diğerk odaya gidip kendilerini meclise davet ettim. Hüsnü Paşa derhal avdet edip Nâzım Paşa beni biraz alıkoyarak "Ne diyorlar?," diye sordu. Ben mâcerayı nakledince "Ne dersin Mektupçu Bey, Bahriye nezâretini ben isteyip te topu-

nun analarını mı. . . . ?,” diyerek avdet etti. Nâzım Paşa mevkiin resmîyet ve nezaketine bakmaksızın böyle lâübaliyane sözler söylerdi.

Meclisin hitamına kadar vükelâ arasında hiç bir ihtilâf ve münakaşa zuhûruna muttali olmadım. Yalnız H a s a n F e h m i P a ş a giderken benim masamın yanında durarak *“Canım hiç böyle şey olur mu ? İstifa etmeden vükelâ tebdil edilir mi ?* deyip geçti.

Ş Ertesi sabah gazetelerde H ü s e y i n H i l m i P a ş a’nın istifanâmesini okudum. K â m i l P a ş a bilâhare evrak-ı havadisle neşrettiği makalede o gün akşama kadar aralarında hiç bir eser-i ihtilâf zuhûr etmediği halde Hüseyin Hilmi Paşa’nın gece *“ricâl ül-gayb,”* ile bilmüzakere istifasını göndermiş olduğu bildirilmiştir. Bab-ı âliye vürûdumda H a s a n F e h m i P a ş a ile Manyası zâde Refik Bey’in de istifa ettiklerini haber aldım.

Maliye nâzırı Z i y a P a ş a ilk defa olmak üzere muntazam bir bütçe tanzimi için aylardan beri uğraşmakta olduğundan her defa Meclise geldikçe artık tâb u tuvanı kalmadığını beyan ile bütçeyi takdim ettiği gün istifanâmesini birlikte takdim edeceğini söylüyordu. Filhakika o gün müşarünileyh bir tezkire ile bütçeyi ve diğer bir tezkire ile de istifanâmesini gönderdi. Fakat o vakit zannolunduğu gibi bu istifanın diğer mesele ile alâkası yoktu. K â m i l P a ş a, Dahiliye nezâreti vekâletini Maarif nâzır-ı cedîdi Z i y a P a ş a’ya tevdi edip açık kalan sâir makâmâta da muvakkaten birer vekil tayin eyledi.

Ş Harbiye ve Bahriye nâzırları meselesinden dolayı Kâmil Paşa aleyhinde şiddetli galeyan hasıl olarak istizah için kendisini Meclise davet ettiler. Müşarünileyh de bazı esbab serdiyle dört gün sonraki çarşamba gününe ta’likini bizzat yazmış olduğu tezkire ile taleb eylemiş ise de muvafakat gösterilmiyerek o gün mutlaka Mecliste ispat-ı vücûd eylemesi için ısrar ettiler. Müşarünileyh Sadaret müsteşarına yazdırdığı ikinci bir tezkire ile taleb-i sâbıkını tekrar eylediği halde buna da kanaat etmiyerek o gün gelmediği takdirde iskatına karar verileceğini ihsas eylediler. Üçüncü defa olarak bana bir tezkire yazdırıp müsveddesini takdim ettiğimde kendi kalemiyle âtide-

ki fıkrayı ilâve etti: “*Kanun-ı esasînin 38 inci maddesine riayet olunmadığı halde galeyân-ı efkârdan dâhilen ve hâricen husûle gelecek vehametîn mes’uliyeti bâdilerine ait olmak üzere hemen bilistifa mühr-i hümayunu zât-ı şâhâneye arz ve takdim ile Meclis-i meb’usana hazırlamakta olduğum beyanatı matbuat vasıtasıyla neşr ve ilâna mecbur olacağımdan bu babda cevab-ı âlîlerine muntazır olduğumun beyanına ibtidar kılındı.*”

Tezkireyi imza ederek bir yaver ile Meclise gönderdikten ve ba’dehu Zaptiye nâzırı S a m i P a ş a’yı celbedip âsâ-yiş ve inzibata dikkat olunması hakkında talimat-ı lâzime verdikten sonra kürklü paltosunu giyerek gûya yarın yine makamına avdet edecekmiş gibi hiç bir eser-i telâş göstermeksizin kemal-i sükût ile çıkıp gitti. Z i y a P a ş a ile beraber biz de büyük sofaya kadar kendisini takip ettik. Müşarünileyh, Şeyh ul-islâm C e m a l e d d i n E f e n d i ile görüşmek üzere doğru Bab-ı Meşihat’a giderek bilmüzakere istifaya karar vermişler ise de buna mahal kalmadan Meclisce azîm gürültü ile K â m i l P a ş a’nın iskatı kararlaştırılmıştır. Ertesi gün de Cemaleddin Efendi saraya azîmetle istifasını takdim eylemiştir. T a l ’ a t P a ş a’nın bilâhare bana vâki olan beyanına göre kendileri Kâmil Paşa’yı iskat etmek istedikleri halde sarıklı meb’uslar muvafakat göstermemekte olup, fakat bunlar da Şeyh ul-islâmı istemediklerinden onun dahi birlikte infisali şartıyla aralarında muvafakat hasıl olmuştur.

S u l t a n A b d ü l h a m i d, Şeyh ul-islâmın istifasını bi-dayeten kabul etmemiş ise de vâki olan ısrarı üzerine Meşihat için kendisinden üç namzed isteyip o da Mısır kadî-i esbakı sudûrdan Y a h y a R e ş i d E f e n d i ile Meclis-i tetkikat-ı şer’iye reisi sudûrdan E s a d ve İstanbul kadısı sudûrdan Z i y a e d d i n E f e n d i’leri namzed olarak irâe ve Hünkâr ise Ziyaeddin Efendi’yi tercih etmiştir.

Hüseyin Hilmi Paşa’nın sadareti

Ş H ü s e y i n H i l m i P a ş a 31 Kânun-ı evvel 1324 tarihinde mevki-i sadarete geldi. O gün Sadaret alayı icra olunmak üzere istihzarât-ı lâzimedede bulunuldu. Fakat Meşihata tayin olunacak Z i y a e d d i n E f e n d i’yi celb için memur-ı mahsûs gönderildiği halde kendisi bulunamamış ve bulunup ta getirildikten

sonra Meşihatı kabulde tereddüt göstermiş olmasıyla alayın icrası teahhur eylemiştir. Nihayet muvafakati istihsal edilmiş ise de bu defa da başka müşkilât zuhura gelmiştir. Meşihata mahsus ferve-i beyzâ Cemaleddin Efendi'nin eşyasıyla beraber sandık derûnunda yalaya gönderilmiş olduğundan ve başka ferve-i beyzâ da bulunmadığından o gün alayı tehir etmemek üzere bizzarûre Ziyaeddin Efendi siyah lâta üzerine nişan ve kordon tâlik ederek o kıyafetle gelmiştir.

Hüseyin Hilmi Paşa refakatinde Şeyh ul-islâm Efendi ile hatt-ı hümâyunu hâmil olan Mabeyn başkâtibi Cevad Bey bulunduğu halde akşamdam sonra istimbottla Sirkeci iskelesine vürûd etmiştir. Ziyaeddin Efendi'nin dişleri ağrması ciyetiyle yüzüne boyalı bir yazma yemeni de sarmış olması kıyafetindeki garabeti tezyîd etmiş ve o vakte kadar hiç misli görülmeyen bu hal halk nazarında pek çirkin görülmüştü.

O zamanlar Sadaret alayı Istabl-i âmireden gönderilen mükellef gâşiyeli atlarla icra olunmak ve Daire-i sadaret erkânından beylikçi, mektupçu, teşrifatçı, evrak müdürü ile teşrifat ve evrak muavinleri alaya binmek mutad olduğundan ben de Sadaret mektupçusu sıfatıyla alaya iştirak ettim. Önde muzika "*Ey vatan, ey ümm-i müşfik, şâd u handan ol bugün,*" marşını terennüm etmekte bulunduğu ve karanlık basmış olduğu halde Sirkeci ve Bab-ı âli caddesi tarikiyle Kapıya muvasalat eyledik ve teşrifat memurları tarafından şamdanlarla istikbal edildik. Hattı, Sadaret müsteşarlarının veyahut âmedçilerin okuması mutad olduğu halde Müsteşar Ziya Bey'in mazeret-i sadriyesi ve Âmedçi Âsaf Bey'in de mazeret-i lisaniyesi ciyetiyle kendileri bu vazifeyi ifaya cesaret edemiyerek Sadr-ı âzam, Arz odasında hattı okutacak adam araştırmakta olduğu sırada beni ileri sürdüler. Ben de hattı Sadr-ı âzaman elinden alıp bülend-âvaz ile okudum. Sadaret mektupçuluğunda bulunduğum müddetçe bu vazife benim uhdemde tekarrur etti.

Ş Sadaret alayından sonra sadr-ı âzam beni çağırıp o gece konakta içtima olunarak Hey'et-i vükelâ teşkil ve kabine listesi tanzim olunacağından benim de hazır bulunmağımı emretti. Kendisini evvelden hiç tanımadığım halde Dahiliye nezâretine geleliden beri hakkımda ibraz-ı teveccüh ediyordu. Hattâ bir gün Mecliste oturduğum sandalyanın yanına gelerek "*Ben*

sizin ahvalinizi daha Selânikte iken tahkik etmiştim„ diye iltifat gösterdi. O akşam Bab-ı âliden doğruca eve gidip taam ettikten sonra bir arabaya binerek Nişantaşı'nda ikamet eylediği konağa azimet ettim. Kâmil Paşa kabinesinden istifadeyip te yeni kabineye dahil olacak vükelâdan Ziya Paşa ile Manyasî zâde Refik Bey'den maadası mevcut ve Dahiliye müsteşarı Âdil Bey de hazırды. Hüseyin Hilmi Paşa Dahiliye nezâretini kendisi deruhde eylediğini, Hariciye nezâretine Londra sefiri Rifat Paşa tayin kılınacağından İstanbul vürûduna kadar nezâret vekâletinde Nâzır-ı sâbık Tevfik Paşa'nın ibka olunacağını beyan eyledi. Ali Rıza Paşa iadeten Harbiye nezâretine tayin, Hasan Fehmi Paşa Şûray-ı devlet riyasetinde, Ziya Paşa Maliye nezâretinde, Manyasî zâde Refik Bey Adliye nezâretinde, Mavrokordato Efendi dahi Orman ve Maâdin ve Ziraat nezâretinde ibka edildi. Bahriye nezâretine Topçu feriki Rıza Paşa intihab olundu. Gabriyel Efendi'ye Nâfia nezâretinde kalması teklif edildiği halde *“Hasbelmeslek Hariciye nezâreti olsaydı neyse, fakat Nâfia nezâretinde kalmak istemem*„ diye bidayeten istiğna gösterdi ise de Sadr-ı âzamın ricası üzerine bilâhara o da muvafakat etti. Abdurrahman Efendi'nin Kâmil Paşa tarafından icray-ı asaletine muvafakat gösterilmemiş olması kendisinin yeni kabinede Maarif nezâretine tayini için vesile-i istihkak addolundu. Evkaf nâzırı Şemseddin Paşa'nın, Kâmil Paşa kabinesinin sukutundan evvelce Meclis-i meb'usan'da irad eylediği nutukta Arap meb'uslarına *“يا اخوان العرب*» *اتم الخطابون*» diye hitab eylemesi meb'uslar beyninde haylice kıyl ü kali mucib olarak *“Ne diyor, ne diyor*„ diye birbirlerine sorup kimi *“Dua ediyor*„ kimisi de *“Burası dua yeri değildir*„ diye söylenmişlerdi. Bu defa kabine ile beraber onun da iskatiyle muamelât-ı evkafın ıslahı için Mısırda Evkaf nezâretinde bulunmuş olan Hamâde Paşa'nın celbine karar verilerek mumaileyh gelinceye kadar Evkaf nezâreti ilâve-i memuriyet olmak üzere muvakkaten Sadaret müsteşarı Ziya Bey'e ihale edilerek vükelâ listesi tanzim ve o gece arz ile irade-i seniyyesi tahsil edildi. Fakat Tevfik Paşa Hariciye nezâretinde vekâlet suretiyle kalmayı kabul etmediği gibi Ziya Bey de Evkaf nezâreti vekâletini kabulden istinkâf eyledi. Ziya

Paşa dahi Sadr-ı âzamın bilvasıta vukubulan ısrarına rağmen Maliye nezâretini kabul etmeyip Manyasî zâde Refik Bey ise hastalığı gittikçe müşted olmasından dolayı yeni kabinede bir defa olsun ispat-ı vücûd etmeye muvaffak olamadı.

Manyasî zâde Refik Bey'in vefatı üzerine Hüseyin Hilmi Paşa "*Adliye nezâretine Yanya vali-i sabıkı Nâzım Paş a'yı sevk ediyorlar ; tanır mısınız , ehil midir?*," diye bana sordu. Vaktiyle lisan mektebinde refakatimiz olduğundan kendisini iyi tanıdığımı ve erbab-ı ehliyet ve malûmattan bir zat olduğunu söyledim. Müşarünileyh Adliye nezâretine tayin olununca Mecliste birkaç celsede ihtiyar-i sükût ettiği halde sonraları her işte beyan-ı mütaleaya başladı. Sadr-ı âzam da daima onu muhatab addediyordu. Hattâ bir gün bana "*Hakkınız varmış, Nâzım Paşa iyi çıktı*," dedi.

Ş Hüseyin Hilmi Paşa erbab-ı kalemden ve cerbeze-i lisaniye eshabından olup hafızası metin ve gayet çalışkan bir zattı. Fakat hayat-ı memuriyeti taşrada geçip muamelât-ı merkeziyeye kesb-i vukuf eylemeden makam-ı sadarete irtika etmiş ve bu noksanını kendisi dahi müdrik bulunmuş olduğundan "*Ben Sadr-ı âzam olmak isterdim amma şimdi değil ; Said ve Kâmil Paş a'lar gibi zatlarla iki üç sene birlikte bulunduktan sonra*," derdi. Tab'ındaki istîcal ve şiddet te muamelâtteki noksanına inzimam ederdi. Maamafih Meclis'in idaresinde iktidar gösterirdi. Hiç bir işte ağzını açmayan Ziyaeddin Efendi'den hoşlanmayıp. "*Cemaleddin Efendi'nin yerine Şeyh ul-islâm bulamadık*," derdi.

Ş Dahiliye müsteşar-ı esbakı İsmail Fuad Bey ilân-ı Meşrutiyetten biraz evvel Kastamonu valiliğine tayin kılınmıştı. Oraya gider gitmez menfileri tazyike başlamasıyle ilân-ı Meşrutiyette aleyhinde galeyan-ı efkâr hasıl olarak firaren İstanbul'a gelmeğe mecbur olmuştu. İstanbul'a avdetinden sonra Tekauđ sandığına müracaatla maaş tahsisini istida ve sandıkta Bab-ı âliden istîzan eylemesine mebnî keyfiyet Meclis-i vükelâda taht-ı tezekküre alındı. Şeyh ul-islâm Cemaleddin Efendi kendisinin şöhret-i şâyiasından bahisle itiraz etti ise de o zaman Dahiliye nezâretinde bulunan Hüseyin Hilmi Paşa "*Madem ki hakkında bir hükm-i kanun yoktur, hakk-ı*

kanunîsi olan maaşın tahsisini men edemeyiz, diye müdafaada bulundu ve maaş tahsisine karar verildi.

Meclis-i meb'usan açılınca keyfiyet oraya aksederek Te-kaüd sandığı nâzırını celb ile "*Şöhret-i şâyiası olan 'bu adama nasıl maaş tahsis ettiniz?*", diye tazyik eylemişler. O da Meclis-i vükelâ kararı ile tahsis edildiği cevabını vermesi üzerine Hüseyin Hilmi Paşa'nın birinci sadaretinde kendisine bir sual tahriri göndermişler. Müşarünileyh de cevap îtası için bizzat Meclise gitmeye vakti müsaîd olmadığından bahisle cevap vermek üzere Meclise azimet etmesini Müsteşar Ziya Bey'e teklif etti. Müşarünileyh ârıza-i vücûdiyesinden ve umumî bir mecliste söz söyleyemeyeceğinden bahisle "*Bu işi Mektupçu Bey bendeniz yapar,*" diye benim üzerime attı. Ben de itizar eylemek istedimse de Hüseyin Hilmi Paşa serdettiğim mazereti kabul etmiyerek azimetim için ısrar eyledi ve "*Bu istîzah olmayıp sual olduğundan ve sual haricine çıkamıyucaklarından vereceğiniz cevabı ben dikte edeyim de onu Mecliste okuyunuz,*" dedi. "*Meclisce verilen cevap kâfi görülmez de istîzah suretine tahvil edilirse ne yapayım? İstîzaha cevab îtasına benim hak ve selâhiyetim olamaz,*" deyince "*Cevabı bitirir bitirmez kürsüden inersiniz,*" dedi. Halbuki bu vazifenin ifası benim için müşkildi. Çünkü Fuad Bey'le bir kalemden yetişmiş ve uzun müddet arkadaşlık etmiş olduğumuzdan Mecliste aleyhinde söyleyerek seyyiatını teşhîre vasıta olmak istemiyordum. Lehinde söyleyecek olsam arkadaşlık sâikasıyle himayete haml olunarak hücûma maruz kalacağımdan korkuyordum. Fakat Hüseyin Hilmi Paşa gibi şedid bir zata karşı daha zivade ısrar edemiyerek dikte ettiği cevabı yazdıktan sonra Ziya Bey'le beraber odasından çıktım ve beni böyle bir müşkil işe sevk ettiğinden dolayı kendisine serzenişte bulundum. Ziya Bey "*Siz yarın vükelâdan olacaksınız, şimdiden böyle işlere alışmalısınız,*" diye mukabele etti. Ziya Bey bu gibi müşkil ahvalde daima kendisini kurtarmak ve başkasına tahmil-i bâr etmek isterdi. Her ne hal ise iki üç gün ayak sürüdükten sonra çâr-u nâçâr gitmeğe karar verdim. Tam gideceğim gün 31 Mart hâdisesi zuhûr etmesin mi? Artık ne Hüseyin Hilmi Paşa kaldı, ne Mecliste sual tahririni düşünecek kaldı; ne de Fuad Bey maaş aidı. Zaman-ı sâbık ricalinden

taht-ı maznûniyette bulunanların birer mahalle teb'idlerine karar verilmesi üzerine Fuad Bey firar ile yakasını kurtardığı gibi ben de bu vesile ile kurtulmuş oldum.

§ Meb'uslar devâirce tensikat yapılması için hükûmeti taziyik etmekte, Maliye nâzırı Rifat Bey de bu fikre pevrev olmakta bulunduğundan Sadr-ı âzam, Âyan ve Meb'usandan intihab olunacak birer zat ile devâir erkân-ı memurfninden mürekkep olarak tensik komisyonları teşkiliyle devâirde tensikat-ı umumiye icra kılınmak üzere bir kanun lâyihası kaleme almasını Adliye nâzırı Nâzım Paşa'ya havale etti. Nâzım Paşa yaptığı lâyiha-i kanuniyeyi bana tevdi ederek Martın otuzuncu günkü içtimada akşamdan sonra Mecliste kıraat ettim. Lâyihanın kıraat ve müzakeresi hitam bulunca bu gün bu kadarla iktifa edelim denilip Meclis dağıldı. Bu lâyiha Nâzım Paşa'nın son eseri oldu.

§ Ertesi sabah evde evrak-ı resmiye ile meşgul iken mektupçuluk odacısı gelip *"Bu sabah Avcı taburları Ayasofya'da Meb'usan dairesi önünde toplanarak ihtilâl çıkardılar; Hey'et-i vükelâ da Bab-ı âlide içtima ettiler ve Şeyh ul-islâm Efendiye nasihat etmek üzere gönderdiler,"* diye haber verdi. Ben de derhal giyinip ve bir arabaya binip arka sokaklardan geçerek Bab-ı âliye gittim, Kapıya vürûdumda Sadr-ı âzaman istifa için Harbiye nâzırı ile beraber saraya gittiğini ve diğer vükelânın içtima halinde bulunduklarını söylediler. Sadr-ı âzamlara mahsus dairenin şofasına gelince karşıma Nâzım Paşa çıktı; yemek yemek üzere diğer odaya gidiyormuş. Gayet dalgın bir halde ve âdeta beni tanımamış gibi bir vaziyette selâm verip geçti. Vükelâ ise kara tarafındaki küçük odada bulunduklarından yanlarına gittim. Müzakere etmeyip ayak üzerinde birbirleriyle telâşlı konuşuyorlardı. O sırada Bab-ı âliye gelmiş olan Ahmet Rıza Bey de telefonla Meclis-i meb'usanla görüşüyordu. Biraz yanlarında bulunduktan sonra bence bir iş olmadığını anlıyarak odama gittim. Mektupçuluk odası deniz tarafında olup evlerin arasından tranvay caddesi görülmekte bulunduğundan caddeden bir cemm-i gafir arasında gürültü ile bir araba geçmekte olduğunu uzaktan gördüm. Gürültünün esbabını odacıdan sual ettiğimde *"Pâdişah*

Meclis-i meb'usana gidiyormuş,, dedi ise de buna ihtimal vermedim. Meğer ben odama geldikten sonra Adliye nâzırı Nâzım Paşa ile Bahriye nâzırı Topçu Rıza Paşa'yı saraydan istemişler; biri Sadarete, diğeri Harbiye nezâretine tayin oluncakları ümidiyle bir arabaya binerek memnûnen gitmişler.

Bilâhara Rıza Paşa'dan mesmûum olduğuna göre giderken arkadaşları, âsi askerin köprünün iki başını tuttuklarından Köprü tarikiyle gitmeyip Sirkeci iskelesine inerek oradan kayıkla Beşiktaş'a geçmelerini ihtar etmişler. Kendileri de arabacıya o yolda tenbihatta bulunmuşlarsa da tranvay caddesine vürûdlarında arabacı hayvanların başını zapt edemeyip Yeni-cami tarafına sapmış ve dönmek için camı vurdukları halde arabacıya işittirmek kabil olamamış olduğundan haydi buradan gidi-versin demişler. Köprüye vürûdlarında âsi askerler "*Sizin işiniz burada değil, Meclis-i meb'usandadır,, diye arabayı geri çevirerek cemm-i gafir ile Meclis-i meb'usana sevk etmişlerdir. Meclisin dış kapısından girerken asker silaha davranıp Rıza Paşa da mukabele için çizmesinin içinde bulunan rovelverini çıkarmak isteyip o sırada atılan tüfenklerle kendisi ayağından, Nâzım Paşa da kalbinden vurulmuş; derhal âyan ve meb'usan hademesi yetişip koltuklarına girerek merdivenden çıkarırlarken teslim-i ruh etmiştir. O zaman Meclis-i meb'usan reisi Ahmet Rıza Bey'e benzetilerek vurulduğu rivayet olunmuştu. Aralarında veçhen bir dereceye kadar müşâbehet bulunsa da biri uzun diğeri kısa olduğundan bu rivayet mecruh görünür. Nâzım Paşa'nın vefatı üzerine vükelây-i sâire de saraya davet olunarak sapa yollardan gitmişlerdir.*

O sırada Ahmet Rıza Bey'in Bab-ı âlide bulunduğunu haber alan bir cemm-i gafir de Kapı önünde toplanmalarıyle kendisi istifanâmesini tahrir ile Binek taşı'nda alenen kıraat ettirmiş ve koridorlardan dolaşarak arka kapıdan savuşmuştur.

Ş Hüseyin Hilmi Paşa istifasında ısrar etmesiyle makam-ı Sadaret, Hariciye nâzır-ı sâbıkı Tevfik Paşa'ya tevcih ve Harbiye nezâreti de Tesalya ordusu kumandanı Müşir Edhem Paşa'ya tefviz kılınmıştır. O gün akşam ezanı vaktine kadar Bab-ı âlide Sadr-ı cedîdin vürûduna muntazır olduğumuz halde gelen giden olmadı. Ezandan sonra evlerimize avdet etmek üzere bazı rûfeka ile beraber kapıdan çıkarken tesadüf ettiği-

miz gazete muhbirleri “*Yeni Sadr-ı âzam geliyor ; hatt-ı hümayun okunacak,*” diye bizi iğfal eylemeleri ile yerlerimize avdet ve ezânî saat bir buçuğa kadar intizar eyledik. Fakat gelen olmadığından biz de evlerimize avdete mecbur olduk. Köşe başlarını müsellah asker tutup gelip geçenlere nazar-ı hışm ile bakmaktaydılar.

Koska’da bulunan hânemize bir vürûdumuzda kızılca kıyamettir koptu ; her taraftan atılan kurşunlar odamın pencerelerine kadar geliyordu. Bu hali şehirde azim bir mukatele vukuuna hamlederek müteheyyiç ve müteessir oldum. Bir müddet sonra gürültünün arkası kesildi. Harbiye nâzır-ı cedîdi Meclis-i meb’usan önüne gelerek iki askeri birbirleriyle barıştırmış ve tüfeklerin de nümayiş maksadiyle atılmakta bulunmuş olduğu anlaşıldı.

Tevfik Paşa’nın sadareti

Ş Ertesi gün yeni Sadr-ı âzam gelerek Arz odasında hatt-ı hümayun okunacağından Bab-ı âli ricalinden bazı zevat ile beraber Sadaret dairesinde alayın vürûduna intizar ediyorduk. Elllerinde silâhlarıyla başı boş dolaşan askerlerin muttasıl etrafa silâh atmaları cümlemize dehşet veriyordu. O sırada Teşrifatçı bey yanıma gelip “*Hasbetteşrifat alaya dahilsiniz ; üniformanızı giyip Sirkeci iskelesinde bulunmalısınız,*” dedi. Böyle her taraftan silâh atılırken üniforma giyip alaya iştirak etmek hem nefsimce tehlikeli ve hem de halka karşı gülünç olacağından suret-i kat’iyede intizar ettim. Biz odada alaya intizar ederken Bab-ı âli evrak müdürü elinde bir telgraf gelerek Adanada islam ve hristiyan ahali beyninde dehşetli mukatelât zuhurunu haber verdi.

Sadr-ı âzam Tevfik Paşa, refakatinde Şeyh ul-islâm bulunduğu ve başından kurşunlar geçmekte olduğu halde eser-i telâş göstermeksizin at üzerinde Bab-ı âliye geldi. Bu alay atla icra olunan alayların sonu olup ondan sonra sadaret alayları “*kaleş,*” denilen alay arabaları ile icra kılındı.

Arz odasında hatt-ı hümayunun kiraatı için yine beni ileri sürdüler. Resm-i kiraatı müteakip bahçeden müzika çalınmak mutad iken bu defa müzika sedası yerine silâh sesleri işitilmekte idi. İnsan her ne kadar metanet göstermek istese de böyle

bir halin âsâbına az çok tesir etmemesi mümkün olamayacağından ben hattı okurken Sadr-ı âzamın başı, benim de ellerim titremekte idi. Bir türlü kâğıdı tesbit ile kıraat etmek mümkün olamıyordu. O anda hatırıma bir tedbir geldi: Kâğıdın iki başından tutup sıkı sıkı gerdim; bu suretle kıraata imkân hasıl oldu. Bunun da kâğıdı ziyadece gerip yırtmak ihtimali var idiyse de bereket versin öyle bir hal olmadı.

Ş Hattın kıraatından sonra Sadr-ı âzam beni odasına çağırıp Hey'et-i vükelâ listesini verdi. O sırada Harbiye nâzırı Edhem Paşa da nefes nefese ve bitkin bir halde odaya geldi. Geceki yorgunluğunun tesiri olacak! Yeni vükelâ listesinde müşarünileyh Edhem Paşa nezâret-i mezkûreye, âyandan Zihni Paşa Şûray-ı devlet riyasetine, Hasan Fehmi Paşa Adliye nezâretine, Mülkiye tekaüd sandığı nâzırı Nuri Bey Maliye nezâretine tayin ve Hariciye nâzırı Rifat Paşa ile Maarif nâzırı Abdurrahman Şeref, Nâfia nâzırı Gabriyel, Orman ve Maâdin ve Ziraat nâzırı Mavrokordato Efendi'ler ve Evkaf nâzırı Hamâde Paşa yerlerinde ipka edilmişlerdi. Dahiliye ve Bahriye nezâretlerine de vekâleten Dahiliye müstesharı Âdil Bey ve Bahriye mirlivalarından Emin Paşa tayin kılınmışlardı.

Gariptir ki Hariciye ve Bahriye nâzırlarının suret-i intihabı meselesinden dolayı tehaddüs eden bu kadar gürültüden sonra Sultan Abdülhamid Tevfik Paşa'nın sadaret hattına da o fıkranın derci için ısrar etti. Başkâtip Cevad Bey marifetiyle kendisine haber göndermiş ise de bu fıkra hatta derc edilecek olursa sadareti kabul edemiyeceğini suret-i kat'iyede bildirmesi üzerine fikrinden feragat etmiş olduğu bilâhara Paşay-ı müşarünileyhden mesmûum olmuştur.

Vükelâya tebligat icra ettirmek üzere listeyi alıp odama geldim. Hariçte atılan silâhlar hâlâ devam ediyordu. O esnada yanıma gelmiş olan Şehremini Hâzım Bey'le otururken vız diye bir şey kapıdan girip odanın sağ cihetinde kâgır duvarı delip çıktı. Bunun hariçten atılan bir kurşun olduğu anlaşıldı. Bereket versin ki oturduğumuz sandalya sol cihette olduğundan bizlere bir zarar vermedi. Kurşunun nereden girdiği de anlaşılmadı.

Serasker Rıza Paşa

Sadr-ı âzam Kâmil Paşa

Ertesi gün Zihni Paşa Şûray-ı devlet riyasetinden istifa ettiğinden yerine Rûsûmat emini Râif Paşa'nın ve Âdil Bey'in yerine asâleten Dahiliye nezâretine de Aydın vali-i sâbıkı Rauf Paşa'nın tayini istîzah ve irade-i seniyyesi istihsal kılınmıştır.

Âdil Bey her ne kadar erbab-ı zekâdan ise de gayet hayal perest idi. Tahayyül ettiği her şeyi hakikat olmak üzere ortaya sürmek isterdi. 31 Mart hâdisesinden sonra cereyan eden vukuatı hep Tefvik Paşa'nın cesaretsizliğine hamle ederek müşarünileyh kendisini konağa celb ile Dahiliye nezâretini teklif etmesi üzerine işin hal^c ile netice-pezir olacağını idrak edip bu vazifeyi ancak bir suretle deruhde edebileceğini, o da Sofya komiseri Refik Bey'in biraderi olan Matbuat müdürü Tefvik Bey'i hemen Sofya'ya gönderip Bulgarların hududu tecavüz eylediklerine dair Bab-ı âliye bir şifre yazdırmak ve bunun üzerine hey'etçe huzura çıkılarak İstanbulda bulunan askerlerin muhafaza-i hudud için Edirneye sevki hususunda ısrar edilmek ve İstanbul askerden hâlî kalınca hükûmetce müşarünileyhe istifa teklif etmek olduğunu bildirmiş ise de Tefvik Paşa buna cesaret edemediğini ve onun üzerine kendisi de nezârette kalmak istemediğini ve eğer söyledikleri o zaman yapılmış olsaydı sonra tahaddüs eden vekayie meydan verilmemiş olacağını söylerdi. Zehî hayal-i bâtil! Tefvik Paşa gibi umûrdîde bir zâtın böyle hayalâta müstenid bir oyuna girişmeyeceği derkârdı.

Bahriye nezâreti vekâletine tayin olunan Emin Paşa da ihtiyar ve geveze bir adam olup "*Ondan saniye efendim, ondan saniye efendim*," diye daima yanındakileri iz'ac etmekte olduğu ve nezâret umûrunu idare edemeyeceği anlaşıldığından tayininden üç dört gün sonra onun da tebdili ile Bahriye nezâretine erşân-ı askeriyeden diğer Emin Paşa'nın memuriyeti icra kılındı.

Ş Tefvik Paşa kabinesinin başlıca işigali 31 Mart hâdisesinin izale-i tesirâtı ile İstanbul'da âsâyişin iadesi ve Divan-ı Harb-i Örfî teşkiliyle ile vak'a fâillerinin cezalandırılması, İkinci ve Üçüncü ordularda hasıl olan galeyanın teskini ile Selânik ve Edirne'deki Hareket ordusu'nun İstanbul üzerine

yürümesinin men'i, Adana'da idare-i örfiye ilânı ile vukuat fâillerinin cezalarının tayini maddeleri idi.

31 Mart vak'ası iptidâen İsmail Canbulat imzasıyla "*Meşrutiyet mahvoldu*„ ibaresiyle İstanbul'dan çekilen bir telgrafnâme ile Selânik'e ihbar olunması üzerine Hareket ordusunun tertibine kıyam edilmişti. İttihad ve Terakki İstanbul merkezi müdürü ile Bab-ı âliye ita olunan varakada hareket-i ihtilâliyeye pişva oldukları zannolunan Ahrar fırkasına mensub bir takım kimselerin ve ezcümle İsmail Kemal ve Mizan muharriri Murad Bey'lerle Kâmil Paşa zâde Said Paşa'nın ve ikinci mabeynci Emin Bey'in ve bazı gazete sahib-i imtiyazlarının hemen taht-ı tevkife alınmaları ihtar olunuyordu. Başlarında vali ve mutasarrıf ve kaymakamlar olduğu halde taşra mecâlis-i idaresinden ve bilcümle İttihad ve Terakki kulûblerinden Bab-ı âliye ve vükelâya "*Gayr-i meşrû kabineyi tanımıyoruz*„ diye telgraflar geliyordu. Tevfik Paşa işbu tehdidlere daima olduğu gibi soğukkanlılıkla mukabele ediyorsa da hey'et-ten bazıları bunu şahıslarına karşı tecavüz manasına haml ile telâş gösteriyorlardı. Ezcümle Maliye nâzırı Nuri Bey her Meclise geldikçe "*Bugün yine " Gayr-i meşrû kabinenin gayr-i meşrû Maliye nâzırı, seni tanımıyoruz, diye bir takım yerlerden telgraflar aldım ; biz niçin gayr-i meşrû olalım ? Ben bu adamların hiç birini tanımıyorum, şahsıma karşı böyle tecavüzde bulunmaya ne hakları var ?* „ diye izhar-ı teessür ediyordu. Pera-palas oteli'ne çekilmiş olan Âyan reisi Said Paşa da "*Hey'et-i âyanın masuniyet-i nefsiyeleri için hükûmetçe ne tedbir ittihaz olunuyor ve tedabir-i müttehizenin kifayetine kanaat ediliyor mu ?* „ diye teminat istiyordu. "*Kendisi muhtac-ı himmet bir dede - Kande kaldı gayriye himmet ede*„ beytini asla hatıra getirmiyordu.

Şu ahvale karşı Hey'et-i vükelâca düşünülen yegâne tedbir Topçu feriki Hurşid Paşa ile Ders vekili Halis Efendi'den mürekkep bir hey'etin hareket ordusunun pişdarlarına karşı gönderilerek ve Meşrutiyetin mahfûziyeti hakkında teminat verilerek yerlerine iadelerine ve ordunun kuvve-i külliyesinin Selânikten hareketinin men'ine sarf-ı mesâiden ibaret idi. Fakat giden hey'et gelen kuvvetle yolda telâki

ederek kendilerini iknaa muvaffak olamamış olduğundan geri dönüp keyfiyeti Hey'et-i vükelâya anlattılar.

Hey'et-i vükelâ bir taraftan bu işlerle meşgul olmakta iken diğer taraftan da Meclis-i meb'usan huzurunda ispat-ı vücûd etmek üzere beyannâme ihzarı ile iştigal ediyordu. Fakat ahval-i hâzıra karşısında Meclisten itimad kararı taleb edilip te verilmeyecek olursa bir kabine buhranı zuhûru ile memleket için yeni bir gaile hudûs edeceğinden o sırada tatbiki kabil olmayacak mufassal bir programla Meclis huzûruna çıkmaktansa ne gibi şerait dairesinde ve ne maksadla idare-i umûru deruhde eylediklerine dair muhtasar bir beyannâme tanzim olunmasına ve itimad kararının netice-i ahvale ta'liki istenilmesine karar verdiler. Olbabdaki beyannâme müsveddesinin kaleme alınmasını bana ve tetkiki vazifesini Şûray-ı devlet reisi Râif Paşa ile Maarif nâzırı Abdurrahman Şeref Efendi'ye havale ettiler. Tayin olunan günde hey'etçe Meclis-i meb'usana gidilip Tevfik Paşa, Meb'usan ve Âyan reisleriyle suret-i hususiyede mülâkat ederek itimad meselesinin âtfıye ta'likini temin ettikten sonra iptida Meb'usan ve sonra Âyan huzurunda ayrı ayrı olarak beyannâmesini kıraat ettirdi. Sadr-ı âzam tarafından bu vazife gene bana havale edildi. Kâmil Paşa'nın beyannâmesine her tarafca alkışlarla mukabele olduğu halde bu defa derin bir samt ve sükûn içinde dinlenildi. Hitâm-ı kıraatta evvelce görüşülmüş olduğu veçhile Meclis itimad kararını ta'lik etti.

Sadr-ı âzam, Meb'usan ve Âyan reisleri ile görüşürken vükelâdan bazılarıyla sokak üzerinde bir odada oturuyorduk. Yine bir cemm-i gafir Meclisin önünde derbeder bir surette dolaşıyordu. Evkaf nâzırı Hamâde Paşa bunları görünce arkadaşlarına hitaben "*Pauvre pays! Tu sera comme l'Egypte*," (= Zavallı memleket! Sen de Mısır gibi olacaksın) yani istikbalini kaybedeceksin dedi.

O sırada Selânikten hareket eden ordu hatve hatve İstanbul'a yaklaşmakta, Sultan Hamid ise bunlara silâhla mukabele etmek istememekte olduğundan vürûdlarında iki asker arasında müsademe vukuuna mahal kalmamak üzere beyn el-havas tedbir düşünülerek Şeyh ül-islâm ile Fetvâ emininin ve Birinci ve İkinci fırka kumandanlarının kışlalara gidip, gelen

asker dahi kendi kardeşleri olduğundan bunlara karşı silâhla mukabele ve müdafaada bulunmamaları için efrad-ı askeriye-i ikna ile tahlif etmeleri kararlaştırılmış ve Birinci ordu kumandanı Nâzım Paşa Meclis-i vükelâyâ celb ile karar-ı vâki kendisine tebliğ olunmuştur. Ertesi sabah iki hey'et muayyen saatte azimetle hükm-i kararı tatbik edeceklerdi. Nâzım Paşa bu kararı lâzım gelenlere tebliğ için avdet edip ancak İran sefarethânesinin önüne gidecek kadar zaman geçer geçmez elinde bir kâğıt olduğu halde geri dönerek İkinci fırka efradının yemin etmiyeceklerini bildirmiş oldukları haberini getirdi. Bu son tedbirden de bir netice hasıl olamayacağını anlayan Hey'et-i vükelâyâ buht ü hayret istilâ etti. Bunun üzerine Adliye nâzırı Hasan Fehmi Paşa "*Öyle ise finito!*," diyerek ayağa kalktı, meclis te dağıldı.

Ş Hareket ordusunun İstanbul'a suret-i vürûdu, Hey'et-i âyan ve meb'usanın Ayastafonos'ta içtimai, Sultan Hamid'in hal'i gibi vekayi cümlece malûm bulunmuş ve zaten o günden sonra cülûsa kadar Bab-ı âlide Meclis-i vükelâ içtima etmemiş olduğundan ben de bizzat şahidi olmadığım vekayi-i mezkûreden bahse lüzûm görmiyerek yalnız istitrad kabilinden bir kaç söz ilâvesi ile bu faslı itmam eyledim.

Hareket ordusu 1325 senesi Nisanının onuncu cuma günü akşam üzeri İstanbul'a dahil olmuştu. Biz de bir gün evvel Acıbadem'deki köşkümüze nakletmiştik. Cumartesi sabahı şiddetli top tarrakaları ile uykudan uyandım. Beşiktaş sırtlarında iki asker arasında müsademât vukubulmakta olduğu anlaşıldı. İki üç saat sonra top sesleri kesilerek yorgun asker Üsküdar cihetine geçerek tüfekleri omuzda olduğu halde birer ikişer tarlalar arasından memleketlerine doğru firar etmekte oldukları görüldü. O gün ve ertesi pazar günü devâir-i resmiye tatil olacağı cihetle bittabi iki gün İstanbul'a inmedim. Pazartesi günü dairelerin açılacağını gazetelerde görerek Haydarpaşa vapuru ile Köprüye geldim. Vapurdan çıkarken Bahriye nâzır-ı sâbıkı Ateş Ahmed Paşa zâde Ârif Hikmet Paşa'ya tesadüf ettim. Konuşarak birlikte Köprü başına gelince müthiş bir manzara karşısında kaldım. Divan-ı harp ilk kurbanlarını kesmiş ve 31 Mart hâdisesi faillerinden altı kişiyi Köprüde dar ağaçları kurdurarak asmıştı. Maslûpların hali halka dehşet ve-

riyordu. Bu hal karşısında müteessir oldum ise de Ârif Hikmet Paşa : “*Bu kadarla olmaz, hiç olmazsa yüz kişi olmalı*,” dedi. İstanbul’un asıl bir çocuğunun ağzından işittiğim bu söz bütün bütün teessürümü arttırdı. Ertesi gün de Meclis-i meb’usanda verilen hal’ kararını Abdülhamid’e tebliğ için âyan ve meb’usandan kimlerin gideceği müzakere olunurken Ârif Hikmet Paşa’nın “*Ben giderim*,” diye ortaya atılarak ve mahud Karasu’nun peşine takılarak gitmesi de nimetşinaslığına delâlet edecek hususâtta değildi. Çünkü bu kadar sene yaverliğinde bulunarak nân u nimeti ile perverde olmuş ve sâye-i lûtfunda az zamanda feriklik rütbesine kadar irtika etmiş bir adamdan başka Hey’et-i âyan arasında bu kararı tebliğ edecek kimse yok mu idi?

“*Sana lâzım mı olmak âleme cellâd lâzımsa!*,”

Gene o sayede pek genç yaşında birinci ferikliği istihsal etmiş olan Birinci ordu kumandanı Mahmud Muhtar Paşa da hal’ günü akşamı kurşunî kaputunu arkasına atarak gûya kendisi İstanbullu fethetmiş gibi bir tavr-ı mağrurâne ile Kadıköy vapuruna gelmiş ve vapur halkı da kendisini alkışlamışlardır. Paşa bu gururu başkaları eli ile her şey olup bittikten sonra vapura binerken değil 31 Mart hâdisesinin ertesi günü Moda’daki konağından duvardan duvara atlayıp bir ecnebi hânesine iltica ederken göstermeli idi.

“*Âhur yine hâk olur bunlar - Bilmem neye kibreder edenler*,”

Sultan Reşad’ın cülûsu

Ş Hareket ordusu ile İstanbul askerinin musademâtından sonra işin hal’ ile neticeleneceği görülüyordu. Fakat zaman-ı icrası bilinmiyordu. Salı günü köşkten İstanbula indiğimde sokaklarda bir gayr-i tabîlik hissettim. Bab-ı âlide hemen kimse yok gibi idi. Odama geldikte Şûray-ı devlet âzasından Reşid Paşa hafidi Mustafa Reşid Bey de gelerek dairede kimse olmadığını “*Ne var?*,” diye sordu. Bu sırada teşrifat memurlarından biri vürûd edip kapıların kapanmasını ve hariçten dahile ve dahilden harice kimsenin girip çıkmaması için Hareket ordusu tarafından haber geldiğini söyledi. O zaman iş tamamiyle tavazuh etti. Alaturka saat beşten sekize kadar tam üç saat Reşid

Bey'le karşı karşıya oturup kendisinin bir takım manasız sözlerine maruz kaldım ki bu müddet ömrümün en sıkıntılı geçen zamanlarından biri idi. Her ne kadar tertibat ve tedabir-i lâzime ittihaz olunmuş ise de 33 sene bilistibdat icray-ı saltanat eden bir pâdişahın hal'inden memleketçe ne gibi netayic husûle geleceği endişesi varken teşrifat meratibinden başka düşüncesi olmayan Reşid Bey muttasıl "*Meclis-i vükelâda Hariciye nâzırı mı Dahiliye nâzırına, Dahiliye nâzırı mı Hariciye nâzırına tekaddüm ediyor,*" gibi abes sualler îrad ediyordu. Üç saat bu hâle tahammül ettim.

Saat sekiz raddelerinde Pâdişah-ı cedîdi hâmil olan istimbob Tophâne önlerine gelince toplar atılmaya başladı. Pâdişahın Sirkeci iskelesine vürûdunu haber verdiklerinde Sadr-ı âzamın dairesine giderek sokağa nâzır salonun penceresinden alayı seyrettim. Zat-ı şâhâne bir çift yağız at koşulu olan hususî arabasına râkib olup A h m e d M u h t a r P a ş a da karşısında idi. Bendegânı hâmil olan birkaç araba dahi takib etmekde idi. Pâdişah-ı cedîd Sirkeci, Bab-ı âli ve Divanyolu tarikiyle Harbiye nezâretine götürülüp üst katta bulunan Hünkâr dairesinde resm-i bîat icra ve M e h m e d - i H â m i s unvanıyla tahta iclâş edilmiştir. Bilâhare T a l ' a t P a ş a'dan mesmûm olduğuna göre tebliğ-i cülûs için Âyan reis vekili Ahmed Muhtar Paşa ile birlikte Sultan Reşad'ın dairesine giderek cülûsunu tebliğ ile resm-i bîatın icrası için Bab-ı Seraskeriye götürülmek üzere istimbota ırkâb eyledikleri sırada bir gûna eser-i telâş göstermediği halde Tophâne önlerine geldiklerinde toplar atılmaya başlayınca veçhinde âsâr-ı heyecan nümâyan olarak "*Bu toplar ne topları?*" diye sormuş, kendisi de "*Efendimizin cülûs-ı hümayunları topları,*" diye mukabele eylemiş ise de emniyet ve itmi'nan hâsıl edemeyip "*Top cülûsu müteakip atılır,*" demiş. Sirkeci iskelesine çıkılıp ta halkın "*Pâdişahım çok yaşa,*" diye bağrıışmalarını işitinceye kadar endişesi zâil olmamıştır. An'anât-ı saltanat o yolda ise de bunu bilen olmadığından istimbob Tophâne önünden geçerken top atılmakta istical gösterilmiştir.

Fransız sefareti baştercümanı Mösyö L ö d u [Ledoux] o gün alayı seyir için Bab-ı âliye gelmiş olduğundan odama avdet ederken Sadaret dairesinin sofasında kendisine tesadûf ettiğimde

“Depuis Samedi le règne d'Abdulhamid était moralement fini,” dedi.

Bir müddet sonra Sadr-ı âzamın geldiğini ve beni istediğini haber verdiler. Nezdine gittiğimde hal^c fetvâsiyle Pâdişah-ı cedîdin cülûsuna dair devâir ve vilâyata icra kılınacak tebliğatı havi ihzar edilmiş olan varakayı vererek müsveddesinin tanzimini emretti. Ben de müsveddeyi yazarak kendisine irâe eyledim. O vakte kadar vükelây-ı sâire de birer birer geldiler. Maarif nâzırı A b d u r r a h m a n Ş e r e f E f e n d i ile Şehremini H â z ı m B e y tezkireleri tebyiz için bana yardım ettiler.

Ş Sadr-ı âzam zât-ı şâhânenin Hey'et-i vükelâyı ibka eylediğini ve başmâbeyncilik ile başkâtiplik için Bab-ı âlice münasiblerinin intihab edilmesini emreylediğini söyledi. O sırada Hariciye nâzırı R i f a t P a ş a yerinden kalkıp Sadr-ı âzamın masasının önüne gelerek kulağına bir şey fısıldadı. Onu müteakip Sadr-ı müşarünileyhin yanındaki koltukta oturmakta olan Şûray-ı devlet reisi R â i f P a ş a dahi diğer kulağına eğilip o da bir şey söyledi. Sadr-ı âzam da rûy-i muvafakat gösterdi. Fakat ne söylediklerini işitemedim. Bu esnada Râif Paşa *“Başmâbeyncilik ile başkitabete iyi zatlar intihab edildi. L ü t f ü B e y de, H a l i d Z i y a B e y de eklere [= éclairé] adamlardır,”* dedi. O zaman mezkûr hizmetlere bunların intihab olunduğunu anladım. Ancak keyfiyet-i intihabları Rifat ve Râif Paşa'larla Sâdr-ı âzam beyninde suret-i hususiyede cereyân edip hey'etce müzakere-i resmiye ve aleniye cereyan etmemiştir. Gerşi Lütü Bey *“Gördüklerim,”* unvanlı eserinde kendisi o gün Meclis-i vükelâya davet edilerek başmâbeyncilik teklif kılındığını ve adem-i kabûlü üzerine hissiyat-ı vatanperverânesine müracaatla ısrar edilmesi cihetiyle kabûle mecbur olduğunu bildirmekte ise de ben kendisinin ne Meclis-i vükelâya davet olunduğuna ve ne de memuriyet-i mezkûreyi kabûlü için ısrar edildiğine vâkıf değilim. Fakat başkitabete tayin olunan Halid Ziya Bey ertesi sabah Tevfik Paşa'nın konağında toplanıldığı sırada oraya gelip Sadr-ı âzam memuriyet-i ceddesini tebliğ ve saraya azîmetle ifay-ı vazîfeye mübaşeret eylemesini tenbih etmişti.

Tevfik Paşa'nın bana bilâhara vâki olan beyanına

göre "Bîattan sonra Harbiye dairesinde kendileriyle görüşürken zât-ı şâhâne yanında bulunanlara "Sadr-ı âzam Tevfik Paşa nerede?,, diye sordu. Onlar da "Karşınızda görüştüğünüz zâttır,, dediler. "Şimdiye kadar kendilerini görmemiştım,, diye beyan-ı itizar etti. Usûlen kabinenin istifasını arz eylediğimde "Biraderrime on dört sene hizmet ettiniz; bana da bir sene olsun hizmet eylemez misiniz?,, dedi ve kabineyi ibka etti. Ba'dehu "Başmâbeyncilik ile başkitabet için benim adamım olmadığından Bab-ı âlice münasiblerini intihab ediniz,, dedi. Kapıya vürûdumuzda vükelâ ile otururken Rifat Paşa yerinden kalkarak yanıma gelip kendisi Hariciyece tensikat yapacağı ve Tahrirat-ı hariciye kitabetini lağvedeceği cihetle Lüt fû Bey açıkta kalmamak üzere başmâbeynciliğe onu sevk eylememi rica etti. Yanımda oturan Râif Paşa da "Halid Ziya Bey hem akrabamdan ve hem de erbab-ı kalemdendir. Onu dahi başkitabete sevk etseniz,, dedi. Ben de muvafakat gösterdim,, demiştir.

Ş Bazı müzakerât cereyanından sonra Sadr-ı âzam İstanbul'da henüz ahvalin karışık bulunduğu ve Adanada vekayi-i mühimme hâdis olduğu ve cülûs-ı hümâyun münasebetiyle ertesi gün devâir tatil olunacağı cihetle şayet vükelâyı toplamak icab eder bir hal zuhûr ederse müşkilâta tesadûf edileceğinden bahisle "Yarın sabah bizde toplanalım da orada ahvâle intizar edelim,, dedi. Âmedçi ile benim de hazır bulunmamızı emretti. İdare-i örfiye ilânından dolayı akşamdan sonra sokakta bulunmak menedilmiş olduğundan ben de vapura yetişmek üzere izin alıp çıktım. Ertesi sabah Sadr-ı âzamin Ayaspaşa'da kâin konağına gittim. Vükelâ da birer birer geldiler. Sadr-ı âzam bir odada Fransız sefiriyle yalnız görüşüyordu. Sefir gittikten sonra vükelânın bulunduğu odaya gelerek o gece Sultan Abdülhamid'in Hareket ordusu tarafından Yıldız'dan kaldırılıp Selânikte Alâtini köşkünde ikamet etmek üzere sevk olunmuş olduğu sefir tarafından haber verildiğini söyledi. Müteakiben Âyan reisi Said Paşa ile Meb'usan reisi Ahmed Rıza Bey geldi. Bu haberi Ahmed Rıza Bey de teyid eyledi. O sırada Şeyh ul-islâm Ziyaeddin Efendi dahi vürûd etti. Beti benzi kül gibi kesilmiş, hal' fetvasının buharı başına vurarak büsbütün sersemlemişti. Salonda bütün Hey'et-i vükelâ ve Âyan ve Meb'usan reisleri hazır oldukları halde hiç

birine atf-ı nigâh etmiyerek kapıdan girer girmez bana bir temenna ile “İyisiniz inşallah Mektupçu Efendi,, dedi.

Sadr-ı âzam, Sultan Abdülhamid'in Selânik'e götürülmüş olduğunu Hünkâra ihbar için saraya gitti. Avdetinde Harbiye dairesinde bîat resmi icra kılınırken zât-ı şâhânenin sarayda kalan adamlarını bir vapura ırkâb ile götürmüş olduklarını ve bundan kendisinin pek ziyade müteessir olduğunu haber verdi. Pâdişahın ısrarı üzerine bu adamlar geri getirilip hizmetlerine iade olunmuşlardır.

O gün Sadr-ı âzâmın konağında Hey'et-i vükelâya muntazam bir dejöne verildi. A h m e d R ı z a B e y de sofrada hazır bulundu. Yemekte “*S u l t a n A b d ü l h a m i d ' i n a c a b a n e k a d a r p a r a s ı v a r d ır ?*,, diye bahs açılıp kimi beş milyon, kimi on milyon parası olacağını tahmin ettikleri halde Şûray-ı devlet reisi R â i f P a ş a “*Benim tahminime göre ancak bir buçuk ile iki milyon arasındadır*,, dedi. Filhakika Yıldız sarayında bulunmuş olan ve Alman bankalarında mevcut olup bilâhara cihet-i askeriyeğe tevdi kılınan paranın mecmûu o mikdara karib bulunduğu anlaşılmıştır ki R â i f P a ş a ' n ın bu tahmininin isabetine müteaccib olmamak mümkün olamaz.

Taamdan sonra vükelâ bir salonda toplanarak Adana vukuâtını müzakere ediyorlardı. Maliye nâzırı N u r i B e y de beşâsetle “*Elhamdülillah, biz de kesb-i meşrûiyet ettik*,, diyordu. Bunlar bir salonda müzakere ile meşgul oldukları sırada diğer salonda Sadr-ı âzamla A h m e d R ı z a B e y başbaşa vererek gene Hey'et-i vükelâ tertibiyle iştigal ediyorlardı.

Ş T a l ' a t P a ş a ' n ın bilâhara vâki ifadesine nazaran hal^c günü sabahleyin Şeyh ul-islâm ile Fetvâ emini N u r i E f e n d i ' y i Meclis-i meb'usana götürmek üzere bizzat evlerine gitmiş, o gün akşama kadar birşey yemeye vakti olmayacağı cihetle Fetvâ emininin evinde kendisine bir iki yumurta pişirilmesini istemiş ve o gün Meclis-i meb'usana gelmesini ihtar etmiş. N u r i E f e n d i fetvâ îtası kendisine taallûk etmeyip Şeyh ul-islâma âit olduğundan bahisle itiraz eylemiş ise de serd ettiği mazerete bakmıyarak vuku bulan ısrarı üzerine azîmete mecbur olmuş. Oradan Bab-ı meşhata giderek Şeyh ul-islâma da birlikte azîmet eylemesini teklif etmiş. Müşarünileyh “*Ben hastayım, gidemem*,,

diye serd-i mazeret etmesiyle *"Neniz var?,"* diye sorup *"İdrarımı tutamıyorum,"* deyince *"Efendi, iş bu hâle geldikten sonra donuna da işesen ben seni zorla alıp götürürüm ; ördeğini de beraber al,"* diye tehdid ederek birlikte götürmüştür.

Yine Tal'at Paşa'dan mesmûum olduğuna göre hal'in icrası günü Hey'et-i âyan ve meb'usan Ayasofya'daki dairede Âyan reisi Said Paşa'nın taht-ı riyasetinde içtima ederek hal' kararı ita edildiği ve bu kararı kabul edenlerin ayağa kalkması suretiyle rey toplandığı sırada kendisi de Said Paşa'nın yanında durup hocalardan ayağa kalkmamış olanlar üzerine hışm ile atf-ı nigâh etmekte, onlar da derhal ayağa kalkmakta imiş. Âyan tarafında da bazı kalkmayanlar olduğundan Said Paşa kulağına eğilerek *"Efendim, biraz da bu tarafa bakmanız!,"* demiştir.

O zaman Maarif nezâretinde bulunan Abdurrahman Şeref Efendi'nin de beyanına göre Meclis-i meb'usan reisinin odasında Fetvâ eminine fetvâ itası teklif olundukta: *"Fetvâ vermek bana âit değil, Şeyh ul-islâma âittir. Fetvâ emini yalnız müsveddesini yazar, Şeyh ul-islâm imza eder. Hem hal'de şedmet vardır ; bunu yapmayın. Rusya muharebesi esnasında (Sultan Abdülaziz'in hal'inden sonra) ben muhacirîn-i islâmiye çocuklarını omuzlarımda taşıdım. Teklif edin, nefsinizi azletsin,"* demiştir. Onun üzerine taraf-ı Şeyh ul-islâmîden imza ve âyan ve meb'usandan mürekkeb Meclis-i millî halinde içtima eden hey'ette kıraat olunan fetvây-ı şer'ide münderiç şikkeynden hal' ciheti bilittifak tercih olunmuştur.

Muharrir-i fetvâ meb'usandan Küçük Hamdi Efendi'nin bu babdaki ifâdâtı daha vâzih olduğundan onu da zapt ile âtiye aynen derc eyledim :

"Sadr-ı âzam ve Şeyh ul-islâm ile Âyan ve Meb'usan reisleri ile meb'usandan Mustafa Âsım ve Küçük Hamdi Efendi'ler de hazır oldukları halde Meclis-i meb'usan reisinin odasında Fetvâ emini Nuri Efendi'ye fetvâ itası teklif olundukta: "Fetvâ itası bana âit değil, Şeyh ul-islâma aittir. Fetvâ emini yalnız müsveddesini yazar, Şeyh ul-islâm imza eder. Ben fetvâ emanetinden istifa etmişim ; istifayı sizin kanun-ı esasınız de kabul ediyor," demiştir. Hamdi Efendi ise *"Bir ferd-i müslim size fetvâ emini sıfatıyla değil, memle-*

ketin ulemây-ı meşhûresinden bir zât sıfatıyla müracaat edip te bunun câiz olup olmadığını sorarsa cevap vermeğe şer'an mecbursunuz,, demesi üzerine "Sen akıllı bir adama benziyorsun; hal'de şeâmet vardır, bunu yapmayın! Rusya muharebesi esnasında (Sultan Abdülâziz'in hal'inden sonra) ben muhacirîn-i islâmîye çocuklarını omuzlarımda taşıdım, omuzlarım çürüdü. Feragat teklif edin, belki nefsinizi azleder,, demiştir. Mustafa Âsım Efendi "O halde fetvâ, feragat teklifi veya hal'i suretiyle iki şık üzerine yazılırsa ne dersiniz?,, deyince "Bu olur,, diye mukabele etmiştir. Bunun üzerine fetvayı Hamdi Efendi yazmıştır. Fetvâ müsveddesi "Erbab-ı hall u akd tarafından feragat teklifi veya hal'i,, suretinde yazılmasıyle "Buna evliyây-ı umûr tâbirini de ilâve ediniz,, demiştir.

Âyan reisi Said Paşa ise her şeyde olduğu gibi bunda da kendisi için bir kaçamak yolu arayarak "Evliyây-ı umûr,, tabirinden bilistifade "Evliyây-ı umûr vükelâdır, biz değiliz; burada bizim işimiz yoktur, biz gidelim,, demişse de "Siz de erbab-ı hall u akde dahilsiniz,, denilip bu suretle yakasını kurtaramamıştır.

Ş Sadr-ı âzam beni nezdine çağırıp Ahmed Rıza Bey'le birlikte tertib ettikleri vükelâ listesinin tebyizini emretti. Ben de arka taraftaki salona çekilerek kimseye ser-rişte vermek-sizin tebyiz ve takdim ettim. Vükelâ içeriki odada Adana meselesini müzakere ile iştigal ederlerken ben diğer odada yeni vükelâ listesini yazmakla meşguldüm. Tevfik Paşa bu listeyi alarak zât-ı şâhâneye arz eylemek üzere saraya gitti. Vükelâ ile Sadaret müsteşarı da arz-ı tebrik için onu takiben giderek Dahiliye müsteşarı ve Âmedçi ile ben konakta kaldık. Akşama doğru Sadr-ı âzam irade-i seniyyeye iktiran eden listeyi getirdi.

Yeni liste mucibince Dahiliye nezâretine Sadr-ı sâbık Hüseyin Hilmi, Harbiye nezâretine İkinci ordu kumandanı Ferik Salih Paşa'lar, Adliye nezâretine meb'usandan Hayri Bey, Bahriye nezâretine Topçu Rıza Paşa, Maliye nezâretine meb'usandan Cavid Bey tayin olunarak diğer vükelâ yerlerinde ipka edilmişti. Sadr-ı âzam yeni intihab olunan zevatı Ahmed Rıza Bey'le bilmüzakere kararlaştırmış ve İttihad ve Terakki hey'et-i merkeziyesi ise ken-

dilerinin malûmatı olmaksızın yapılan bu intihaba muvafakat etmiyerek Hayri ve Cavid Bey'leri kabulden men eylemiş olduğundan bunlar istifalarını yazıp göndermişlerdir. Bu suretle memuriyetleri mevki-i icraya konulmamıştır. Hüseyn Hilmi Paşa dahi Dahiliye nezâretini kabulde beyan-ı mazeret eylediğinden Sadr-ı âzam telgrafla Aydın vali vekili Sadr-ı esbak Ferid Paşa'ya teklif ile muvafakatini istihsal etmiştir. Adliye ve Maliye nezâretlerini teklif için de cuma günü Mahkeme-i temyiz rüesâsından Hacı Emin Bey'le Maliye nâzır-ı esbak Rifat Bey'i konağına davet edip Rifat Bey Maliye nezâretini kabul etmiş ise de Emin Bey Adliye nezâretini kabulden istinkâf eylemesi ile Nezâret-i mezkûre Hüseyn Hilmi Paşa sadaretinde Bağdat valisi Necmeddin Molla Bey'in tayinine kadar açık kalmıştır.

Ş Necmeddin Bey ilân-ı Meşrutiyet sırasında İstinaf müddei-i umumîliğinde bulunduğu halde sinni İstinaf hâkimliği derecesine irtikaya müsâid olmadığından bahisle Encümen-i Adliye kararıyla Umûr-ı Hukukiye müdüriyetine nakl olunmuş ve bu karara o zaman Adliye müsteşarlığında bulunan sudûrdan Şükrü Efendi de iştirak etmişti. Necmeddin Bey müdüriyeti kabul etmediğinden bir müddet sonra yine Encümen kararıyla İstinaf Hukuk riyasetine intihab olununca Şükrü Efendi bir ay evvel sinninin adem-i müsaadesinden bahisle bilfiil hükkâmdan olmayan müddei-i umumîlikten kaldırılmış olduğu halde bu defa fi'len İstinaf hâkimliğine tayinine muhalefet ve esbab-ı muhalefetini sarahaten mazbataya derc eylemişti. Necmeddin Bey, İstinaf riyasetinden Bağdad valiliğine tahvil ve Hüseyn Hilmi Paşa'nın ikinci sadaretinde oradan Adliye nezâretine tayin olunarak İstanbul'a vürûduna kadar nezâret vekâleti müşarünileyh Şükrü Efendi'ye tefvîz kılınmış ise de kendisi meslek sahibi bir zat olduğundan hizmet-i vekâleti kabulden istinkâf ile beraber müsteşarlıktan istifa ederek çekilip gitmiştir. Nezâret vekâleti muvakkaten Defter-i hakanî nâzır-ı Mahmud Esad Efendi'ye ihale olunmuştur.

Ş Ferid Paşa Dahiliye nezâretine tayinini müteakip İzmir'den İstanbul'a geldi. Meclis-i vükelâ mün'akid olduğu sırada müşarünileyhin vürûdunu haber verdiklerinde Sadr-ı

âzam bir eser-i nezaket olmak üzere bizzat meclisten çıkıp Sadaret odasına giderek kendisini birlikte alıp getirdi. Arz odasından içeri girerken Ferid Paşa'nın çehresi kıpkırmızı olmuştu. İhtimal ki az zaman evvel Sadr-ı âzam sıfatiyle girdiği meclise şimdi bir Sadr-ı âzaman arkasında nâzır sıfatiyle girmesi gücüne gitmişti. Herhalde müteheyyiç bir vaziyette idi.

Ş Teceddüd-i saltanat vukûunda Sadr-ı âzaman ipkası halinde keyfiyetin yeniden hatt-ı hümayunla ilânı ve cülûs hatlarının nev'amâ o devrin programı şeklinde olarak Bab-ı âlice tanzimi mutad olduğundan cülûsu müteakip kıraat olunacak hatt-ı hümayunun suret-i tanzimi Meclis-i vükelâda müzakere edildi ve müsveddesinin kaleme alınması Sadaret müsteşarı Ziya Bey'le Âmedçi Âsaf Bey'e havale olundu. Sultan Abdülaziz'in cülûsunda Âli Paşa tarafından kaleme alınan hatt-ı hümayunla Sultan Murad ve Sultan Hamid'in cülûs hatları esas ittihaz edilerek bu kere kıraat olunacak hatt-ı hümayunun da müsveddesi bunlar tarafından tanzim ve Meclis-i vükelâca kıraat ve tashih edildikten sonra arz olundu. Tevfik Paşa'nın makam-ı sadarete ipkasını mutazammın olan bu hatt-ı hümayun Mabeyn başkâtibi Halid Ziya Bey vedâtiyle ve merasim-i mutâde ile Bab-ı âliye irsal ve Sadr-ı âzam ve Hey'et-i vükelâ tarafından istikbal olunarak Arz odasında pek kalabalık bir cemiyet müvacehesinde taraf-ı âcizânemden kıraat edildi.

Ş Cülûsu takip eden günlerden pazar günü sadr-ı âzam benî nezdine çağırdı; Ferid Paşa ve sair vükelâ da yanında idiler. Meclis-i meb'usan reisi Ahmed Rıza Bey kabineye istifa teklif edip zât-ı şâhâne ise kılıç alayına kadar olsun kendisini bırakmamalarını Sadr-ı âzamdan âdeta rica tarzında taleb eylemiş olduğundan bu hale karı ne türlü hareket etmek lâzım geleceğini müzakere ediyorlardı. Bazıları derhal istifa edip çekilmeyi, bazıları da zât-ı şâhâneyi kırmamaları fikrinde bulunuyorlardı. Abdurrahman Şeref Efendi *"Bu adamlar genç ve heveskâr adamlardır, mevki-i iktidara gelmek istiyorlar; biz çekilelim onlar gelsinler de heveslerini alsınlar,,* deyip Mavrokordato Efendi de bunun fikrine iştirak ediyor ve *"Yerlerimize adam bile hazırla-*

mışlar,, diyordu. Ferid Paşa karşıdan atılarak ve elini kalbinin üzerine koyarak *“Abdurrahman Efendi, Abdurrahman Efendi, sen burandaki gibi söylemiyorsun, biz çekilelim amma memleketi kimlerin eline bırakacağız?,,* diyordu. Nihayet *“Mektupçu Beyi Ahmed Rıza Bey'e gönderelim, reis vekillerinden birini alarak buraya teşriflerini rica edelim, birlikte görüşüp bir karar verelim,,* dediler. Bir arabaya binip Meclis-i meb'usana gittim; dış kapının önünde şikârını bekliyen yırtıcı kuş gibi üç boş darağacı kurulmuş olduğunu gördüm ki ertesi sabah kim bilir kimlere nasib olacaktı. Bu boş darağaçları bana bir hafta evvel Köprü başında tesadüf ettiğim maslûplardan ziyade tesir eyledi.

Riyaset odasına gidip keyfiyeti Ahmed Rıza Bey'e anlattım. Kendisi müteazzamâne bir tavır ile *“Tevfik Paşa kabinenin istifa edeceğini söylemiştir, hâlâ istifa etmediler. Meb'uslar bekliyorlar; hem benim işim var, celseyi açacağım, gidemem,,* dedi. O sırada odaya gelen birinci reis vekili Tal'at Bey beni bir köşeye çekerek *“Tevfik Paşa 31 Mart vak'asında hakikaten memlekete hizmet etti; fakat taşrada galeyan ziyade olduğundan kabinenin istifası zarurî görünüyor. Ben gider kendileri ile görüşürüm,,* dedi. Bab-ı âliye avdetimde keyfiyeti Hey'et-i vükelâya bildirdim. Müteakiben Tal'at Bey de ikinci reis vekili Aristidi Paşa ile birlikte gelerek ve kendileri ile görüşerek istifaya karar verilmiş, üç gün sonra da Hüseyin Hilmi Paşa ikinci defa sadarete gelmiştir.

Hüseyin Hilmi Paşa'nın ikinci sadareti

Ş Rumî nisanın yirmi ikinci çarşamba günü Hüseyin Hilmi Paşa alayla Bab-ı âliye vürûd etti. Makam-ı meşîhate de âyandan Pîrî zâde Sâhib Bey tayin olundu. Hatt-ı hümayunu gene ben kıraat ettim. Resm-i kıraat ve tebrikin hitamından sonra Şeyh ul-islam ile birlikte alay arabaları ile Bab-ı meşîhat'a giderek kendisini makamına ik'ad ile Bab-ı âliye avdet eyledik.

Yeni kabinede Bahriye nezâretine ikinci defa olarak âyandan Ârif Hikmet Paşa, Maarif nezâretine meb'usandan Nâil Bey, Orman ve Maâdin ve Ziraat nezâretine gene meb'usandan Aristidi Paşa tayin olunmuş, diğerleri yerle-

rinde ipka edilmmişti. Fakat bilâhara ipka edilenler de tebeddüle uğramışlardı.

Hüseyin Hilmi Paşa kabinesi mevki-i iktidara gelince Adana ihtilâlinin teskini, İstanbul ve vilâyatta âsaişin temini, Divan-ı Harb-i örfler mukarrerâtının tatbiki, Bosna ve Hersek ve Bulgaristan meselelerinin hall-i kat'isi ve son zamanlarda da tensikat-ı umumiye meselesi ile meşgul oldu.

Kâmil Paşa kabinesi ve Hüseyin Hilmi Paşa'nın ilk kabinesi âzasının ekserisi kudemâdan ağır başlı adamlar olduğundan Mecliste müzakerât sükûn ve sükûnetle cereyan eylediği halde ikinci kabineye peyderpey yeni unsurlar dahil oldukça tarz-ı müzakerelerinde ve yekdiğerine karşı muamelelerinde âsar-ı asabiyet nümâyan olmağa başladı.

Ş Culûs-ı hümayunu müteakip Mekteb-i Harbiyede bir resim icra olunup Hey'et-i vükelâ ile beraber Şeyh ul-islâm Sâhib Bey ve Meb'usan reisi Ahmed Rıza Bey de hazır bulunmuşlardır. Ahmed Rıza Bey Çırağan Sarayının Meclis-i meb'usan ittihaz edilmek üzere terkin taleb edip Sadr-ı âzam buna mümâşat eylediği halde Sâhib Bey itiraz etmiştir. Ertesi gün keyfiyet Meclis-i vükelâda mevki-i tezekküre konuldukta itirazını teşdîd ederek bir hayli münakaşa cereyan eyledi. Müzakere masasına yumruğuyla vurarak "*Bir takım oraya el atacaklar; olmaz efendim olmaz! Korkuyorsanız benim üzerime atın, Şeyh ul-islâm razı olmuyor deyin,*" diyordu. Serd eylediği itirazlara cevap verildikçe yeni yeni esbab-ı müdafaa dermeyan edip nihayet "*Bunu da hal'edecek olursak neredede oturtacağız,*" dedi. Fakat gene işin önüne geçemedi. Çırağan sarayı gûya suret-i muvakkatede olmak üzere Meclis-i meb'usana tahsis kılındı.

Meb'usan dairesi haline ifrağ olunmak için külliyyetli masarîf-i tamiriye ita olunarak ikinci devre-i içtimaiye pek mükellef surette orada küşad edildi. Az zaman sonra elektrik tesisatı yapılırken tavan arasından harik zuhur ederek koca saray çatır çatır yandı gitti.

Ş Mecliste Şeyh ul-islâm, Sadr-ı âzamm sağında, Dahiliye nâzırı Ferid Paşa da solunda otururlar, mühim bir müzakere oldukça söze karışmayıp bazen de uyurlardı. Hüseyin Hilmi Paşa

ise müzakerâtın intizam dairesinde cereyanını ve dikkatle istinamını arzu edip bu hâle canı sıkılırsa da şahısları ve mevkileri itibariyle kendilerine bir şey diyemezdi. Bir gün Meclisten çıkıp odasında bulunmakta iken ben de bir iş için yanına gitmiştim. Bana hitaben “*Oğlum, bu adamlarla ne yapacağız; biri bir tarafımda, diğeri öteki tarafımda uyuyor,*” diye şikâyetle bulundu. Fakat Sâhib Bey bazan uyarsa da bazan da ziyade uyanıklık gösterir ve her tehlikeyi göze alırdı.

Ş Bir gün de Meclis pek mühim bir mesele karşısında bulundu. Sadaret müsteşarı Ziya Bey Mecliste okunmak üzere Hareket ordusu kumandanlığının bir tezkeresiyle İkinci Divan-ı Harb-i örfinin mazbatasını bana tevdi etti. Mazbata bir takım esbab-ı zaifeye istinaden Hakan-ı sâbıkın 31 Mart vak’asında iştirak ve medhali bulunduğu tebeyyün ettiğinden bahisle Divan-ı Harb-i örfide taht-ı muhakemeye alınmasını mutazammındı. Fakat mazbata okununca herkesi buht ü hayret istilâ ederek kimse ağzını açamıyordu. Nihayet Sadr-ı âzam, Harbiye nâzırı Salih Paşa’ya hitab ile “*Ne buyurursunuz?*”, demesi ile müşarünileyh de yüksek ve kalın bir sesle “*Asla câiz olmaz,*” cevabını verdi. Mecliste cihet-i askeriyeyi temsil eden ve hükmü veren Divan-ı Harb reisinin kayın biraderi olan Salih Paşa’nın bu cevabı hüzzâra cür’et-bahş olup Sâhib Bey kemali tehevvrle yumruğunu masaya vurarak “*Altı yüz senelik devlet-i aliyyede asla görülmemiş bir hal! Böyle bir mazbatanın yapılmasına da, burada okunmasına da teessüf ederim, teessüf ederim,*” diye bağırmaya başladı. Ferid Paşa “*Sâhib Beyefendi, Meclis-i millide istifa mı hal’mi diye reye konulduğu zaman hal’ hal’ diye bağırın siz değil miydiniz?*”, deyince “*De-dim, inkâr etmem; fakat böyle bir kararı da asla kabul eylemem,*” diyerek ref’-i âvaz etti. Ferid Paşa da bir hayh müdafaadan sonra “*Taht-ı muhakemeye aldirmek demek öldürmek demektir, ihtiyar adam, gûnahtır,*” diye müdafaaya kalkıştı ise de bunun kanunen bir kıymeti yoktu. Nihayet Sadr-ı âzam meseleyi, karar-ı vâkiin red veya kabûlu suretinde reye koyarak reddi hususunda ittifak-ı ârâ hasıl oldu. Maarif nâzırı Nâil Bey red kararına iştirak ile beraber “*Ben hâlâ Abdülhamid’ten korkarım,*” diye ortaya mütereddidâne bir söz attı.

II. Abdülhamid

Görüp İştiklerim

Sadr-ı âzam Hüseyin Hilmi Paşa

Sadr-ı âzam, Divan-ı Harb kararının reddi hakkındaki mazbatanın müsveddesini bizzat kaleme aldı. Fakat bence^a bu mazbata esasât-ı hukukiyeye muvafık bir surette yazılamadı. Çünkü Hakan-ı müşarünileyhe isnad olunan keyfiyetin farz-ı muhal olarak sıhhatı teslim edilse bile esnay-ı saltanatı vukua gelmiş ve Kanun-ı esasî hükmünce bir pâdişah müddet-i saltanatındaki ef'alden gayr-i mes'ul bulunmuş ve bu yüzden kendisine bir ceza terettüp etmek lâzım gelse hal' den ibaret olarak o da za en icra kılınmış bulunmasına nazaran mesele bu nokta-i nazardan müdafaa edilmeliydi.

Zaten Tal'at Paşa da Abdülhamid'in 31 Mart vak'asının da medhali olmadığını bana bir çok defa söylemişti.

Hüseyin Hilmi Paşa ile Ferid Paşa Hakan-ı müşarünileyhin lûtf-dîdeleri olduğundan onların müdafaası o kadar hâiz-i ehemmiyet addolunamaz ise de zahm-hordeleri olan Salih Paşa ile Sâhib Bey'in şu hareketleri her halde şayan-ı takdirdir.

Bu karar Meclisce gayet hafî tutulmuş ve evrakı Sadr-ı âzâmın emri ile bir zarf derununa konarak ve üzeri üç mühürle mühürlenerek öylece hıfzedilmişti. Sadaret müsteşarı Âdil Bey'in nezdinde mahfuz olduğu halde Bab-ı âli harikinde muhterik olmuştur. Gariptir ki o zaman Ankara meb'usu olan Mahir Said Bey 31 Mart hâdisesine dair evvelki sene gazete ile neşretmiş olduğu makalâta Divan-ı harbin bu babdaki mazbatasının suretini aynen derc etmiştir. Ne tarik ile elde etmiş olduğuna taaccüp ederim.

Ş Meb'usların muamelât-ı umumiye-i devlete kesb-i vukuf eylemeleri için Meclis-i meb'usandan birer parlemanter müsteşarlık ihdası ve bunların Meclis-i vükelâ müzakeratına da iştiraki arzu olunduğu Sadr-ı âzam tarafından Meclise tebliğ kılınması üzerine Ferid Paşa şiddetle itirazda bulunduğundan ve sair nüzzâr da buna iştirak eylediğinden teklif-i vâki Mecliste kabule iktiran etmedi.

Ertesi gün Sadr-ı âzâmın yanında bulunuyordum. Odama avdetimde müşarünileyh "Bu gün bir emcümenimiz var, geçerken Dahiliye nâzırı paşa hazretlerine uğrasanız da teşriflerini benim tarafımdan rica etseniz,, dedi. Ben de odasına

uğrayıp keyfiyeti Ferid Paşa'ya tebliğ ettim. "*Geliyorum*," diye ayağa kalkıp ve oda kapısının önüne gelince yüzünü dönüp "*Nasıl dün iyi yapmadım mı? Topunun ağızlarına*," diyerek gitti. Ferid Paşa aynı sözü arkadaşlarından birine de söyleyip o da rüesay-ı İttihad'a haber vermiş olduğundan kendisine istifa teklif ettiler. Yerine Meclis-i meb'usan birinci reis vekili Tal'at Bey'i getirdiler. Gabriyel Efendi de Cemiyet-i İttihadiye'ye ilkay-ı emniyet edememesi cihetiyle Tanin gazetesiyle aleyhine bir kampanya açıldı. Gabriyel Efendi mahkemeye müracaatla Tanin aleyhinde zarar-ı manevî talep eyledi. Mezkûr gazete dahi hükmolunacak cezay-ı nakdiye'yi tesviyeye yardım etmek üzere bir iane listesi derc edip İttihada mensub vükelâ haremlerinin kâffesi bu ianeye iştirak eylediklerinden ve Mecliste bulunan rüfekası tarafından da kendisine ihtarât vâki olmuş olduğundan Gabriyel Efendi artık mevkiinde duramayıp istifaya mecbur oldu ve İstanbul meb'usu Hallacyan Efendi Nâfia nezâretine tayin olundu.

§ Maliye nâzırı Rifat Bey bütçe müzakeresi esnasında Meclis-i meb'usanda bulunup Meb'us Vartakes Efendi'nin memurlara verilecek maaşâtı istiksar ile "*B.... yesinler, bütün memurları Sarayburnu'ndan denize atmalı*," demiş olduğunu Sâhib Bey bunu işitince dayanamayıp "*Teessüf ederim, teessüf ederim, sen de bu sözleri işittin de sükût ettin?*," diye Rifat Bey'e acı serzenişlerde bulundu.

§ O sıralarda Girit meselesi yeniden uyanmış ve halk "*Girit bizim canımız, feda olsun kanımız*," teranesiyle nümâyişler yapmakta bulunmuştu. Bundan olayı Yunan hükümeti ile Bab-ı âli beyninde hararetli notalar teati olunuyordu. Bir gün Meclis-i vükelâda Ferid Paşa "*Bu sabah Yunan sefiri bizim eve gelerek şikâyetle bulundu*," diye söze başlayınca Hariciye nâzırı Rifat Paşa "*Geldi ise kabul etmiyeydiniz efendim; Hariciye nâzırı siz misiniz ben miyim?*," diyerek ve Ferid Paşa ile Hüseyin Hilmi Paşa'nın yüzlerine bakarak "*Vaktiyle Çinde bir hariciye nâzırı varmış, burası da oraya döndü*," dedi. Hüseyin Hilmi Paşa ile Ferid Paşa tab'an mütehevvir oldukları halde bu söze karşı ağız açmadılar.

Bir gün esnay-ı müzakerede memlekette devam eden iğtişâşdan bahis açıldıkta Şûray-ı devlet reisi Râif Paşa “*Bu haller hep cemiyetler arasındaki muhasamâttan ileri geliyor ; memlekette sükûn ve âsâyişin temini için on sene olsun siyasi cemiyetler teşekkülüne müsaade edilmemeli,*” dedi. Maliye nâzırı Rifat Bey “*İttihad ve Terakki cemiyetinin bu son zamanda memlekete ettiği hizmeti unutuyor musunuz? Ben böyle müzakereye iştirak edemem,*” diyerek çıkıp gitti. Râif Paşa da “*Maliye nâzırı ne kadar İttihadcı imiş,*” dedi.

Bir gün dahi Hakan-ı sâbıkın metrukâtından Yıldız sarayı’nda zuhûr eden beş yüz elli küsur bin liranın levâzım-ı askeriye mübayaası için cihet-i askeriyeye terki hakkında Harbiye nezâretinin bir tezkiresi okundu. R i f a t B e y bunun usûle mugayeretinden bahisle itiraz ederek “*Para Maliye veznesine teslim olunur ; cihet-i askeriyece ne gibi levazıma ihtiyaç varsa defteri yapılarak usûlen tahsisat istenilir ve bedeli Harbiye veznesine teslim edilir,*” dedi. Harbiye nâzırı iş’arında ısrar eylemesi üzerine R i f a t B e y evrakını toplayıp Meclisten çıktı. Arkadan memhur bir zarf derununda Sadr-ı âzama istifanâmesini gönderdi. İstifa kabul olunup Maliye nezâretine Selânîk meb’usu C a v i d B e y intihap edildi. Gariptir ki Rifat Bey iki defa nâzır olarak bulunduğu bir dairede müsteşarlığı kabul etti.

Ş Meclis-i meb’usan Bütçe encümenince Sadaret bütçesinin müzakeresinde Daire-i sadaret memurları maaşâtının teamül-i kadîme veçhile devâir-i sairede aynı derecede bulunanlardan farklı olması esası kabul edilmeyip bu babda Hüseyn Hilmi Paşa’nın vâki olan müdafaâtı nazar-ı itibara alınmamış olduğundan müşarünileyh de bundan münfeil olarak bütçenin hey’et-i umumiyyede müzakeresi esnasında hazır bulunmamıştı. Hariciye nâzırı Rifat Paşa ile Nâfia nâzırı Gabriyel Efendi mükerreren telefon edip “*Meclisce pek şiddetli gidiyorlar ; Sadr-ı âzam hazretleri teşrif buyursunlar, önünü alsınlar,*” dedikleri halde “*Ben elçileri kabul edeceğim, vaktim yok ; her nâzır kendi dairesi bütçesini müdafaa etsin,*” diye benim vasıtamla telefon ettirdi. Mecliste hükümeti temsil eden ve hisset-i tab’ı malûm olan Ferid Paşa ise teklif olunan miktarı hey’et-i umumiyesi

itibariyle şayan-ı kabul görmesi ile gerek vükelâ ve gerek memurîn maaşları o derece baltalandı ki otuz sene evvelki tensîk-i maaşât kanunu ile tayin edilmiş olan miktarlar bile muhafaza olunamayıp kimse için geçinebilmek imkânı kalmadı. Nâzırlar daireleri tahsisatını ayrı ayrı müdafaa ettiklerinden memurlar beyinde sınıf ve derece de gözetilemedi. Bu suretle aynı derecede olan iki memurun maaşı nâzırın tesir-i şahsîsine göre bir dairede fazla, diğer dairede noksan oldu. Tensîk-i maaşât kanunu mucibince birinci sınıftan olan Sadaret müsteşarı ile ikinci sınıftan bulunan Hariciye ve Dahiliye müsteşarlarının maaşları seyyânen yedişer bin beşer yüz kurusa tenezzül ettiği halde Maliye nâzırı Cavid Bey'in hatırına riayeten Maliye müsteşarına on bin ve aynı derecede olan Adliye müsteşarına ise altı bin kuruş maaş tahsis edildi. İçlerinden bazısına bir miktar tahsisat verildiği halde bazısına o da îta kılınmadı. Velhasıl her suretle adem-i ittirad nümâyân olup barem kanununun neşrine kadar düzelemedi. Buna Sadr-ı âzamın inadı, Dahiliye nâzırının imsaki ve meb'usların adem-i vukufu sebep oldu.

O sırada sadaret maaşı yirmi beş bin, vükelâ maaşları da on beşer bin kuruşa tenezzül etmişti. Tal'at Paşa iptidaları *"On beş bin kuruş maaş bizim nemize elvermez, ben iki bin beş yüz kuruşla geçinirim; üst tarafını ianeye ve umûr-ı hayriyeye sarf ederim, hattâ bir miktar para da arttırabilirim,"* diyordu. Fakat bir zaman sonra *"Yanlış düşünmüş olduğumuzu anladım; vükelâlığın kendine mahsus masrafları varmış; bu maaşla geçinilemiyor,"* demeye başladı. Vâkıa kepdisi pek sâde yaşadığından sonuna kadar maaşıyla geçindiyse de içlerinde o isre tebaiyyet etmeyipte açıkclarını tahsisat-ı mestûre ile kapayanlar ve esnay-ı harpte bol bol vagon ticareti edenler ve ihtikâr muamelâtına karışanlar da oldu.

Ş Bidayet-i Meşrutiyette vükelâ ve rical-i sâbıkadan bir takım kimseler bir cemm-i gafir tarafından hânelerinden kaldırı-larak Harbiye nezâretinde Kırmızı kışla'da tevif ve bazıları da Meclis-i meb'usanca verilecek karara intizaren Büyük Ada'da ikame edilmişlerdi.

31 Mart vak'asının zuhûru ile haklarında verilecek kararın teahhur etmesi ve İstanbul'da idare-i örfiye ilân olunması

üzerine Divan-ı harblerce rütbelerinin ref'i ve şanlarının nez'i ile idare-i örfiye mıntıkası haricine çıkarılmış olmak üzere kalebend suretiyle Bahr-i Sefiddeki adalara ve Trablusgarb ile Bodruma teb'idleri taht-ı karara alınmış ve haklarındaki kararlar Meclis-i vükelâca da mevki-i tezekküre konulmuştu. İçlerinden yaşlı olanların uzak mahallere sevklerinden ve kalebend olarak ikamelerinden sarf-ı nazar ile onların da Adalara sevk olunmaları suretiyle mukarrerât-ı vâkıa ta'dîlen tasdik edildi. O sırada Defter-i hakanî nâzırı Mahmud Esad Efendi, Adliye nezâreti vekâletinde bulunuyordu. Sadr-ı âzam bir aralık Meclisten çıkması ile Gabriyel Efendi Mahmud Esad Efendi'ye "*Sen bu karara nasıl iştirak ediyorsun? Sonra Adliye nâzırı sıfatiyle seni Divan-ı âliye sevk ederler.*" diye muahezekârâne hitabta bulunmasıyle Mahmud Esad Efendi bu sözden ürkerek ve yüzü de kıpkırmızı kesilerek odanın içinde büyük büyük adımlarla dolaşmaya başladı.

Ş Hüseyin Hilmi Paşa'nın ilk sadaretinde ihzar ile Meclis-i meb'usana tevdi edilmiş olan tensikat kanunu bazı ta'dilât ile bu sırada ikmal olunarak tasdik-i âliye iktiran etmişti. Bu kanun mucibince icra olunacak tensikat âyan ve meb'usandan intihab kılınacak birer âzadan ve nüzzâr tarafından da daireleri rüesay-ı memurîninden seçilecek üçer zattan mürekkep olmak üzere teşkil edilecek komisyonlar marifetiyle yapılacaktı. Daire-i Sadarete teşkil olunacak komisyona benim de memur edileceğimi hisseylediğimden bir takım kimselerin medar-ı maişetten mahrûmiyetlerine âlet olmamak için afvıma delâlet eylemesini Sadaret müsteşarı Ziya Bey'den rica ettim. Ziya Bey "*Ben de bulunmak istemiyorum; birlikte Sadr-ı âzama gidip rica edelim.*" dedi. Sadr-ı âzam, Ziya Bey'e "*Siz dairenin müsteşarı ve en büyük âmirisiniz; komisyonda bulunmanız zarurîdir.*" deyip Ziya Bey de âsâbı rahatsız olduğundan bahisle itiraz edip "*Bu işe Mektupçu Bey bendeniz daha münasibtir.*" dedi. (Halbuki kavil ve kararımız bunun hilâfı idi). Hüseyin Hilmi Paşa "*Mektupçu Bey de bulunacak.*" dedi. "*Fakat sizin mutlaka bulunmanız lâzımdır.*" deyip ve aralarında söz uzayıp âdeta münakaşa şeklini aldı. Oturduğu sandalyanın üzerinde Ziya Bey'e baygınlık geldi. Artık benim de itizarda bulun-

mama imkân kalmadı. Nihayet Ziya Bey'in mingayri resmin komisyona devam ve müzakerâta iştirak edip fakat mazbatayı mühürlememesi ve komisyonda resmî âza sıfatıyla Beylikçi Nâsır ve Âmedçi Âsaf Bey'lerle benim bulunmam takarrür etti.

Her dairece ittihaz olunacak mukarreratın yeknasak olması için komisyonlar müzakerâta ibtidardan evvel Meb'usan dairesinde toplanarak ne eṣas üzerine hareket edileceğini kararlaştıracaklardı. Komisyon içtima etti. Biz de Nâsır Beyle giderek müzakereye iştirak eyledik. Hüseyin Hilmi Paşa komisyonların vazifesi, mevcudu fazla olan mecalisten ve aklâmdan harice çıkacak olanların tefrîkine münhasır bulunmak fikrinde ve Meclis-i vükelâca yapılan kanun lâyhası da bu merkezde idi. Halbuki Meclis-i meb'usanda esnay-ı müzakerede hükümetce memur izamıyla bu nokta-i nazarın müdafaâ edilmemesinden dolayı yapılan tadilâtta büyük küçük bilumum memurinin tensîke tabi tutulacakları istidlâl olunmakta ve meb'uslardan komisyona memur edilenler de o yolda ısrar eylemekte idi. Keyfiyeti telefonla Sadr-ı âzama haber verdiğimde kendi nokta-i nazarının müdafaası için bana talimat verdi. Ben de kürsüye çıkarak ve epeyce münakaşa ederek bu fikirde epeyce ısrar eyledimse de kabul olunmadı. Bab-ı âliye avdetimde keyfiyeti Sadr-ı âzama tafsilen bildirdim. Yanında bulunan Tal'at ve Cavid Beyler ise kanunun ruh ve manası tensîkatın bilumum memurîne şumulü merkezinde olduğunu beyan ederek Sadr-ı âzamı fikrinden vaz geçirdiler.

Daire-i sadarete teşekkül eden komisyona Âyandan Abdülhalim ve Meb'usandan Gümülcüne meb'usu Ârif Bey'ler intihab olundular. Doğrusu ikisi de hak-şinas zatlar olduğundan bir gûnâ haksızlık ve tarafgirlikte bulunmadılar. Hattâ müzakerâtın hitamında Ârif Bey cebinden bir deste kâğıt çıkarıp *"Şimdiye değin bu kadar tavsiye ve ihbarnâme aldım. Fikrimde tesir husûle getirmemek için hiç birisini okumadım, şimdi hepsini birden sobaya atıyorum,"* dedi.

Ş Ramazanın hulûlü münasebetiyle Hüseyin Hilmi Paşa hüzzâra *"Ramazan hali ile muntazaman çalışmayız, bir-birimizle kavga ederiz, içtimaâtı geceye tahvil etsek nasıl olur?"* dedi. Bu teklif sairleri tarafından da kabul olundu. Meclis gü-

nüne müsadif olan ramazanın ilk günü müşarünileyh yanında bulunduğu sırada bir yaver çağırıp *"Bu akşam Topkapı sarayında iftar etmek arzu ediyorum; Hazine kethüdası beye haber ver de bize yemek hazırlatsın,"* dedi. Bana da birlikte gitmemi teklif etti ve akşam üzeri arabasına alıp götürdü. Mecidiye kasrının önündeki cihan-manzar sed üzerinde oturup Hazine kethüdası da birlikte olduğu halde iftar ettik.

Başkitabet hizmetinde bulunduğum sırada her sene ramazanın on beşinde Sadr-ı âzam ve havass-ı vükelâ ile orada iftar etmeyi itiyad eylemiş isek te ilk defa olarak bulunduğum o gece duyduğum zevk-i ruhanîyi hiç bir vakit bulamadım. İftardan sora gece Sadr-ı âzamla birlikte gene Bab-ı âliye avdet eyledik.

İkinci defaki gece içtimasında Maliye nâzırı Cavid Bey suret-i tesviye-i âhireden dolayı Rusya tazminatından bize kalan senevi üç yüz altmış bin liranın karşılık ittihazı ile Osmanlı bankasından bir istikraz akdi zımında tanzim etmiş olduğu mukavele müsveddesini meclise getirerek kıraat ve banka memurları ile icra eylediği müzakerâtın suret-i cereyanı ve mukavelenâmenin ahkâm-ı mundericesi hakkında şifâhen de itay-ı izahat eyledi. Meclisce kabul ve takdir olundu. Vakıt ilerlemiş olduğundan Şeyh ul-islâm Sâhib bey *"Bu gece bununla iktifa edelim ve işi ağzımızın tadı ile bırakalım,"* diyerek hey'et dağıldı. Bu benim son bulunduğum meclis oldu. Bir kaç gün sonra akşam üzeri Sadr-ı âzam beni nezdine çağırıldı. Dahiliye nâzırı Tal'at Bey'le oturuyorlardı. Bana hitaben *"Beyefendi, Dahiliye nezâret-i celilesi müsteşarlığını kabul eder misiniz?"* dedi. Ben de *"Zât-ı fahîmâneleri tensib buyururlarsa bittabi kabul ederim. Fakat memur intihabına karışmamak şartıyla,"* dedim.

Çünkü memur intihabâtına karışmak bir çok isnadâta nefsinin hedef etmek demek olacağını bildiğim cihetle bundan öteden beri tevakkî ederdim. Tal'at Bey *"Bu vazifeyi ben deruhde ederim,"* deyince ben de kabul ve teşekkür ederek odama avdet ettim. Hüseyin Hilmi Paşa Sadaret müsteşarı Ziya Bey geçinemiyerek kendisini azl ile yerine Dahiliye müsteşarı Âdil Bey'in tayinini tasvib etmiş ve benim de dahiliye işlerine vukuf-ı sâbıkım cihetiyle Tal'at Beyle bilmüzakere Dahiliye müsteşarlığına tayinimi tensib ve tasvib etmiştir.

Ş Dahiliye nezâreti merkez-i muamelât olup pek çok mühim işler oradan geçerdi. Fakat bunlar ekseriya meclisce karara iktiran ettikten sonra mevki-i icraya konulmak üzere tebliğ edildiğinden esnay-ı müzakerâta geçen muhaverâta bittabi ittıla hasıl olamazdı. Binâenaleyh Dahiliye müsteşarlığında bulunduğum üç sene zarfında zapt-ı vukuâta hacet göremedim.

*
*
*

Ş Dahiliye müsteşarlığım esnasında Arnavutlukta üç büyük isyan zuhûr etmişti. Üçüncü isyanın zuhûru, memleketçe ahali ve asker beyninde alâim-i nâhoşnudsı hudûsu ve Mahmud Şevket Paşa'nın Harbiye nezâretinden istifası üzerine Said Paşa da Meclis-i meb'usanda ekseriyet-i azımeyle almış olduğu itimad kararına rağmen makam-ı sadaretten bilistifa çekilmiş ve yerine tayini karargâr olan Londra sefiri Tevfik Paşa da bazı şerait dermeyaniyle kabulden istinkâf göstermiş olduğundan Sadaret ma'zullerinden Kâmil ve Ferid ve Hüseyin Hilmi Paşa'ların iştiraki ile Âyan reisi Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın taht-ı riyasetinde bir kabine teşekkül etti. İkinci defa olarak Cemaleddin Efendi makam-ı Meşhate, Nâzım Paşa Harbiye, Ahmed Muhtar Paşa Bahriye, Ziya Paşa Maliye, Gabriyel Noradungiyan Efendi Hariciye nezâretlerine tayin kılındı. 9 Temmuz 1328 tarihinde Bab-ı âlide hatt-ı hümâyûn kıraatıyla yeni Hey'et-i vekfînin memuriyetleri ilân olundu. Hattın kıraatını müteakip Arz odasından çıkarken arkamdan gelmekte olan Hüseyin Hilmi Paşa "*Beyefendi, Damad Şerif Paşa'yı bulup bana gönderir misiniz?*", dedi. Ben de kendisini bularak müşarünileyhin nezdine gönderdim. Dahiliye nezâretine tayin olunan Ferid Paşa Avrupada bulunduğundan avdetine kadar nezâret vekâletini Sadr-ı âzam bizzat deruhde etmişti. Vilâyâta müteallik emirleri olur mülâhazasıyla teneffüs odasında intizarda bulunduğum esnada Hüseyin Hilmi Paşa'nın beni istediğini ve deniz üzerinde elçi odasında vürûduma intizar etmekte olduğunu haber verdiler. Yanına gittiğimde "*Beyefendi, Halid Ziya Beyefendi'nin infisali icab ediyor. Mâbeyn-i hümâyûn başkitabetini kabul eder misiniz?*", dedi. Ben de "*Evvelce Dahiliye müsteşarlığını teklif buyurdu-*

ğunuz vakit söylemiş olduğum veçhile zât-ı fahîmâneniz hakkımda her neyi tensib buyursanız bittabi kabul ederim,, dedim. Yanından çıkınca sofada Damad Şerif Paşa'ya tesadüf ettim. Beni bir odaya götürüp kendisine Ticaret ve Nâfia nezâretlerinden birini teklif etmeleriyle o da Nâfia nezâretini kabul eylediğini ve o akşam arz olunacağını beyan etti. Bana da Mâbeyn başkitabeti teklif olunduğunu mahremâne söyledim.

Aradan bir hafta kadar zaman geçtiği halde bir şey zuhûr etmedi. Avrupada bulunan Ferid Paşa avdetle Dahiliye nezâretini kabul etmiyerek Hey'et-i âyan riyasetine nasb olunduğundan Dahiliye nezâretine de Maliye nâzırı Ziya Paşa tayin kılındı.

Ziya Paşa nezârete gelince tebrik için odasına gittiğimde *"Mahrem bir işimiz var, kimseyi koymayın,, diye hademeye tenbih ettikten sonra "Beyefendi, ben bu nezâreti bir kabine buhranı çıkmamak için kabul ettim; kabûlümün asıl sâiki de sizin burada bulunmanızdır. Fakat maatteessüf sizi de bana çok gördüler. Hey'etce müttefikan Mâbeyn baş kitabetine tayininize karar verdiler. Ben nezâret muamelâtına biraz istinas hasıl edinceye kadar olsun sizi bırakmamalarını rica ettiğim halde muvafakat etmediler ve sizden istimzacı beni memur eylediler. Hüseyin Hilmi Paşa "O benim regimden çıkmaz, kendisinden istimzacı hacet yokdur,, dediyse de usûlen bir kere istimzac lâzımdır dediler. Eğer kabul ederseniz bu akşam arz edecekler,, demesiyle ben de "Mademki hey'etçe tasvib edilmiştir. Adem-i kabul muvafık olmaz,, dedim. Odama avdet edince Ziya Paşa iade-i ziyaret ettikten sonra kabûlümü tebliğ için Daire-i sadarete gitti.*

Benim memuriyetin ittifak-ı ârâ ile kabul olunduğu halde Halid Hurşid Bey'in Başmâbeynciliğe tayini Ahmed Muhtar Paşa tarafından teklif edilmesi üzerine hey'eti terki eden on iki zâttan altısı kabul ve altısı adem-i kabul hakkında rey verip ekseriyet hasıl olamamış ve o gün Maliye nezâretine tayin olunan Abdurrahman Efendi gelince Sadr-ı âzâmın bulunduğu tarafın reyine iştirak etmesiyle Halid Hurşid Bey'in bir rey ekseriyetle Başmâbeynciliğe memuriyeti takarrür etmiştir.

Halid Hurşid Bey'in kabul-i memuriyeti tarafında bulunanlar Sadr-ı âzamla Şeyh ul-islâm Hüseyin Hilmi Paşa, Mahmud Muhtar Paşa, Evkaf nâzırı Azîm zâde Mehmed Fevzi Paşa ve Maarif nâzırı Said Bey olmuştur. Kabul etmeyenler ise Kâmil Paşa, Harbiye nâzırı Nâzım Paşa, Damad Şerif Paşa, Ziya Paşa, Ticaret ve Ziraat nâzırı Mustafa Reşid Paşa ve Hariciye nâzırı Gabriyel Efendi imiş.

Şerif Paşa kendisinin Teşrifat-ı umûmiye nâzır-ı sâbıkı Galib Paşa'yı sevk eylediğini söylledi.

Ş Ertesi sabah Bab-ı âliye vürûdumda Sadaret müsteşarının odasında iki saat kadar intizar eylediğim halde irade-i seniyye zuhûr etmediğinden odama giderek işlerimin tasfiyesi ile meşgul oldum. O gün Hey'et-i vükelâ, Meb'usan dairesinde bulunduklarından memuriyetim hakkındaki irade-i seniyye sair ma'ruzât ile beraber öğleden evvel oraya gönderildiği halde Sadr-ı âzaman meclisce meşguliyeti hasebiyle açmağa vakti olmamış. İkindiye doğru Meb'usan dairesinden Maarif nâzırı Said Bey telefonla beni arayıp "*Beyefendi, irade-i seniyye şeref-sudûr etti; Sadr-ı âzam hazretleri şimdi Mâbeyn-i hümâyuna teşrifinizi rica ediyorlar,*" dedi.

Ben de nezâretin erkân-ı memurînini ve kalem müdürlerini Müsteşarlık odasına davet ve kendilerine tebliğ-i keyfiyetle veda ettikten ve Matbuat müdürü Fazlı Necib Bey bilmukabele nüvazişkârâne bir nutuk îrad eyledikten sonra aklâmı dolaşıp efendilere de veda ettim. Bircümle memurîn ve ketebe arkam sıra sokak kapısına kadar gelerek kimi boynuma sarılıp kimi ellerimi, kimisi de eteklerimi öperek pek samimî surette veda ettiler. Bu suretle otuz sene müddet hizmet ettiğim Bab-ı âli'den kemal-i samimiyetle ayrıldım. Hakkımda gösterilen bu eser-i samimiyet a'mâk-ı kalbimde derin bir tesir bıraktı.

Cenab-ı hakka hamd ederim ki inkilâb üzerine son memuriyetim olan Sadaret müsteşarlığından da müfarakat ederken Bab-ı âli muhafızı büyük sofaya bir manga silâhlı asker dizerek şerefli bir teşyi yaptı.

İşte bunlar kırk senelik namuskârâne hizmetimin mükâfât-ı maneviyesidir !

İKİNCİ KISIM

SULTAN REŞAD DEVRİNDE BAŞKİTABETTE BULUNDUĞUM ZAMANA AİT VEKAYİ

Bab-ı âliden doğru Yıldız sarayına azîmetle kadîmen hukuk ve münasebetimiz olan İkinci mâbeynci Tevfik Bey'in odasına gittim. Başmâbeynciliğe tayin olunan Halid Hurşid Bey daha seleflerimiz müfarekat etmeksizin erkenden gelip intizarda imiş. Zât-ı şâhâne *"Başkâtîp gelsin de ikisini birden kabul ederim,"* demiş olduklarından benim vürûdumu bekliyorlarmış. Vürûdumu arz edince ikimizi birden huzûrlarına kabul eylediler ve *"Ben Lütfü Bey'le Halid Ziya Bey'den de hoşnuttum; fakat haklarında galeyan olduğunu söylediklerinden kendilerine bir zarar gelir mülâhazasıyla tebdillerine muvafakat ettim. Onlar da ağlayarak veda edip gittiler,"* dedi. *"İnşallah siz de hüsn-i hizmetle beni hoşnud edersiniz,"* sözlerini ilâve etti.

Müddet-i hizmetimde kendilerini hoşnud eylediğime emininim; çünkü daima *"Başkâtîp, ben sağ kaldıkça sen başkâtîpsin, ama ben öldükten sonra bilmem,"* derdi. Hakikaten de öyle oldu.

Lütfü Bey'le Halid Ziya Bey giderken Sultan Reşad, mûtadî hilâfına olarak kendilerine beşer yüz altın atıyye vermiştir.

Dahiliye müsteşarlığında bulunduğum sırada iki defa ziyafete davet olunmuş ve bir defasında bazı zevât ile beraber suret-i hususiyede huzûra kabul buyrulmuş isem de zât-ı şâhâne beni tanıyamadı. Halid Hurşid Bey Düyûn-ı umumiye-den yetişip öyle huzûr-ı hükümdarîde bulunmaya alışmış bir kimse olmadığından ifadât-ı hümayuna karşı ağzını açamadı. Ben de ihtiyar-ı sükût edecek olsam pek ayıp olacağı cihetle *"Yüz yirmi şeneden beri memlekete arz-ı hizmet ve sadakat etmiş bir âilenin evlâdı olduğum cihetle efendimize bizzat dahi hizmeti nefsimce en büyük şeref ve nimet addederim,"* yolunda bir kaç söz söyledim. Zât-ı şâhânenin bu sözlerden memnun olduğu çehresinden nümâyan idi.

Huzûrdan çıktıktan sonra odalarımıza gidip saray halkının tebrikâtını kabul ettik. Huzûrda iken yanımızda bulunan Esvab-cıbaşı Sâbit Bey de tebrik için odama geldikte *“Ceddinizin kim olduğunu ve şehid-i merhum zamanında mı hizmet etmiş idüğünü sual buyuruyorlar,*” dedi. Ben de ceddimin Selim-i Sâlis asrı ricalinden Baruthâneler nâzırı Seyyid Mehmed Tevfik Efendi olduğunu söyledim.

§ Hüseyin Hilmi Paşa'nın hakkımdaki hüsn-i delâleti ne kadar mûcib-i şükran ise hizmet-i kitabete arz olunduğum gece Sertabib Hayri Bey'i konağına çağırarak *“Efendimize bir başkâtib buldum ki her haline bizzat kefilim; hâk-i pâ-yı hümâyuna öylece arz ediniz,*” demiş olduğu bir kat daha bâis-i minnet ve kendisini daima hayır ile yâd ettirecek bir keyfiyettir. Bâhusus hakkımdaki tekeffül-i maneviden bana bir ke-re imâen olsun bahsetmemiştir.

§ Sultan Reşad merhum ma'ruzâta ayrıca tahsis etmiş olduğu odada bakardı. Orta yerde üzerinde eski madenden mamûl yazı takımı duran bir masa, masanın bir tarafında koltuk, karşısında yaldızlı bir sandalya bulunurdu. Kendisi koltuğa oturup benim de sandalyaya oturmamı emrederdi. Memuriyetimin ilk günlerinde masa başında karşı karşıya otururken birden bire *“Hakanın hal'i iyi mi oldu fena mı oldu ? (Sultan Hamid'e daima Hakan derdi.),*” diye bir sual îrad ve beni müşkilâta ilka etti. Çünkü henüz ahlâkını bilmediğimden ve umum hânedanını hal'den ürkmekte olduklarını öteden beri işittiğimden iyi oldu desem bu adam hal' taraftarı diye zihninde bir vahfme uyanacağını ve iyi olmadı desem kendisinin cülûsu hayırlı olmadığı manasını vereceğini düşünerek bir iki dakika teemmülden sonra *“Bu mesele kulunuzun arz ve mütalea edebileceği bir mesele değildir; ancak şu kadar arz edebilirim ki efendimizin cülûs-ı hümâyunları devlet için bir nimet olmuştur. Fakat biz bu nimetten hakkıyla istifade edemedik,*” diyerek hakkımda şüphe uyandırmıyacak surette idare-i lisan ettim.

Sultan Hamid evâhir-i saltanatında on sene kadar Sultan Reşad ile görüşmemiş oldukları halde bidayet-i Meşrutiyette kendisine haber göndererek görüşmek arzusunu izhar etmiş olduğundan suret-i mülâkatlarını da hikâye etti.

Yıldıza azimetinde kendisini Küçük mâbeyn'de alt kattaki büyük salonda ayak üzerinde kabul edip içeri girince yakasından tutarak *"Bu senin başının altındadır birader, bu senin başının altındadır birader,"* diye bir kaç kere tekrar etmiş, kendisi de yakasını çekip kurtararak *"Bu benim başımın altında değil, sizin idarenizin netâyicindendir efendim,"* demiş, ondan sonra ikisi oturup görüşmüşler.

Sultan Reşad ma'ruzâtı çıkardıktan sonra ya bu yolda hikâyeler nakleder veyahut ta bir kitab okutup dinlerdi ki alelekser Mamud Celâleddin Paşa'nın *Mir'at-ı hakikat*'ini ve Cevdet Paşa'nın *Ma'ruzât*'ını ve Mustafa Paşa'nın *Netayic ül - vukuât*'ını okurdum. Bazan da ben okurken o uyurdu. Kesince derhal gözünü açıp *"Devam et,"* derdi. Bu hal bana Süleyman-ı Kanunî'nin Sigetvar'dan cenazesi getirilirken Sokullu'nun arabanın yanında giderek ma'ruzâtta bulunmasını hatırlatırdı. Fakat ne benim karşımdaki Sultan Süleyman, ne de onun karşındaki Sokullu idi. Ahvalde ve eşhas arasındaki fark azîm idi; müşahebet yalnız bir cihete munhasırdı.

§ O esnada Arnavutlukta zuhûr eden üçüncü ihtilâl devam etmekte ve yeni kabine nazar-ı ihtimamını bu ihtilâlin teskinine atfeylemekte idi. Bidayet-i memuriyetimde bir sabah teşekkür için Ahmed Muhtar Paşa'nın Feneryolu'ndaki köşküne gittiğimde Arnavutluk vekayıinden bahs açarak *"Benim niyetim sadareti Kâmil'e yahut Hüseyin Hilmi'ye terk ile Şûray-ı devlete çekilmektir. Nâzım'ı da atarak Harbiye nezâretine Mahmud'u (Oğlu) getirip Arnavutluğa göndermektir. Onun üzerinde benim adım olduğundan ve Arnavutların bana büyük hürmetleri bulunduğundan o gidince derhal ihtilâli teskine muvaffak olur,"* dedi.

Bir gün de Arnavutların devletçe haklarında tasavvur olunan müsaedâta da kanaat etmediklerini görünce burada bulunan Arnavut rüesâsını çağırıp *"Ah nankör Arnavutlar! Benim onlara ettiğim hizmetleri unutuyorlar,"* demiş olduğunu ve onun üzerine derhal müsaedât-ı vâkırayı kabul eylediklerini söyledi. Arnavutluk meselesi vâkıa bu defa da kesb-i sükût etmiş ise de bunda âmil olan Ahmed Muhtar Paşa tarafından vuku bulan tehdid-

dât-ı lâfziye değil, devletçe gösterilen müsaedât-ı fi'liye'dir. Fakat Muhtar Paşa'nın nefesine itimadı pek büyüktü.

Ş O sırada Meclis-i meb'usan aleyhinde âsâr-ı galeyân nü-mâyan olduğundan hükümet bu defa intihap olunan meb'usların müddet-i memuriyetleri, evvelki meb'usânla bâdi-i ihtilâf olan maddeye sıfat-ı hâkimiyetle karar vermeye mahsus ve münhasır olduğunu Hey'et-i âyana tefsir ettirerek yeniden intihabât icra kılınmak üzere meclisi feshetti. (Bu suret-i tefsir Gabriyel Efendi'nin zâde-i fikri imiş). Fesih kararının tebliği için ba'd ez-zuhûr mecliste intizar edilmesi makam-ı sadarettan telgrafla Meclis-i meb'usan riyasetine bildirildiği halde meb'uslar kabl ez-zahr içtima ile Âyanın hakk-ı tefsirine itiraz ve Hey'et-i vükelâ hakkında gıyaben iskat kararı fta etmişlerdir. Ertesi gün Meclis-i meb'usan reisi Halil Bey bu kararı Zât-ı şâhâneye tebliğ için saraya gelmişti. O gün Hünkâr, Topkapı sarayına azimet edecekti. Başmâbeynci Halid Hurşid Bey, Halil Bey'in huzûra kabul olunup olunmamasını telefonla Sadr-ı âzamdan istfzan edip kabul edilmemesi cevabını almasıyle, Halil Bey'e Zât-ı şâhânenin Topkapı sarayına azîmet edeceklerinden bahisle itizar etmiş, Topkapıya gidildikte Ahmed Muhtar Paşa Bağdad köşküne gelerek Hey'et-i vükelâ hakkında itimad-ı hümayun berkemal olduğundan saadet ve intizam-ı umumîye azim ve gayretle devam etmelerini ve Teşrin-i sâni iptidasında Meclis-i umumî küşad edilmek üzere meb'usan intihabât-ı umumîyesinin her türlü müdahalât ve sû-i istimalât-ı âzâde bir surette icrasını temin eylemelerini mutazammın Bab-ı âlice tanzim ettirmiş olduğu hatt-ı hümayunu getirip Zât-ı şâhâneye takdim ile imza ettirdi ve bu hat Bab-ı âlice alenen kıraat olunacağından resmen gönderilmiş olmak üzere benim de kendisine terfikan izamımı rica etti.

Zât-ı şâhâne müsaade etmesi ile beni arabasına alıp birlikte Bab-ı âliye götürdü ve huzûru mutad olan zevatı toplayıp Arz odasında hattı kıraat ettirdi. Akşam saraya avdetimde Halil Bey'in sabahleyin arz etmek istediği mukarreratı telgrafla tebliğ eylemiş olduğu görüldü.

Hey'et-i vükelâ bidayet-i memuriyetlerinde idare-i örfiyeyi kaldırmış oldukları halde bu vukuat üzerine tekrar iadeye mecbur oldular.

İstitrad

[Said Paşa sadarettten istifasından bir kaç gün sonra Zât-ı şâhâneyi ziyarete gelip Pâdişah kendisine “Paşa, size emniyetleri vardır; niçin istifa ettiniz? „ diye sorması üzerine başını önüne eğerek bir müddet düşündükten sonra “Onların bana emniyetleri var ama benim onlara emniyetim yoktu „ demiş olduğunu avdetinden sonra Sultan Reşad bana hikâye eyledi.]

Ş Ramazanın ilk akşamı Hey'et-i vükelâyı iftira davetle kendilerine birer hediye îta etmek Zât-ı şâhânenin mutadı olduğundan vükelâ sarayda toplandılar. Dahiliye nâzırı Ziya Paşa, Ahmed Muhtar Paşa ile uyuşamıyarak istifa etmiş olmasıyle o akşam iftarda hazır bulunmadı. Avdette Damad Şerif Paşa'yı arabamla Beşiktaş iskelesine götürürken Dahiliye nezâretini kendisine teklif ettiklerini söyledi. Şerif Paşa ile kalem ve daire refakatimiz olduğu cihetle fikrimi açıkça söylemekten çekinmiyerek Dahiliye nezâreti vezâifinin ağırlığından dolayı şu zamanda bu teklifi kabul etmemesini ihtar eylediğim halde ertesi gün memuriyetini hâvi kararnâme geldi. Teşekkür için saraya geldiğinde niçin kabul ettiğini sordum. Kâmil Paşa Halep vali-i sâbıkı Reşid Bey'in tayinini iltizam, Hüseyin Hilmi Paşa da kendisi ile teşrik-i mesâi edemiyeceğinden bahisle adem-i kabulde ısrar eyliyerek bir kabine buhranı zuhûr edeceği cihetle arkadaşlarının ilhahı üzerine kabule mecbur olduğunu söyledi. Fakat o da Ahmed Muhtar Paşa ile itilâf edemiyerek iki gün sonra bilistifa çekildi. Bu istifalar kabinenin âhengini bozdu. Dahiliye nezâreti bir kaç gün açık kaldıktan sonra Selânik vali-i sâbıkı Daniş Bey'in tayini Bab-ı âliden arz edildi.

Sultan Reşad bu Daniş Bey kim olduğunu sormasıyle ben de Şûray-ı devlet İstinaf mahkemesi riyasetinde bulunduğu hale akab-i Meşrutiyette Selânik valiliğine tayin olunmuş ve elyevm ma'zul bulunmuş olduğunu söyledim. “Böyle mühim bir zamanda tecrübe olunmamış bir adam hiç Dahiliye nezâreti gibi müşkil bir mevkie getirilmeli mi? Şimdi Bab-ı âliye git, benim tarafımdan Sadr-ı âzama söyle, ya Hüseyin Hil-

mi Paşa'yı veya Ferid Paşa'yı ikna ederek onlardan birine arz etsin,, dedi.

Ben de Bab-ı âliye gidip Sadr-ı âzama irade-i seniyyeyi tebliğ edince "*Hakk-ı hümâyunları var, lâkin ne yapayım? Hepsi birer birer çekiliyor. Dün akşam da Hüseyin Hilmi Paşa gelerek Harbiye nezâretinden istifa etti; veda edip gitti. Ferid Paşa evvelce nezâreti kabul eylemediği gibi şimdi gene teklif etsem kabul etmez. Memurinden her kime teklif ettimse muvakkat olduğunu bildiklerinden memuriyetlerini feda eylemek için kabul etmiyorlar. Size teklif edeyim, kabul eder misiniz?,*" deyince ben de böyle bir vazifeyi deruhde etmeye iktidarım müsaîd olmadığını suret-i kat'iyede söyledim. "*Öyle ise efendimiz Ferid Paşa'yı celb ile kendilerine teklif ve ısrar buyursunlar. Eğer kabul ederse ben de memnun olurum,, dedi. "Bu istifalar hep benim çekilmekliğim için yapılıyor. Halbuki diğerleri de istifa etseler yerlerine adam bulup boşlukları dolduracağım; gene ben istifa etmiyeceğim,, sözlerini de ilâve etti.*

Saraya avdetimde keyfiyeti arz ettim. Sultan Reşad, Ferid Paşa'nın nerede oturduğunu sormasıyla Büyük Ada'da ikamet eylediğini söyledim. "*Yarın cumadır, ma'ruzât olmaz; sabahleyin kalkar Adaya gidersin; benim tarafımdan Ferid Paşa'ya nezâreti teklif eyleyip kabul ettirmeye gayret edersin; akşam da buraya gelip neticeyi bana haber verirsin,, dedi.*

Ertesi sabah Maltepeden vapurla Adaya geçtim. Vapurda Sadr-ı esbak Hakkı Paşa'ya tesadüf ettim. O da Yakacık'tan Ada'daki kulübe gidiyormuş. Beni görünce "*Nereye gittiğinizi anladım, fakat işiniz yarım saatte biter; akşama kadar vapur yok; yalnız ne yaparsınız? Kulübe gelin de birlikte oturur görüşürüz,, dedi. Benim de işime gelecek bir teklif ise de sabahleyin Ferid Paşa'ya, oradan da Hakkı Paşa'ya gitmek ve umumî bir mahalde akşama kadar birlikte bulunmak sıfat-ı memuriyetim icabınca başka manalara hamlolunacağı cihetle mülâhazama el vermediğinden bu babdaki mülâhazamı kendisine de söyleyerek beyan-ı mazeret ettim. O da mazere-timi kabul eyledi.*

Adaya çıkınca Ferid Paşa'nın köşküne giderek irade-i seniyyeyi kendisine tebliğ ettim. "*Ben hastayım, yapamam; aman Başkâtîp Bey, ver elini öpeyim, efendimizi gücendirmeden*

Mabeyn Başkâtibi Cevad Bey

Adliye Nâzırı Nâzım Paşa

bundan beni kurtar,, diye çok ısrar etti ve "Zât-ı şâhâne Ahmed Muhtar Paşa ile Şeyh ul-islam Efendiyi ve Kâmil Paşa'yı huzûr-ı hümâyunlarına celb buyursunlar, birbirinden ayrılmayıp müttehidane hareket eylemelerini kat'iyen irâde etsinler,, dedi. Akşam saraya avdetimde keyfiyeti arz ettim. Ertesi gün Sadr-ı âzâmın vürûdunda Hünkâr kendisi ile görüşüp Dâ niş Bey'in memuriyetini kabul eyledi.

Balkan muharebesi

Ş Bu sırada Balkan devletleri beyninde akdolunan ittifa-
kın alâimi zuhûr etmeye ve Balkanlarda galeyan-ı efkâr âsârı
görölmeye başladı. Devlet bunların teskin-i efkârına medar
olmak üzere Rumeli kıt'asında bulunan fazla kuvvetlerimizin
terhîsi hususuna ibrâm ve hükümet te buna karşı mümaşât
ederek yüz yirmi tabur muallim Nizâmiye askerini terhis etmek
suretiyle gaflet gösterdi.

İttihad ve Terakki taraftarları Balkan devletlerine karşı
kuvve-i askeriyemizin tefevvukuna kani olup Rumeli kıt'asının
elimizde kalması ancak düvel-i mezkûreye harben ihraz-ı galebe
ile kabil olacağı fikrinde bulunduklarından ve bu fikre fırka-
cılık gayreti de inzımam ettiğinden Darülfünûn talebesini bit-
teşvik Bab-ı âli önünde harbcûyâne nümayişler yaptırdılar
Ahmed Muhtar Paşa Binek taş'ına çıkarak *Zivin* ve
Yahniler muharebâtından ve kendi muzafferiyâtından bahsede-
rek güç hal ile bunları dağıtabildi. Devlet ise işin harbe doğru
gitmekte olduğunu görüp muharebenin önünü alabilmek üzere
Rumeli'de temin-i âsâyış için ittihazı lâzım gelecek tedâbire
kendilerinin de teşriki talebinde bulundular ve bu talebin der-
hal kabulü ile Balkanlılara karşı onları muhatab mevkiine koy-
mak ve şu suretle hiç olmazsa ikmal-i tedarikât için vakit ka-
zanmak lâzım gelirken hükümet harb lehindeki tezahürâtın
ürkerek derhal cevap vermeye cesaret edemedi ve iki üç
gün müzakerâtla zaman geçirdi. Biz buna cevap verinceye
kadar Balkan hükümetleri ültimatolarını îta ve müteakiben de
seferberliklerini ilân ettiler. Hükümet-i seniyye de bilmukabele
seferberlik ilân ederek Şark ordusu kumandanlığına Birinci Ferik
Abdullah, Garb ordusu kumandanlığına Birinci Ferik Ali
Rıza ve Vardar ordusu kumandanlığına Ferik Zeki, Ala-

sonya ordusu kumandanlığına da Harbiye nâzır-ı sâbıkı Mahmud Şevket Paşa'lar tayin kılındı. Fakat Mahmud Şevket Paşa kumandanlığı kabul eylemiyerek istifa etti.

Ş Sultan Reşad'ın yevm-i velâdetine müsadif olan ertesi gün Hey'et-i vükelâ ile rical-i askeriye ve mülkiyeden birçok zevat tebrik için saraya gelmişlerdi. Darülfünûn talebesi de müdürleri Süleyman Paşa zâde Sami Bey'in delâletiyle Yıldız'da Hamidiye camii önüne gelerek miting yaptılar. Bir takım genç talebe "*Kanımızı son damlasına kadar dökmeye hazırız*," diye hararetli nutuklar îrad ettiler. Zât-ı şâhâne vükelâ ile beraber sed üzerindeki köşke inerek bunların nutuklarını istimâ ve Maârif nâzırı Said ve Darülfünûn müdürü Sami Bey'ler delâletiyle huzuruna çıkan talebeden üç efendiye kucaklamak suretiyle haklarında bezl-i iltifat etti. O esnada ben de hazırdım. Az zaman sonra hâk-i helâke serilecek olan bu genç evlâd-ı vatanın vatan uğrundaki tezahürâtı beni pek müteessir ederek bilâ ihtiyar gözlerimden yaş akmağa başladı. O kadar kişi içinde Âyan reisi Ferid Paşa ile ben-den başka ağlayan olmadı.

O gün Başmâbeynci ile beraber Sarayda orta kattaki büyük sofada bazı zevatla görüşürken Şehremini Operatör Cemil Paşa gelerek "*Biz harp edecek halde değiliz; evvelki sene Seyidlerde yapılan manevrada askerin hâlini gördüm; bu askerle harb olmaz. Zât-ı şâhâneye söyleyin, muharebenin önünü alsınlar*," diyordu. "*Biz hasb el-mevki muamelât-ı siyasiyeye karışamayız. Kayın pederiniz Şeyh ul-islâm ve beyn el-vükelâ hâiz-i nüfuz ve ihtiramdır. Bu hakikatı niçin ona söylemiyorsunuz*," dedim. Halid Hurşid Bey de benim sözlerime iştirak etti. O gün saraya gelen Şark ordusu kumandanı Abdullah Paşa'nın da Bulgarlarla harb edecek halde olmadığını ale-nen söylemiş olduğunu haber aldım. Kumandanlığa tayinlerinden dolayı teşekkür için cuma günü müşarünileyh ile Birinci Ferik Ali Rıza ve Ferik Yaver Paşa'larla beraber Hamidiye camiinde huzûra çıkarken üçünün de başları önlerine eğilmiş olduğu halde meyûsâne bir vaziyette önümden geçtiklerini gördüm.

Ş Abdullah Paşa hâl ve kali ile vaziyet-i askeriyye

vâkıf nüfûz-ı nazar sahibi bir zat olduğunu ispat etmiştir. Fakat maneviyatı bu kadar bozulmuş olan bir kumandanın ordunun başına geçerek en büyük kumanda mevkiini deruhde etmesinin ne gibi netâyic-i muzırta tevliid edeceğini düşünmemiştir. Madem ki kendisi o kanaatte idi, kumandanlık teklif olunduğu zaman *“Ben askerim, vazife-i askeriye mi her nerede ve ne sıfatla olursa olsun ifadan kaçınmam; fakat kanaatim hilâftına olarak ordu kumandanlığı vazifesini deruhde edemem,”* deyib ikinci derecede bir vazife almalı idi. Bu kendisinin şeref-i askeriyesine de hâlel vermezdi. Şayet benim takdir edemediğim bir mü-talea-i askeriye mebnî bu vazifeyi mutlaka kabul etmek lâzım geliyorsa o gün huzûrdan sonra derhal trene binerek ordusunun başına gitmek ve ordusunun tertibatını ikmale ve intizam-ı muamelâtını temine müzaheret göstermek icab ederdi.

Ş Sultan Reşad akşam üzeri beni evvelâ münferid, sonra da Halid Hurşid Bey'le huzûruna çağırıp o gün Şeyh ul-islâm Efendi ile Âyan reisi Ferid Paşa gelerek ahvalin kesb-i ehemmiyet eylediğinden ve bundan sonra tedabir-i askeriye ile tedabir-i siyasiyeye birlikte tevessül edilmesi icab edeceğinden bahisle Ahmed Muhtar Paşa'nın Şûray-ı devlet riyasetine nakli ile Kâmil Paşa'nın makam-ı sadarete getirilmesi kesb-i zarûret eylediğini söylediklerini, *“Bu adamı henüz iki üç ay evvel rica ve minnetle bu makama getirdik; şimdi nasıl git diyelim? Zaten ben şimdiye kadar hiç bir Sadr-ı âzamı kendiliğimden azletmedim. Siz kendisini ikna edin, ben muvafakat ederim,”* demiş olduğunu söyledi. Halid Hurşid Bey, Ahmed Muhtar Paşa'nın adamı olduğundan bundan müteessir olarak *“Kâmil Paşa gelip te ne marifet gösterecekmiş? Bari Gazi Paşa hazretleri sadaret-i ekremlikle ordunun başına geçseler de Kâmil Paşa kaymakam olarak burada kalsa,”* dedi. O gün Mahmud Şevket Paşa'nın da tebrik meselesi ile Saraya gelerek Said Paşa'nın tekrar makam-ı sadarete tayini lüzûmunu arz etmiş olduğu Zât-ı şâhânenin ifadât-ı vâkıasından anlaşıldı.

Ertesi gün İttihad ve İtilâf fırkaları mensubîni ile Araplar ve Arnavutlar Dolmabahçe'de mitingler yapacaklarını bildirmiş olduklarından Sultan Reşad cuma günü selâmlık resminden sonra Dolmabahçe sarayı'na gelerek kendilerini

orada kabul etti. Bunlar takım takım vürûd ile sarayın önündeki bahçede hararetli nutuklar îrad eylediler. Zât-ı şâhâne yanında Şeyh ul-islâm Cemaleddin Efendi bulunduğu halde alt katta bahçeye nâzır bir odadan bu nutukları istimâ etti. Araplar arapça olarak îrad-ı makal eylediklerinden Cemaleddin Efendi de tercümanlık vazifesini îfa ediyordu. Cemaleddin Efendi bir aralık namaz kılmak için benim odama gelip ve Kâmil Paşa'nın şadareti meselesini açıp *"Bu iş bu kadar uzamamalı idi, şimdiye kadar olup bitmeli idi; vakt geçiyor,"* dedi.

Ş Seferberlik kararı ile harbin ilânı arasında geçen günlerde Nâzım Paşa odama gelmesiyle netayic-i harbiye hakkındaki fikrini istihsal ettim. Müşarünileyh *"Bulgarlar bizden evvel seferberliklerini ikmal edecekleri cihetle eğer ilân-ı harb on iki gün daha uzayacak olursa biz de o vakte kadar hazırlığımızı ikmal ederiz; netice lehimize olur,"* dedi. Fakat aradan on iki günden ziyade zaman geçtiği halde neticesi külliyyen aleyhimize çıktı. Harb plânları hazır olup olmadığını sordum. *"Mahmud Şevket Paşa zamanında bir takım plânlar yapılmış, getirtip tetkik edeceğim,"* dedi. Anladım ki hâlâ tetkik etmemiş.

Ş Müttefikin arasında ilk defa muharebeye atılan Karadağlılar olmuştu. Harbe başladıklarını gazetelerin neşrettikleri ilâvelerden anladım. Bu ilâveler üzerine Zât-ı şâhâne İkinci mâbeyinci T evfik Bey vasıtasıyla Bab-ı âliden telefonla sordurup keyfiyetin sahih olduğu ve Karadağ sefaretinden verilen ilân-ı harb notası tercüme ettirilmekte olduğundan hitamında takdim edileceği bildirilmiştir. Bu hal Ahmed Muhtar Paşa kabinesi aleyhdarları tarafından kabine hakkında medar-ı ittihaz olunmuş ve kabinenin irâde-i seniyye istihsal edilmeksizin ilân-ı harp etmiş olduğu bilâhara içtima eden Meclis-i meb'usa-na da aksettirilmiş ise de isnadât-ı vâkıa hakikata muvafık değildir. Bab-ı âli bilâ istîzan ilân-ı harb etmeyip harbi ilân eden biz değil Karadağ hükümetidir. Hükümet-i mezkûre bize ilân-ı harb etmek için elbette Bab-ı âliden izin alacak değildir. Karadağ sefaretini ilân-ı harb notasını îta ettiği sırada gazeteler bunu haber alarak ilâve neşriyle ilân eylemişlerdir. Bab-ı âlinin

bunda bir kusuru olmuş ise notanın îtasından telefonla derhal saraya malûmat vermeyip tercümenin ikmalini beklemiş olmak-tan ibarettir.

Ş O gün akşam üzeri sâbık Üsküp meb'usu Said Efendi odama gelerek Arnavut rüesâsı tarafından Zât-ı şâhâneye takdim olunmak üzere bir mahzar getirdi. Mundericatı Ahmed Muhtar Paşa kabinesinin bîtaraf bulunmadığından bahisle Kâmil Paşa gibi bîtaraf bir zâtın taht-ı riyasetinde bir kabine teşkili talebini mutazammındı. Ben Kâmil Paşa'nın sadarete getirilmesi hakkındaki teşebbüsâta vâkıf olduğum cihetle eğer müşarünileyhin tayininden evvel bu mahzar kabul olunacak olursa Arnavutlar tededdül-i sadaretin kendi teşebbüsleri üzerine vukua gelmiş olduğu zehabı ile büsbütün şımararak nüfûz-ı saltanat muhtel olacağı gibi mahzarları kabul edilmezse o zaman da bunlar igzâb edilmiş olacağından kendisinden mahzarı red veya kabul cihetine gitmiyerek *"Bu gün Karadağ hükûmeti ilân-ı harb etmesiyle Zât-ı şâhâne müteessir bir halde-dir; bunun takdimini iki üç gün sonraya tehir etmek münasib olur,"* diye mahzarı almadım. Said Efendi'nin avdetinden sonra huzûr-ı şâhâneye giderek keyfiyeti anlattım ve *"Eğer Kâmil Paşa'yı Sadr-ı âzam yapacak iseniz bu mahzarı kabulden evvel icra buyurunuz; eğer yapmayacaksanız o vakit mahzarın kabûlünde beis olmaz,"* dedim. Zât-ı şâhâne meseleyi kendiliğinden kesip atamadığından *"O halde Âyan reisi Ferid Paşa'yı huzûrunuza celb ile bir kere de onunla istişare buyurun,"* dedim. Ferid Paşa Büyük Ada'da ikamet eylediğinden bendegândan birini ızam ederek kendisini davet ettim. Ertesi gün gelmesi ile Zât-ı şâhâne beni huzûruna çağırıp *"Keyfiyeti Paşa'ya anlatınız,"* dedi. Ben de bertafsil anlattım. Ferid Paşa *"Başkâtîp Bey bendeniz pek güzel idare etmiş. Bu Arnavutlar ne yüz vermeye, ne de hakaret etmeye gelir; idare ile kullanılmalılardır. Muhtar Paşa efendimize sâdıktır. Kâmil Paşa da popüler adamdır. Birbirleriyle hüsn-i imtizac eylemelerini temin etmelidir. O halde mahzarın kabulünde beis olmaz,"* dedi. Ertesi gün Said Efendi tekrar gelerek mahzarı getirdiğinden ben de alıp Zât-ı şâhâneye takdim ettim. Hünkâr kendisi için yemek hazırlanmasını emretmesi ile aşağı odada suret-i hususiyede taam etti. Saray memurlarından hiç

birine serrişte vermediğimden bu gelip gidişden ve böyle ikram ediliştten bir şey anlamıyorlardı.

§ O sırada Beşiktaş sarayına nakl-i hümayun vukubuldu. Said Paşa tebrik için saraya gelip Başmâbeyncinin odasında oturuyordu. O gün Kamil Paşa da gelerek Said Paşanın bulunduğunu haber alınca «الضدان لا يجتمعان» diye Başmâbeyncinin odasına girmeyip benim odama geldi ve İtalyanlarla Uşi muahedesinin imzalanmış olduğunu haber verdi. Müteakiben Hariciye nâzırı Gabriel Efendi de muahedenin imzalandığına dair olan telgrafnâmeyi getirip ikisi birlikte huzûra girdiler.

§ Balkanlılarla beynizimde ihtilâf zuhûrunda Sultan Resad ahval hakkında malûmat almak için beni sık sık Bab-ı âliye gönderirdi. Bir defasında da umûr-ı askeriye Sadr-ı âzam paşa tarafından bizzat nezâret olunmak vesâyâsiyle ızam etmişti. Gazeteler bunu âdeta bir tevcih-i resmî suretinde telâkki etmişlerse de iş öyle bir mahiyet-i resmîyeyi haiz olmayıp tebliğ-i vesâyâdan ibaretti.

§ Bulgaristan, Sırbistan ve Yunanistan hükümetleri de birbirini müteakip ilân-ı harb ettiler. Mahmud Muhtar Paşa'nın kumandasında bulunan Üçüncü kolordunun Kırk-kilise cihetinden tecavûze geçtiği haber alındığı halde neticeye dair hiç bir seş çıkmaması mûcib-i merak olmaya başladı. Bu esnada gelen Avrupa gazeteleri de fena fena havadisler neşrediyorlardı. Zât-ı şâhâne bir gün Topkapı'daki Hırka-i saâdet dairesine azimet ederek beni de maiyyetine alarak Halid Hurşid Bey'i ahval hakkında malûmat almak üzere Sadr-ı âzam nezdine gönderdi ve avdette kendisi Tophâne kasrına uğrayacağından oraya gelip malûmat vermesini tenbih etti. Tophâne kasrında bulunduğumuz sırada Halid Hurşid Bey avdet edip telâşla merdivenden çıkarken “*Ne haber?*,” diye sordum. “*Hiç sorma, debandad* [=dêbandade],” diye cevap verince beynimden vurulmuşa döndüm. Meğer ordu bozularak perişan bir halde ric’at ediyormuş.

Saraya avdet edince Zât-ı şâhâne Halid Hurşid Bey’le beni ve İkinci mâbeynci Tevfik Bey’i nezdine celb ile “*Tevfik Bey şimdi Sadr-ı âzama gitsin, şu ahvâle nazaran harbe de-*

vam olunmak mı yoksa şimdiden teşebbüsât-ı sulhiyeye ibtidar edilmek mi lâzım geleceğini müzakere için Hey'et-i vükelâ ile Âyandan ve erkân-ı mülkiye ve askeriyeden icab edenlerin saraya celbi ile bir meclis akdedilmesini kendisine ifade eylesin „ dedi. Tevfik Bey avdetinde Sadr-ı âzamın bu fikr-i hü-mâyunu pek musib gördüğünü ve *“Ben de efendimizden bunu istirham edecektim* „ demiş olduğunu arz etti. İcab edenlere tezkireler yazılarak ertesi gün Sarayda alt katta kara tarafındaki salonda meclis in'ikad eyledi.

Ben meclis odasına giderek taraf-ı şâhânedan beyanât-ı âtiyede bulundum :

“Sevket-meâb efendimiz hazretlerinin hey'et-i celîlenizi bu gün Saray-ı hümayunlarına celb ve davet buyurmaktan maksad-ı hümayunları ahval-i harbiye ve vaziyet-i siyasiyemiz hakkında evrak ve muhabereât-ı resmîyeye hey'etçe etrafiyle malûmat alınarak ona göre ittihaz-ı lâzım gelen tedabir-i askeriye ve siyasiyeyi kararlaştırmaktan ibarettir. Binaenaleyh bu dairede icray-ı müzakerât ve ittihaz-ı mukarrerât olunarak neticesinin arz-ı huzûr-ı âli kılınması muktezağ-ı irade-i seniyyedir„.

Herkes toplandığı halde Dahiliye nâzırı Daniş Bey gelmemişti. Meğer nakli-i hümayun vukuundan bîhaber olup Yıldız'a çıkarak kapı kapı Zât-ı şâhâneyi aramış. Meclis geceye kadar devam etti. Deniz tarafındaki salonda sofralar kurularak hüzzâra akşam taamı verildi. Yemekten sonra Ferid ve Hüseyin Hilmi Paşa'larla Abdurrahman Şeref Efendi yanımızdaki odaya gelerek ayak üzerinde baş başa görüşmeye başladılar. Damad Şerif Paşa da bizim yanı-mıza gelip *“Sadr-ı âzam ne söylediğini bilmiyor; harbin suret-i zuhûr ve cereyanını uzun uzadıya anlattıktan sonra mevaki-i harbiyeden gelen talgrafnâmeler okununca cereyan-ı hâlin onun izahâtına külliyyen muhalîf olduğu anlaşıldı. Şimdi Ferid ve Hüseyin Hilmi Paşa'lar beyinlerinde konuşarak zât-ı şâhâneye ma'ruzâtta bulunacaklar*„ dedi.

Orduda mağlûbiyet zuhûru üzerine Harbiye nâzırı Nâzım Paşa Başkumandanlık vekâleti vazifesini bizzat deruhde etmek üzere maiyeti erkân-ı harbiyesi ile karargâha gitmiş ve Nafia nâzırı Salih Paşa da Başkumandan vekâleti muavinli-

ğine tayin kılınmıştı. O geceki müzakerelerde Salih Paşa'nın orduyu teftiş etmesi ve onun getireceği malûmata göre harbe devam olunup olunmamasının taht-ı karara alınması tezekkür edilmiştir.

Bu sırada diğer bir müşkil daha zuhûr etmiştir. Yunanlılar Selânik'e yaklaşmakta olduklarından şayet şehri zapt edecek olurlarsa Alatinî köşkünde misafir bulunan Hakan-ı sâbıkın düçar-ı esaret olmasına mahal kalmamak üzere Damad Şerif ve Ârif Hikmet Paşa'ların Almanya sefareti maiyetinde bulunan *Loreley* vapuru ile ertesi sabah Selânik'e gönderilerek Hakan-ı müşarünileyhi İstanbul'a avdete ikna eylemeleri kararlaştırılmıştır. Ahmed Muhtar Paşa beni meclise çağırıp bu hususta Zât-ı şâhânenin istihsal-i muvafakatine memur etti. Pâdişah da muvafakat gösterdi. Müsaade-i seniyyeyi tebliğ için meclis odasına avdet ederken büyük sofada Mahmud Şevket Paşa'ya tesadüf ettim. Müşarünileyhin istifası üzerine Alasonya ordusu kumandanlığına jandarmadan yetişme Ferik Hasan Tahsin Paşa tayin olunarak bir eser-i muvaffakiyet göstermeksizin Yunanlılar Selânik'e tekarub etmiş olduğundan ve teessür hâlinde sözümü saklıyamadığımdan müteessirâne bir lisanla Mahmud Şevket Paşa'ya "*Niçin istifa ile kumandayı böyle nâehillere bırakmış oldunuz,*" diye serzenişte bulundum. O da "*Canım efendim, ne yapayım, bu benim şöhetimi ve şeref-i askerimi ihlâl için yapılmıştı; şöhetimi nasıl feda ederim!*," dedi.

Zât-ı şâhâne Kâmil Paşa ile suret-i hususiyede mülâkat arzusunda bulunduğundan meclisin hitamında avdet etmeyip bizim odada intizar eylesesini ve benim tarafımdan huzûra getirilmesini emretti. Kâmil Paşa odama gelip bir müddet intizardan sonra huzûra kabul olundu.

Ş Şerif ve Ârif Hikmet Paşa'lar meclis kararı üzerine hazırlanmak için saraylarına gitmişlerdi. O sırada Almanya sefareti Baştercümanı Mösyö Veber [=Weber] ile *Loreley* vapuru süvarisi odama gelerek sefaret maiyet vapurunun paşaları hâmilen gündüzün limandan hareket etmesi kavâid-i bitarafiye muvafık olamayacağından vapur iki saate kadar mutlaka İstanbuldan hareket eylemek ve paşalar da o vakte kadar

hazırlanmak lâzım geleceğini söylediler. O sırada muvakkaten Koska'daki hânemizde bulunduğum cihetle geçerken yol üzerinde olan Şerif Paşa'nın sarayına uğrayarak tarafımdan ihbar-ı keyfiyet ve Ârif Hikmet Paşa'nın sultanının ket-hüdası bulunan Hazine-i hassa müdür-i umumîsi Hacı Feyzi Efendi tarafından da paşay-ı müşarünileyhe itay-ı malûmat olunması kararlaştırıldı. Geçerken Şerif Paşa'nın daire-sine uğrayıp ve herkes uykuya yatmış oldukları cihetle bin müşkilât ile kapıyı açtırıp paşayı yatağından kaldırarak itay-ı malûmat eyledim. O da hazırlanıp vakt-i muayyeninde yetiştii.

Ş Ertesi sabah Saraya vürûdumda Ferid ve Hüseyin Hilmi Paşa'ları orada buldum. Birlikte huzûra kabul olunarak nakl-i mâcera etmişler. Ferid Paşa huzûrdan çıktıktan sonra benim odama uğrayarak yarın sabah Muhtar Paşa'ya gidip istifa teklif eylemeyi kendisine tahmil ettiklerini ve kendisi ise bunu ifa etmek arzu eylemediğini hasbihal makamında beyan etti. Abdurrahman Efendi de geceleyin taraf-ı şâhânenen Kâmil Paşa'ya gönderilerek kabinesini hazırlaması ve fakat teşkil edeceği kabineye Gümülcüneli İsmail gibi gulâttan kimse almaması tenbih edilmiştir. (Bizzat Abdurrahman Şeref Efendi'den işittim).

Ş Pazartesi günü Zât-ı şâhâne Salih Paşa'nın avdet edip etmediğini ve ordudan ne malûmat olduğunu anlamak üzere beni Bab-ı âliye Ahmed Muhtar Paşa nezdine gönderdi. Paşa nezleden muztaripti. Salih Paşa'nın henüz avdet etmediğini ve ordudan da yeni malûmat alamadığını söylemekte olduğu sırada kapı açılıp Salih Paşa gayet müteessir bir halde içeri girerek ordunun ahval-i perişanlığını bertafsil nakletti ve iki gözünden yaşlar akararak "*Su asker elbisesini giymekten haya ediyorum,*" dedi. Ben de teessürle avdet edip keyfiyeti zât-ı şâhâneye hikâye ettim.

Ferid Paşa, Ahmed Muhtar Paşa'nın Feneryolu'ndaki köşküne gidip istifa teklif etmiş olduğundan müşarünileyh salı günü Saraya, Başmâbeyncinin odasına gelip gayet karışık bir surette yazmış olduğu istifanâme suretini bana tevdi ile tebyiz ettirilmesini rica etti. Ben de Mâbeyn kâtiplerinden Murtaza Bey'e tebyiz ettirdim. Ahmed Muhtar Paşa

müşveddeyi geri almak istediye de elde kalacak istifanâme Mâbeyn kâtiplerinden birinin yazısı ile olduğundan istifa sarayda yazılıp cebren kendisine imza ettirilmiş gibi bir manaya mahmûl olmamak için kendisinin yazısı ile olan müşveddeyi alıkoydum. Ahmed Muhtar Paşa huzûra çıkararak istifanâmeyi bizzat takdim etmek istediye de Zât-ı şâhâne müşarünileyhin istifa için geleceğini bildiği cihetle hastalık bahanesiyle Mâbeyne çıkmadı ve istifanâmesinin benim vasıtamla takdimini irâde etti. O gün ilk defa olarak Harem dairesine kabul olunup istifanâmeyi takdim ettim. Hünkâr, odasında gecelik entarisi ve üzerinde elma kürk ile oturmakta idi. İstifanâme aynen zirde münderiçtir :

“Mücerred şevket-penah efendimiz hazretlerine ve devlet ve milletimize hidemât-ı müstahsene îfa edebilmek kaydıyle mevki-i sadareti bilkabul teşkil ettiğim vükelâ ile şimdiye kadar vелеv bir meselede bile zâhiren beynimizde hiçbir ihtilâf çıkmıyarak hep bilittifak temşiyet-i umûr eylemiş ve şevket-penah efendimiz hazretlerinin de bilâ istisna her hususta iâne-i şehriyarîlerine mazhar olmuş olduğumdan arz-ı şükran ederim. Ancak bu âcizînizin hamden lillahi teâlâ bütün dünyaca ma'rûf olan elli senelik hayat-ı askeriyem ile sâfiyet-i kalbiyemin imtizac ve tahammül edemeyeceği bazı hâlât meşhûd ve mesmûm olmakla beraber şimdiye kadar sebat ve hizmetimde fütur getirmedimse de ba'demâsı için kabine erkânının tabayî'ce yeknesak olması lüzûmunu takdir ettiğimden mesned-i sadaretten afım hususunu rica ve istirhama mecbur olduğum cihetle emr ü ferman şevket-meâb efendimiz hazretlerininindir..”

Zât-ı şâhâne Muhtar Paşa'nın istifasını kabul ile kendisine Şûray-ı devlet riyasetini teklif eylediye de *“Eğer Şûray-ı devleti kabul edecek olursam halk sadareti yapamadı da Şûray-ı devleti istedi diye sû-i zehabta bulunup şöhretime hâlel gelir,”* diyerek ve Rusya muharebesi esnasında ihraz eylediği muvaffakiyetlerden ve hayatında geçirmiş olduğu şerefli günlerden bahsederek itizar etti. Ben Hareme gidip müşarünileyhin beyanatını arz ettim. Zât-ı şâhâne de ısrar etmedi.

Muhtar Paşa sefer tası ile pehriz yemeğini de beraber getirmiş olduğundan Başmâbeyncinin odasında yemek yiyordu. Her ne mütaleaya mebni ise işi ağır tutuyordu. Halbuki o

gün Kâmil Paşa celb edilecek ve hatt-ı hümâyun yazılarak alay tertip olunacağından işin uzamaya tahammülü yoktu. Nihayet gitmek üzere hazırlanınca mühr-i hümâyunu istedim. Kutusu yanında olmadığından bahisle “*Yarın kutu ile beraber gönderirim,*” dedi. Ben de “*Mühür yeni tayin olunacak Sadr-ı âzam’a verilmek lâzım geleceği cihetle bu gün iadesi zarurîdir; kutuya ihtiyaç yoktur,*” diyerek mührü aldım. Şu muhaverât esnasında Abdurrahman Şeref Efendi de odada idi. Cereyan-ı hal bundan ibaret iken hariçte bir takım şâyialar çıkarılmış ve güyâ Muhtar Paşa mührü iadede imtinâ edip “*Vermem de vermem,*” dermiş. Abdurrahman Efendi ile ben de “*Aman Paşam, etme ver,*” diye yalvarmışız. Nihayet elini eteğini öperek güç hal ile elinden almışız. İnsan işin içinde bulunmasa inanacağı gelir. Ahmed Muhtar Paşa ikindiye doğru Saraydan hareket edip Başmâbeynci ile birlikte sadaretinde olduğu gibi kendisini teşyi ettik¹.

Ş Zât-ı şâhâne benim otomobil ile Bab-ı âlî’ye gidip Kâmil Paşa’yı tevcih-i sadaret için Saraya davet etmemi irade eyledi. O esnada Sarayda yalnız bir otomobil olup ona da Seryaver vekili binerek mecrûhîn-i askeriye mahsus hastahâneleri dolaşmaya gitmiş olduğundan arabamı ismarlayıp onunla gitmeye mecbur oldum. Kâmil Paşa Meclis-i vükelâda bulunduğundan haber gönderip kendisini Sadaret odasına davet ettim. Gelince koltuğuna girip vaktiyle Sadaret mektupçuluğuna tayin olduğum gün teşekkür için girdiğimde oturmakta olduğu kanepeye oturarak Makam-ı sadaretin uhdesine tevcih olduğunu tebşir ve kendisini yine o kanepede tebrik ettim.

Ağasını çağırıp konağına haber göndererek arabamı ve üniformamı getirsinler dediyse de buna vakit müsaid olmadığından benim arabamla teşriflerini rica ve üniformayı doğrudan doğruya saraya getirmelerini ihtar ettim. O da kabul ederek birlikte saraya gittik.

¹ Ahmed Muhtar Paşa evâhir-i sadaretinde bir gün bana «*Hükmi mukadderâta bakın! Hakan-ı sâbık Mâbeynci Fahri Bey’e o kadar zûlm ve gadretti; şimdi kendisi onun eline kalacak, Fahri Beyi muhafız tayin edeceğiz*» dedi. Ben de «*Bu kendisini vehme ve vesveseye düşüreceği gibi halkra da sû-i zannı davet eder*» diye mukabele ettim. Bunun üzerine o fikirden vaz geçti.

Kâmil Paşa'nın ifadâtının güç anlaşılmakta olduğunu beyan eylemiştim. Zamanla anlamaya başladım. Sade arabanın gürültüsü ile o gün söylediklerinden hiç birini anlayamıyordum. Bunlardan zapt edebildiğim yalnız "*Geç kaldı, tedbir ittihazına vakit kalmadı,*" sözünden ibarettir.

Saraya vürûdumuzda birlikte huzûra çıktık. Zât-ı şâhâne sadareti uhdesine tevcih eylediğini Kâmil Paşa'ya beyan, o da râsime-i teşekküreyi ifa eyledi. Hattın yazılmasını bana emretti. Ben hattın müsveddesini zâten hazırlamış olduğumdan nöbetçi kâtibine tebyiz ettirerek taraf-ı şâhâneye takdim eyledim. O sırada saraya davet edilmiş olan Şeyh ul-islâm Cemâleddin Efendi de gelip Kâmil Paşa ile beraber üniformalarını iktisa edip üçümüz birlikte tekrar huzûra girdik. Zât-ı şâhâne mühr-i hümayunu Kâmil Paşaya ve kırmızı atlas kese derunundaki hatt-ı hümayunu da bana teslim etti.

Resim, oda kapısından itibaren başladı. Önde Mâbeyn müdürü ve arkada bütün Saray memurîni olduğu halde yavaş yavaş yürüyerek ve saltanat merdiveninden inerek deniz kapısına yanaşmış olan istimbota bindik. İstimbota hareket edinceye kadar Saray memurları rıhtım üzerinde resm-i selâmı ifa ediyorlardı. Pâdişah da odasının penceresinden seyrediyordu. Sirkeciye muvasalatımızda alaya dahil olan Bab-ı âli ricali tarafından iskeleden istikbal olunarak ve ihzar olunan alay arabalarına binerek hatt-ı hümayun yed-i ihtiramımda bulunduğu ve önde muzika çalmakta olduğu halde Bâb-ı âliye vâsıl ve Arz odasına dahil olduk. Ben hatt-ı hümayunu ba'dettatbik Sadr-ı âzama, o da kıraat için Sadaret müsteşarına tevdi ederek muvacehe-i enâmda kıraat olundu. Resm-i kıraatın hitamından sonra Sadr-ı âzaman teşekkürnâmesini alarak Saraya avdet eyledim.

Ertesi gün Sadr-ı âzam Mâbeyne gelerek yeni Hey'et-i vükelâ listesini takdim ve irade-i seniyyesini tahsil etti. Bu liste mucibince Harbiye nezâretinde Nâzım Paşa, Ticaret ve Ziraat nezâretinde Mustafa Reşid Paşa, Hariciye nezâretinde Gabriyel Efendi, Maliye nezâretinde Abdurrahman Efendi ipka, Dahiliye nezâretine Aydın valisi Reşid Bey, Şûray-ı devlet riyaseti vekâleti inzımamıyla Adliye nezâretine Damad Ârif Hikmet Paşa, Maarif

nezâretine Damad Şerif Paşa, Evkaf nezâretine Dahiliye nâzır-ı esbak-ı Ziya Paşa, Nâfia nezâretine Sadaret müstesar-ı sâbıkı Ziya Bey, Telgraf ve Posta nezâretine Mosoros Kikis Bey, Bahriye nezâreti vekâletine de Nâfia nâzırı Ferik Salih Paşa tayin kılındı.

Ş Ziya Paşa'nın Evkaf nezâretine tayini garip bir şekilde oldu. Tebeddül den iki üç gün evvel Zât-ı şâhâne beni çağırıp *"Maliye nâzırı Ziya Paşayı görmek istiyorum,"* dedi. (Mükerreren Maliye nezâretinde bulunduğu için Maliye nâzırı Ziya Paşa diye müstehir idi). Mâbeyn kâtiplerinden Kadıköy cihetlerinde oturan İzzet Bey'i müşarünileyhin Erenköyünde kâin köşküne ıfzam ile kendisini davet ettimse de akşama kadar gelmedi. Akşamdan sonra Zât-ı şâhâne Hareme gitti. Biz de o gün Nişantaşı'nda baş kitabete mahsus konağa nakleylemiştik. Eve gitmek üzere hazırlanırken kapı açılıp Ziya Paşa içeri girdi. Seferberlik hasebiyle trenler ve vapurlar sureti muntazamada işlemediğinden ve arabalar da réquisitionné edilmiş olduğundan vasita-i nakliye bulamayıp bir çek çek arabasına binerek Üsküdar'a inmiş ve oradan kayıkla Beşiktaş'a geçmiş olduğunu ve bu sebeble geciktiğini söyledi. Ben müsahib ağalardan birini celb ile Hareme haber gönderip müşarünileyhin vürûdunu Zât-ı şâhâneye ihbar eyledim. Bir müddet sonra müsahib avdet ederek *"Efendimiz soyunmuş olduklarından kendileri ile yarın görüşürüm; hem ben Maliye nâzır-ı sâbıkı Ziya Paşa'yı değil, Maliye nâzırı Abdurrahman Efendi'yi istemiştim. Fakat beis yok, zaten onu da görmek arzu ediyorum buyurdular,"* dedi. Ben bunu hakikaten yanlışlığa hallederek hem pâdişaha hem de Ziya Paşa'ya karşı mahcub oldum. O gece nerede kalacağını sorduğumda *"Bir otel bulur kalırım,"* dedi. Ben de vâkıa bu gün nakletmiş isek te tahsis olunan konakta kendisini misafir edecek yer ve yatak mevcut olduğundan bizde kalmalarını rica ettim ve arabama alıp götürdüm. Sabahleyin yine birlikte saraya geldik. Huzûra kabulünde vükelâca tebeddül vukua geleceğinden bahisle yeni kabineye dahil olmasını teklif etmiş. Ziya Paşa itiraz eylemesiyle Zât-ı şâhâne ısrar edip *"Eğer kabul eylemeyecek olursanız benim müddet-i sultanatımda bir daha sizin için memuriyet yok-*

tur„ diye Evkaf nezâretini kabule ikna etmiş. Meğer bu bir yanlışlık değil de kurnazlık imiş. Hünkâr kabinenin tebeddülünü tasvib edip Ziya Paşa'yı da yeni kabineye almak arzu ediyormuş. Başmâbeynci, Ahmed Muhtar Paşa'nın adamı olduğundan böyle geceleyin vükelây-ı sâbıkadan birini celb ve huzûra kabul edilmesinden kuşkulananarak kendisine haber verir mülâhazasıyla bu yolda bir tedbir kurmuştur.

Ş Hakan-ı sâbık sâlimen İstanbul'a muvasalat ederek Beylerbeyi sarayında misafir edildi. Zât-ı şâhâne de Başmâbeynciyi îzam ile kendisine beyan-ı hoşâmedî eyledi. Fakat müşarüni-leyhin suret-i dâimede nerede ikamet edeceği bir mesele oldu. Kendisi orada oturmak arzu etmediğinden Çırağan'da Selâhaddin Efendi'nin ikamet eylediği dairenin tahsisi düşünülmüşse de Selâhaddin Efendi Zât-ı şâhâneye bir âvize takdim ederek *“Köpeklerin bile ikamet edecek birer yerleri olduğu halde beni âilemle sokağa atmak reva mıdır?”*, diye şikâyetinde bulundu; Nişantaşı'nda Şakir Paşa zâde Cevad Paşa konağının tahsisi hatıra gelmişse de o da bir telgraf keşşidesi ile *“Mevki-i hatta bulunan bir kumandanın evi elinden alınır mı?”*, diye tazallumda bulundu. Bir aralık Meclis-i meb'usan riyasetine mahsus olan Maçkada kâin konağın tahsisi mevzu-ı bahs edilmişse de ona karşı da ben *“Hükümet Meclis-i meb'usanı dağıttı; şimdi de riyasete tahsis olunan konağı istirdad ediyor. Artık Meclisi açmayacak,”* gibi dedikodulara mahal vereceğini ve halkça hüsn-i tesir hasıl etmiyeceğini ihtar ettiğinden bundan da vaz geçildi. Nihayet Damad Ârif Hikmet Paşa *“Kendisi soğuktan çok korkar; benim dairemde kalorifer vardır. Her suretle istirahatı temin olunur,”* diye orasını teklif eylemişse de bunu da arzu eylemediler. O sırada ise gavâil-i harbiyenin iştidadı ve düşmanın İstanbul'a takarrübü hasebiyle bu mesele ile uğraşmaya meydan kalmadı. Kendisi de Beylerbeyi sarayına alışıp artık o yolda müracaatta da bulunmadığından vefatına kadar orada ikamet eyledi. Tebeddülün ertesi günü Sadr-ı âzaman da Sarayda bulunduğu sırada Almanya sefreti Baştercümanı odama gelerek Hakan-ı sâbıkın selâmetle İstanbul'a vürûdunu tebliğ etmekle beraber Selânik'in Yunanlılar tarafından işgal olduğunu da haber aldıklarını bil-

dirdi. Eğer Hakan-ı müşarünileyh iki gün daha Selânik'te kalmış olsaydı Yunanlıların eline esir düşeceği muhakkaktı.

Ş Aydın valiliğinden Dahiye nezâretine tayin olunan Reşid Bey İstanbul'a vürûdunda gece geç vakit Saraya gelerek ordumuzun sağ cenahı Bulgarlara karşı ilerlemekte olduğu gibi sol cenahı da dokuz tabur kuvve-i imdadiye ve bir batarya top ile takviye edildiğinden yarına kadar dahi ilerlemesi me'mûl bulunduğunu haber verdi. Zât-ı şâhâne Hareme gitmiş olduğundan beni dairesinde kabul eyledi.

Ertesi sabah hayır habere intizaren Saraya vürûdumda Kâmil Paşa'nın mutaddan evvel gelip Zât-ı şâhâne ile mülâkat edip avdet eylemekte olduğunu gördüm ve buna bir mana veremedim. Bilâhara icra eylediğim tahkikata nazaran Vize taraflarında bulunan İkinci Şark ordusu hayli ilerlemiş olduğu halde Karağaç ve Lüleburgaz cihetlerindeki Birinci Şark ordusunun muhataraya maruz kalmasından dolayı kumandanlıkça ric'at emri vermiş ve askerinin perişan bir halde gerilere çekilmekte bulunmuş olduğu anlaşılmasına mebnî harbe nihayet verilip icab eden teşebbüsât-ı siyasiyeye bilâ ifâte-i vakt ibtidar olunması 21 Teşrin-i evvel 1328 tarihli telgrafnâme ile Başkumandan vekili ve Harbiye nâzırı Nâzım Paşa tarafından bildirildiği anlaşıldı.

Ş O sıralara tesadüf eden bir cuma günü Dolmabahçe camiinde mahfilde Evkaf nâzırı ile benim seccadelerim yan yana serilmiş olduğu halde hutbeyi istima ediyorduk. Nâzır Ziya Paşa perişan bir halde gelerek "*Hutbe mi okunuyor,*?" diye sordu. Bu garîp suale "*Evet,*" diye cevap verince iki ellerini dizlerine vurarak ve "*Eyvah! Bu son haftasıdır,*" diye hıçkırarak ağlayarak kalkıp gitti. Bu hal bana pek elim bir surette tesir etti. Ben de duramıyarak erkân-ı askeriye ve sâirenin bulundukları odaya gittim. Meğer orduda kolera zuhûr etmiş ve Ziya Paşa'nın teessürü de bundan ileri geliyormuş. Şehremini Cemil Paşa orduda koleranın zuhûrunu, bir çok koleralı askerin İstanbul'a vürûdunu ve bunların Ayasofya camiinde taht-ı tecrid ve muhafazaya aldırıldığını acıklı bir surette nakletmekte ve "*Koleralı asker sıftır,*" diye izhar-ı meyûsiyet eylemekte idi. Ziya Paşa bu teessürle doğru Bab-ı âliye giderek Kâmil Paşa'ya çatmış olduğundan müşarünileyh ertesi gün Sa-

raya vürûdunda rüfekasının telâşlarından şikâyet ediyordu. *"Bizim rüfeka mütelâşi; biz bu hallerin daha nelerini gördük,"* diyor ve gene aldırmıyordu. Bozgun asker perişan bir halde Çatalcaya doğru gelmekte, Bulgarlar ise peyderpey ilerlemekte olduğundan askeri durdurarak Çatalcada yeni bir hatt-ı müdafaâ tesis olunmak üzere kendilerine icray-ı nesâyih için Veliahd Yusuf İzzeddin Efendi'nin maiyetinde Ahmed Muhtar Paşa olduğu halde Çatalcaya izamı kararlaştırılmışsa da Paşay-ı müşarûnileyh 22 Teşrin-i evvel 1328 tarihinde başki-tabete çektiği telgrafnâmede hastalığından bahisle itizar etmekle beraber *"Gördüğüm hâle nazaran bu günkü iktiza kumandanca tebeddül den ibaret olsa gerek. İcra-yı nesâyihe gelince Sadr-ı âzamlık makamında bulunan zâtın sıfatı iktizasınca onun gitmesi daha münasib olur zannedirim,"* diye infisalinden dolayı izhar-ı infial ve ahz-ı sâr etmek istemiştir. Onun yerine Müşir Fuad Paşa gönderilmiştir. O ihtiyar adam bu vazifeyi derhal kabul ile beraber orduda kendisine de bir vazife verilmesini talep ediyordu.

Ş Bu esnada İttihadcılar harekete geldiler. Bir gün Âyandan Manastırlı İsmail Hakkı ve Şeyh ul-islâm-ı esbak Musa Kâzım Efendi'lerle Dahiliye nâzır-ı esbakı Hacı Âdil Bey Saraya gelerek İkinci mâbeynci Tevfik Bey'in odasına toplanıp huzûr-ı hümayuna kabul olunmak istiyorlardı. Tevfik Bey bunları her ne kadar bizzat huzura çıkarmamış ise de kendisinin bir kaç kere Başmâbeyncinin odasına giderek ve huzûra çıkarmak istediklerini bildirerek mânen gayret ve delâlette bulunmuş olması hükûmete aksedince İkinci mâbeyncilikten bâdi-i infisali olmuştur. Bunlar huzûrda ahvalin vehâmetini izah ve Nâzım Paşa'nın azli ile Mahmud Şevked Paşa'nın Başkumandan vekâletine tayini için ricada bulunmuşlardır. Gene o gün akşama doğru Fetvâ emini Nuri Efendi de ilk defa olarak Saraya gelip zât-ı şâhâne ihtiyarlığına hürmeten bizzat alt kata inerek kendisini orada kabul etmişti.

Mülâkat uzayınca beni huzuruna istedi. İçeri girince gördüm ki Nuri Efendi ile karşı karşıya oturarak uyukluyorlardı. Sultan Reşad merhum sıkılınca uyuklamaya başlardı. Beni görünce ma'ruzâtın gelip gelmediğini sordu. Gelmiş olduğu

Müşir Edhem Paşa

Sadr-ı azam Tefik Paşa

Görüp İştiklerim

cevabını verince “*Siz evrakı hazırlayıp yazı odasında beni bekleyin; ben de geliyorum.*” dedi. Sultan Reşad için ma’ruzât can kurtaran makamında idi. Her ne vakit uzun bir ziyaretten sıkılırsa beni çağırıp ma’ruzâtı sorar veyahut şehzâdelerden ve hariçten birini kabul eylediği zaman eğer on dakikaya kadar gitmezse “*Sen gel ma’ruzâtın hazır olduğunu söyle.*” diye bana tenbih ederdi. Ben ise alelekser bu müddeti geçirirdim.

Bilâhara anladım ki Nuri Efendi’nin ziyareti Zât-ı şâhâne-nin sancağı alıp bizzat meydan-ı harbe gitmesini hasbeten lillah arz ve ihtâr maksadına mebnî imiş.

Zât-ı şâhâne “*Ben harbe gitmekten çekinmem ama ordu bu hale geldikten sonra bozgun askerin önüne düşüp te İstanbulla ne yüzle avdet ederim.*” derdi. Fakat mütareke sıralarında Çatalcaya gidip orduyu görmek hevesine düştü. Sarayca istihzârât-ı lâzime de icra edildi ve beni Kâmil Paşa’ya gönderip birlikte gitmek üzere kendisinin de hazırlanmasını irade eyledi. O da derhal muvafakat ettiyse de ben henüz yanında iken Nâzım Paşa bagteten Hadımköyü’nden gelerek “*Bu mevsimde gidip te ne yapacak? Hayvanların ayakları çamurdan çıkmaz, orduyu gezemez. Ben saraya gider, keyfiyeti kendisine anlatırım.*” dedi. Bu suretle pâdişahı caydırdı.

§ Bir kaç gün sonra Âyandan Manastırlı İsmail Efendi füceten vefat ettiğinden Zât-ı şâhâne Kâmil Paşa’yı Âyanlığa tayin ederek tezkiresini benimle gönderdi. Müşarünileyh arz-ı teşekkürle beraber vaktiyle bunu hakan-ı sâbık ta teklif etmişse de kabul eylemediğini ve şimdi hiç sırası olmadığını beyan ederek mevki-i icraya koymadı. Sadaretten infisalinde nezdinde hıfzetmiş olduğu irade-i seniyyeyi Mahmud Şevket Paşa’ya gönderip o da bilfiil makam-ı sadarete ve vükelâlıkta bulunanların âyanlığa tayini Kanun-ı esasî ahkâmına tevafük etmiyeceğinden bahisle tezkireyi bir tezkire-i hususî ile Saraya iade eyledi. Fakat hiç düşünmemiş ki ekser vükelâ bilfiil mevki-i memuriyette bulundukları esnada âyanlığa intihab olunmuşlardır.

§ 31 Teşrin-i evvel 328 tarihinde Bab-ı âliden akşamdan sonra vürûd eden mufassal Meclis-i vükelâ mazbatasında işin evveliyâtı ve Nâzım Paşa’dan âhiren gelen telgrafların

münderecâtı ve tavassut için düvel-i muazzamaya vuku bulan müracaatların semeresiz kalmış olması tafsilen hikâye edildikten sonra mesâib-i harbiyeye nihayet verilmiş olmak üzere tarafeyn kumandanları beyninde bir mütareke akdi ve müteakiben müzakerât-ı sulhiyeye girişilmesi için Bulgar ordusu kumandanlığına emir verilmesi zımında taraf-ı sadarettten Bulgaristan kiralına telgraf yazılması istîzan olunuyordu.

Telgraf yazıldığı halde Bulgarlar hareket-i askeriyelerini tatil etmeyip Çatalca istihkâmları üzerine yürüyorlardı.

Kurban bayramından bir gün evvel Saraya gittiğimde büyük Binek taşı üzerinde Müşir Fuad Paşa ile Başmâbeynci ile Seryâver durarak uzaktan gelmekte olan top seslerini dinlemekte olduklarını gördüm. Esbabını sual ettiğimde düşmanın Çatalca istikâmlarını dövmekte olduğu haberini aldım. Top sesleri akşama kadar mütezayiden devam ederek cümlemizi yeis ve telâş içinde bıraktı. Akşam üzeri odamda otururken telefon çalındı. O gün Harbiye nezâretine gitmiş olan Seryaver Salih Paşa düşmanın mağlûben Çatalca'dan ric'at etmiş olduğu haber-i meserret-bahşâsını bildirdi. Ben de derhal gıdip keyfiyeti Zât-ı şâhâneye tebşir ettim. Zavallı ihtiyar izhar-ı mesar eyledi.

Muvaffakiyet-i vâkıadan dolayı taraf-ı şâhânedan Başkumandan vekili Nâzım Paşa'ya taltifi hâvi aşağıdaki telgraf-nâme yazılmıştı:

"Ordumuzun düşman hücumlarına karşı avn-i hakla gösterdiği sebat ve mukavemet benimle beraber bütün Osmanlıları mesrur etmiştir. Vatanı tahlis için ibraz edeceğiniz himmet ve gayret bugün düşman ayağı altında çiğnenen ülkemizi vaktiyle kanları bahasına teshir etmiş olan ecdadımızın ve meydan-ı ma'rekede yatan şühedâımızın ervahını da şâd edecektir. Pâdişahınızın ve umum milletin kalbi sizinle beraberdir. Sizden ve kumandanlarımızla efrad ve zabitanımızdan ve asker evlâdlarımdan sabır ve metanet beklerim. Efrad-ı şecaat-nihadımızın gayret-i dîniye ve hamiyet-i vataniyelerini tamamen izhar ve namus-ı askerîlerini ikmal edecekleri zaman işte bu andır. İşbu telgrafımızın bütün kıtaâta tebliğini tavsiye eder ve cümledenizi Cenab-ı Hakkın savn-ı samedânîsine emanet eylerim.,,

Kâmil Paşa bu telgrafnâme-yi takdir ile alıp "*Rüfekaya göstereyim de Bab-ı âli'den keşide ettiririm*," diye beraber götürmüştü.

Harbin safahât-ı evveliyesinde gerek taraf-ı şâhânedan ve gerek başkitabetten ordulara teşcii hâvi bu yolda telgrafnâmeler yazılırdı.

Ş Kâmil Paşa tarafından Bulgar kralına çekilen telgrafnâme-yi o vakte kadar cevap verilmemişken Çatalca mağlûbiyeti üzerine Bulgar Başvekilinden alınan telgrafnâmede mütareke müzakeresi için murahhasların tayinine intizar edilmekte olduğu bildirilmiştir. Bulgaristan ve Şarkî Rumeli vak'ası esnasında Bulgaristan henüz taht-ı tâbiyet-i Osmaniye-de bulunduğundan Kâmil Paşa doğrudan doğruya Prensle muhabere ederdi. Halbuki şimdi Bulgaristan ilân-ı istiklâl etmiş, Prens, kiral sıfatını iktisab eylemiş ve bâhusus bu muharebede devlete ihraz-ı galebe etmiş olduğundan doğrudan doğruya Sadr-ı âzamla muhabereye tenezzül etmiyeceği bedihî idi. Kâmil Paşa bunu düşünemiyerek bâlâ-pervazâne hareketi ile şu muameleye ma'ruz kaldı.

Bayram günü alay ve muâyede resmi icra olunmayıp benim ihtarım üzerine Zât-ı şâhâne bayram namazını suret-i hususiyede Dolmabahçe câmiinde eda ettikten sonra elbise-i yevmiyeleri ile Saraya gelmiş olan vükelânın tebrikâtını alt kattaki büyük sofada ayak üzerinde kabul eyledi.

Ş Bulgar Başvekilinin telgrafı üzerine Bab-ı âlice Başkumandan vekili Nâzım Paşa ile Hariciye Hukuk müşavirlerinden Şadan Bey'in mütareke müzakeresine memuriyetleri istfzan edildi. Zât-ı şâhâne "*Böyle mühim bir iş için devletce ma'ruf olmayan bir adam nasıl murahhas tayin edilir? Ya Âyan reisi Ferid veya Ticaret nâzırı Reşid Paşa'yı tayin etsinler*," diye beni Bab-ı âliye Sadr-ı âzam nezdine gönderdi. Kâmil Paşa, Reşid Paşa'yı intihab ederek ve murahhaslara verilecek ruhsatnâmeleri de yazdırarak taraf-ı şâhânedan imza olunmak üzere vesatet-i âcizânemle takdim etti. Reşid Paşa da benimle beraber Saraya geldi. Kendisi huzûra kabul olunarak ben de ruhsatnâmeleri imza ettirerek müşarünileyhe tevdi ettim. Arz-ı

veda edip oda kapısından çıkarken Hünkâr arkasından “Paşa, Edirne sana emanettir,, diye bağırды.

Murahhaslar şerait-i matlûbe dairesinde bir mütareke akdine Bulgar murahhaslarını ikna etmişlerse de Reşid Paşa Bab-ı âliye malûmat vermek üzere parafe edilmeksizin İstanbul’a gelmişti. Fakat imza için avdetinde Bulgar kumandan ve başmurahhası Ceneral Savof mütareke müddetince Edirneye zahire idhali şartından nükûl ederek “*Bu bize ait değildir. İki hükümet beyninde bilmuhabere kararlaştırmak lâzım gelir,,* demesine ve Bulgaristan hükümeti ise bu şarta muvafakat göstermemesine mebnî Edirne açlığa ma’ruz ve sukuta mahkûm oldu. Reşid Paşa İstanbul’a avdetinde “*Evvelki mukavelenâmeyi parafe etmeden avdet eylememeli idim,,* diye izhar-ı nedamet eyliyordu. Fakat iş işten geçmişti. Reşid Paşa’nın bu takdirsizliğinin cezasını memleket çekti.

Ş Mütareke akdinden sonra Bulgar, Sırp, Yunan ve Karadağ murahhaslarından mürekkep olarak müzakere-i sulhiye için Londra’da bir konferans akdi karargâr oldu. Taraf-ı devlet-i aliyyeden birinci murahhas olarak Reşid, ikinci murahhas olarak Berlin sefiri Osman Nizamî Paşa’lar memur edildikleri gibi üçüncü murahhaslığa da Âyandan Damad Ferid Paşa intihab olunmuştu. Ertesi gün Ferid Paşa’nın memuriyeti teahhür ederek yerine Bahriye nâzır vekili Salih Paşa’nın tayini arz ve istifza edildi.

Ferid Paşa’nın teahhur-ı memuriyeti esbabını Kâmil Paşa’dan sual ettiğimde “*Kanun-ı esasî ahkâmında hiç bir sebep ve bahane ile memalik-i şâhânedan yer terki câiz olamayacağından ben gidersem arazi terkine bir vechile muvafakat edemem,,* demesine ve hasb el-hal bu şartın icrası kabil olmayacağına binâen Ferid Paşa’nın memuriyetinden sarf-ı nazar kılındığını beyan eyledi. Paşa’nın dirayetine bir burhan daha!

Murahhaslar Londra’da içtima ile müzakerâta ibtidar etmişlerse de düvel-i müttefika Edirne ile beraber bütün Rumelinin ve Bahr-i sefid adalarının kendilerine terk ve tesliminde ve hududumuzun Enez ve Midya hattıyla tahdidinde ısrar ettiklerinden ve düvel-i muazzama da galip olan tarafın netice-i galibiyetinden istifade edemiyeceği hakkında kabl el-hal serdey-

ledikleri nazariyeyi ihmal ederek Rumelinin artık eski şekilde muhafazası kabil olamayacağı beyaniyle Balkanlıların fikrine tarafdar olduklarından konferansta tarafeyn metalibinin telifi kabil olamadı. Bir taraftan da Edirne'de zahiresizlik yüzünden müzayeka iştidad ediyordu.

Kâmil Paşa öteden beri İngiliz taraftarlığıyla müste-hit ve bu meselede onların müzaheretine muntazır olduğu haide İngilizlerden hiç bir muavenet görememesini İngiltere Sefiri Lavter [= Lowther]'in gevşekliğine hamlederek "*Nerede Vayt [= White], nerede Küri [= Currie] ? Bu adam tenbel, tenpervver,*" diye şikâyetle bulunuyordu. Nihayet düvel-i muaz-zama Edirne şehri ile etrafı düvel-i müttefikaya terk olunmak ve Adaların mukadderât-ı âtiyesinin tayini kendilerine ha-vale edilmek üzere akd-i sulh olunması hakkında devleti tazyike başladılar. Kâmil Paşa kabineside sarayda bir meclis-i umumî akdi ile işi ârây-i umumiyyeye vaz etti.

Kâmil Paşa müzakerâtın hitamında devletlere verilecek cevaba dair tanzim etmiş oldukları kısa bir mazbatayı taraf-ı şâhâneye takdim olunmak üzere bana tevdi etti. Ben de mazbatayı bittakdim imza buyurulduktan sonra götürüp ken-disine iade ettim. Mecliste iftitah-ı kelâm olarak Sadr-ı âzam nâmına ve meselenin safahât-ı mühimmesini hâvi Hariciye nâ-zırı Gabriyel Efendi tarafından kıraat edilen iki kıt'a lâyiha vesâik-i tarihiyeden olduğundan suretleri zîre derc edildi.

Meclis-i umumînin in'ikadından bir iki gün evvel Şeh-zâde Vahîdeddin Efendi saraya gelerek âtiyen muhali-fin için vesfle-i itiraz olmamak üzere bunların ileri gelenle-rinden de bir kaçının akdolunacak meclise davet edilmesinin Sadr-ı âzam paşaya ihtar olunmasını arz etmişti. Zat-ı şâhâne de keyfiyeti Sadr-ı âzama iblâğ için beni Bab-ı âliye gönderdi. Kâmil Paşa, Hakkı ve Mahmud Şevket Paşa'larla Necmeddin Molla Bey'in davet olunduklarını ve başkalarının davetine hacet olmadığını söyledi. Avdet ederken beni kapıya kadar teşyi ederek "*Artık âtisi filân kalmadı ; onlar bir fırka-i ihti-lâliye idi, merkezleri Selânik'ti ; Selânik gitti, anlar da defolup giderler,*" dedi.

Bu mecliste Sadr-ı esbak Said Paşa hazır bulunduğu halde Hakkı ve Mahmud Şevket Paşa'lar itizarı hâvi tezkire yazarak meclise gelmemişlerdi. Maliye nâzır-ı esbakı Nâil Bey de Saraya kadar gelmişken kerfmesinin hastalığından bahisle meclis salonuna girmeyip gitti.

Ş İkinci mâbeynci Tefvik Bey'in yerine Bab-ı âlice intihab olunan firatlılardan Reşid Bey her işe burnunu sokar ve daima menfaat peşinde koşar bir adam olduğundan ve her nasılsa Bab-ı âlice kendisine yüz verildiğinden ¹ ziyade şımarmıştı. Mâbeyn müdiriyeti de uhdesinde bulunmak hasebiyle meclis günü ecnebi, Rum ve Ermeni ne kadar gazete muhbiri varsa saraya doldurmuştu. Meclisin hitamından sonra Başmâbeynci, Sadaret müsteşarı ve Abdurrahman Şeref Efendi bizim odada oturlurlarken Harbiye nâzırı Nâzım Paşa da geldi. Merdivenden inerken merdiven ayaklarında ve büyük sofada bu kalabalığı görünce Başmâbeynciye: *"Bu kıtıpiyoz Firenkler kim? Bunları saraya ne doldurdunuz? Sarayı hemen hemen Abdülhamid zamanındaki saraya benzettiniz,"* dedi. Başmâbeynci de *"Bunları biz doldurmadık; sizin gönderdiğiniz İkinci mâbeynci doldurdu,"* diye mukabele etti. Nâzım Paşa sözünü esirgemez bir adam olduğundan bir kaç gün evvel de zât-ı şâhâneye mumaileyh Reşid Bey için *"Bu b...ı saraya ne soktunuz,"* deyip kendisi de *"Onu biz sokmadık, siz gönderdiniz,"* demiş olduğunu Hakan-ı müşarünileyh bizzat nakletti. Nâzım Paşa bir müddet oturduktan sonra gitti; benim de kendisini son görüşüm oldu.

Bab-ı âli baskını

Ş Askerî ve siyasî mağlûbiyetlerin tevâlisi ve İttihadçıların tahriki hasebiyle efkâr-ı umumiyede kabine aleyhine adem-i hoşnudî tezayüd etmekte ve hattâ Kâmil Paşa hakkında alenen tefevvuhâtta bulunulmakta olduğu işitiliyordu. Kabine âzası arasında da adem-i imtizac nümâyan idi. Dahiliye nâzırı Reşid Bey'in Nâzım Paşa ile ve bâhusus Gabriyel Efendi ile araları bozuk olup hattâ bir gün Reşid Bey, Ticaret nâ-

¹ İttihad ve Terakki hakkında Akşam gazetesi ile neşrolunan hâtırat o zaman Bab-ı âlice buna ne derece yüz verildiğini göstermektedir.

zırı Mustafa Reşid Paşa ile odama gelerek Gabriyel Efendi'dan şikâyetle bulunduktan sora “*Bir gün o sinir herifi kolundan tutup kapı dışarı atacağız,*” diyordu. Evkaf nâzırı Ziya Paşa dahi Sadr-ı âzamin harekât-ı lâkaydânesinden şikâyetle bulunuyordu. Bir gün de Sarayda vükelâ odasında Sadr-ı âzamla konuşurken Şeyh ul-islâm Efendi, Ârif Hikmet Paşa'dan şikâyet ederek “*O babasının zamanında da (Abdurrahman Paşa'nın) bize neler yapmazdı, babasını doldur doldurur üzerimize saldırtırdı,*” diyordu. Bu ahvâl arasında Meclis-i umumînin mukarrerâtı efkâr-ı nâsı üst tetiğe getirip birden bire patlak verdi.

Ş Meclisin ertesi gün Zât-ı şâhâne, nezdinde Şehzâde Abdülmecid Efendi olduğu halde beni çağırdı. Ordunun hâl-i galeyanda bulunduğuna dair bir binbaşı tarafından Çatalcadan şehzâdeye takdim olunan telgrafnâme-yi tevdi ederek Bab-ı âliye gidip Sadr-ı âzama irâe ile tedabir-i teyakkuzaya müsaraât eylemelerini irade etti. Abdülmecid Efendi, “*Hey'et-i vükelâca verilecek cevabî nota müsveddesini kabl et-tebliğ bir kere biz de görelim; bir mütaleamız olursa beyan edelim,*” demiş olduğundan bu babda da Sadr-ı âzamin fikrini istihsal etmemi ilâve etti. Otomobile binip Bab-ı âliye gittim; vükelâ yemek yiyip Meclis salonuna avdetle yeniden müzakereye başlamış olduklarını söylediler ve vürûdumu Sadr-ı âzama haber verdiler. Bir çeyrek saat kadar intizardan sonra Sadr-ı âzam gelecek makamına oturdu. Ben de pencere önünde bulunan yanındaki koltuğa oturdum. Evvelâ nota müsveddesi hakkında şifahi olan irade-yi tebliğ ettikte, Sadr-ı âzam bunun kabil-i icra olamayacağını bildirdi. Ba'dehu telgrafnâme-yi vererek “*Mütalea buyurun da onun hakkındaki irade-i seniyyeyi de tebliğ edeyim,*” dedim. Kendisi telgrafnâme-yi okurken hâricen bir gürültü işitildi. Başımı pencereye çevirince önlerinde irili ufaklı çocuklar olduğu halde sarıklı sarıksız bir takım adamların tek bir alarak Bab-ı âliye doğru gelmekte olduklarını gördüm. Sadr-ı âzama “*Bu gün miting mi var? Ellerindeki bayraklarla bir çok adamlar Bab-ı âliye doğru geliyorlar,*” dedim “*Yok öyle bir şey,*” diyerek telgrafnâme-yi okumaya devam etti. Fakat gittikçe gürültü artıyordu. Başımı çevirip te baktığımda “*İçeriye girmek üzere*

parmaklıklara tırmanıyorlar efendim, parmaklıklardan aşıyorlar., deyince “*Haber veriniz de kapıları kapasınlar*.” dedi. Düşündüm ki bunların erbab-ı kıyam olduklarına şüphe yok ; iptida Sadr-ı âzamın odasına hücum edecekleri de muhakkak; şu halde durmak nefsimce büyük tehlikeyi mûcib. Hemen haber vermek bahanesiyle odadan çıktım, aradaki odada kapı ağaları ve hademeler toplanıp “*Bu başımıza gelenler nedir!*” diye ağlaşıyorlardı. Hariçteki büyük sofada da şangır şangır camlar kırılıyor, silâhlar atılıyordu. Deniz tarafındaki elçi odasına gittim; orada Maliye nâzırı Abdurrahman Efendi ve Telgraf ve Posta nâzırı Mosoros Kikis Bey ile Doyçe Bank direktörleri ve Almanya sefareti Baştercümanı avans müzakeresiyle meşgul oluyorlardı. Odaya girince bir köşeye sığınarak netice-i hâle intizar eyledim. Sofadan daha şiddetli silâh sesleri ve “*Ay*.” diye birinin feryadı işitildi. Odacılar gelip Harbiye nâzırı Nâzım Paşa’yı vurduklarını haber verdiler. Gerçi Bab-ı âlîde bulunan asker yetiştirse de Nallımesjid önünde silah çatarak hiç bir harekette bulunmadı.

Mosoros Kikis Bey de “*Ah, madam şimdi Pariste bu vak’ayı duyarsa benim için kim bilir ne kadar telâş eder*.” diye oda içinde dolaşıyordu. Bir müddet sonra Şeyh ul-islâm Efendi ile Reşid Bey de bizim bulunduğumuz odaya geldiler. Şeyh ul-islâmın hal ve tavrında bir eser-i telâş görünmüyordu.

Odacılar Tal’at ile Enver Bey’lerin Sadr-ı âzamın yanına gelerek kendisine istifa teklif eylediklerini ve Enver Bey istifanâmeyi alıp saraya götürdüğünü haber verdiler. Ondan sonra hariçteki gürültü azaldı. Bu aralık Kâmil Paşa beni nez-dine çağırıp “*Enver ile Tal’at geldiler, istifa teklif ettiler. Yazdığım istifanâmede “cihet-i askeriyeden vuku bulan teklif üzerine*.” diye yazmış olduğum halde “*ahali*.” tahirini de ilâve ettirdiler.” dedi ve evvelce kendisine tevdi ettiğim telgrafnâmeyi iade eyledi. Bu Kâmil Paşa ile son mülakatım oldu. Okunmaz bir yazı ile yazılmış olan istifanâmenin sureti berveçh-i âtidir :

Huzûr-ı Âli-i Hazret-i Pâdişâhî¹

Ahali ve cihet-i askeriyeden vuku bulan teklif üzerine

¹ «Ye» kelimesini unutmuştur.

huzûr-ı şâhânelerine istifanâme-i âcizânemin arzına mecbur olduğum muhat-ı ilm-i âli buyuruldukta ol babda ve katıbe-i ahvalde emr ü ferman hazret-i veliyy ül-emr efendimizindir. 10 Kânun-ı sâni 328. Sadr-ı âzam Kâmil

* * *

Tal'at Paşa istifanâmesini yazıp vermesini Kâmil Paşa'ya sert bir sesle tektif etmiş olduğunu söylediler.

O gün İttihad hatiblerinden Ömer Naci dahi ayrıca Kâmil Paşa'nın yanına giderek "*Kâmil Paşa, sen bize karşı muhalif bulunmayıp ta bizimle ittihad etmiş olaydın sonuna kadar sadr-ı âzamdın; niçin bunu yaptın?*", demesi üzerine Kâmil Paşanın "*Haydi, haydi,*" diye eli ile işaret ederek kendisini kovmuş olduğunu da rivayet eylediler.

Ş Bir müddet sonra Başmâbeynci Halid Hurşid Bey, refakatinde Enver Bey olduğu halde gelerek istifanın kabûlünü Kâmil Paşa'ya ve Mahmud Şevket Paşa'nın sadaret için davet olunduğunu da rüesây-ı İttihada tefhim etti. Ben, Başmâbeynciye giderken beni de birlikte götürmesini söyledim; o da Tal'at Paşa'ya söyleyip muvafakat eylediğinden bir buçuk saat kadar mevkufiyetten sonra çıktım. Tal'at Paşa önümüze düşerek büyük sofaya kadar bizi götürdü. Sofa kalabalıktan tahliye edilmişti. O sırada İstanbul muhafızı Ferik Memduh Paşa'nın kapıdan içeriye girmekte olduğunu gördük. Tal'at Paşa, Nâzım Paşa'nın vurulduğunu söyleyince "*Ah!*", diye feryat etti. Binek taşının önü o kadar kalabalıktı ki inmek ve yol bulup gitmek mümkün değildi. Kalabalık içinde hiç tanımadığım bir adam "*Gel Fuad Beyim, seni çıkarayım,*" diye beni kucaklayıp Binek taşından aşağı indirdi. Halid Hurşid ve Enver Bey'lerle beraber otomobille saraya gittik.

Enver Bey yolda "*Bizim maksadımız Nâzım Paşa'yı vurmak değildi; bir yanlışlık neticesi olarak vuruldu,*" diyordu.

Rivayet olunduğuna göre İttihadçılar müşarünileyhe hükümeti devirip kendisinin sadarete getirilmesini teklif ve muvafakatini istihsal eylemişler. Fakat kendisi işin böyle muhaceme ve mukatele suretiyle icrasına tarafdar olmadığından gürtlüyü duyunca tehevvürle yerinden fırlayarak sofa kapısının önüne çıkmış ve muhacimlere karşı "*P....ler siz, beni aldat*

*tınız; bana verdiğiniz söz böyle miydi?., diye itâle-i lisana başlama-
masına mebnî öte taraftan atılan bir kurşunun isabetiyle der-
hal vefat etmiştir. Bilâhara Tal'at Paşa da "Biz ona sadaret
teklif ettik., derdi.*

Ş Saraya vürûdumda Zât-ı şâhâne aptes almak üzere kolları sıvalı olduğu halde daire-i hususiyedeki sofada tesadüf ettim. Beni görünce boynuma sarılarak muhabbetle kucakladı. Vak'anın suret-i cereyanını sordu. Mahdumları Ziyaeddin ve Necmeddin Efendi'ler de pederlerinin harekâtını taklid ettiler. O sırada Mahmud Şevket Paşa'nın vürûdunu haber verdiler. Hünkâr kendisini kabul edip Harbiye nezâreti inzıamıyla ve rütbe-i müşîrî ile mesned-i sadareti uhdesine tevcih etti. Fakat aralarında bir ihtilâf zuhûr eyledi. Sultan Reşad, Cemaleddin Efendi'nin meşîhatta ipkasını istiyordu. Mahmud Şevket Paşa da sâbık kabinenin Şeyh ul-islâmının kendi aralarında bulunmasını tecvîz etmiyerek muhalefette bulunuyor ve meşîhata Şerîf Ali Haydar Bey'i sevk ediyordu. Zât-ı şâhâne de onu kabul etmek istemiyordu. Ben işi kısa kesmek için "*Ali Haydar Bey tarîk-i ilmiyeden olmayıp rütbe-i bâlâ ricalinden olduğundan meşîhata tayini nasıl olur?.,*" dedim. Onun üzerine Şeyh ul-islâm tayininin ertesi güne tâliki ve sadaret hattının o akşam götürülmesi karargîr oldu. Mahmud Şevket Paşa bunu unutamayıp ara sıra "*O akşam siz bana zâhir olmadınız.,*" derdi.

Ş Hattı hazırlamak üzere odama giderken merdiven başında Şehzâde Abdülmecid Efendi'ye tesadüf ettim. "*Zât-ı şâhâneye söyleyiniz, bana müsaade buyursunlar, şimdi bir ata binip gideyim, oradaki kalabalığı dağıtayım.,*" diyordu. Ben "*Aman Efendi hazretleri, iş bu dereceye geldikten sonra öyle bir teşebbüs yalnız şahsınızı değil, saltanatı da taht-ı tehlikeye kor.,*" diyerek yanından ayrıldım. Efendi de bunu unutmayarak "*Ben gidip ahaliyi dağıtacağım, Başkâtib mâni oldu.,*" diye şuna buna söylemiştir.

Ş Artık o hengâmede alay yapılamıyacağından Sadr-ı âzam ve Enver Bey'le birlikte otomobile binerek ve hatt-ı hümayunu da hâmil olarak geceleyin Bab-ı âliye gittik. Mahmud Şevket Paşa alaylık elbise iktisâ etmeyip elbise-i

yevmiyeyi lâbis idi. Bab-ı âli önüne varınca ahali “*Ah Mahmud Şevket Paşa, Edirnemizi kurtar,*” diye bağrışarak ve otomobili tekerleklerinden tutup kaldırarak Bab-ı âli avlusuna soktular. İçinde bulunanlardan benden gayrisi asker olduğundan fırlayıp Binek taşı’na atladılar. Ben bittabi onların hareketine imtisal edemiyerek otomobil içinde kaldım. Bazı kimse-ler “*Menşur getiriyor, yol açınız!*” diye bağrıştıklarından bir parça yol açılıp beni otomobilden çıkardılar. Halk hâlâ “*Mahmud Şevket Paşa, Edirnemizi kurtar,*” diye feryad ediyorlardı. Abdülmecid Efendi gelip te o hâli görmeliydi.

Kâmil Paşa ve sâir vükelâ Sadaret odasında mevkuf bulunuyorlardı. İttihad ve Terakkiye mensub vükelây-ı sâbika içle-rinde merhum Samih Rifat Bey bulunduğu halde Arz odası-
nın kapısı önünde dizilmişlerdi. Mahmud Şevket Paşa “*Bir an evvel hattı okutalım da ahaliye bir kaç söz söyliyerek şu kalabalığı dağıtayım,*” diyordu. Fakat ortada hattı okuyacak kimse görünmüyordu. Müsteşar ve Âmedçinin evlerine birer çavuş göndererek davet ettikse de gelen olmadı. Mahmud Şevket Paşa istical etmekte bulunduğundan “*Her ne kadar muvafık-ı usûl değilse de bu, ahval-i fevkalâdedir; ben okurum,*” dedim. Bir taraftan hat okunurken bir taraftan da halk “*Kahrolsun Kâmil Paşa,*” diye bağırıyordu. Kendisi oturduğu odadan bu sözleri işitiyordu. Hattın hitam-ı kıraatında dua edecek kimse bulunmadığından Binek taşı üzerinde Kastamonu meb’us-ı sâ-bıkı İsmail Mâhir Efendi gözüme ilişerek yakasından tutup getirdim ve “*Hoca, bir dua et,*” dedim. O da başını gözünü yarararak öyle bir dua etti ki mislini bir daha kulaklar işitmesin.

Mahmud Şevket Paşa orada ahaliye bir hitabe îrad ve bir an evvel dağılmalarını ihtar eyledi. Kalabalık yavaş yavaş dağıldı. Arz odasına avdetimde Mahmud Şevket Paşa kendi ka-binesinde Maarif nâzırı olan Şükrü Bey’i karşısına alarak yeni kabine listesini tanzim ediyordu. Ben veda edip giderken Damad Şerif Paşa’nın tahliyesini Tal’at Bey’den rica ettim. O da derhal muvafakat eyledi. Evkaf nâzırı Ziya Paşa’yı da kendiliğinden tahliye etti. Kâmil Paşa ile vükelây-ı sâire benim orada bulunduğum müddetce hâl-i mevkufiyette bulunuyorlardı. Sonradan Kâmil Paşa’yı ve Dahiliye ve Maliye nâzırlarından maada vükelâyı konaklarına göndermişlerdi. Da-

mad Ârif Hikmet Paşa ile Nâfia nâzırı Ziya Bey ise o gün hiç gelmemişlerdi.

Esnây-ı avdette Enver Bey yanıma gelerek "*Ben sizinle beraber gideceğim. Bab-ı âliye giderken Zât-ı şâhâne "Baş-kâtibi sana emanet ediyorum, nasıl götürüyorsan yine öylece getireceksin,, buyurdular,,* deyip otomobile birlikte binerek Saraya kadar geldim. Yolda bana "*Bu işte ben tesadüf kabilinden olarak bulundum. Sabahleyin askere talim ettirmek üzere Maslak cihetlerine gitmiştim. Oradan atla Eyub ve İstanbul tarikleriyle avdet ediyordum. Nuruosmaniye'den geçerken bu cemiyete rast geldim. Beni de önlerine katarak getirdiler,,* dedi. Bu sözler bana Sadr-ı esbak Hüsrev Paşa'nın "*Kim inanır Ragıb Ağa! Kim inanır Ragıb Ağa!,,* fıkrasını ihtar etti ¹.

Ş Ertesi gün Mahmud Şevket Paşa Saraya gelerek yeni Hey'et-i vükelâ listesini getirdi. Makam-ı meşîhata da Fetvâ emini Esad Efendi tayin olunarak Sadr-ı âzam ile birlikte alayla Bab-ı âliye azimet ettiler.

Nâzım Paşa'dan münhal olan Başkumandanlık vekâletine de Erkân-ı harbiye-i umumiye reisi İzzet Paşa tayin kılındı.

Kâmil Paşa'nın infisalinin ertesi günü Seryâver Salih Paşa müşarünileyhin konağına gönderilerek mühr-i hümayun aldırıldı. Kâmil Paşa yatakta olduğundan Salih Paşa taraf-ı şâhânedan tebliğ-i selâm ile sebep-i îzamını istifsar-ı hatır şeklinde göstermişse de mührü iadeye davranmadığını görünce "*Hazır gelmişken mühr-i hümayun da iade buyrulsa,,* demiş. "*Ben iyi olunca gelir bizzat takdim ederim,,* demesi üzerine "*Halefinize îta buyurulacağı cihetle bu gün iadesi lâzımdır,,* diyerek mührü almaya mecbur olmuştur.

Ş Kâmil Paşa üç beş gün sonra Başkitabete bir tezkire yazarak Mısra azimet edeceğini bildirdi. Tezkire-i mezkûrenin sureti zîre derc edildi :

Mabeyn-i Hümayun Başkitabet-i celîlesine

Mukadderât-ı ilâhiyeden olan vak'a-i mâziyeyi takip eden

¹ Bu fıkra "*Maruf simalar*" unvanlı eserimizin Hüsrev Paşa makalesinde münderiçtir.

muamelât-ı acîbenin tesirâtına inzııam eden ahval-i havâiye zaten zebûn olan vücûd-ı âcizânemi pek sarsmış olduğundan etibbânın tedavisi tahtında bir hafta müddet esir-fıraş kaldıktan sonra ifakata yüz tutmuş ve her ne hal ise iyileşmiş isem de gereği gibi kesb-i ifakat için tebdil-i havaya etibbâ lüzum göstermiş olmalarıyle bakiyye-i hengâm-ı şitayı Mısır'da geçirmek üzere müsaade-i seniyye-i şâhâne ile bimennihi teâlâ bu gün azîmete niyet edip bu münasebetle hâk-i pâ-y-i hümayun-ı cenâb-ı şehriyârîye cebin-sây-ı ubûdiyet olmak emelinde olduğum halde bu farızanın ifasında şayed şeref-müsûle nâiliyet-i kemterânem teessürât-ı şâhâneyi tecdid eder mütaleasına binâen takdîm-i arıza ile iktifa ve her halde velinimet-i bîminnetimiz zât-ı şevket-simât efendimiz hazretlerini Cenab-ı Hakkın savn-i samedânisine idâ eylediğimin südde-i seniyye-i mülûkâneye arzı babında irade hazret-i men leh ül-emrindir.

22 Kânun-ı sâni 1328

Sadr- sâbık

Kâmil

Zât-ı şâhâne tebliğ-i selâm için Ceyb-i hümayun kâtibi Hakkı Bey'i vapura göndermiş ve yüz yirmi lira da ihsan yollamıştır.

Ş Bab-ı âli vak'ası esnasında İttihada mensub ve Istabl-ı âmirede müstahdem bazı kimseler Saraya gelerek taraf taraf İkinci mâbeynci Reşid Bey'i aradıklarını ve mumâileyhin ihtifa eylemesi cihetiyle ele geçirilmediğini Bab-ı âliden avdetimde söylediler. Bir iki gün sonra meydana çıkıp zabıtaya teslim-i nefis ederek Avrupaya azîmetine müsaade olunmuş ve bu suretle yakasını kurtarmıştır.

* * *

1. Zeyil

Balkan muharebesi neticesinde taleb-i sulh olunması lüzûmuna dair Meclis-i vûkelâ mazbatası suretidir :

Malûm-ı âli olduğu üzere Bulgaristan ve Sırbistan ve Yunanistan ve Karadağ hükümetleri Rumeli vilâyâtını istilâ için beyinlerinde sene-i hâliye iptidasından beri akdettikleri ittifak-ı hafî mucibince istihzarâtta ve müteakiben seferberlikte bulunmaları üzerine Devlet-i Osmaniyece dahi Rumelide bulunan ve oraya nakli mümkün olan kıtaâtın hâl-i seferberîye vaz'ı ile sevkine mübaderet edilmiş ve müddet-i kalîle zarfında tecavüzât ve muhasamâta başlayan hükûmât-ı mezkûre ordularına müstâfînen billah mukabele etmesi için orduy-ı hümayuna bizzarûre emir verilmişti. Henüz lâyıkıyla anlaşılamayıp muharebenin hitamından sonra tahkikat icrası tabîi olan esbabdan dolayı ordularımızın kuvve-i maneviyesi her nasılsa haleldar olarak Şark ordumuz Kırkkilise'den ric'at ettikten sonra mezkûr ordu Birinci ve İkinci Şark ordusu namıyla ikiye taksim ve Birinci Şark ordusu Karaağaç ve Lüleburgaz hattında ve İkinci Şark ordusu Vize havalisinde tahşid edilip ordunun muhtel olan intizamının iadesine çalışılarak bir dereceye kadar muvaffakiyet hâsıl olmuş ve 15 Teşrin-i evvel 1328 tarihinde bilibtidar ordunun bütün cephesinde dört gün devam eden muharebede İkinci Şark ordusu harekât-ı taarruziyesinde muvaffak olarak hayli ilerlemiş ve Birinci ordu da mevkiini muhafaza etmiş olduğu halde muharebenin üçüncü günü Birinci ordunun sol cenahı ihataya maruz kalacağı anlaşılmaması üzerine Çerkezköyü'nde ele geçen dokuz tabur ve bir batarya top mezkûr cenaha âcilen sevk olunmuş iken kolordulara esbab-ı mücbireye müstenid olmaksızın ve Karargâh-ı umumîden sorulmaksızın Birinci kolordu kumandanlığınca ric'at emri verildiği iş'ar-ı vâkiden münfehim olmasıyle sebat etmeleri hakkında teblîgat ifa olunduğu halde kıt'aların çekilmekte bulunduğu anlaşıldığından evvelce işgal eyledikleri hattan on beş yirmi kilometre kadar geride tevkif edilmişlerse de mezkûr ordunun ekser kıtaât ve efradı bu hatta durmayarak daha gerilere çekilmekte oldukları ve ko-

lorduların kuvvetleri pek ziyade tenakus eylediği ve bu suretle mezkûr ordunun intizamına halel geldiği iş'arât-ı vâkıadan müsteban olup Vize havalisinde epice ilerlemiş olan İkinci Şark ordusunun muvaffakiyetinden istifade imkânı münselip olmuş ve diğer taraftan Bulgarların sol cenahımıza karşı sevkiyat-ı askeriye icra etmekte oldukları istihbar edildiği gibi Seyidler istasyonuna kadar ilerlemeleri dahi ordunun sol cenahını tehdid etmekte ve Bulgarların sevkiyat-ı askeriyesi sağ cenahımız karşısında, diğer mahallerdeki kuvvetlerini ordumuzun sol cenahı önünde toplamakta olduklarını irâe eylemekte bulunmuş olduğundan ve Birinci Şark ordusunun ahvâl-i mesrûdesine nazaran böyle hatt-ı ric'ati üzerine tevcih olunacak bir kuvvete mukavemet edemeyeceği zâhir bulunduğundan ordunun inhizamına yahut esaretine mahal kalmamak üzere Çatalca hatt-ı müdafaasına çekilmeye karar verilerek evâmir-i lâzime îta kılındığı ve ordunun bu hatta muntazaman çekilmesine muvaffakiyet hasıl olursa avn ü inayet-i rabbaniye ile bu istihkâmâtın arkasında muhafaza-i mevki edilmesi mümkün görülmekte olup bu ahvâl ve vaziyete nazaran Çatalca hattının müdafaasında henüz harben düçar-ı inhizam olmamış bir kuvve-i askeriye elimizde bulundurulmuş olduğu cihetle bundan bilistifade bu işe bir netice verilmesi lüzûmunu Harbiye nâzırı ve Başkumandan vekili Nâzım Paşa'dan alınan 19-20 ve 20 Teşrin-i evvel 328 tarihli iki kıt'a telgrafnâmede bildirilmesi üzerine muhasamât-ı hâziranın tatili için hükümet-i seniyyenin istatûkonun muhafazası esası üzerine vuku bulacak tavassutu kabul müheyyâ olduğunu düvel-i muazzamaya bildirmeleri zımında süferâmıza talimât-ı lâzime verilmiştir. Müşarünileyh Nâzım Paşa'dan müteakiben vârid olan 21 Teşrin-i evvel 328 tarihli telgrafnâmede harbe nihayet verilmek üzere icab eden teşebbüsât-ı siyasiyenin bilâ ifâte-i vakt icrası lüzûmu dermeyan olunmasına binâen düvel-i muazzamanın tesrî-i tavassutu ile tatil-i muhasamât eylemesi ve Bulgar ordusunun İstanbula duhûlüne meydan verilmemesi zımında süferâmıza tekrar tebliğat icra olunmakla beraber tavassut hususunda düvel-i muazzama Fransa hükûmetini tevkil ettiklerinden buradaki Fransa sefirine dahi müracaât ve diğer sefirlere de malûmat îta edilerek muavenetleri talep ve tebliğat-ı ma'rûze bitte'kid netice-i

muntazıra istîcal olunmuştu. Müşarünileyh Nâzım Paşa'dan 24 Teşrin-i evvel 328 tarihinde gelip tarih-i mezkûrda Meclis-i vükelâda mütalea olunan ve 23 Teşrin-i evvel 328 tarihinde yazıldığı âhiren alınan diğer tahrirâtta anlaşılan tarihsiz ve numarasız tahrirâtta Şark ordumuz Çatalca hatt-ı müdafaasına çekilmekte olup askerin kuvve-i maneviyesi muhtel olmuş ve toplarımızın bir çoğu elden çıkmış idüğü ve zâten hâl-i metrukiyette kalmış olan Çatalca hattını şu bir kaç gün içinde usûl-i cedîdeye tevfi kan berveçh-i matlûb ihkâm ve teslih mümkün olamayacağı ve zaten şimdi adeden bize fâik olan düşman Make-donyada serbest kalan kuvay-i askeriyesini şimendiferlerle bu tarafa celb ederek tefevvük-i hâzırını tezyid edebileceği ve buna mukabil bizim Şarkî Anadoludan ancak on beş yirmi güne kadar getirebileceğimiz on beş bin kişilik bir kuvve-i imdâdiye ile ihraz-ı tefevvuk etmekteyiz kabil olmayacağı cihetle Çatalca hattında yapılacak muharebenin neticesi meşkûk ve bilâkis böyle bir muharebe neticesinde ordunun büsbütün dağılması ve düşmanın maazallah bilfiil pâyitahta girmesi gibi pek elim ve vahim ahvâl tahaddüs etmesi muhtemel olduğundan ve şimdiye kadar yaptığı müteaddid hurûclarda muvaffak olan Edirne mevki-i müstahkemi ile beraber İşkodra, Manastır, Yanya ve Selânik mevkileri daha elimizde iken ve Bulgar ordusu İstanbulun yakınında bulunun Çatalca önlerine kadar gelip payitahta karşı bir vaz'-ı tehdid almadan ve Edirne vilayetinin büyük bir kısmını henüz yed-i zaptına geçirmeden ve ordumuz bütün bütün dağılmadan evvel devletçe harbe nihayet verilmesi ahval ve şerait-i hâzıra tahtında en sâlim bir hareket görülmekte olmasına nazaran hükümet-i seniyyenin iktiza eden tedabir-i siyasiyeyi ittihaz etmesi taht-ı vücufta bulunduğu beyan olunduğu gibi Hariciye nezâretinden bu sırada gelip keza lık Meclis-i âcizânemizde okunan 24 Teşrin-i evvel 328 tarihli tezkirede Fransa reis-i nüzzârı ve Hariciye nâzır-ı Mösyö P u a n k a r e [=Poincaré]'nin istediğimiz şekil ve surette müdahelenin gayr-i kabil olduğunu ve muharibler bey-ninde muhasamâtın terki ve şerait-i sulhiyenin tayini zımnında tarafımızdan vâki olacak tavassut talebini nazar-ı itibare alabileceğini ifade eylediği Paris sefaret-i seniyyesinden cevaben bildirilmesi üzerine nâzır-ı müşarünileyhin teklifi veçhile hükümet-i se-

Hasan Fehmi Paşa

İsmail Kemal Bey

inyyenin muhasamâta derhal nihayet verilmek ve şerait-i sulhiye tayin edilmek üzere düvel-i muazzamanın tavassut-ı müstereklerini taleb ettiği mealinde Paris sefirimize cevap yazılmakla beraber buradaki Fransa sefiri B o m p a r [=Bompard] 'a da tebliğat icra edilmiş ve bu cevap diğer büyük elçilerimize de tamimen bildirilmiş olduğu ve evvelce verilen talimât üzerine gelen cevablardan anlaşılacağı veçhile İngiltere Hariciye nâzırı Sir Edvar Grey [Edward Gray] müzakerât-ı sulhiyenin kararlaştırılmasından evvel bir mütareke akdine lüzum olduğu ve bu ise tarafeynin meydan-ı harbe kuvve-i muavene göndermemeyi taahhüd eylemesiyle kabil olabileceği hakkında fikr-i zâtisini dermeyan ve Rusya Hariciye nâzırı Mösyö S a z a n o f ise Bulgaristan hükümetinin Edirnenin tesliminden evvel müsalehaya girişmemek fikrinde olduğunu ve Bulgarlara söz anlatmak mümkün olup olamayacağı meşkûk bulunduğunu ve Makedonyanın muhasimin beyninde taksimi ile Arnavutlukta taht-ı hâkimiyet-i hazret-i pâdişahîde bir muhtariyet-i idare tesis olunabileceğini ihsas ettiği ve düvel-i muazzama hariciye nâzırlarının ifadâtına ve buradaki sefirlerin mütaleâtına nazaran düvel-i muazzamanın ilân-ı harbten mukaddem vukubulan beyanâtı hilâfına olarak Balkan hükümetlerinin bir çok yerleri işgal etmelerinden dolayı Balkanlarda istatükonun muhafazası artık mümkün olamayacağı fikrinde bulundukları ve Avrupay-ı Osmanînin kâmilten değilse bile kısm-ı âzaminin hükümât-ı mezkûre beyninde taksimi ihtimalini müsteb'ad görmedikleri istidlâl olunmakta ve bu işten mümkün mertebe az zarar ile kurtulabilmek ancak Çatalca hatt-ı müdafaasında ve Edirne mevki-i müstahkeminde mukavemet ederek düşmanımızı hiç olmazsa gereği gibi yorup müsalehaya imâle etmeye mütevakıf bulunmakta olduğundan bu cihetlerin Başkumandan vekili Nâzım Paşa'ya suret-i mahsusada tebliği lüzûmu beyan olunduğundan mütekaidîn ve müstahdemîn-i erkân ve ümera ve zabitân-ı askeriyeden mazbut ül-esâmi otuz kadar zât hazır olduğu halde cereyan eden mubaheşât neticesinde bir taraftan teşebbüsât-ı siyasiyede bulunmakla beraber Hariciye nezâretinin tezkiresi ile Petersburg sefaret-i seniyyesinin tezkire-i mezkûrede suret-i mütercemesi merbut telgrafnâmesinin müşarûnileyh Nâzım Paşa'ya tebliği ile mukavemet menâfi-i vataniyeye ne derece muvafık ve aksi ise

ne kadar muzir ve vahim olacağı müşarünileyhimce anlaşıldıktan sonra ordu hey'eti ile bilistişare vâki olan mütaleâtın muvazzahan bildirilmesi lüzûmunun müşarünileyhe tavsiyesi ve ordunun kuvay-ı maddiye ve maneviyesinin tezyîdi için bazı tedabir ittihazı kararlaştırılarak bu babda tanzim olunan zabıt-nâme salif ül-arz tahrirât ve tezkire ve telgraf tercümesi ile maan ve Ağır topçu müfettiş-i umumîsi Mirliya İbrahim Paşa'ya tevdîan Nâzım Paşa'ya gönderilmişti. Müşarünileyhden cevaben gelen 25 Teşrin-i sâni 328 tarihli tahrirâtta Çatalca hattına doğru çekilmekte olan Birinci ve İkinci Şark ordularının mecmû-ı kuvveti kırk elli bini tecavüz etmemekte olduğu gibi İstanbuldan gönderilecek top ve obüslerin teşkilâtı mefkud ve eski obüslerin kıymet-i harbiyeleri sıfır derecesinde bulunduğu ve elyevm Şark ordusunun elinde kalan topçu bataryaları zabıtânı haylıden hayliye zâyi olduğundan ve gönderileceği beyan edilen altmış beş bin kişilik kuvvet gayr-i mullem efraddan olduğu cihetle bunların zaten kuvve-i maneviyesi muhtel olmuş olan Şark ordusu üzerinde bir aksülamel husûlüne muvaffak olmaları ve bir faide temin etmeleri muhtemel görülmediğinden ve ordunun şimdiye kadar geçirdiği ahvâl, bir mağlûbiyet neticesi olmaktan ziyade askerın esbab ve avâmil-i muhtelif tesiri ile kuvve-i maneviyesi bozulup bilâ lüzûm dağılmasından ileri geldiğinden ve kuvve-i maneviyedeki bu tezelsül bütün orduda umumî bulunduğu ve iki üç günden beri zuhûr eden dizanteri ve şüpheli hastalık alâimi dahi ordunun hâl-i perişansını büsbütün tezyîde sebep olacağı şüphesiz bulunduğu ve Bulgar ordusunun mühim bir kuvvetini Yunan donanmasıyle müttehiden Bolayır hattına sevk ederek Çanakkalenin istihkâmâtının gerisini almaya çalışması da muhtemel olduğundan bu ahvâl ve şerâit dahilinde Çatalca hattının müdafaasına gayret olunmakla beraber orada icra edilecek muharebenin neticesi meşkûk olduğu ve evvelki tahrirâtta munderiç mütaleâta orada mevcud erkân ve ümerâdan davet ve cem olunan zevât tarafından تمامیyle iştirak edildiği bildirilmiştir. Müşarünileyh Nâzım Paşa tarafından ve müteakiben ve memûren îzam olunan Başkumandan vekâleti müavini ve Bahriye nâzırı vekili Salih Paşa, Erkân-ı harbiye reisi Ferik Mehmed Hâdi ve Başkumandanlık erkân-ı harbiye reis-i sânis

Pertev ve Şark ordusu erkan-ı harbiyesi reis-i sânisî Ali Rıza Paşa'lar tarafından müştereken verilen takrird eylevm ordunun İstanbulda bulunan ihtiyat cephânesi on dört bin atımdan ibaret olmasıyle bunlar Çatalca hattında cem olunacak toplara taksim edildikte her topa yüz atım isabet edeceği ve bu kadar cephâne ile iki günden ziyade muharebe etmek mümkün olmadığı ve bundan başka Çatalca hattında bulunan kıtaât-ı askeriye meyanında hüküm süren kolera tevessü etmekte olup birinci günü iki musap, ikinci günü de üç musap olduğu halde üçüncü günü otuz beş ve dördüncü günü de elli beş musap vuku bulduğu ve buraya gelen efrad içinde dahi iki gün zarfında elli musab görüldüğü ve hâl-i tedafüde bulunan ve mahallini tebdil edemiyeceği derkâr olan bir orduda kolera zuhûru pek vahim netâyic hasıl edeceği beyan edilmiş ve filhakika koleranın gittikçe tevessü etmekte ve yüzlerce musap ve vefat vuku bulmakta olduğu Nâzım Paşa'nın iş'arât-ı âhi-resinden müsteban olmuştur. Mütেকaidîn ve müstahdemîn-ı rical-i askeriyemizden bazılarının orduy-ı hümayunun ahval-i maddiye ve maneviyesinin filcümle islâhı ile Çatalcanın temin-i müdafaası mümkün olacağını beyan etmekte oldukları anlaşılmasına ve her ihtimale karşı Ayastafanos-Küçükköy hattında ikinci bir mevki-i müdafaâ ihzarı ve hamiyeten arz-ı hizmet etmekte olan mütেকaidîn ve müstahdemîn-i erkân ve ümera ve zabıtândan münasiblerinin bu hattın tesisinde istihdamları vârid-i hatır olacağı Harbiye nezâreti vekâletinden bildirilmesine nazaran ordunun ve Çatalca hattının ahvâl-i hâzırasını görerek hatt-ı mezkûrda ne dereceye kadar müdafaâ ve mukavemet mümkün olduğunu ve Ayastafanos-Küçükköy hattında ikinci bir mevki-i müdafaâ tesisi muktezi ve kabil olup olmadığını ve olduğu takdirde ne yapılmak lâzım geleceğini Nâzım Paşa ve ordu erkânı ile müzakere ve istişare etmek üzere mevzu-ı bahs olan rical-i askeriyeden Müşir Fuad ve Birinci Ferik Süleyman ve mütেকaidîn-i ferikandan Rifat ve Bahri ve Mırlıva Sami ve Veli Paşa'lar mahsûs bir tren ile Teşrin-i evvelin 29 uncu pazartesi günü avdet ederek kabl el-azîme ordunun hâlini bittabi tamamen bilmedikleri cihetle müdafaâ cihetini tercih ve iltizam etmişlerse de müşahade ettikleri ahvâle ve ordunun mevcudu

ve kuvve-i maneviyesi hakkında Başkumandan vekili ve ordu erkân-ı taraflarından verilen malûmata göre ta'dil i fikr ederek el-haletü hazihi işin siyaseten neticelendirilmesi re'yinde bulunduklarını ekseriyetle ifade eylemişlerdir. Garp mıntıkasında bulunan Vardar ordumuz Komanova ve Üsküpten Manastıra ric'at etmekte olup mecmu-ı kuvvetin yirmi bin raddesine tenez-zül ettiği ve Sekizinci mürettep kolordunun mükerrer ric'atlerle Vardar nehrinin gerisine kadar çekildiği ve Sırpılar Eski Üskübü işgal ettikleri gibi Pırzren Sırbıların ve İpek Karadağlıların yedine geçtiği ve Şark ordusunun Kırkkiliseden ric'atından sonra Edirne Bulgarlar tarafından muhasara olunduğu ve İşkodra epice müddetten beri Karadağlıların taht-ı muhasarasında bulunduğu, Preveze'nin de Yunanlılar tarafından berren ve bahren muhasara edilmiş idiği ve henüz cihet-i mülkiye ve askeriyeden malûmat-ı sahîha alınamamış ise de Selânikin Yunanlı tarafından zapt olunduğuna dair bir iki günden beri deveran eden rivayetin Jandarma müfettiş-i umumîsi Boman Paşa'ya Selânikte bulunan jandarma zabitanından biri tarafmdan vuku bulan iş'ar ile tahakkuk etmekte bulunduğu Harbiye nâzırı vekili Ahmet Fevzi Paşa tarafından ve Selânikin Yunan askerine teslim olduğuna dair süferây-i ecnebiyeden bazılarına da haberler vürüd etmiş olduğu Hariciye nâzırı Noradungiyân Efendi canibinden ifade edilmiştir. Tafsîlât-ı ma'ruzadan rehîn-i ilm-i âli olacağı veçhile Garb ordularının vaziyeti pek ziyade kesb-i müşkilât etmiş ve asakir-i Osmaniye'nin tahtı işgalinde bulunan mahaller birer birer yed-i a'daya geçmekte bulunmuştur. Vâkıa Çatalca hattı mukavemete müsait bir mevki ise de orada müddet-i medîde mukavemet edilebilmesi hatt-ı mezkûrun kavaid-i hâzıra-i harbiyeye tevffikan suret-i mükemmelede ihkâmı ve müdafaa edecek kuvve-i askeriyenin kemal-i sebat ve metanetle mukavemeti gibi iki şart-ı esasîye mevkuf olup halbuki tensikat-ı âhirenin hîn-i icrasında yani takriben iki buçuk sene mukaddem Çatalca istihkâmâtı kâmilten fesh olunarak her türlü esbab ve âlât-ı müdafaadanı tamamen tecrid edilmiş olduğu ve Bulgarların oraya getirebilecekleri büyük toplara karşı elde kâfi miktar büyük çaplı top olmadığı gibi mevcut bir kaç büyük top sevk olursa dahi bunların vaz'ı ve istimali haftalara muhtaç olduğu cihetle or-

dunun esnây-ı ric'atte Çatalca hattına getirebildiği kırk elli batarya sahra topu ile İstanbulda bulunup gönderilen yüz kırk kadar top ve obüsün tâbiyesiyle hatt-ı mezkûrun alalacele hâl-i müdafaaya konulmasına mecburiyet hasıl olmasına ve mâhâza bu topların zâbitanı da noksan bulunmasına nazaran böyle noksan âlât ve edevât-ı harbiye ve alalacele icra olunan bir kaç günlük ameliyat ve tertibât-ı ihkâmiye ile şart-ı evvelin tamamen istihsalindeki adem-i imkân vâreste-i arz u beyan olduğu misullü ordumuzun Başkumandanlık vekâletinden, evvel ve âhır iş'ar edilen ve buraya memûren gelen ordu erkânı taraflarından bu iş'arâtı teyîden beyan olunan ahval-i maneviyesine göre kuvay-ı mevcûdemizim hatt-ı mezkûru müdafaada ne dereceye kadar sebat edeceği de meşkûk olmasına ve maa-zallahı Teâlâ gene bir ric'at vuku bulursa Bulgar ordusunun pâyitahta harben girerek daha ağır şerait-i sulhiye teklif ve bunda ısrar etmesine sebep verilmiş olacağı ve bundan maada düşmanın pâyitahta duhûlü siyaseten azim mahzûrâtı ve hâricen pek ziyade sû-i tesirâtı intac edeceği gibi hudanekerde muhill-i âsâyiş hâdisat zuhûru ile anâsır-ı muhtelif ve ecanibten mürekkeb ve bir milyonu mütecaviz nüfus beyninde mukatelât-ı azîme vukuu kaviyyen melhûz ve bundan tevellüd edecek ne-tâytic-i vahîme ise arz u îzahdan müstagni olup düvel-i muazzamanın harbe nihayet vermek üzere tavassutta bulunmaları için icra ve şimdiye kadar kemal-i ehemmiyetle mükerreren tekîd ve takib olunan teşebbüsât-ı siyasiyeden ümidbahş olabilecek bir netice hasıl olamıyarak düvel-i mezkûrenin beyinlerindeki rekabet-i siyasiyeden dolayı müdahale-i fi'liyede bulunamayacakları muhaberât-ı câriyeden ve Bulgar ordusunun pişdarları Çatalcaya tekarrüb ettiği ve Terkos cihetindeki kuvvetlerimizle bir Bulgar kıt'a-i askeriyesi beyninde top ateşine başlanıldığı Nâzım Paşa'dan âhiren alınan telgraf-nâmelerden anlaşılmasına nazaran bu teşebbüsât-ı gayr-i müsmirenin neticesine daha ziyade intizara artık vakit kalmamış ve harbin meşkûk olacağı Başkumandan vekili ve ordu erkânı tarafından biddefaât iş'ar ve tekrar olunan neticesine intizar ise pâyitahtın ve aksam-ı bakiyye-i memâlikin selâmeti nokta-i nazarından tehlikeden âzâde görülememiş olduğundan ve orduda da şiddetle icrây-ı ahkâm etmekte ve

her gün artmakta olan kolera illet-i müdhişesi de ordunun kuvay-i maddiye ve maneviyesini ehemmiyetli surette dūçar-ı zaaf edecek avâmil-i müessireden olup yalnız Hadımköy merkezinde dün sabahtan akşama kadar on iki saat zarfında hastahâneye beş yüz elli musab dâhil ve bunlardan ve evvelki musablardan vefat edenlerin adedi üç yüz elliye ve hastahâne mevcudunun altı yüz elli bire bâliğ olduğu ve merkez mıntaka-i müdafaasında altı yüz mevcutlu Bandırma taburunda yevm-i mezkûrda yüz otuz bir musab ve on vefat zuhûr ettiği ve diğer kıtaâtın ahval-i maneviyesi de bu merkezde bulunduğu Nâzım Paşa'dan âhiren alınan telgrafnâmelerde beyan olundundan şu ahvâl-i elîme ve muhatarât-ı azîme ile harbe devam edilmesi kat'iyen gayr-i câiz ve mütareke akdiyle mesâib-i harbiyeye nihayet verilmek üzere müzakerât-ı sulhiyeye girişilmesi zarûrî görülerek dün bâ mazbata arz olduğu veçhile tarafeyn kumandanları beyinde bilmûzakere bir mütareke akdi ve müteakiben müzakerât-ı sulhiyeye girişilmesi için Bulgar ordusu kumandanlığına emir verilmesi zımnında taraf-ı sadareten Bulgaristan kiralına bir telgrafnâme keşide ve mezkûr kumandana bilmüracaat tarafeynce muhasamâtın tatili ve ba'dehu müzakerât-ı sulhiyeye ibtidar edilmesi için müşarûnileyh Nâzım Paşa'ya da telgrafla mezuniyet îtası tezekkür kılındığı muhat-ı ilm-i âli buyruldukta katıbe-i ahvâlde.

3 Zilhicce 1330

ve 31 Teşrin-i evvel 1329

2. Zeyil

Meclis-i umumîde iftîtah-ı kelâm olarak Kâmil Paşa tarafından kıraat ettirilen hitabedir :

Musalehaya dair düvel-i muazzama süferâsı tarafından Bab-ı âliye verilen müttehid ül-meal notaya verilecek cevabın şekli hakkında Hey'et-i vükelâca karar verilmezden evvel, çünkü Meclis-i meb'usan hâl-i içtimada bulunmadığımdan devletçe usûl-i kadîmeden olduğu üzere meselenin akdolunacak bir Meclis-i umumîde mevki-i istişareye vaz'ı bittensib, olunan davet üzerine bu mecliste huzûr-ı âlilerinizle teşerrûf olundu. Husemâ ile suretâ mütareke halinde isek te kısmen berren ve bahren

berdevam olan muharebenin menşei ve keyfiyet-i vukuuna dair bazı malûmat îtası lâzım olsa da hat'iyat-ı mütevaliyeden mütevellid olan bu muharebâtın ledüniyat ve hakayikine dair izahat îtası mevzu-ı bahis olan meseleyi sadedin haricine sevk ile bir takım münakaşayı dâi olabileceğinden ve halbuki vakit buna müsait olmayıp devletler musaleha veya muharebe hakkında lâ ve neam kat'î bir cevaba muntazır olduklarından gerek bunca istihlâsına uğraştığımız Edirne ve gerek binnefs İstanbul taht-ı muhasarada olduğu nazar-ı teemmül ve mutaleaya alınarak istitaat-ı harbiye ve maliyeye dair Başkumandan vekili paşa ile Maliye nâzırı beyefendi hazerâtı tarafından verilecek izahata ve ahvâl-i siyasiyemiz hakkında Hariciye nâzırı efendi hazretlerinin vereceği malûmata göre musaleha veya muharebe şıklarından hangisinin tercihi muvafık-ı hâl olacağı zemininde beyn el-hüzzâr teati-i efkâr olunması temenni olunur.

3. Zeyil

Meclis-i umumîde ahvâl-i siyasiyenin safahât-ı mühimmesine dair Hariciye nâzırı Gabriyel Efendi tarafından kıraat ettirilen izahnâme suretidir :

Orduların Kırkkilise ve Komanova'da düşar olduğu hezimet üzerine askerin kuvve-i maneviyesi muhtel bir halde her taraftan ric'ate başlamasıyla ahvâlin kesb-i vehâmet etmesi ve kumandanlarımızdan meselenin siyaseten halli lüzûmuna dair olan iş'arât üzerine bu vaziyet-i elîmeye karşı ittihaz edilecek tedâbirin ehemmiyetine binâen re'yine müracaat edilmek üzere mülkî, ilmî ve askerî ekâbir-i rical-i devletten mürekkeb olarak davet olunan bir meclis-i meşveret 13 Teşrin-i evvel 1328 tarihinde Mâbeyn-i hümâyun-ı mülûkânede akd-i içtima eylemişti. İşbu meclis-i âli huzurunda vâki olan sual üzerine siyaset-i hariciyemiz hakkında meali hülâsaten âtide münderiç beyanâtta bulunulmuştu.

Arnavutluk ve Makedonya mesâili üzerine vatanın selâmetini ve teâlisini ahalinin refah ve saâdetine hâdim ıslâhât-ı cedîdenin tanzim ve tatbikinde gören hükümet-i seniyyenin gerek Rumeli vilâyâtında, gerek memâlik-i mahrûsenin diğer aksamında ıslâhat icrasına ehemmiyetle teşebbüs ettiği düvel-i muazzamaca müşahed olduğundan Balkan hükümetlerinin bize

karşı ahz ettikleri etvâr ve evzâ-ı tehdidkârâneyi tasvib etmedikleri gibi Avrupa efkâr-ı umumiyesi ve kabinelerin temayülâtı lehimize olarak nümâyan olmakta idüğü ve Balkan düvel-i müttfikasının harb tehdidi muvacehesinde düvel-i muazzamın bir harb vukuunda bundan tahassül edecek netayic her ne olursa olsun istatükonun ihlâline razı olmayacaklarını beyan ettikleri ve harbi müteakiben ordumuzun hemen her taraftan mağlûb oluvermesi dolayısıyla kabinelerin ve efkâr-ı umumiyenin lehimizdeki tezahüratının dûçar-ı tahavvül olmak üzere bulunduğ u o gün meclis-i âlinin nazar-ı dakkatine arz edilmiş ve ordu kumandanlarının talebi veçhile müzakerât-ı sulhiyeye ibtidar olunduğ u takdirde mümkün mertebe menâfiimize muvafık netayici istihsal edebilmek için Rumelide bulunan asakirimizin müteferrik bulundurulmayıp fenn-i harb nokta-i nazarından müfid bir surette kabil-i müdafaa olan İştîp, Kalkandelen, Manastır ve saire gibi nıkatın intihabiyle müçtemi ve kuvvetli bir halde oralarda tahşîdi ve Çatalca hutût-ı müdafaaasının dahi suret-i mükemmelede tahkîmi ve bu suretle bilâ ifâte-i vakt Rumelide bir kaç Plevne teşkil edilerek düşmanı yormak ve sulha icbar etmek lüzûmu tarafımızdan dermeyan edilmişti.

Mâr uz - zikr meclis-i meşveret, bir taraftan müzakerât-ı sulhiyeye ibtidar zımnında siyaseten icab eden teşebbüsâta iptidar edilmesine, diğer taraftan da ordunun serian ikmal-i nevâkısı ile müdafaa-i vatana kadir bir hale ifrağ ı babında tedabir-i lâzimenin ittihaz olunmasına karar vermişti.

Bundan sonra Lüleburgaz mağlûbiyeti üzerine asker in Çatalca üzerine çekilmesi ve Manastır ve Selânik'in sukutu ve bazı adaların işgali muhasımlarımızla akd-i müsaleha için bizi Avrupa'nın tavassutuna müracâata mecbur ederek bu hususta harpten evvel kabinelerce müttehiz karar mucibince istatükonun muhafazası, fakat Rumeli vilâyât-ı şâhânesinde kendilerinin inzimam-ı re'yi ile ve mürakabeleri altında islâhât-ı vâsia icrası suretiyle müzakerât-ı sulhiyeye iptidar eylemeye âmâde bulunduğ umuz beyaniyle düvel-i muazzamanın tavassutları talep edildi. Fakat tavassut-ı mezkûrun icrası için düvel-i muazzama beyninde müzakerâtın uzaması ve düvel-i müttfikanın dahi Avrupa müdahalesini kabul etmeyip bizimle doğrudan doğruya müzakereye girişmeyi tercih ettikleri istihbar kılınması ve Ç a-

talcada mütehaşşid ordularımızın o zamana kadar kesb-i intizam edememesi ve kolera illetinin bütün şiddetiyle hüküm-fermâ olarak külliyetli vefiyâtı mücip olması ve Bulgarların bu ahvalden bilistifade Dersaâdete kadar gelmeleri tehlikesi ehemmiyetle teemmüle şayan bir keyfiyet görüldüğünden muhasimîn ile mütareke akdi ve mukaddemât-ı sulhiyenin kararlaştırılması zımnında 29 Teşrin-i sâni 1328 tarihinde taraf-ı âli-i sadaret-penâhîden doğrudan doğruya K r a l F e r d i n a n d 'a müracaat edildi.

Bir hafta sonra Bulgar hükûmeti işbu teklifimizi müttefikleriyle ba'del-müzakere Edirne istihkâmâtı ile muhafızlarının ve Çatalca hatları istihkâmâtının Bulgar ordusuna, Yanya istihkâmâtıyla muhafızlarının Yunan ordusuna, İşkodra istihkâmâtıyla muhafızlarının Karadağ ordusuna, Debre ve Draç şehirlerinin de Sırp ordusuna teslimi ve müzakerât-ı kat'îye-i sulhiyyeye mübaşeret kılınması şerâit-i esasiyesiyle bir mütakere akdine muvafakat edilebileceğini dermeyer eylemesi üzerine tabîi bu suret şayan-ı kabul görülmeydi. O sırada Çatalca mevâkii üzerine Bulgar ordusu tarafından vâki olan hücumların defedilmesi sayesinde hükûmât-ı müttefika tarafından taht-ı muhasarada bulunan mevâkiin teslim edilmemesi ve müzakerât-ı kat'îye-i sulhiyyeye ibtidar edilmesi gibi şerâit-i esasiye ile ve fakat Yunanîler işbu şerâiti kabul etmediklerinden onlar hariç bırakılarak yalnız Bulgaristan, Sırbistan ve Karadağ hükûmetleri nâmına Bulgaristan delegeleri ile bir mütareke akdolundu. Londrada tarafeyn murahhasları beyninde müzakerât-ı sulhiyyeye ibtidar kılındı. Şerâit-i ânife dairesinde akd-i mütarekenin adem-i kabûlüne mebnî o aralık donanmamızın Yunan donanmasına karşı bazı muvaffakiyâtı elvermesi ve Yanya cihetlerinde asakirimizin Yunan ordusuna karşı muzafferiyâtı, vârid olan iş'arâttan müsteban olması ve bu hâl ile Yunanistanla muharebenin devamı bizim için daha faideli olacağı mülâhazaşıyla hükûmet-i mezkûre ile hâl-i harbte kalmakla beraber müzakerât-ı sulhiyyeye dahi girişmeyi menâfiimize daha muvafık bulduk.

Düvel-i müttefika murahhasları tarafından arazi hakkında vâki olan metalib şunlardan ibarettir :

1. Gelibolu şibihcezi bizde kalmak üzere Tekirdağ'ının Şarkından bed'ile Karadenizde Midye körfezinin Şar-

kında Malatra koyuna müncer olacak bir hattın Garbinde kalacak bilcümle arazinin terki, işbu arazi meyanında hududu ile teşkilât-ı siyasiyesi bilâhara tekarrur etmek üzere Arnavutluğun dahi dâhil edilmesi.

2. Cezayir-i Bahr-i sefid'in terki.

3. Girit cezîresindeki hukukumuzdan feragat olunması.

İşbu teklif-i fâhiş üzerine ordumuzun maatteessüf düçar olduğu adem-i muvaffakiyet, donanmamızın suret-i ciddiyede ibraz-ı faaliyet etmemesi ve umumiyet itibariyle vaziyet-i hâzırımızla düvel-i muazzamanın temayülâtı arız ve amîk tetkik edildikten sonra evvelâ Edirne vilâyeti ve Cezayir-i Bahr-i sefid bizde kalmak ve Makedonya ile Arnavutluğa muhtariyet verilmek ve düvel-i müttetika hududları işbu esasât üzerine tashih edilmek ve Girit meselesinin tesviyesini de düvel-i hâmiyenin re'iyne bırakmak suretiyle teklifât-ı vâkıya cevap verdikse de düvel-i müttetika bu sureti reddile metalib-i evveliyelerinde ısrarda devam ettiklerinden hîn-i hacette hududunun bazı mertebe tashihi ile Edirne şehri de dahil olmak üzere Edirne vilâyeti ve Cezayir-i Bahr-i sefid bizde kalmak ve hududu ve teşkilât-ı siyasiyesi düvel-i muazzama ile birlikte tayin edilmek üzere muhtariyet-i idareye mâlik bir Arnavutluk teşkilî şartıyla Edirne vilâyetinin Garbinde bulunan bilcümle arazinin terkini ve Girit hakkındaki suret-i tesviyenin düvel-i muazzamanın kararına havalesini dermeyan ettik.

Düvel-i müttetika metalib-i sâbıklarında gene temerrüd eylediklerinden Edirne ile Adalar hakkındaki nokta-i nazarımızda ısrar ile Edirne vilâyetinin Garbında kâin araziye terk ettiğimizi ve Girit cezîresindeki hududumuzdan feragat eylediğimizi son teklif olarak bildirdik. Balkan devletleri ancak şehrin kendilerine terk edilmek üzere Edirne vilâyetinin hududunu tayin eylemekliğimizi bilbeyan metalib-i sâirelerinde ısrar eylemeleri ve halbuki Edirne ile Adaların terki bizce gayr-i kabil bulunması hasebiyle mâr uz-zıkr son teklifimizin murahhaslarımız tarafından düvel-i müttetika murahhaslarına bildirilmesini müteakib bunlar her türlü usûl ve âdâta ve kavâid-i nezakete mugayir bir surette murahhaslarımıza fikirlerini izaha bile vakit bırakmaksızın müzakerâtı bilâ ta'yin-i müddet ta'lik eylediler.

Hiç şüphe yok ki düvel-i müteffikanın müzakerâtı katetmeyip bilâ ta'yin-i mühlet terk eylemeleri işi sürüncemede bırakarak Edirne'nin sukutunu beklemek ve gerek bizi, gerek düvel-i muazzamayı bir emr-i vâki karşısında bulundurmak maksadına ma'tuftur. Âhiren tarafeynin nokta-i nazarlarında ısrar edecekleri mahsûs olup müzarerâtın inkitâna mahal vermemek üzere Sir Edvar Grey [= Edward Gray] tarafından hâkimiyet-i Osmaniyede kalmak ve sırf müsaedât-ı ticariye ve iktisadiyeden müstefid olmak üzere Edirne şehri ile civarının bir serbest mıntaka haline ifrâğı suretiyle bir çare-i tesviye teklif edilmiş olmakla düvel-i muazzamaya ve Avrupa efkâr-ı umumiyesine karşı Balkan vukuâtının bidayetinden beri ibraz edegeldiğimiz efkâr-ı itilâf-cûyânenin yeni bir delilini daha göstermek ve harbe bir an evvel nihayet vererek âti için muhtaç olduğumuz esbab-ı refah ve saâdeti tenin edecek vesâitin ihzârına sarf-ı mâ hasal-ı makderet eylemek niyet-i halisânesiyle mâr uz-zikr şekil ve mahiyette kalmak şartıyla İngiltere Hariciye nâzırının teklif-i vâkiini dahi kabule müheyyâ bulunduğumuzu müşarünileyhe bildirdik.

Sir Edvar Grey bu hususta düvel-i müttetika murahşalarına dahi müracaât ve hattâ Edirne istihkâmâtının hedmi suretini dahi dermeyan etmiş iken bunlar teklif-i vâkii kabule muvafakat etmeyip Edirnenin terkinde ısrar etmektedirler.

Devlet-i aliyyenin dūçar olduğu müşkilât içinde sarf edilen bilcümle mesâiye rağmen düvel-i muazzamadan hiç birinin müzaheretine mazhar olunamamasının esbabı hakkında dahi hülâsaten bazı malûmat vermeyi vaziyetimizin hakkiyle idrakine medar olacağı cihetle vecibeden addederim :

Avrupada düvel-i muazzama müttetiksiz gerek siyaseten ve gerek iktisaden temin-i menâfi edebilmek, hattâ bazı ihtimaller muvacehesinde idâme-i hayat eylemek müteassir olduğunu idrak ederek akd-i ittifak eyledikleri ve bu suretle son zamanlarda Avrupanın *İttifak-ı müselles* ve *İtilâf-ı müselles* namlarıyla iki kısma ayrıldığı malûmdur. Bu iki hey'et-i müttetika Avrupada tevazün-i kuvâ esası üzerine teşekkül etmiş olduğundan hey'et-i mezkûrenin haricinde fakat bizzat oldukça hâiz-i kuvvet olan devlet-i aliyyeye mâr uz-zikr tevazün-i kuvâ esasını muhafaza emeli ile bazan bir taraf bazan diğer taraf müzaherette bulunuyorlar

ve aleyhimizde de ibraz-ı husûmetten tevakkf ediyorlardı. Devlet-i aliyyenin temamiyet-i mülkiyesi esası dahi ittifaklar beynindeki rekabet dolayısıyla ve tevazün-i mezkûrenin halleden vikayesi ümniyesiyle düvel-i muazzamaca nazar-ı itibara alınmaya seza bir keyfiyet-i mühimme idi. Halbuki muharebe-i hâzıranın ilânını müteakip orduların hemen her tarafta aynı zamanda mağlûb olması ve donanmamızın da bir büyük faaliyette bulunamaması hasebiyle Bahr-i Sefid adalarından İtalyanın işgalinde bulunanlardan maadasının Yunan askeri tarafından zapt edilmesi üzerine tevazün-i kuvâyâ hâdim bir kuvvet olan, yahut bu hususta lüzûmlu bir unsur addedilen Devlet-i aliyyenin yerine Balkan hey'et-i müttefikası kaim olmuş gibi telakki olunmakta ve Balkan ittihadını İslavlık hasebiyle menâfi-i siyasetine muzır gören İttifak-ı müsellesin, bâhusus Avusturya'nın Bulgaristanı işbu ittihattan ayırmaya sa'y ettiği ve İtilâf-ı müsellesin bilakis ittihad-ı mezkûru takviyeye ve hattâ Romanayı dahi idhale sarf-ı mesâi eylemekte olduğu görülmektedir.

Diğer taraftan düvel-i muazzama muharebe-i hâzıranın Avrupada bir harb-i umumî tevlid etmesine mahal vermemek için evvelâ Balkanlarda arazice istifade aramayıp Balkan memâlikini suhûletle düvel-i müttefika beyninde taksim suretiyle muharebeye bir an evvel nihayet vermeye çalışmaktadırlar.

Hükûmât-ı müttefika tarafından istilâ edilen memâlikin beyinlerinde taksimi hususunda Avrupaca takib edilen siyasete hânedan-ı hükümdariler arasındaki akrabalıklar da tesirden hâli kalmamakta ve hükümet-i seniyyenin bilcümle mesâisi semere - bahş olmamaktadır.

Binaenaleyh müzakerât-ı sulhiyenin bidayetinde Devlet-i aliyyeye mülâyemet tavsiyesinde bulunan düvel-i muazzama, Edirne ile Adaları kat'iyen terk edemiyeceğimiz üzerine şehir-i mezkûrdan feragat etmemizi musırren tavsiye ve aksi takdirde dâçar olacağımız müşkilât ve mehâliki derpiş ettiler ve Rusya hükümeti, hükümet-i seniyye tekrar muhasamâta başladığı takdirde artık bîtaraflığını muhafaza edemiyeceğini kerraren beyan etti. Bundan sonra dahi Edirnenin terki hususunda vuku bulacak bilcümle teşebbüsât ve hattâ tazyikâtın semere-bahş olmayacağı tarafımızdan resmen beyan edilmiş iken düvel-i muazzama gene bu kere Edirnenin hükûmât-ı müttefikaya terkini

ve Adalar meselesinin hallinin kendilerine tevdiî ve aksi takdirde muhasamâtın Asyay-ı Osmaniye'ye de sirayet edebileceği ve pâytahtın dahi tehlikede bulunabileceğini dermeyan ile tevellüd eyleyecek mes'uliyetin tamamıyla hükümet-i seniyyeye ait olacağı mealinde bir nota îta ettiler.

Şu hâle nazaran Edirnenin terki bir mesele-i düveliye şeklini almış olduğu ve Adalar meselesinde düvel-i muazzamadan bazıları hakkımızda muavenet göstermekte iseler de keyfiyetin halli cereyan-ı hâle tâbi bulunacağı vâreste-i fzahtır.

4. Zeyil

Edirne'nin terki hakkında devletler tarafından verilen nota üzerine îtası tasavvur olunan cevabın esaslarını mutazammın Kâmil Paşa tarafından kaleme alınan varaka suretidir :

Edirne şehri etrafiyle beraber bîtaraf ve hür bir şehir olup idaresi düvel-i muazzamın kabul ve tasdiki ile müslüman bir mutasarrıfa ihâle olunacak ve dahil-i şehirde bulunan cevâmi-i şerife ile evkafa bakmak ve ahali-i müslimenin umûr-ı şer'iyesini rü'yet etmek üzere taraf-ı meşihat-ı islâmiyeden mansub ve muvazzaf bir kadı ile ahali tarafından müntehab bir idare meclisi olup mutasarrıfın riyaseti tahtında bulunacak olan bu mecliste kadı reis-i sâni olacak ve cemâat-i saire rüesây-ı ruhaniyesi dahi âza sıfatiyle bulunacak ve devâir-i vâkıa bu mecliste hüküm ve fasl olunacaktır. Şehrin lüzûmu kadar polis ve jandarması olup gerek bunların ve gerek mutasarrıf ile maiyeti memurlarının maaşları varidât-ı mahalliyeden tediyе edilecektir. Varidâtının adem-i kifayeti halinde tanzimât-ı belediye ve umuma ait mekteblerin masarifâtı için taraf-ı Devlet-i aliyyeden tahsisât verilir. Eyyâm-ı mubareke ve resmîyede âdât-ı kadîme muhafaza olunacaktır. Şehir, asakir-i Osmaniyyeden tahliye olunduktan ve esliha ve mühimmât-ı askeriye alındıktan sonra şehrin bilüzûm kalan istihkâmâtı ref olunur.

Mahmud Şevket Paşanın sadareti

Ş Mahmud Şevket Paşa'nın teşkil ettiği kabinede Harbiye nezâretini kendisi deruhde edip Şûray-ı devlet riyasetine Âyandan Said Halim Paşa, Bahriye nezâretine Çürüksulu Mahmud Paşa, Dahiliye nezâretine nâzır-ı esbak Hacı Âdil Bey, Adliye nezâretine Selânik vali-i sâbıkı İbrahim Bey, Ticaret ve Ziraat nezâretine Dahiliye nâzır-ı esbakı Celâl Bey, Evkaf nezâretine nâzır-ı esbak Hayri Bey, Maliye nezâretine nâzır-ı esbak Rifat Bey, Nâfia nezâretine Âyandan Besarya Efendi, Maarif nezâretine Dahiliye mektubî-i sâbıkı Şükrü Bey, Posta ve Telgraf nezâretine Oskan Efendi tayin kılınarak Sadr-ı esbak Hakkı Paşa'yı ikna edinceye kadar Hariciye nezâreti iki üç gün vekâlette bırakıldı. Fakat Hakkı Paşa nezâreti adem-i kabulde ısrar ve "*Siz beni mahvettiniz*," diye dürüşâne sözler îrad eylemiş olduğundan ve o sırada hey'ette ma'ruf bir zâtın bulunmasını hasb el-hal iltizam ettiklerinden Hakkı Paşa ile İbrahim Bey'i Said Paşa'nın konağına göndererek ilhah ile Şûray-ı devlet riyasetini kabul ettirmişler ve Said Halim Paşa'yı da Hariciye nezâretine nakleyemişlerdir.

Ş Kâmil Paşa tarafından İkinci mâbeynciliğe getirilmiş olan Reşid Bey derhal ihrac ile Tevfik Bey memuriyet-i sâbıkasına iade olunmuştu. Fakat Tevfik Bey teşekkür için huzûra çıkınca "*Koyu İttihadçı Tevfik kulunuz*," diye kendisinden memul edilmeyecek bir söz sarf etmiştir.

Ş Bab-ı âli vak'asının akabinde düvel-i müttetika mütarekeyi fesh ederek yeniden taarruza başlamışlardır. Bu defaki taarruzlarında Çatalca cihetinden ilerlemelerine meydan verilmemişse de Bulgarlar Edirne muhararasını teşdid eylediklerinden aylardan beri zahiresizlik yüzünden hâl-i ızdırara düşmüş olan Edirne şehrini 26 Mart 329 tarihinde zapt etmişlerdir. Edirnenin sukutu memleketçe elim bir tesir husûle getirmiştir. Edirne düşünce artık muharebeye devama sebep kalmamış olduğundan ve o sırada Yanya ve İşkodra da sukut ettiğiinden

Londrada yeniden bir konferans akdi ile Enez - Midye hattı hudud ittihaz edilerek bütün Rumelinin terki ile akd-i sulh olunmuştur. Bab-ı âli vak'ası gecesini "*Edirne, Edirne*," diye fer-yadlarıyla kubbe-i âsumanı çınlatanlar bu defa ağızlarını bile açmamışlardır.

Ş Mahmud Şevket Paşa kabinesinin başlıca işi İngiltere ile aramızda muhtelifün-fih olan bazı mesâili bilmûzake-re halletmek üzere Hakkı Paşa'nın memûren Londraya îzama, İran devleti ile münaziun-fih olan hudud meselesinin İngiltere ve Rusya devletlerinin tavassutu ile ve fakat aleyhimizde olarak faslı, vilâyât kanunu ile hukuk-ı tasarrufiye müteallik bazı kanunların Meclis-i meb'usanın içtimasına intizar edilmek-sizin kanun-ı muvakkat şeklinde mevki-i tatbika vaz'ı olmuştur.

Şûray-ı devlet reisi Said Paşa mes'uliyetten ihtirâzen kanun-ı muvakkat neşrinin aleyhinde olduğundan bu hususta Meclis-i vükelâda Adliye nâzırı İbrahim Bey'le aralarında münakaşa vuku bularak Mahmud Şevket Paşa'nın vefatına kadar meclise devam etmemiştir. Hudud-ı İraniye meselesi Sadâret müsteşarı Âdil Bey'in taht-ı riyasetinde muhtelit bir komisyona muhavvel olup Âdil Bey metâlib-i asliyemizde ısrar ile uyuşmak cihetine gitmediğinden Balkan muharebesindeki mağlûbiyet neticesinde taht-ı işgalimizde olan yerler bile tahliye ettirilmişti. Mahmud Şevket Paşa bir gün sarayda itilâf-ı âhirden bahsederek "*Ah, ben bu meseleyi vaktiyle devletin menfaatine olarak halledecektim; ama Âdil Bey midir nedir, orada bir müsteşar var, o mâni oldu*," diye şikâyet etti. Bu sözden Âdil Bey'i müsteşarlıkta bırakmayacağı anlaşıldı.

Filvâki tebdiline teşebbüs eylemiş olduğu halde ömrü vefa etmediğinden halefi zamanında tebdil olundu.

Mahmud Şevket Paşa, nasıl olursa olsun pürüzlü meseleleri temizlemek emeline idi.

Ş O sırada muhalifin bir sû-i kasd tertib ederek Mahmud Şevket Paşa Harbiye nezâretinden Bab-ı âliye gelirken Beyazıt'ta otomobiline hücum ile kendisini yaveri ile birlikte itlâf etmişlerdir.

Bir gün evvel vükelâ, nakl-i hümâyun vukuundan dolayı tebrik için Saraya gelmişlerdi. Mahmud Şevket Paşa

esnây-ı taamda Bağdad vilâyetinin kabiliyet-i imariyesinden bahisle *"Ben selâhiyet-i vâsia ve müddet-i muayyene ile Bağdad valisi olsam, gördüğünüz az zamanda nasıl imar ederdim,,* diyordu. Zavallı adam kendisinin yirmi dört saat bile ömrü kalmamış olduğunu hatırına getirmiyordu. Yemekten kalkınca *"Bize bir oda tahsis edin de biraz müzakere edelim,,* demesiyle kendisine bir oda irâe edilerek hayli müddet aralarında müzakere ettiler.

Ertesi gün öğle taamına henüz başlamış olduğumuz sırada telefona çağrılan yâverlerden Tahsin Bey telâşla avdet edip *"Şimdi Mahmud Şevket Paşa'yı Bab-ı âliye giderken Beyazıt'ta otomobilde vurmuşlar,,* diye haber verdi. Bu haber Sarayca teessür ve telâşı mucib oldu. Derhal sofradan kalkıp Baş ve İkinci mâbeyncilerle beraber keyfiyeti Zât-ı şâhâneye ihbar ettik. O sırada Saraya da hücum edileceği rivayet olduğundan kapıları kapatmak suretiyle tedâbir-i ihtiyatiyeye tevessül eyledik.

Ş İkindiye doğru Şeyh ul-islâm Esad Efendi ile Adliye nâzırı İbrahim Bey Saraya gelip huzûra çıkarak vak'anın suret-i cereyanına ve hasb el-hal makam-ı sadaretin bir dakika bile münhal kalması haterden sâlim olmayacağına dair Hey'et-i vükelâca tanzim olunan mazbatayı takdim ve Said Halim Paşa'nın sadarete nasbını arz etmişlerdir.

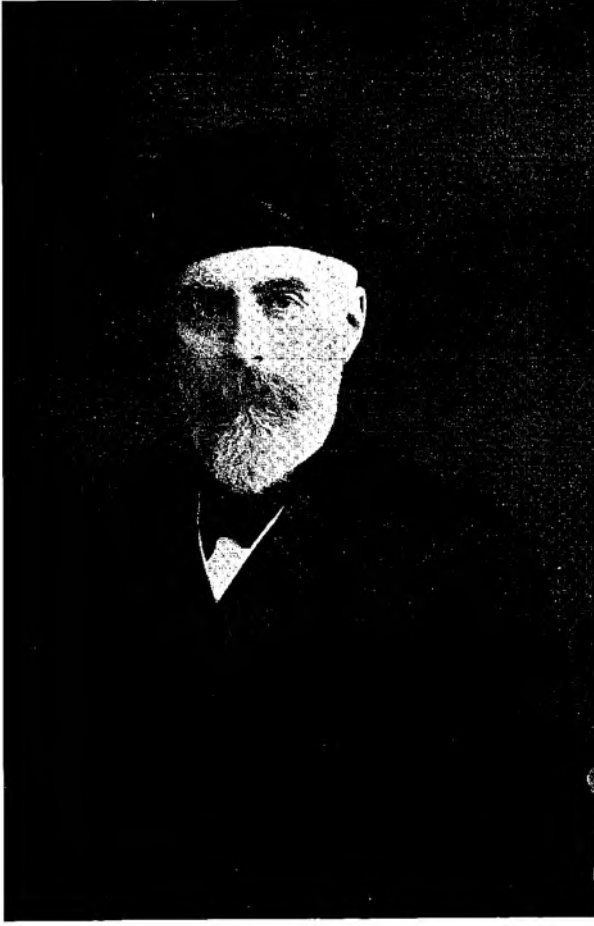
Sultan Reşad, Hüseyin Hilmi Paşa'yı sadarete getirmek arzusunu izhar ve kendisi Viyana'dan gelinciye kadar makam-ı sadaret boş kalmamak için Said Halim Paşa'nın kaymakam nasbına muvafakat eylemiştir. O sırada ben huzûrda bulunmadığımdan İbrahim Bey gelerek Said Halim Paşa'nın kaymakamlık hattının yazılması irade olduğunu tebliğ etti. Hat yazılıp ve bu esnada Saraya davet olunan Said Halim Paşa da gelip gayr-i resmî surette otomobil ile birlikte Bab-ı âli'ye azimet ve hatt-ı hümayun kıraat olundu.

Zât-ı şâhâne Hüseyin Hilmi Paşa'nın sadaret için celbi ve kendisinin de Hariciye nezâretinde ipkası hakkındaki arzusunu Said Halim Paşa'ya beyan etmesi üzerine müşarün-ileyh Başmâbeynciye Hüseyin Hilmi Paşa ile birlikte Hariciye

V. Sultan Mehmed Reşad

Görüp İsttiklerim

Ahmed Riza Bey

Görüp İsttiklerim

nezâretinde kalmak istemediğini söyleyip o da keyfiyeti arz etmiş olmasıyle Bab-ı âli'den avdetimde Hünkâr, Baş ve İkinci mâbeyncilerle beni birlikte huzûruna celb ile fikrimizi sordu. Başmâbeynci, Said Halim Paşa'nın icray-ı asaleti muvafık olacağını, İkinci mâbeynci de müşarünileyhin kaymakamlığa tayini ile hâlen isticale mahal kalmamış olduğundan keyfiyetin iyice teemmül buyurulması lâzım geleceğini arzetti. Ben vak'anın esbab ve sevâikini ve ordunun fikri ne merkezde bulunduğunu bilmediğim cihetle acele ile yanlış bir yola gidilmiş olmamak üzere Tevfik Bey'in akşamdan sonra otomobil ile suret-i hafiyede karargâh-ı umumîye izamı ile Başkumandan vekilinin fikrini istimzac ve onun üzerine ittihaz-ı karar olunması muvafık olacağını beyan ettim. Halid Hurşid Bey buna itiraz eyledi. Nihayet Zât-ı şâhâne bir müddet düşündükten sonra meseleyi kendisi halletti : *"Bunların istediklerini yapmaktan başka çare yoktur. Tevfik Bey, şimdi Bab-ı âliye git, Said Halim Paşa'yı gör, yarın asalet-i memuriyeti icra olunmak üzere kendisini saraya davet et,, dedi.* Ertesi gün Said Halim Paşa gelerek sadareti icra ve alayla Bab-ı âliye gidilerek hatt-ı hümayun kıraat edildi.

Ş Mahmud Şevket Paşa'nın cenazesi de o gün ihtifalât-ı fevkalâde ile kaldırılarak Hürriyet-i Ebediye tepesine defnolundu.

Müşarünileyhin suret-i şehadeti hakkındaki Hey'et-i vükelâ mazbatası aynen buraya derc edildi :

Atebe-i Ulyây-ı Hazret-i Pâdişahiye

Cenab-ı hak ömr-i şâhânelerini müzdead buyursun. Bu gün sabahleylin Sadr-ı âzam ve Harbiye nâzırı Mahmud Şevket Paşa Harbiye nezâretinde umûr ve muamelât-ı harbiye ile meşgul olarak saat iki buçuk raddelerinde Bab-ı âliye azimet ederken Bayazıt meydanı civarında Ketenciler¹ kapısı önünde dört şahıs tarafından dıçar-ı tecavüz olmuş ve merkuruların attıkları kurşunların isabeti ile irtihal-i dâr-ı baka eylemiştir. Kurşunlardan biri müşarünileyhin yâverine isabet ederek mevtini mûcib olmuş ve diğeri hizmetçisini cerîhadar etmiştir. İki maznun derdest olunarak dest-i adaletle tevdi edilmiştir. Âsâyış lehülhamd

¹ «Kökçüler kapısı» olacak

halelden masun kaldığı gibi tedabir-i mukteziye-i inzibatiye de tamamıyla ittihaz edilmişse de harbin ıka ettiği müşkilât-ı siyasiyenin halli ile uğraşıldığı bir sırada sadaret-i uzmânın bir dakika münhal kalması haterden salim olamayacağının arzını vecîbe-i zimmet bildiğimiz malûm-ı şâhâneleri buyruldukta ve katıbe-i ahvalde emr ü ferman pâdişahımız efendimiz hazretlerininindir.

6 Receb ül-ferd 1331 — 29 Mayıs 1329

Şeyh ul-islâm Hariciye nâzırı Dahiliye nâzırı Bahriye nâzırı
Esad Mehmed Said Âdil Mahmud
Adliye nâzırı Maliye nâzırı Ziraat ve Ticaret nâzırı
İbrahim Rifat Celâl
Evkaf-ı humâyun nâzırı Posta ve Telgraf nâzırı
Hayri Oskan
Maarif-i umumiye nâzırı
Ahmed Şükrü

Ş Zât-ı şâhâne Mahmud Şevket Paşa'nın çehresinin korkunçluğu ile beraber sert ve sür'atli adımlarla sofadan geçerek ve ayağındaki mahmuzlu çizmelerle parkeleri çatırdatarak huzûruna gelişinden âdeta ürkerdi. Hareket-i sâbıkasını tahattur ve sadaretle Harbiye nezâretinin uhdesinde içtimайдan tevahhuş ederek arasına "*Başkâtip, bu adam Sadaret ile Harbiye nezâretini birlikte idare edemiyor ; bari Sadaretten çekilse de Harbiye nezâretinde kalsa,*" derdi. Mamafih yüzüne karşı hüsn-i muamele ve iltifat gösterirdi. Hattâ Dahiliye müsteşarlığında bulunduğum sırada bir akşam ziyafet-i seniyyeye davet ve bazı zevat ile beraber suret-i hususiyede huzûruna kabul ettikte Mahmud Şevket Paşa da yanında idi. Bize hitaben "*Harbiye nâzırı paşa devletin bir ordusudur,*" diye hakkında beyan-ı itimad etmiştir.

Müşarünileyh hadd-i zâtında faal, kâr-güzar bir adam olmakla beraber görüldüğü gibi korkunç değildi. Bilakis cesareti az ve bazı hususta ihtiyatı fazla olup eğer hayatta ve mevki-i iktidarda kalmış olsaydı Edirneyi istirdad için teşebbüste bulunmaya cesaret edemezdi. Kendisini yakından tanıyanlar da bu ciheti itiraf ve tasdik etmektedirler.

Said Halim Paşa'nın sadareti

§ Said Halim Paşa teşkil eylediği kabinede Hariciye nezâretini kendi uhdesinde ipka ederek ve Said Paşa'yı Âyan riyasetine nakl ile Şûray-ı devlet riyasetine Meclis-i meb'usan reis-i sâbıkı Halil Bey'i, Dahiliye nezâretine Tal'at Bey'i, Harbiye nezaretine ilâve-i memuriyet olarak Başkumandan vekili İzzet Paşa'yı, Nâfia nezâretine Berlin sefiri Osman Nizami Paşa'yı ve Ziraat ve Ticaret nezâretine de Meb'usandan Süleyman Bostanî Efendi'yi getirerek Mahmud Şevket Paşa kabinesini teşkil eden diğer zevâtı yerlerinde ipka eylemiştir.

§ Said Halim Paşa kabinesinin ilk icraâtı Divan-ı harb teşkili ve Mahmud Şevket Paşa vukuâtında fâil ve zîmedhal olanların icray-ı muhakeme ve tertib-i mücazâtı ve muhalifinden üç yüz elli kadar kimsenin idare-i örfiye mıntıkası haricine çıkarılmış olmak üzere Sinoba nefyi ve teb'îdi oldu. Bu mesele Sarayca ehemmiyetli netayic tevliid etti. Hayreddin Paşa zâde Damad Salih Paşa'nın maznûnîn meyanında taht-ı tevkif ve muhakemeye alınması azim tesir yaparak bir taraftan zevcesi sultan ile validesi, diğer taraftan da şehzâde ve sultanların cümlesi bizzat ve bilvasıta her gün Zât-ı şâhâneye müracaat ile isti'taf ediyorlardı. Bu müracaâtlardan Hünkâr pek ziyade sıkılıyordu. Nihayet Salih Paşa idama mahkûm edilerek hüküm mazbatası vürûd etti. Zât-ı şâhâne müşkül mevkide kaldı. "*Şimdi ne yapalım?*," diye sorunca Sadr-ı âzamı celb ile kendisi ile görüşmek ve hiç olmazsa işi Meclis-i vükelâdan geçirmek muvafık olacağını söyledi. Sadr-ı âzamı celb etmek istemeyip Tal'at Bey'le Hayri Bey'i davet ederek ve o gün saraya gelmiş olan Halil ve İbrahim Bey'ler de bulunarak arka taraftaki salonda uzun müddet kendileri ile yalnızca görüştü. Netice-i mülâkatta beni çağırıp "*Hokka kalem ile beraber o kâğıdı getirin.*" dedi. Ben dayanamayıp hey'et muvacehesinde "*İmza buyuracak mısınız efendim?*" dedim. "*Evet.*" deyince Tal'at Bey'e hitab ederek "*Siz bu kararı Zât-ı şâhâneye tasdik ettirerseniz hânedana karşı kendisini pek müşkül mevkie sokarsınız; hiç olmazsa Meclis-i vükelâdan geçirerek bir çare düşünüünüz.*" dedim. Tal'at Paşa "*Divan-ı harb kararları Meclis-i vüke-*

lâdan geçmez,, deyince “Vaktiyle Hakan-ı sâbıkın taht-ı muhakemeye alınması hakkındaki karar geçti,, diye mukabele ettim. “O pek mühimdi,, demesiyle “Bu da mühimdir; hânedana tesiri pek ziyade olacaktır. Zât-ı şâhânenin hânedan arasında mevkii sarsılacaktır,, diye ısrar ettim. Çünkü âzay-ı hânedan daima “Siz hânedanımızın büyüğüsünüz; bir kabahatimiz olursa cezamızı siz tertib buyurunuz,, derlerdi. Tal’at Bey’den ümid münkatî olunca İbrahim Bey’e dönerek “Hakan-ı sâbık vaktiyle pederiniz merhumu nefyetmek istediği zaman bu adamın pederi Hayreddin Paşa şiddetle ısrar ederek kendisini nefyden kurtarmış olduğunu unutmamalısınız!,, dedim. Bu esnada diğer zevât söze karışmayıp sükût ediyorlardı. Mesele münakaşa şeklini alınca Zât-ı şâhâne işi kısa kesmek için kâğıdı getirterek imza etti. Ben de hülâsanın altını imzalamaksızın kâğıdı Tal’at Paşa’ya teslim ederek odadan çıktım. Ertesi gün de Salih Paşa diğerleri ile beraber îdam olundu. Mesmûatıma nazaran o esnada bu işleri idare eden İstanbul muhafızı Cemal Bey “Eğer Zât-ı şâhâne Salih Paşa’nın îdamına irade vermezse ben irade olmaksızın onu asarım; sonra siz beni asınız,, demiş. Vükelâ Cemal Bey’e söz anlatamayınca bu halin tevliid edeceği neticeyi düşünerek Salih Paşa’nın îdamında ısrar etmişler. Hattâ o günkü müzakere esnasında Zât-ı şâhâneye “Salih Paşa’nın îdamına müsaade buyurulmadığı halde iş daha yakınlarınıza kadar sirayet edecektir,, diye gözünü korkutmuşlar.

Bilâhara ahval değişip mütarekeden sonra İttihad ve Terakki rüesası da îdam olunmak üzere takib edildikleri sırada İbrahim Bey “Siz vaktiyle Salih Paşa’nın îdamdan tahlisi için çok ısrar etmiştiniz; hakkınız vardı; o zaman ben de ısrar ettim ama dinlemediler,, dedi.

Salih Paşa’nın îdam edildiği gün sultan ile validesi “Başkâtibi veya İkinci mâbeynciyi yollasınlar,, diye haber gönderip ben kat’iyyen gitmek istemediğimi bildirince Zât-ı şâhâne Tefik Bey’i izam ve dairesi halkına atıyyeler irsal eyledi. Tefik Bey gidince bunlar bir çok feryad u figan ve pâdişah hakkında itâle-i lisan ile “Sakalı kana boyansın,, diye alenen beddua eylemişlerdir. Artık ondan sonra gerek şehzâdeler ve gerek sultanlar Zât-ı şâhâneye muğber ül-hatır olup bir zaman saraya

gelmemişler ve sultan ile validesi ise bir daha kendisine görünmemişlerdir.

Ş Zât-ı şâhânenin ikinci mahdûmu olup bir kaç aydan beri kalb illetinden esirfiraş olan Necmeddin Efendi de bu haber-i elîmi alınca bir iki gün içinde müteessiren vefat etmiştir. Sultan Reşad müşarünileyhin cenazesine beni memur eylemişti. Mâbeyn kâtiplerinden İzzet Bey'i yanıma alarak sabahleyin şehzâdenin Kuruçeşmedeki yalısına gittim. Daha kapıdan içeri girerken harem ağalarının hindi sadasına benzer bir sesle hep bir ağızdan acayip bir surette bağrışmaları âsâbıma dokunarak bir odaya oturup lâzım gelenlere yazılacak telgraf ve tezkireleri hazırlamakla meşgulken dışarda acı bir feryad koptu; meğer biraderi Ziyaeddin Efendi gelip o bağır-yormuş. Bundan bütün bütün âsâbım müteessir oldu. Yine yazı ile meşgul olduğumuz sırada Tal'at Bey, Bahaeddin Şakir Bey'le beraber bizim bulunduğumuz odaya gelerek "*Ne yapıyorsunuz ?* „ diye sordu. Ben de "*Şehzâde ve devâire telgraf ve tezkire yazıyoruz,*„ dediğimde "*Damادلara da yazınız,*„ dedi. Halbuki cenaze resminde üniforma ile bulunulacağından ve damadlardan müşîriyet rütbesini hâiz iken rütbeleri tenzil edilenler üniformaları olmadığı beyaniyle merasime iştirak etmemekte olduklarından ve Saliha Sultan'ın zevci Ahmed Zülkefil Paşa ile emsali o kabilden bulunduğundan kendisine bunu anlatmak ve ne kıyafetle davet ececeğiz demek istediğim halde zihnim o kadar karışmış ki bilâ ihtiyar "*Damad Salih Paşaya da yazacak mıyız,*„ demeyeyim mi? Üç gün evvelki mâceraya nazarın şu sözü kendisine ta'riz makamında telâkki ederek hakkımda sû-i fikir isnad etmesi pek muhtemelken öyle bir zehabta bulunmayıp ve belki de hâlimden anlayıp işi lâtifeye bozdu. "*Artık ona âlem-i bâlâda yazarlar ; siz diğerlerine yazınız,*„ dedi ve bundan dolayı hakkımdaki muamelesini asla değıştirmed i.

O gün cenaze işleriyle çok meşgul olarak yorulmuştum. Saraya avdetimde Sultan Reşad yorgunluklarıma mükâfaten bana bir limonata ısmarladı.

Edirne'nin istirdadı

Ş Balkan devletleri Rumeli'yi elimizden almak için ittifak ettikleri halde ganayimi paylaşmak hususunda bir türlü uyuşamıyorlardı. Sırpılar ve Yunanlılar Makedonya'nın taksiminden dolayı Bulgarlarla muharebeye tutuşmuş, Romanya hükümeti de Bulgaristan arazisine tecavüz etmişti. Bulgarlar böyle her taraftan tecavüze maruz kalınca Edirne'yi askerden tahliye mecbur olmuşlardı. Devlet-i aliyye de şu fırsattan bilistifade Edirne'nin istirdadına kıyam etti. Bu harekete Tal'at Bey öneyak oldu. Başkumandan vekili ile görüşüp cihet-i askeriyenin müzaheretini temin etti. Sadr-ı âzam Said Halim Paşa, Şeyh ul-islâm Esad Efendi, Adliye nâzırı İbrahim Bey de ona tebaiyyet ederek vükelâdan tereddüt göstermekte olanlara galebe eylediler. Şûray-ı devlet reisi Halil ve Evkaf nâzırı Hayri Bey'ler istirdada taraftar-salar da pek ileri varmak istemiyorlardı, Hattâ Hayri Bey *"Girit bizim canımız diye bu hale getirdik; Edirne'yi de ona benzetmiyelim,"* diyordu. Bahriye nâzırı Çürüksulu Mahmud Paşa ve bâhusus Nâfia nâzırı Osman Nizâmî Paşa bûsbütün bu hareketin aleyhinde idiler. Tal'at Bey, vükelây-ı saireyi de iğfal edememeleri için mecliste bunları daima nazar-ı dikkat altında bulundurmakta idi. Nihayet meclisten müttefikan bir karar alabilmek üzere *"Eğer siz buna muvafakat etmiyecek olursanız ben istifa eder, çekilirim,"* dediğini, İbrahim Bey de *"Ben de istifa ederim,"* diye ortaya atılınca *"Bırak Allahı seversen İbrahim Bey, sen bari sus,"* diye mukabele ettiğini bilâhara nakl eylerdi. Tal'at Bey, Esad Efendinin bu babdaki müzaheretini unutmayıp son zamanda kendisini âyan yaptırmak için çalışmıştı.

Ş Tal'at Bey Edirne üzerine yürümek için orduy-ı hümayuna mezuniyet îtası hakkında uğraşa uğraşa Meclis-i vükelâdan istihsal eylediği mazbatayı bir akşam üzeri bizzat Saraya getirdi. Ben araba ile eve avdet ederken yoldan çevirip birlikte saraya götürdü. Huzûra çıkarak müsaade-i seniyyeyi istihsal eyledi. Ben de muamele-i resmiyesini ikmal ederek mazbatayı kendisine tevdi ettim. İki üç gün sonra İbrahim Bey, askerin Edirne'ye duhûlü hakkındaki telgrafnâme-yi alıp Saraya getirerek keyfiyeti Zât-ı şâhâneye tebşir eyledi.

Hünkâr, Edirne'nin istirdadından fevkalâde memnun olduğu gibi bu muvaffakiyet, mütevali mağlûbiyetler neticesinde memleketin üzerine çökmüş olan zılâm-ı kâbusu ref ederek halkın maneviyâtını da yükseltti ve memleketin her tarafında meserretle telakki edildi. Şimdi ise siyaseten temin-i muhafazasına kaldı.

Ş Cuma günü Edirne'de Sultan Selim camiinde cuma namazından sonra büyük merasimle mevlid-i şerif okunacağından Zât-ı şâhâne, orada kendilerini temsilen hazır bulunmak ve asker ve ahaliye selâm-ı şâhâneyi tebliğ etmek üzere beni ızam ve Seryâver Salih Paşa'yı da terfîk eyledi. Edirne fukarasına tevzi edilmek üzere Ceyb-i hümayun kâtibi Hakkı Bey vedâatiyle iki bin beşyüz lira da irsal etti. Sabahleyin Sirkeci garına geldikte Mâbeyn kâtiplerinden Nüzhet Bey Romanya kiralı tarafından Zât-ı şâhâneye çekilmiş olan fransızca telgrafı getirerek bana irâe eyledi ki meali "*Avrupaca mukadderatı suret-i ka'iyede tayin kılınmış olan havalide Devlet-i aliyyenin icra eylediği hareket-i askeriye neticesinde ducar olacağı sukut-ı hayale nazar-ı dikkatini celbetmeği bir vazife ad ettiğini*," beyandan ibaretti. Telgrafnâmenin hemen bittercüme taraf ı şâhâneye takdim olunmasını ifade ederek bundan dolayı İstanbul'dan müteessirâne ayrıldım.

Esnây-ı harpte yollar ve köprüler bozulmuş, trenler madden kömürü yerine odun yakmakta bulunmuş olduğundan tam on sekiz saatte Edirne'ye muvasalat eyledik. Geceleyin trenin Babaeski istasyonuna vusûlünde Başkumandan vekili İzzet Paşa ile erkân-ı harbiyesinden Mirliya Ziya Paşa'nın bizi istikbal için istasyona gelmiş olduklarını haber verdiklerinden derhal trenden inerek kendileriyle mülâki olduk. Sabah vakti Edirne istasyonuna muvasalatla vali ve kumandan tarafından istikbal olunarak ve bir bölük asker tarafından resm-i selâm ifa kılınarak arabalarla şehre azimet ettik.

Hükümet konağında memurîn ve eşraf-ı belde ve rüesây-ı ruhaniye toplanmış oldukları halde âtideki nutku îrad ve selâm-ı şâhâneyi iblâğ eyledim :

"Pâdişahımız halife-i zîşan efendimiz hazretleri Edirne ahali-i sâdıkasını selâm-ı saâdet - encam-ı şâhâneleriyle taltif için bu bendelerini îzam buyurdular. İnayet-i bâri ve imdad-ı ruhaniyet-i Hazret-i Peygamberî ile asâkir-i şâhânelerinin sevgili Edirnemizi tahlîse muvaffakiyetlerinden dolayı Cenab-ı Hakka hamd ü sena ettiler. Edirne Osmanlığa pek kavî ve kuvim revâbitla merbut olduğundan bu revâbitin ilâ mâşaallah devam ve istimrarını eltaf-ı ilâhiyeden temenni eylediler. Ehass-ı âmâl-i şâhâneleri bilâ tefrik-i cins ü mezhep umum tebaalarının nâil-i etemm-i adalet olmasından ibaret bulunduğundan hükümet-i seniyyelerinin bilcümle mesâisi bu maksada ma'tuf olacağı gibi sunûf-ı tebaa-i şâhânelerinin dahi cümlesi bir vatan evlâdı ve bir pâdişah-ı zîşanın tebaası olduklarını bittakdir yekdiğeriyle daima hüsn-i âmiziş ve vîfak üzere yaşamaları ve el birliğiyle vatanın îtilasına çalışmaları arzûy-ı kat'î-i şâhâneleri iktizasındandır. Cenab-ı Hak şevketli pâdişahımızı sizlere ve sizleri şevketli pâdişahımıza bağışlasın. „ 12 Temmuz 1329.

Vali bey ile beraber Daire-i askeriye de gidilerek kumandan Ferik Hurşid Paşa ve başında kabalak olarak Kaymakam Enver Bey ve sair ümerây-ı askeriye de hazır oldukları halde orada dahi âtiyüzzikr nutku îrad eyledim:

"Pâdişahımız efendimiz hazretleri Osmanlılığın ikinci pâ-yिताhtı olan ve her zerre-i hâki binlerce Osmanlı dilâverinin hûn-ı pâkiyle meşhûn bulunan şu kıt'a-i vatani tahlis eden hizmet ve himmetinizi takdis ediyorlar. En büyük kumandanınızdan en son neferinize kadar cümlelerinizi selâm-ı şâhâneleriyle taltif buyuruyorlar; dâreynde aziz olmanızı Cenab-ı Haktan temenni ediyorlar. Emin olunuz ki bu hizmetiniz yalnız vatani tahlisten ibaret kalmadı, rûh-ı Resûlullahı ve şu ma'rekegâhta kefensiz yatan şühedânın ervâhını da şad etti. Osmanlı aske-rine imdad-ı ilahî daima yaver ve nusret ve zafer rehber olsun,,.

Cuma namazı vakti hulûl ettiğinden Sultan Selim câmiine gidilerek cemâat-i kübrâ ile mahfelde eday-ı salât olundu. Güzel sesli hafızların kıraat ettikleri menkıbe-i mevlid-i şerif ve istima edildikten ve câmiin dahili gezildikten sonra Hükümet konağına avdet olundu. Enver Bey de beraber olduğu halde öğle taamı tenavül edildi. Ba'dehu yine vali ile beraber

Belediye dairesine gidilip Hey'et-i belediye ile de görüşülerek taraf-ı şâhânedan fukaray-ı ahaliye ihsan olunan iki bin beş yüz lira teslim kılındı. Oradan yaralı olan Bulgar zabitlerinin tedavi edilmekte bulundukları Bulgar hastahânesi ve Kara-ağaçtaki Askerî hastahânesi ve Sarayıçi mesîre-i meşhûresi gezildi. Memleketin âsâr-ı kadîmesinden olan Eski câmiî görmek ve ikinci namazını orada eda etmek istediğimiz halde câmi mühimmat deposu ittihaz edilmiş olması cihetiyle kapalı bulunduğundan ziyareti müyesser olmayarak Hükümet konağına avdet ve bütün meşhûdâtının huzûr-ı şâhâneye arzına müsa-raat edildi.

O sırada Tal'at Bey otomobil ile İstanbul'dan gelmiş olduğundan kendisi müslim ve gayr-i müslim eşraf ve rüesây-ı mahalliye ile görüştükten ve akşam taamı da birlikte edildikten sonra yatsı vakti Edirne'den hareket olundu. Tal'at Bey'le, Babaeski'de bulunan karargâha uğrayarak Başkumandan vekili İzzet Paşa ve sair erkân-ı askeriye ile de görüşülmesini kararlaştırmış olduğumuz halde Edirne'den hareketimizde öyle bir yağmur ve sel başladı ki istasyondan karargâha kadar otomobil ile gitmek kabil olamayacağını söylediklerinden bizzarure bu fikirden sarf-ı nazar ederek şimendiferle İstanbul'a avdet ettik. Tal'at Bey Edirne'den çıkarken "*Ah Sultan Selim, acaba seni bir daha görebilecek miyim?*", diyordu. Bütün endişesi devletçe vuku bulan teşebbüsât-ı siyasiyenin müntec-i mufaffakiyet olmaması idi.

Filhakika Bab-ı âlice yazılan notanın Petersburg sefirimiz tarafından hîn-i îtasında Rusya Hariciye nâzırı "*Bu notanızın cevabını ancak Harbiye ve Bahriye nâzırlarıyla görüştükten sonra verebilirim.*", diye ma'nîdar bir cevap vermiştir.

§ "T a u b e,, nâm müellifin "*Kabl el-harb Rus siyaseti,*" unvanlı eserinde beyanına göre Başvekil Mösyö Kotozof ile Harbiye ve Bahriye nâzırları beyninde hususî bir meclis akd olunarak Sazanof, Türk askeri Edirne önünde tevakkuf etmediği halde Türkiye sevahilinin muslihâne abluka altına alınmasını teklif, Başvekil de abluhanın mehazirinden bahisle Edirne'yi muhafaza için daha kuvvetli bir mânia tesisi kabil olup olmadığını Harbiye ve Bahriye nâzırlarından sual edip Harbiye nazırı ind el-icab bir hey'et-i seferiye

ihzar edilebileceğini mütereddidâne bir surette beyan eylemişse de Bahriye nâzırı Bahr-i siyah filosunun vesait-i nakliyesi karaya asker ihracı için ne kâfi derecede ve ne de hüsn-i halde bulunduğunu söylemiştir. Başvekil *“Öyle ise bu şerait dahilinde fi’len kabil-i icra olmayan bir hususu müzakere için beyhude zaman sarf etmemelidir. Muslihâne ablukanın hiç bir tesiri olamayacağından ve asker ihracının ise gayr-i kabil bulunduğu anlaşıldığından, Türkleri durdurmak yed-i iktidarımızda olmadığını itiraf etmelidir. Bunlar Edirne’yi elbette işgal ederler,, demıştır.*

Bunun üzerine Ruslar bizi tazyikten vazgeçip ve Ruslar ortadan çekilince düvel-i sâire de tazyikatı gevşetip Edirne ve havalisi taht-ı işgalimizde kalmış ve Bulgaristan hükümeti akd-i sulh için İstanbul’a murahhaslar irsaliyle müzakerata ibtidar eylemiştir.

Ş İstanbul’da akdolunan meclis-i mükâlemeye taraf-ı Devlet-i aliyyeden Tal’at Bey’le Bahriye nâzırı Çürüksulu Mahmud Paşa ve Şûray-ı devlet reisi Halil Bey, Bulgaristan tarafından dahi Ceneral Savof ile nüzzâr-ı sâbıkadan Mösyö Naçoviç ve Mösyö Tuşef memur edilmişlerdi. Netice-i müzakerâtta Meriç nehri hatt-ı hudud ittihaz olunarak Edirne Devlet-i aliyyede kalmak ve Dimetoka dahi hinterland olmak üzere şerait-i nâfia ile 29 Eylül 1913 tarihinde akd-i sulh olunmuştur. Zât-ı şâhâne Edirne’nin istirdadı hususundaki hizmetine mükâfâten Said Halim Paşa’ya murassa imtiyaz nişanı îta edip merasim-i mahsusa ile bizzat ta’lik eyledi. Sulhun in’ikadından sonra Bulgar murahhasları Zât-ı şâhâneye arz-ı ta’zimât için Saraya gelip kendileriyle görüşüldükte Naçoviç *“Devlet-i aliyye büyük bir imparatorluktur, Bulgaristan ise küçük bir devlettir,,* diye pek mahviyetkârane lisan istimal ediyordu. Bilâhare Yunanlılar ve Sırp lar ile de akd-i sulh olundu. Bu sulh, fevâid-i maddiyesinden ziyade halkın maneviyatı üzerinde hüsn-i tesir hasıl ederek memleketçe ve hükümetçe âsâr-ı intibah ve faaliyet görünmeğe başladı. Ordunun tensik ve islahı için Almanya’dan mütehasıs bir hey’et-i askeriye celbi, İngiltere’ye diridnavd siparişi, Tersane için doklar inşası gibi faydalı teşebbüsler yapıldı. Ermeni meselesinin hall ü faslı için Rusya ile müzakerâta ve Araplarla da bir suret-i îtilâfiye akdi zımmında te-

şebbüsâta girişildi. Fransa ile dahi umûr-ı nâfia hakkında mukavele-i mahsûsa akdedildi ve mesâib-i harbiyenin tehvini için lâzım gelen masarife karşılık olmak üzere Fransa'dan mühim miktarda istikraz akdine muvaffakiyet hasıl oldu. Ne çare ki başımızdan bir bela kalkar kalkmaz bin belâ baş göstererek Harb-i umumî zuhûriyle bütün bu teşebbüsât akim kaldı.

Ş Sultan Reşad Edirne'nin istirdadını müteakip bir gün Avusturya sefiri Marki Pallaviçini gelip Edirne'nin terki için ısrar ve imparatorun da bu arzuda bulunduğunu iblağ etmesi üzerine kendisi de *"Bunu siz söylersiniz ama İmparator hazretleri söylemezler. Hükümdarların kalbi âli olduğundan mülk-i meşrûumuzu bizden nez etmek istemezler,"* demiş olduğunu ve elçinin yüzü mosmor olup cevap vermeden çekilip gittiğini hikâye ederdi.

Ş Bu esnada Serkarin Halid Hurşid Bey'in infisali vukubularak Karin-i sâni Tevfik Bey, Başmâbeynci oldu. Birgün Dolmabahçe sarayında alt kattaki büyük sofada mızika dinlerken Halid Hurşid Bey'i telefonla Bab-ı âli'den istediler. Bir müddet sonra ağlayarak avdet edip kendisine istifa teklif edildiğini bildirdi. Halid Hurşid Bey esasen işret ve sefahata münhemik olduğundan bir gece sermest olduğu halde Beyoğlunda İsketin Palas'a giderek ve orada da şampanya içerek, muganniye kızlardan birini locasına celb ile rezalet çıkarmış, bunun üzerine koltuğuna girip arabasına götürmüşler. Giderken, Rum palikaryaları *"Vive le Premier Chambellan de S. Majesté,"* diye arkasından bağrıışmaya başlamışlar. Bu havadis Dahiliye nâzırı Tal'at Bey'e aksedince Sadr-ı âzama giderek başmâbeyncilikten azli için ısrar etmiş. O da kendisini Bab-ı âli'ye çağırarak istifa teklif eylemiştir. Ertesi gün Halid Hurşid Bey yine saraya gelip huzûra çıkarak sûz ü güdazda bulunmuştur. Kendisi huzûrdan çıktıktan sonra Zât-ı şâhâne dairei-hususiyesindeki sofada ayak üzerinde bulunduğı halde beni çağırarak *"Başkâtip! Başmâbeyncinin yaptığını duydun mu? Bir dizine mahbûbeyi, bir dizine mahbûbu almış,"* diyerek kaha kaha ile gülüyordu. *"Şimdi ağlayarak yanıma geldi, ben de "Seni ben azletmedim, Bab-ı âliden azlettiler. Ben kimsenin ahvâl-i hususiyesine karışmam," dedim,"* diyordu.

O gün bermu'tad Sadr-ı âzam saraya gelmiş olduğundan "Artık kendisini huzûra o getirmesin, sen getir," dedi. Bu esnada hasb el-icab bir kaç kere huzûra girip çıktığımda "Başmâbeynci ne yapıyor," diye sordu. "Sadr-ı âzamla yemek yiyor," deyince, "Arsız!," dedi. Benim meşguliyetten yemek yemeğe vakit bulamamış olduğumu anlayınca "Üçüncü kadın bana eliyle çerkes tavuğu yaptı, ben de sana ondan göndereyim," diyerek taltifen bir tabak gönderdi ki hakikaten nefis idi.

§ Bu sırada zabıtân arasında bir hizbin Enver Bey'i Harbiye nezâretine getirmek üzerinde teşebbüsâtta bulunduklarını haber alan İzzet Paşa nezâretten ve Başkumandanlık vekâletinden istifa ederek yerine livalık rütbesiyle Enver Bey tayin kılındığı gibi Nâfia nâzırı Cemal Bey de kezalik livalık rütbesiyle Bahriye nezâretine nasbedildi. Selefî Çürüksulu Mahmud Paşa âyanlık inzimamıyla Nâfia nâzırı oldu. Enver ve Cemal Paşa'lar kuvay-ı berriye ve bahriyeyi ellerine alınca, kendilerinden evvel mektepten çıkmış ne kadar erkân ve ümerâ ve zabıtân var ise, değerli değersiz genç ve ihtiyar demiyerek hemen kâffesini tekaüde sevk ile ordu ve donanmada gûya bir teceddüt vukua getirdiler. Bundan sonra zimam-ı idare artık Bab-ı âlinin elinden çıkarak Enver Paşa'nın eline geçti.

§ 3 Rebî ül-âhır 1332 tarihinde Sadr-ı esbak Âyan reisi Said Paşa'nın irtihali vukubuldu. Müşarünileyhin hastalığı haber alınması üzerine Zât-ı şâhâne istifsar için Sertabip Hayri Bey'i göndermişti. Avdetinde, mûcib-i endişe bir hali olmadığını söyledi. Başmâbeynci Tevfik Bey, "Bizim sertabip herhangi hastaya iyi der hasta ölür ve hangi hastaya fena derse hasta iyi olur," diye kendisini istihfaf ederdi. Bu defa Said Paşa'nın mûcib-i endişe bir hali olmadığını Hayri Bey'den işitince, "Eyvah, adamcağız gidiyor," dedi. Filhakika iki üç gün sonra vefat etti. O gün Dahiliye nâzırı Tal'at Bey Saraya gelmiş olduğundan müşarünileyhin vefatını haber verince hükümet nâmına mükellef bir cenaze alayı tertib ettirdi ve Eyüp câmii avlusunda haremiyle kerîmesinin kabirleri yanına defnedildi.

Tevfik Bey'le beraber cenazenin arkasından giderken Maçka'ya geldiğimizde aramızda hâle muvafık bir söz cereyan etti. Önümüzde sabık Serkarin Lûtfi Bey'le sâbık Serkâtip Halid Ziya Bey gidiyorlardı. O mevkiden hakan-ı sâbıkın ikamet ettiği Beylerbeyi sarayı da görünüyordu. Tevfik bey bir cenazeye ve bir de seleflerimize bakarak "*Hayat işte! Memurîn işte!*," diyordu. Ben dahi Beylerbeyi cihetine başımı çevirerek "*Saltanat ta işte!*," dedim.

Ş Bir müddetten beri Meclis-i meb'usan mesdud bulunduğu halde bu kere icra kılınan intihabât neticesinde yeni meclis Fındıklıda kâin daire-i mahsûsasında merasim-i mu'tade ile küşad edildi; resm-i küşadda pâdişah da bizzat isbat-ı vücud etti. 1324 senesinde meclisin bidayet-i küşadında nâm-ı şâhâneye olarak kaleme alınan nutk-ı iftitahtıyı o zaman Mâbeyn başkitabetinde bulunan Cevat Bey kıraat eylemiş olduğu halde ondan sonraki içtimalarda Sadr-ı âzam Hüseyin Hilmi, Hakkı ve Said Paşa'lar tarafından kıraat edilmiş idi. Bu defa, makam-ı sadarette bulunan Said Halim Paşa'nın umumî bir mecliste beyannâme kıraatına hâl ve sadası müsaid olmadığından pâdişah nâmına kıraat edilecek beyannâmenin kaideten onun başkâtibi tarafından okunması lâzım gelir diye ortaya bir prensip meselesi çıkardı ve bu suretle o vazifeyi üzerinden attı. Beyannâmenin müsveddesi arzolundukta Zât-ı şâhâne, "*Dur ben sana mecliste okumanın yolunu öğretiyim; okurken hiç kimsenin yüzüne bakma, daima önüne bak,*" diye ihtar etmişti. Resm-i küşad günü mecliste kürsü-i hitabete çıkarak beyannâmeyi yüksek sesle okudum ve okurken sıkılmadım. Ertesi gün Said Halim Paşa saraya geldikte, "*Başkâtip Bey kulunuz beyannâme-i hümayununuzu pek güzel okudu,*" diye senakârlıkta bulununca Zât-ı şâhâne, "*Ona okumanın yolunu ben öğrettim; okurken kimsenin yüzüne bakma diye tenbih ettim,*" dedi ve mükâfat olarak onbeş lira değerinde cihan-kıymet bir boyun bağı iğnesi ihsan etti. Fakat Said Halim Paşa'nın müddet-i sadaretince bu vazife benim uhdemde takarrur ettiği halde bir daha bu ihsanı gözüne kestiremedi.

Ş Sultan Reşad merhum evâil-i saltanatında Bursa, Edirne ve Rumeli seyahatlerinden mâada İstanbul'da da sıkca sıkca

gezerdi. Balkan muharebesinden sonra me'yus ve meftur olması ve mesane hastalığının da kendisini rahatsız etmeğe başlaması üzerine artık nâdiren çıkar oldu. Halk arasında ise *"Bu da kârdeşi gibi sarayda kapanıp oturuyor, Dolmabahçe ve Hamidiye câmîlerinden başka bir yere çıkmıyor,"* diye sözler tekev-vün eylediği mesmûum olduğundan bu kıl u kallerin önüne geçmek üzere bir münasebet getirerek *"Bir hafta da Ayasofya câmîinde selâmlık icra buyurulsa, hem orada ecdad-ı izâmınızdan Selim-i Sâni, Murad-ı Sâlis ve Mehmed-i Sâlis hazerâtının gayet kıymettar türbeleri vardır; selâmlıktan sonra onlar da ziyaret buyurulmuş olur,"* dedim. Cevap olarak bana *"Ben öyle on yedi kardeşini bir günde öldürten adamın türbesini ziyarete gitmem,"* dedi. Büyük pederi Sultan Mahmud'a dahi, çok kan döktüğünden dolayı, muhabbeti yoktu. Halbuki ber muktezey-ı takdir kendi zamanında da bu kadar kan döküldü.

Harb-i Umumî

Ş Balkan devletleriyle akd-i müsalehadan sonra Almanya ve Fransa devletlerinin Bahr-i Sefid donanmaları İstanbul'u ziyarete geldikleri gibi İngiliz donanması da Visamiral kumandası tahtında vürûd ederek merasim dairesinde kendilerine bir ziyafet-i resmiye ihzar olunmuştu. Başmâbeynci ile beraber elbise-i resmîyelerimizi giyerek ziyafet mahalline gideceğimiz sırada Tal'at Bey gelip *"Ben de giyineyim de birlikte gideriz,"* dedi. Giyinmek üzere diğer odaya gittiği sırada kendisini telefona istediler. Telefon başına gelince, seyahat için Bosna ve Hersek cihetlerine azimet etmiş olan Avusturya ve Macaristan veliahdinin Saraybosna'da bir Sırp tarafından vurulmuş olduğunu haber verdiler. Merasim dairesine azimetimizde bu haber henüz intişar etmemiş olduğundan İngiliz sefiriyle amiraline vak'adan Tal'at Bey malûmat verdi. Ziyafet bittabi neşesiz geçti. İngiltere sefaretinden de bizi bilmukabele ziyafete davet ettikleri halde bu vak'adan dolayı ertesi gün tezkire tahririyle davetin tehir eylediğini bildirdiler. Bir müddet sonra ramazan hulûl etti. Ramazanın ilk akşamı vükelâ bermu'tad saraya iftara med'uv bulunduklarından Çit köşkünde toplanmışlardı. Sadr-ı âzam Said Halim Paşa gelince, Avusturyalıların Sırplılara gayet şiddetli bir ültimatom vermiş oldukları haberini getirdi

ki neticesi Avrupa'da bir harbe müncer olacağı bâdi-i *emrde anlaşılmakta idi. Ondan sonra Avrupa devletleri beyninde cereyan edan harpcuyâne muhaberât ve inkıta-ı münasebât ve Devlet-i aliyyece de seferberlik ilâniyle harbe dühûl için gösterilen istidat cümlece malûm olduğundan burada tafsîle hacet görülmedi.

Ş Ramazan içinde bir gün Yıldız'da üst kattaki büyük salonda huzûr dersinde bulunurken "*Sizi Bab-ı âliden telefona istiyorlar,*" diye haber verdiler. Telefonda karşıma Said Halim Paşa çıkarak "*Efendimizden istihsal-i müsaade ile mühim bir iş için şimdi Bab-ı âliye gelmenize intizar ediyorum,*" dedi. Zât-ı şâhânedan ba'd el-istîzan otomobile râkiben Bab-ı âliye gittim. Said Halim Paşa meclis salonundan sadaret odasına gelerek "*Sizi gayet mühim ve mahrem bir iş için çağırdım. Bunu bir ben, bir siz ve bir de pâdişah bilecektir. Şayet bir tarafa şâyi olursa ikimiz de mes'ul oluruz. Başımıza gelen mağlûbiyetler üzerine bir müttefik bulmak için her tarafa başvurduğumuz ve hattâ Yunan devletine kadar müracaat ettiğimiz halde muvaffak olamadık. Şimdi İttifak-ı müsellese dahil olmak için bir fırsat zuhûr etti. Bu, devletin istikbalini kurtaracaktır. Almanlar ile bir ittifak-ı tedafüi müzakeresine girişmek için bir ruhsatnâme tanzimi muktazîdir,*" diyerek ayak üzerinde iki üç satırlık bir ruhsatnâme dikte etti. "*Keyfiyeti Zât-ı şâhâneye ifade ve ruhsatnâmeyi irâe ettikten sonra bugün bana getirmelisiniz,*" dedi. Ben de Saraya avdet ve Hünkâra arz-ı malûmat edip muvafakatini istihsal ile tekrar Bab-ı âliye giderek ruhsatnâmeyi Said Halim Paşa'ya tevdi eyledim. Fakat aradan üç dört gün geçtiği halde bir şey zuhûr etmediğinden Zât-ı şâhâne merak edip beni Sadr-ı âzamin Yeniköy'deki yalıasına göndererek netice-i müzakerâtı sordurdu. Said Halim Paşa, "*İttifaknâmeyi tanzim ettik, şimdi tercüme ettiriyorum, toraf-ı şâhâneye takdim edeceğim,*" dedi ve "*Nusha-i mütercemeyi Başkâtip Bey bizzat tebyiz etsin,*" diye kendisinin Kalem-i mahsus müdürü ve elyevm Madrid sefiri olan Şevki Bey'le Saraya gönderdi. Bu, öyle etraflı bir mukavelenâme olmayıp bir kaç maddeden ibaret ve muhtac-ı tavzih ve tevsî idi. Bilâhare daha etraflı bir mukavelenâme

yapılmasına lüzûm görünerek onun da müzakeresini âtiyüz-zikr ruhsatnâme ile Said Halim Paşa deruhde etti:

“Devlet-i aliyyemiz ile Almanya devleti arasında akdedilip Avusturya devleti tarafından da kabul edilmiş olan muahedeyi daha ziyade temin ve tevsi eylemek üzere tecdid için Sadr-ı âzam ve Hariciye nâzırımız Mehmed Said Paşa hazretlerine canib-i seniyy ül-cevânib-i şehriyârânemden mezuniyet verilmiştir.”

Bu ruhsatnâmenin müsveddesi müşarünileyhin hatt-ı destiyle muharrer idi. Tal'at Paşa Almanya'ya gittikçe yeni yeni ilâvât dahi icra olundu. Bu babdaki mukavelât nüshaları Sadr-ı âzamin odasında bir kasa derûnunda mahfuz olduğu halde esnây-ı inkilâpta kasa ile beraber Hazîne-i evrak'a teslim edilmiştir. Gariptir ki mütarekeden sonra gelip geçen Sadr-ı âzamlar kasayı açıp evrakı okumak zahmetini bile ihtiyar etmemişlerdir.

Ş Almanya, Rusya ve Fransa devletleri arasında muharebe 1-3 Ağustos 1914 tarihinde ilân edildi. İngiltere devleti dahi 5 Ağustos 1914 tarihinde harbe iştirak eyledi. 9 Eylül 1914 tarihinde Devlet-i aliyye de kapitülâsyonların ve ba'dehu Paris ve Berlin muahedelerinin ilgasını ilân etti. Kapitülâsyonların ilgasına en ziyade îtiraz eden müttefikimiz olan Almanya devletinin sefiri oldu.

Almanlar düşmanların takibâtından kurtarmak maksadiyle Goben zırhlısı ile Breslav kuruvazörünü Boğazdan idhal ediverdiklerinden ve İngiltere ve Fransız devletleri buna şidetle itiraz ederek mezkûr sefinelerin iadesi için devleti tazyik eylediklerinden, Devlet-i aliyye de sefineleri gûya Almanlardan satın alıp kendisine mal etmiş olduğunu ilân etti. İş bir mesele-i düveliye şeklini aldı. İngiltere sefiri bir gün Saraya gelerek ve elinden devletinden almış olduğu bir telgrafnâme bulunduğu halde huzûra çıkarak bu sefineler iade edilmediği takdirde hiç olmazsa Alman mürettebâtından tecrid olunmasını musırrâne talep etmiş, Zât-ı şâhâne ise hükûmete müracaat eylemesi lüzûmunu ihtar eylemişti. İngiltere ve Fransa devletleriyle aramızdaki ihtilâfın menşei bu sefineler meselesi olup olbabdaki münakaşât bilfiil harbe girdiğimiz zamana kadar devam etmiştir.

Sahip Molla

Âyan reisi Rifat Bey

Ş O sırada bir gün gazeteler Bahr-i Sefid boğazının sefâin-i ecnebiyeye seddedilmiş olduğuna dair bir ilân neşrettiler. Sultan Reşad bunu merak ederek esbabını Sadr-ı âzamdan tahkik için beni Bab-ı âliye îzam ve böyle bir hâlin İngilizlerle beynimizde harp zuhûruna sebep olması endişesini izhar eyledi. Said Halim Paşa İngiliz sefâin-i harbiyesi Boğaz önünde durarak sefâinimizin duhûl ve hurûcuna mani olmakta bulunduklarından devletçe de bilmukabele Boğazın ecnebi sefâinine seddedildiği ve bunun harbi intaç edecek bir sebep olmadığını beyan eyledi.

Ş İngilizler ve Fransızlar ile münasebâtımız bu suretle gergin bir halde devam etmekte ve Avrupa devletlerinin yekdiğerine ilân-ı harb etmeleri üzerine Devlet-i aliyye de umumî seferberlik ilân ederek peyderpey asker toplamakta idi. Kurban bayramı gecesi, sabahleyin alaya yetişmek üzere erkence yatmış olduğum halde yanımızdaki konakta ikamet eden Başmâbeynci Tevfik Bey bizim eve gelerek beni uykudan uyandırttı. Amiral Suşon [Souchon] 'un kumandasında olarak istikşaf için Boğaza çıkmış olan sefâin-i harbiyemiz ile Rusya sefâini arasında müsademât başlamış olduğunu şimdi haber aldığından ve keyfiyetin Zât-ı şâhâneye aksetmesi ihtimalinden bahisle her halde hakikati öğrenmemiz lâzım geleceğini söyledi. Hakikati anlamak için ya Enver Paşa'ya veya Cemal Paşa'ya müracaat olunmak icabediyordu. Enver Paşa'nın konağına telefon ederek paşayı aradıksa da yatmış olduğu cevabını verdiler. Cemal Paşa'yı aradığımız halde onun da bir ziyafete med'uv bulunduğunu söylediler. Bu cevapların mürettep olduğu malûmdur; fakat bizim için başka vasıta-i istidlâ yoktu. Sabahleyin bayram alayı icra olunacağından erkence saraya gittik. Vükelâ dahi birer birer toplandırlarsa da onlar da vak'adan haberdar değillerdi. Enver ve Cemal Paşa'larla Tal'at Bey gelince hakikat-ı vukuâta ittilâ hâsıl oldu.

O gün Said Halim Paşa saraya gelmeyip rahatsız bulunduğuna dair başkitabete bir tezkire-i hususiye gönderdi. Tezkireyi Zât-ı şâhâneye takdim eylediğimde hatırını istifsar ve gaybûbetinin esbab-ı hakikiyesini tahkik için İkinci mâbeynci Nüzhet Bey'i müşarünileyhin Yeniköy'deki sahilhâ-

nesine îzam eyledi. Bayram alayı ve muayede resmi Sadr-ı âzam mevcud olmadığı halde icra kılındı.

Vukuât Sadr-ı âzâmın daire-i ittilâi haricinde cereyan eylemiş olduğundan buna kesb-i vukuf edince canı sıkılarak istifayı tasmin eylemiş ve o gün saraya gelmeyip merasimde hazır bulunmamıştır. Muâyede resminden sonra vükelâ müşarünileyhin yalısına giderek ve ısrar ederek istifadan vazgeçirmişlerdir.

Bayramın ikinci günü sabahleyin Serkarin T evfik Bey ve Seryâver Salih Paşa ile beraber tebrik-i ıyd için Said Halim Paşa'nın yalısına gitmiştim. Müşarünileyh beni yalnız olarak kabul ederek ve vukuâtтан bahis açarak "*Almanlar bizi harbe sokmak istiyorlar. Biz harbe girmeliydik amma onların ihtiyar edecekleri zamanda değil, bizim ihtiyar edeceğimiz zamanda,*" demiştir.

Ş Bu vak'a akabinde bir takım muhaberât-ı siyasiye cereyan ve Rusya ve İngiltere ve Fransa devletleri, Devlet-i a liyyeye harp ilân ederek Çanakkale boğazını abluka ettiler ve derhal bombardıman icrasına başladılar. Harbe tarafdar olmayan Maliye nâzırı Cavid Bey, Ticaret nâzırı Süleyman Bostanî Efendi, Nâfia nâzırı Çürüksulu Mahmud Paşa ve Telgraf ve Posta nâzırı Oskan Efendi istifa ederek Maliye nezâreti vekâletine Dahiliye nâzırı Tal'at Bey, Ticaret ve Ziraat nezâretine İstanbul meb'usu Ahmed Nesimî Bey, Nâfia nezâretine de Sadr-ı âzâmın biraderi Abbas Halim Paşa tayin olundular.

Ş İngiliz ve Fransızlar Boğaz'ı şiddetle bombardıman etmeye devam eylediklerinden ve bu iki devlet-i bahriyenin kuvvetine zâten kâfi derecede müstahkem bulunmayan Boğaz istihkâmâtının mukavemet edebileceği ümit olunmadığından hükümetin muvakkaten İstanbul'dan Eskişehir'e nakli takarrur ve Zât-ı şâhâne de hâh u nâhâh muvafakat etti. Mefruğât müdürü Hacı Âkif Bey, Eskişehir'e îzam olunarak orada pâdişah ve maiyyeti için ayrı ayrı hâneler tedarik olundu. Hazine-i hümayunun kıymetdar eşyası da sandıklar derûnuna konularak ihtiyaten Konyaya gönderildi. Şayet düşman sefâini Boğazdan geçecek olursa Pâdişah, vükelâyı da birlikde alarak

Eskişehir'e azimet eyliyecekti. Biz de maiyetinde gidecektik. Âilelerimizin endişesi ile mukayyed olmamak üzere cümlemizin âilesi Yıldız sarayı'nda toplanacak ve bunlara İkinci mâbeynci Nüzhet Bey nezâret edecekti. Hakan-ı sâbıkı İstanbulda yalnız bırakmak istemediklerinden o da birlikte götürülecekti. Sultan Reşad, Başmâbeynci Tevfik Bey'i Beylerbeyi sarayına ızam ile müşarünileyhin hazırlanması için haber gönderdi. Kendisi azimet etmek istemeyip Zât-ı şâhânenin dahi İstanbuldan mufarekat etmemesini tavsiye ve bir kere İstanbuldan çıkacak olursa bir daha avdet edemiyeceğini ihtar etmiş ve *"Benim zamanımda da Rusya muharebesi esnasında vükelâ hükümetin Geliboluya nakline karar vermişlerdi. İhtiyar bir Namık Paşa vardı; onu göndererek bu kararlarını bana bildirdiler. Ben de bir temenna ederek "Buyurun! Ben şuradan şuraya gitmem," diye suret-i kat'iygede muhalefet gösterdim,"* demiştir. (Tevfik Bey, Nâmık Paşa'nın hafidi olduğunu bilmiyordu).

Bu endişeler arasında bir gün akşam üzeri Sarayda otururken İngiliz ve Fransız donanmalarının Boğaz'a hücumları def ve Boğaz haricinde dört kıt'a zıhlıları gark olduğunu telefonla tebsir ettiler. Artık hükümetin Eskişehir'e nakli hakkındaki teşebbüsâta mahal kalmadı. Çanakkale kumandanı Cevad Paşa'nın bu babda hidemât-ı meşkûresi görüldü.

Bilâhara İngiliz ve Fransızlar Boğaza hücumdan sarf-ı nazar ederek karaya asker ihracı ile arkadan zapt etmek teşebbüsünde bulundular ve evvelâ Arıburnu noktasına ve sonra da Anafartalara kuvve-i külliye ile hücum eylediler. Anafarta hücumu Gazi Hazretleri'nin hidemât-ı mahsûsaları ile def olundu ve kendisi "Anafarta kahramanı," unvanını ihraz eyledi. Gerçi bu muharebât birçok evlâd-ı vatani ve bâhusus İstanbul gençlerinin ziyasını mucib oldu ise de şerefli bir surette neticelenerek Türk askerinin âlem nazarında şanını i'lâ etti. Düşmanlarımız berren de nâil-i maksud olmaktan kat'-ı ümit edince iptida Arıburnu'ndan sonra da Anafartalardan askerlerini çekerek Gelibolu şibih-ceziresini tahliye eylediler. Artık İstanbul için mûcib-i endişe bir hal kalmadı.

Ş Sultan Reşad ara sıra mesanesinden rahatsız olur ve kan gelirdi. Etibbâ prostat diye tedavi ederlerdi. Fakat son

zamanlarda sancılar başladığından taş olmasından şüphe ediliyordu. Bir gün Tal'at Bey'le Enver Paşa saraya gelerek Sertabib Hayri Paşa'yı celb ile hastalık hakkında izahât istediler. Hayri Paşa "*Müsaade buyurulursa ben Viyana ve Berlin'e gideyim, oradaki mütehassıs etibbâ ile istişare edeyim; icab ederse içlerinden birini de alıp getireyim,*" dedi. Hayri Paşa'nın maksadı bilvesile Avrupa'ya gidip gezmek ve hem de harcırah almak olduğunu hissederek "*Hastanın hali gittikçe kesb-i vahamet ediyor; işin ona tahammülü yok; siz sefarete bir telgraf yazıp bilâ tehir bir mütehassıs celb edin,*" dedim. Tal'at Beyle Enver Paşa bu fikri tasvib ettiklerinden o gün sefarete bir telgraf yazarak Berlin'den meşhur Profesör İzrail'i celbettirler. Mumaileyh seyr-i serî ile İstanbul'a gelerek Pâdişahı bilmuayene hastalığın taş olduğunu ve hastanın hâli operasyona mütehammil bulunduğunu beyan edip Zât-ı şâhânenin etibbâ-i hususiyesinin de muaveneti ile operasyonu icra etti. Operasyon esnasında vükelâ Sarayda toplanarak Çit köşkündeki büyük salonda intizar ediyorlardı. Bu esnada Şeyh ul-islâm Hayri Efendi ile Enver Paşa arasında hafif bir münakaşa cereyan etti. Enver Paşa makam-ı meşîhatin kazaî işlerle iştigalden sarf-ı nazar ederek islâmiyeti i'lâ edecek hususâta hasr-ı eşgal eylemesi daha faideli olacağını söylemesi ile Hayri Efendi'nin canı sıkıldı. Müşarünileyh "*Bu fikir hep Türkçülerin eser-i ilkaâtıdır,*" diye Enver Paşa'ya münfeilâne mukabelede bulundu. O aralık İkinci mâbeynci Nüzhet Bey gelerek ameliyatın muvaffakiyetle hitam bulduğunu tebşir etti de münakaşaya hitam verildi. Ameliyat neticesinde iki büyük taş çıkarılmıştı. Zât-ı şâhâne on beş yirmi gün sonra kesb-i âfiyet ederek vefatına kadar mesaneden ızdırab çekmedi.

Ş Veliahd Yusuf İzzeddin Efendi'nin illet-i dimagiyesi bir müddetden beri kesb-i şiddet etmişti. Müşarünileyhin illeti kendisinde kanser olduğu vâhimesiyle başlayıp kanser olmadığına itminan hasıl etmek üzere önüne gelene yemin ettirirdi. Bilâhara bu merak veliahdlıktan iskat olunacağı vehmine münkalib olarak iskat edilmediğine dair herkesten ve hattâ Sultan Reşad'tan bile yemin taleb eylemişti.

Hakan-ı müşarünileyh şefkat-i meftûresi icabınca hatt-ı desti ile kendisine tezkire yazarak yemin ile teminât ita eyledi.

Fakat bu yoldaki teminâtın tesiri muvakkat olup aradan bir kaç saat geçince yine eski vehmi avdet ederdi. (Topladığı tahlîf-nâmeler evrak-ı metrukese meyanında Hazine-i hümâyun'da mahfuzdur. İçlerinde Abdülhak Hâmid Beyin de manzum tahlîf-nâmesi mevcuttu). Efendi-i müşarünileyhin teşrifatçısı Sahip bey zâde Osman Bey bir gün yanında keskin bir ustura görerek hemen alıp saklamış ve bundan âkibeti istidlâl ederek vazifesinden istifa ile çekilmiştir. Osman Bey çekildikten sona Efendi, tedarik eylediği bir ustura ile kolunun kan damarlarını kat' edip intihar eylemiştir. Bir sabah erkenden Başmâbeynci T evfik Bey acele beni telefona isteyerek keyfiyet-i intiharı haber verdi. Ben de derhal Saraya gittim. Cenaze tertibatı yapıldıktan sonra ertesi gün na'sı Beşiktaş sarayındaki dairesinden istimbotla Topkapıya nakil ve cenaze namazı Ayasofya câmiinde ba'del-edâ Sultan Mahmud türbesinde pederi ile validesi yanına defnolundu. Müşarünileyhin zikir ve fikri hep veliahdlık hukuku olup o hukukun kabil-i ıskat olup olmadığı kazıyyesi idi. Bir gün hânedan meclisinde Şeyh ul-islâm Esad Efendi'ye "*Şer'an veliahdin hukuku nedir?*," diye sordu. Esad Efendi komisyonunda hiç bir hususta ağzını açmaz iken o gün ağzından öyle bir söz kaçırdı ki efendinin büsbütün vehmini arttırdı. "*Şer'an veliahdlık yoktur ki hukuku olsun*," demesi üzerine beti benzi sapsarı olarak bıyıklarını yemeğe başladı. Adliye nâzırı İbrahim Bey'den mesmûum olduğuna göre bir cuma günü müşarünileyhin Zincirlikuyudaki köşkünde birlikte otururlarken Ma'muret ül-aziz meb'usu Kocasarıklı Said Efendi gelerek "*Şimdi selâmlıktan geliyorum; Sultan Reşadı gördüm, koltuğuna iki kişi girerek güçlkle adım atıyordu. Artık bitmiş; bir hafta ömrü ya kalmış ya kalmamış; şimdiden cülûs-ı hümâyununuz tebrik ederim*," diye hulûskârlık etmek istemiş. Halbuki Yusuf İzzeddin Efendi veliahdlıktan ıskat edilmiş olduğu zu'mu ile Hakan-ı müşarünileyhin vefatı vukuunda kendisinin tevkif ve saltanattan tecrid olunacağı vehmine düşmüş olmasıyle bu söz müşarünileyh üzerinde büsbütün aksi tesir hasıl ederek tevehhümünü arttırmış ve hali gittikçe fenalaşmıştı. Filvaki ondan sonra da çok yaşamamıştır.

Ş İngilizler Irak cihetinde de tecavüze başlayarak Bağdad civarında Kût ül-Amare'de tahassün eylemiş oldukları halde

tarafımızdan icra kılınan şiddetli muharebe ve tazyik üzerine Kût ül-Amare mevkii arz-ı teslimiyete mecbur olacak hale gelmişti. İngiliz kumandanı Ceneral Tavsend [Townsend] muhtar kalınca mahsur askerin silâhları ile çıkarak memleketlerine iadeleri şartıyla devlete bir milyon İngiliz lirası itasını teklif ettiği halde bu teklif devletçe kabul olunmadı.

Topkapıdaki Askerî Müzesinde Yeniçeri kıyafetiyle bir mehterhâne takımı tertip kılınmıştı. Bunların Saraya getirilip huzûr-ı hümayunda terennüm eylemeleri arzu edildiğinden yevm-i muayyende Hünkâr vükelâyı Malta köşkünde öğle yemeğine davet edip bunlar da hazır oldukları halde icray-ı aheng edeceklerdi. O gece Kût ül-Amarenin zapt ve mahsur olan on üç bin İngiliz askerin kumandanları ile ve silâhları ile esir edildiğine dair karargâha gelen telgrafnâme telefonla Saraya tebliğ edilmişti. O gün nöbetçi kâtibi bulunan Şevki Bey aynen tebyiz ve Zât-ı şâhâneye takdim ettiği telgrafnâmeyi vâki olan irade-i seniyye üzerine huzûr-ı şâhânede kıraat edince pek mesrur ve münbasit olan Zât-ı şâhâne Malta köşkünde davetli bulunan vükelâyâ da kıraat etmek üzere mezkûr köşke azimet etmesini irade eylemiş ve o da bir otomobile râkiben Malta köşküne azimet ve telgrafnâmeyi beray-ı kıraat bana tevdi etmişti. Ben de Hey'et-i vükelâ muvacehesinde cehren kıraat eylediğimden cümlece pek ziyade sürûru mucip olmuştur.

O akşam Şevki Bey'in bu sürûr-bahş telgrafnâmenin takdimi sebebiyle taraf-ı şâhânedan on adet sîm mecidî ihşanı ile taltif buyrulduğu bilâhara Şevki Bey'in ifadesinden anlaşılmıştır.

Ba'dehu Pâdişah da bizzat gelerek icray-ı tebrikat edildi. Velhasıl pek meserretli ve şerefli bir gün geçti.

Ş Saîd Halim Paşa Avrupa sarayı hükümdarîlerinde meriyy ül-icra olan hânedan nizamnâmelerini celb ile bunlardan iktibas ve ahkâm-ı esasiyemize tevfiik suretiyle âzay-ı hânedanın velâdet ve izdivac ve vefatlarında tatbik olunacak ahkâmı câmi bir nizamnâme tertib ettirmiş ve bu nizamnâmenin tatbik-i ahkâmı için Veliahd ve Sadr-ı âzam ve Şeyh ul-islâm ve Harbiye nâzırından mürekkep olmak ve umûr-ı tahririyesi de Mâbeyn başkâtibine muhavvel bulunmak üzere bir de komisyon teşkil

kılınmıştır. Mezkûr nizamnâme mucibince hânedana mahsus bir de sicil tertib olunmuştu. Sultanların akdinde şer'en tefvîz-i talâk usûlü kabul olunarak damad emr-i talâkı Sultana tefviz eder, o da bu hakkın istimaline Pâdişahı tevkil eylerdi. Tarafeynden vekâlet alınırken bu şart ile vekâlet verdiklerine dair sicile imza ettirilip ba'dehu Zât-ı şâhâneye takdim edilirdi. Hünkâr da bâlâsına "*Berveçh-i meşruh vekâleti kabul ettim*," ibaresini Şeyh ul-islâmın muvacehesinde olarak tahrir ve imza ederdi. Sultanların birinin akdinde Şeyh ul-islam Hayri Efendi ile birlikte huzura girerek sicili takdim ettim; Hünkâr kalemi eline alarak ibare-i mezkûreyi yazarken bir de bakayım ki telaşla kağıdın üzerine koca bir mürekkeb damlası damlattı; sonra da kalemtraşını alarak daha yaş iken hakketmeye başladı. Sicilin bu suretle berbat olacağını görerek "*Efendim, müsaade buyurun, kurusun da bendeniz hakkederim*," dedim. Şeyh ul-islâma karşı bu hareketinden mahcub olmasıyla sebebini bana atfetmek için "*Acelen ne? Beni sen şaşırtıyorsun*," deyip ba'dehu Şeyh ul-islâma hitaben "*Bizim Başkâtib iyi adamdır, kendisini severim, fakat tabiatlarımız başka; o gayet acelecî, ben ise gayet müteennîyim. Acelesi ile beni böyle daima şaşırtır*," dedi. Halbuki hiç umulmadığı halde kendisi acelecî idi. Lâkin nefsinin kusurdan tenzih ederek başkasına atf-ı kusur etmek isterdi. Odadan çıkarken Şeyh ul-islâm gülererek "*Başkâtib Beyefendi, efendimizi niçin böyle şaşırtıyorsunuz?*" diye lâfife etti.

O günden sonra sicile yazı yazdırırken karşısında durmayıp gözüne ilişmemek için arka tarafa geçerdim; o da sebebini sormazdı.

Ş Şeyh ul-islâm Hayri Efendi bir gün Saraya gelerek Makam-ı meşihat ile Evkaf nezâretinden ahval-i sıhhiyesinden bahisle istifa etti. Zât-ı şâhâne o gün Eyübe ziyarete gittiğinden Hayri Efendi de Evkaf nâzırı sıfatıyla câmide hazır bulunuyordu. Biz bunu istifadan nükûle hamleylediğimiz halde "*Hayır, istifamdun vaz geçmedim; Halife ile son defa olarak bir daha eday-ı salât üzre geldim*," dedi. Ertesi gün Zât-ı şâhâne Sadr-ı âzam ve Tal'at Beyle görüşüp istifasının adem-i kabulüne karar verdiler ve beni Hayri Efendinin Erenköyündeki köşküne göndererek istifanâmeyi iade ettiler. Hayri Efendi "*Ben istifaya suret-i kat'iyyede karar verdim. Geri alamam*," deyip ve elimi

öpmeye kıyam edip “*Aman Baskâtîp Bey, sizden rica ederim, Zât-ı şâhâneyi gücendirmeden beni şu müşkülden kurtarmız,*” dedi. İsrar ettiğim halde gene fikrinden dönmedi. İstifasının sebab-i hakîkisini sordukta “*Geçen gün Enver Paşanın yalısının arkasındaki köşkte vermiş olduğu ziyafette siz de hazırdınız ; gördünüz o masraflar o ihtisamlar neyle oluyor ; ben artık onlarla birlikte bulunamam,*” dedi. Bunun üzerine ben de ısrardan vaz geçtim ve istifânameyi geri aldım.

Zât-ı şâhâne şayet istifada ısrar ederse yerine kimin tayini münasib olacağını kendisinden sualini de irade etmişti. Bu ciheti sorduğumda esbak Şeyh ul-islâm Musa Kâzım Efendi efadıldan bir zât olduğundan onun yahut sudûrdan Mahmud Esad Efendi'nin veya Necmeddin Molla ile Hacı Evliya Efendi'den birinin tayini muvafık olacağını söyledi. Saraya avdetle keyfiyeti Zât-ı şâhâneye arz ettim.

Sultân Reşad “*Musa Kâzım Efendi'nin evvelki meşihatinde farmason olduğuna dair Saraya pek çok kâğıtlar geldiğinden o olamaz. Mahmud Esad Efendi Avrupada karıları koltuğuna takarak sokaklarda gezermiş ; o b... herifi de istemem. Necmeddin Molla ile Evliya Efendiden hangisi münasib ise onu intihab etsinler ; git Sadr-ı âzama söyle,*” dedi. Ben de Bab-ı âliye gidip Said Halim Paşaya tebliğ-i keyfiyet eylediğimde “*Bu akşam merkez-i umumîdeki rûfeka ile görüşürüz ; yarın Mâbeyn-i hümayuna gelip neticeyi efendimize arz ederim,*” dedi. Ertesi gün vürûdunda Musa Kâzım Efendi'nin tayini için ısrar eylediklerini bildirmiş ve Zât-ı şâhâne de bu defa muvafakat göstermiş olduğundan Mâbeyn kâtiblerinden Şevki Bey'i otomobil ile müşarünileyhin Topkapı haricindeki köşküne göndererek kendisini celb ettik. O gün hatt-ı hümayun tahrir ve alay tertib olunarak birlikte Bab-ı âliye azimet eyledik Şevki Bey, Musa Kâzım Efendiyi amele kıyafetiyle köşkünün bahçesinde soğan tarlasında soğan yerken bulmuş ve otomobiline alarak ve kıyafetini tebdil ettirerek Saraya getirmişti. Fakat ağzının kokusunu tebdil ettiremediğinden istimbotla Sirkeciye giderken soğan kokusu kamarada bana haylice eza vermişti.

Zât-ı şâhâne Hayri Efend'i'yi âyan âzalığına tayin ederek onun memuriyetini mutazammın olan tezkireyi bana tevdi'an Sadr-ı âzama gönderdi. Hatt-ı hümayunun kıraatından sonra

Hayri Efendi hakkındaki tezkireyi Arz odasında Sadr-ı âzama tevdi ederken Maarif nazırı Şükrü Bey yanında idi. Mumai-leyh Hayri Efendi'nin âyanlığa tayini sözüne bilhassa atf-ı dikkat edip ve sonra da Tal'at Bey'in yanına gidip kendisine bir şeyler söyledi. Tal'at Bey ertesi gün Saraya gelerek *"Hayri Efendi'nin âyanlığa tayinini tebliğ etmişsiniz. Bizce âyanlığın ehemmiyeti olduğundan ba'dema bize malûmat vermeden tebliğ etmeyiniz ki üç ay tecrübe edelim Hayri Efendinin bize karşı ne vaziyet alacağını görelim; ondan sonra yaparız. Hem kendisinin beş yüz lira parası bulunduğundan bir kaç ay onunla idare eder,"* dedi.

Hayri Efendi esnay-ı meşihatinde medreselerin ıslahına teşebbüs edip Şükrü Bey de buna muhalif bulunmuş olduğundan araları açılmıştı. Hayri Efendi Saraya gelip te kendisinden bahsettikçe *"Ben onu Cenâb-ı Hakka havale eyledim,"* derdi. O da bu defa onun hakkında nefsanîyetinin eserini izhar eyledi.

Ş Sur haricinde kâin Yenikapı mevlevihânesinin selâmlık dairesi Sultan Reşadın cülûsundan evvel muhterik olmuştu. Müşarünileyh cülûsunu müteakip ihtimam-ı mahsûs ile yeniden inşa ve hitam-ı inşaatta mi'râciye kıraatıyla resm-i küşâdını icra ettirdi. Resm-i küşâdda vükelâ ile beraber bizzat hazır bulundu. Avdetde de Çanakkale muharebesinde mecruh olup buradaki hastahânelerde vefat etmiş ve Edirne kapısı haricinde şühedâ mezarlığına defn olunmuş olan şehit askerlerin kabirleri ziyaret olunması kararlaştırıldı. Kabristana varıldıkta yeni defnedilmiş ve kabirleri üzerinde henüz ot bitmemiş olan binlerce evlâd-ı vatanın sıra sıra yatmakta oldukları görülüyordu. Hava süm-bülî, mevsim bahar, fakat etraf süm-bülzâr yerine hep mezardı. Bu hakikaten pek hazin bir manzara idi. Havanın sünbülî olması

Havây-ı sünbülîde seyr-i sünbülzâr a'lâdır

Zemini âsumanî gösterir özge temaşâdır

beytini ihtar ediyorsa da gönüllerde süm-bülzâr temaşası hevesini değil karşımızda zîr-i zeminde yatan ölülerin hâlini ve arkalarında bıraktıkları âilelerin derece-i melâlini hatırlatmakta idi. Nazarlar dahi âsumana değil zemîne müteveccih idi. Kabris-

tan medhalindeki meydanlığa bir seccade serilerek ve üzerinde genç bir hafız oturarak Kur'an-ı Kerim tilâvet ediyordu. Gelibolu'yu kurtarmak üzere canlarını feda eden şühedâ ervâhı için üzerinde Hatm-i Şerif kıraat olunan bu seccade ile beş buçuk asır evvel Gelibolu'yu zapt için sal ile geçmiş olan guzât-ı islâmiyenin gazasını tebcilen Mevlid-i şerif sahibi Süleyman Yazıcı'nın :

*Keramet gösterip halka suya seccâde salmışsın
Yakasın Rumelinin dest-i takvâ ile almışsın*

beyti ile tasvir eylediği seccade beyninde pek yakın bir münasebet vardı. Bu hazin manzara karşısında göz yaşlarımı zaptedemiyerek ağlamaya başladım. Karşımda duran Tal'at Bey de teessüründen ağlıyordu. Musa Kâzım Efendi ise durduğu yerde muttasıl iki tarafa sallanıyordu. Hatm-i şerif icrâ ve ervâh-ı şühedâyâ ihdâ olunduktan sonra yine arabalarla Saraya avdet edildi.

Âlem yine ol âlem, devran yine ol devran

Ş Abdülhamid zamanında şehzâdeler bir yere çıkamaz ve hariçten kimse ile ihtilat edemez olduklarından hal ve şanları enzâr-ı nasdan mestur kalıyordu. Meşrûtiyet ilân olunup ta bunlar meydana atılınca her halleri butûn üryanlığı ile zâhire çıktı ve bazılarının büsbütün tahsilden mahrûmiyetleri anlaşıldı. Kabl ei-Meşrutiyet kendilerine müstevfâ maaşlar verildiği halde tensîkat-ı umumiye sırasında tahsisâtları tenezzüle uğrayıp ve dairelerini tasfiyeye muktedir olamayıp maişetce müzayakaya ve düyûna düçar ve bu yüzden de kadir ve itibarları haleldar olarak halk nazarında gittikçe mevkileri düşüyordu. Halbuki bir milletin re's-i idaresinde bulunan bir hânedan efradının muhafaza-i haysiyetleri elzem olduğundan bu hale karşı bir çare bulunmasını çok düşündüm ve düşündüklerimi bir gün tafsilâtiyle Sultan Reşad'a arz ettim ki ma'ruzâtımın hülâsası: Şehzâdelerin halk nazarında mevkilerini yükseltmek, tahsillerine bilhassa itina etmekle olacağından ihtiyacât-ı asra göre kendilerine mekâtib-i resmiyede nezâret-i mahsûsa altında sıkı bir tahsil verdikten sonra Avrupaya gönderilip ikbali tahsil ettirilmeleri lâzım geleceğini ve gerek şehzâde ve gerek sultanların küfüvleri olmayan âilelerle izdivaclarına meydan

verilmiyerek sultanlar şehzâdelerle tezvic edilecek olursa iki tarafın muhâssesatı birleşip daha müreffeh yaşıyacakları gibi bunlar şehzadeler üzerinde bir nevi nighbanlık vazifesi ifa ederek dâhil ve hariç ile münasebette bulunmalarına ve hânedanın gittikçe tekessürü ile âtiyen bu yüzden müşkilât hudûsuna meydan verilmemiş olacağı merkezinde idi.

Sultan Reşad yanında bulunan Sâbit Bey'e "*Sâbit, Başkâtib bunları niçin söylüyor biliyor musun? Biz mahdumları iyi okutamadık ta onun için söylüyor,*" diyerek pek halisâne olan ifadâtımı hüsn-i telâkki etmedi.

Mamafih Said Halim Paşa bilâhara hânedan nizam-nâmesi yaptırıp efrâd-ı hânedanın tahsilleri, izdivacları ve sâir ahvâl-i şahsiyeleri hakkında bir takım ahkâm vaz' ederek ve bu ahkâmın tatbiki için "*Hânedan komisyonu,*" nâmiyle bir komisyon teşkil eyliyerek o gibi sû-i istimallerin önünü almak istedi. Fakat bununla da maksad hasıl olmadı. Sultan Vahideddin zamanında daha şumüllü ve daha etraflı bir hânedan kanunu yapıldı ise de onun da tatbik-i ahkâmına zaman kalmadı.

Said Halim Paşa'nın istifası

Ş Sanâdîd-i İttihad Said Halim Paşa'nın umûr-ı hariciyede idaresini gevşek bularak Hariciye nezâretinden çekilmesini istiyorlardı. Müşarünileyh de bunu hissile bilistifa nezâretten çekilmiş ve Hariciye nezâretine Şûray-ı devlet reisi Halil Bey getirilmişti. Bu hal vükelâ ile Said Halim Paşa'nın beyninde mebd-e-i infial olup gittikçe araları açılmaya başladı ve artık makam-ı sadarete de kalamayacak hâle geldi. Evveleri Zât-ı şâhâne beni Bab-ı âliye gönderdikçe daima yanında vükelâdan bir ikisine tesadüf ederdim. Sonraları kimse semtine uğramıyordu. Kendisi de gittikçe asabîleşiyordu. Nihayet hiç yoktan bir mesele bahane ederek sadareten de istifa edip çekildi.

Zât-ı şâhâne bir gün Meclis-i meb'ûsan reisi Hacı Âdil Bey'i Dolmabahçe'de Kuşluk köşkünde huzûruna kabul ederek kendisinden sonraya kalacak dört haremının hükümetçe usûlen tahsis kılınacak beşer bin kuruş maaşla geçinemeyip sıkıntı çekeceklerinden bahisle kendi tahsisâtından kesilerek bunlara

onar bin kuruş tahsisi için bir kanun yapılmasını teklif etti. Hacı Âdil Bey de “*Bunu efendimizin tahsisâtından kat’ etmeye teeddüb ederiz. Tal’at Bey kulunuzla görüşelim de arzûy-ı şâhâneleri dairesinde bir çare buluruz.*” dedi. Tal’at Bey’le görüşerek Meclis-i meb’usana tebliğ edilmek üzere bir lâyiha-i kanuniye ihzar ve imza için makam-ı sadarete takdim ettikleri halde Said Halim Paşa bunun kendisi ile görüşülmeksizin yapılmasına muğber olarak imzadan istinkâf ve esbab-ı sıhhiyeden bahisle sadareten istifa eylemiştir.

Zât-ı şâhâne esbab-ı istifasını istifsar için Başmâbeynci Tefvik Beyi yalısına gönderip, fakat istifanın adem-i kabulünde ısrar etmemesini kendisine tenbih eylemiş ve makam-ı sadarete Tal’at Beyi intihab etmiştir. Tal’at Bey’in intihabı doğrudan doğruya karihadan olup ancak o sırada merkez-i umumîden de Başmâbeynciye telefon ederek kendilerinin namzedi Tal’at Bey olduğu bildirilmiştir. Bu suretle tevarüd vâki olmuş demektir.

Zât-ı şâhâne evvelleri Said Halim Paşa’yı pek severdi. Hattâ kendi hafidesi ile müşarünileyhin küçük mahdûmunun akidlerini icra ettirmiş ve bunun icrasına beni tavsit etmişti. Fakat Said Halim Paşa’nın biraz nisyânı galip olduğundan ve sonraları elinde iktidar kalmadığından Hünkârın arzuları icra edilmez oldu. Zât-ı şâhâne de bundan münfeil olarak “*O bizim dediklerimizi yapmaz.*” diye arzu ettiği şeyleri Tal’at veya Enver Paşalara söylemeye başladı. Tal’at Paşa taraf-ı şâhânenen arzu edilen bir şey kendilerince esasen kabil-i icra ise cebinden not defterini çıkarıp kaydeder ve onu derhal icra ederdi. Şayet kabil-i icra görmezse ya bizim vasıtamızla veyahut lisan-ı münasible bizzat arz-ı ma’zeret ederdi. Zât-ı şâhâne de müşarünileyhin bu tarz-ı hareketinden memnun olurdu.

Ş Hünkâr bir gün Tal’at Paşaya “*Senin evin yok, bir ev tedarik eylesen ben de yardım ederim.*” demiş; Tal’at Paşa huzurdan çıktıktan sonra Başmâbeynci ile beni çağırıp “*Zât-ı şâhâne bana böyle bir teklifte bulundu; nakden muavenet kabulü benim prensibime muvafık değildir. Şayet bu fikirde ısrar edecek olursa kendisini gücendirmeksizin önünün alınmasını sizden bilhassa rica ederim.*” dedi. (Hünkâr kendisine iki bin beş yüz lira vermek istiyordu). Tal’at Paşa menâfi-i zâtiye takip etmek ister adam değildi.

Ş Tal'at Paşa 11 Rebi'ül-âhır 1335 tarihinde rütbe-i vezaretle makamı sadarete tayin olundu. Kabinesini teşkil ve yeni kabine listesini tanzim ederek o gün Saraya getirdi ve "*Said Halim Paşa Edirnenin istirdadında hizmet ettiğinden taraf-ı şâhânedan bir hatt-ı hümayun tasdiri ile taltifini efendimizden istirham ederim*," dedi. Bu suret nezd-i şâhânedan de tasvib olunması ile hatt-ı hümayunu yazıp otomabil ile müşarünileyhin konağına götürdüm; kendisi bundan dolayı izhar-ı memnuniyet ve mühr-i hümayunu iadeye müsaraat eyledi.

Tal'at Paşanın sadaret hattını zâten ihzar etmiş olduğundan Saraya avdetimde emsali veçhile alayla birlikte Bab-ı âliye azimet ve Arz odasında hatt-ı hümayun kıraat olundu.

Ş Tebeddülde bir iki gün sonra Saraya gelen Halil Bey, "*Tal'at Paşa'ya nezâret verilmesi doğru olmadı; hepimiz birer birer o makama geleceğiz; infisalimizden sonra kahvelere gidip propaganda yapacağız; şu halde nezâretin kadri kalmaz*," dedi.

Sultan Reşad, Said Halim Paşa zamanında da Tal'at ve Halid Bey'lerle İbrahim Bey'e vezâret vermek istediği halde Tal'at ve Halil Beylerin adem-i kabulü üzerine İbrahim Bey de dūçar-ı husran oldu.

Tal'at Paşa'nın sadareti

Ş Tal'at Paşa'nın hatt-ı desti ile muharrer olan ve müsveddesi nezdinde mahfuz bulunan vükelâ listesi **aynen** zîre derc olundu.

Sadr-ı âzam: Dahiliye ve Maliye vekâletine

Şeyh ul-islâm ve Evkaf nâzırı: Vekâleten Hayri veya Musa Kâzım Efendi.

Harbiye: Enver Paşa.

Hariciye: Nesimî Bey.

Bahriye: Cemal Paşa.

Adliye ve Şûray-ı devlet: Halil Bey.

Maarif: Şükrü Bey.

Ticaret: Şeref Bey.

Nâfia: Ali Münif Bey.

Posta ve Telgraf: Şükrü Bey vekâleten.

Tal'at Paşa Dahiliye nezâretini muhafaza eylediği gibi istikraz müzakeresine memuren Almanya'da bulunan ve Maliye nezâretine tayini tekarrur eden Cavid Bey'in avdetine kadar nezâret-i mezkûre vekâletinde kalmıştır.

Makam-ı meşihat için Hayri Efendi'yi istimzac edeceğinden kabul ederse onun tayin, kabul etmediği halde Musa Kâzım Efendi'nin ipka edileceğini ifade eylemişti. Hayri Efendi'nin adem-i kabulünden dolayı Musa Kâzım Efendi'nin ipkasını telefonla bildirip liste ona göre tebyiz edilmiştir. Kâzım Efendi buna sonradan muttalı olarak canı sıkılıp "Eğer Hayri Efendi kabul etmiş olsaydı bizi Şeyh ul-islâmlıktan azl eyliyecekmiş,, diye izhar-ı infial ediyordu. Bilâhara Posta ve Telgraf nezâretine Haşim Bey tayin kılınmıştır.

Şûray-ı devlet riyaseti ile beraber Evkaf nezâreti vekâletinde bulunan İbrahim Bey bu tebeddülde açıkta kalıp bir müddet sonra âyan azalığına tayin olunmuştu. Sultan Reşad müşarünileyhin âyanlığı hakkındaki karar-nâmeyi imza ederken "*Hoşnudum o adamdan, Allah hoşnud olsun!*", diyerek imza eylemiştir.

Ş Enver Paşa harb içinde mevâki-i harbiyeyi dolaşmaya çıkıp Harbiye nezâretine Bahriye nâzırı Cemal Paşa'yı vekil bırakmış ve aynı zamanda rütbesinin de birinci ferikliğe terfiini inhâ etmişti. Cemal Paşa vekâlete gelince o da Enver Paşa'nın birinci ferikliğe terfiini arz edip her ikisinin tezkireleri bir günde Bab-ı âliden vürûd etti. Tal'at Paşa saraya geldikte "*Enver Paşa'nın tezkiresini bir müddet nezdinizde alıkoyun; Cemal Paşa halk nazarında kendisini mahvetti; bari Enver Paşa mahvolmasın,,*" demiştir. Fakat tahkik edemediğim bir sebepten dolayı ertesi gün telefonla kâğıdın yürütülmesini tebliğ eylemesi ile her ikisi de birinci feriklikle begâm olmuştur.

Ş Harb-i umumî esnasında pâdişahın nefsine mahsus me'külâtın tedarikinde Hazîne-i hassaca kusur edilmemişse de gerek Mâbeyn ve gerek Harem devâirinin me'külâtı gayr-i me'kül bir hâle gelmişti. Harem-i hümayun mensubânı pirinç bulunamamasından dolayı uzun müddet bulgur yemeden bîzar olarak Pâdişahı akşam sabah serzenişleri ile rahatsız eder-

lerdi. Sultan Reşad bundan müteessir olarak “*Başkâtîp, biz fukara olduk; bulgur yiyoruz*,” derdi. Nihayet Enver Paşa bu halden mahcub oldu da Sarayın erzakını cihet-i askeriyeden temin ettirdi.

Ş 10 Şubat 1334 tarihinde Sultan Abdülhamid'in irtihali vuku buldu. Hastalığı Beylerbeyi sarayından telefonla Başmâbeynciliğe haber verilip onun tarafından dahi Zât-ı şâhâneye ve efrad-ı âilesine itay-ı malûmat edilmişti. Kendisi de istifsar-ı hatır için taraf-ı hümayundan Beylerbeyine gönderilerek orada bulunduğu esnada hakan-ı müşarünileyhin vefatı vuku bulmuştur. Keyfiyet Enver Paşa tarafından telefonla Saraya bildirildiğinde Kuşluk köşkünde nezd-i şâhâneye gidip arz-ı malûmat ettim. Sultan Reşad, Sultan Mahmud türbesine defni ve bilfiil makam-ı saltanatta bulunan pâdişahların cenazelerinde yapılan merasimin aynıyle yapılmasını irade etti. Ben de keyfiyeti icab edenlere telefonla tebliğ eyledim. O sırada Damad Ârif Hikmet Paşa hastalığının derecesinden malûmat almak üzere Saraya gelip vefatını haber alınca ağlamağa başladı. Âilesi Fatih Sultan Mehmed türbesinin derûnuna defai için ısrar eylemişlerse de Enver Paşa Fatihin türbesine hiç kimsenin defni câiz olamayacağından bahisle muvafakat göstermemiştir.

Ertesi gün cenazesi istimbotla Topkapı sarayına nakil ve Hırka-i saâdet dairesinde gasledildikten sonra Bâb üs-saâde önünde Şeyh ul-islâm Musa Kâzım Efendi imâmeti ile ve cemâat-ı kübrâ ile namazı edâ edildi. Sultan Reşad cenazede bulunmak üzere beni memur eylediğinden namazında ve cenazesinde hazır bulundum. Cenaze merasimi pek ihtişamlı surette yapıldı. Bilcümle şehzâdelerle damadlar ecnebi sefirleri ve ateşe-militerleri, vükelâ, ulemâ ve rical-i mülkiye ve askeriye üniformaları ile hazır bulunmuşlardır. Yalnız damadlar kendilerine mahsus bir mütaleaya mebnî sivil kıyafetle gelmişlerdi. Cenazenin arkasından giderken Damad Şerif Paşa Bâkî'nin Sultan Süleyman hakkındaki mersiyesinden:

Serkeşlik etti tevsen-i baht-ı sitizekâr

Düştü zemîne sâye-i eltâf-ı kirdgâr

beytini okuyordu. Ayasofya ve Divanyolu tarikiyle Sultan Mah-

mud türbesine gidilerek cenaze defnedildikten sonra lisanı daima Sultan Reşadı yâd etmeye alışmış olan imam-ı evvel Sûzî Efendi kabir başında dua ederken sürc-i lisan olarak "*Burada medfun olan Sultan Mehmed Reşad Han Hazretlerinin rûh-ı şeriflerine*," demesin mi? Bu sürc-ilisan hüzzâr üzerinde fena tesir husûle getirdi. Yanımda duran Şeyh ul-islâm Musa Kâzım Efendi bunu işitince iki elini omuzlarıma vurarak bir kahkaha kopardı. Bu da ayrı bir tesir yaptı. Meğer intak-ı hak kabîlinden imiş. Dört ay sonra onun ruhuna da fatiha okunması mukadder imiş.

Ş Hakan-ı müşarünileyhin muhafızlık hizmetinde bulunan Râsım Bey ertesi gün Saraya gelip suret-i vefatını naklederken kendisinin her sabah soğuk su ile duş yapmak mutadı olduğunu ve zatürreeye tutulması üzerinde etibbâ duşu men eylemişlerken o sabah, halinde biraz eser-i salâh hasıl olması üzerine kimseyi dinlemeyip "*Dünyada benim arzûma mani olacak bir kuvvet yoktur*," diye duş yapmakta ısrar eylediğinden müteakiben göğsü sıkışarak ikindiye doğru vefat eylediğini bildirmiştir. Hastalığın iştidadı üzerine derhal tabib-i müdâvisine haber gönderilip o gelinceye kadar Veliahd Vahîdeddin Efendi'nin dairesi tabibi olan ve Çengelköyünde ikamet eden Alki v y a d i s celb edilerek müdâvât-ı iptidaiyeye ibtidar kılınmış olduğunu ve kendi tabibi gelince getirilen tabibden mumailiyhe beyan-ı memnuniyet eylediği halde kendisi "*Biraderiniz efendi hazretlerinin de doktorudur*," demesi üzerine "*Je salue mon frère*," diyerek mumailiyhi savmış idüğünü de ilâve eylemiştir.

Ş Sultan Reşad'ın son zamanlarında Avusturya imparator-ı cedîdinin biraderi, Almanya imparatorunun ammi zâdesi, Bulgar kralının küçük oğlu ile Almanya başkumandandanlarından Mareşal Makenzen [Mackensen] Zât-ı şâhâneye Mareşal üniforması ve asâsı ile kılıç ve saire takdim etmek üzere İstanbul'a gelmiş oldukları gibi Eylülde bizzat Almanya imparatoru, Mayısta da yeni Avusturya imparatoru ve imparatoriçesi gelerek merâsim-i mahsûsa ile kabul ve teşyi olundular. Merâsime müteallik mesâil sadedimizden hariç ve Başmâbeynci Tevfik Bey'in gayr-i matbu hâtıratında tafsîlatı ile muharrer olduğundan biz yalnız bir iki mühim cihetin derci ile iktifa eyledik.

Sadr-ı âzam Gazi Ahmed Muhtar Paşa

Gümölcüne meb'usu İsmail Bey

Almanya imparatorunun suret-i kabulü hakkındaki program mucibince müşarünileyhe müşirlik rütbesi tevcih olunacağından Zât-ı şâhâne merasim dairesine azimetle müşirlik menşuru ile üniformasını ve kılıcını bizzat îta edecekti. İki hükümdar salonda oturlurlarken ben elimde menşur olduğu halde önde, Seryâver Salih Paşa arkada, Seresvâbî Sâbit Bey de elinde üniforma olarak daha arkada, içeri girdik. Ben menşuru ba'd et-takbil Zât-ı şâhâneye tevdi ederek geri çekildim. O da yeden be yed İmparatora îta etti. Seryâver kılıcı takdim edince Pâdişâh bir incelik göstermek ve kılıcı eli ile teslim etmemiş olmak üzere Seryâverin elinden alarak önlerinde duran masanın üzerine koyması ile İmparator oradan aldı. Sâbit Bey de müşirlik üniformasını köşedeki masanın üzerine koyarak üçümüz birden salondan çıktık.

İlk akşamı İmparator'a Dolmabahçe sarayında bir ziyafet-i hususiye verildiği gibi azimet edeceği akşam da resmî bir ziyafet îta kılınacak ve süferay-i ecnebiye de bulunarak iki hükümdar canibinden müteakbil nutuklar irad olunacaktı. Zât-ı şâhâne tarafından kıraat edilecek nutkun müsveddesi Bab ı âlice tanzim olunarak takdim edildi. Tal'at Paşa *"Biz nutkun suretini zaten kendilerine gönderdik; sofrada okunacak nutuk tamamıyla onun aynı olup olmadığının kimse farkına varmaz; beyhude yere Zât-ı şâhâneyi yormamak için siz bunu yarı yarıya ihtisar edin de öyle takdim eyleyin,"* dedi. Ben de o veçhile hareket ettim. Zât-ı şâhâne yüksek sesle okumaya alışkın olmadığından gözlüğünü takarak ağır ağır ve hafif sesle okumaya başladı. İmparator da cevabî nutkunu almanca olarak aynı suretle ağır ağır okudu. Seryâver Salih Paşa *"İmparator bunu Zât-ı şâhâne mahcub olmamak için yapıyor ; yoksa kendisi Almanyanın meşhur hatiplerinden olduğundan nutuklarını gayet serbest irad ve kıraat eder,"* dedi.

Müşarünileyhin vürûdunda Hakan-ı sâbık berhayat idi. Zât-ı şâhâne İmparatora *"Geçen defa teşrifinizde biraderime misafir olmuş ve kendisi ile görüşmüş olduğunuzdan taraf-ı haşmetânelerinden birinin izamı ile hatırı istifsar buyurulsa mutayyeb ve müteşekkir olur,"* deyip o da erkân-ı maiyyetinden birini Enver Paşa refakatinde izam edip bu suretle İmparatorun bizzat görüşmek istemesi ihtimalini bertaraf etmiştir.

İmparatorun esnây-ı vürûdunda kız mektepleri talebesi de yeknesak elbise ile Köprü üzerinde dizilerek alkış icra etmişlerdir. İmparator Tal'at Paşa ile mülâkatında *"Memleketinizde bu defa kadınlarda hayli âsâr-ı terakki gördüm; kıyafetleri, dizilişleri, alkışları muntazam; fakat daha ilerisine gitmeyin, memleketinize çapkın dadandırırırsınız,"* demiş olduğunu Tal'at Paşa söyledi.

Ş Züvvâr-ı ecnebiye vürûd ettikçe gerek hîn-i kabullerinde ve gerek esnây-ı ziyafette tercümanlık vazifesini Teşrifat müdür-i umumîsi İsmail Cenânî Bey ifa ederdi. Fakat Mareşal Makenzen fransızca iyi bilmediği cihetle huzûra kabulü esnasında ifay-ı meramda zahmet çekmiş olduğundan o akşam ziyafet-i resmiyeye gidileceği sırada Zât-ı şâhâne İsmail Cenânî Bey'e *"Seryâver Salih Paşa almanca bildiği cihetle sofrada sen onun yerine otur da tercümanlık vazifesini o ifa etsin,"* demiş; İsmail Cenânî Bey mevkiinin muhafaza-i şerefine pek mütehalik olduğundan bundan münfeil olarak o esnada makam-ı sadarette bulunan Said Halim Paşa'ya müracaat etmiş, o da Serkarin Tevfik Bey'i çağırıp tercümanlık vazifesinin onun tarafından ifasına müsaade buyurulmasını Zât-ı şâhânedan rica eylemesini söylemiş. Tevfik Bey keyfiyeti arz edince Hünkâr buna İsmail Cenânî Bey'in kendisinden Sadr-ı âzama şikâyetle bulunduğu manasını vererek pek ziyade canı sıkılıp unf ile cevap vermiş; ertesi gün huzûra kabulünde *"İsmail Cenânî beni Sadr-ı âzama şikâyet etmiş, ben de Tevfik Bey'e "üzerime vaimayın, bir tekme vururum, o herifi kapı dışarı atarım," dedim,"* diye münfeilane nakletti ve ondan sonra İsmail Cenânî Bey hakkındaki teveccühü zâil oldu.

Ş Mayıs içinde Avusturya imparator ve imparatoriçesi de Avusturya ve Macaristan asilzâdelerinden kalabalık maiyyetle İstanbul'a vürûd ettiler. Bunlara da geldikleri gece Sarayda bir ziyafet-i husûsiye verildiği gibi müteakip gecelerden birinde süferây-ı ecnebiye dahi mevcut olduğu halde mükellef bir ziyafet-i resmiye ita kılındı ve sofrada resmî nutuklar teati olundu. Sofrada Zât-ı şâhâne nutkunu gene evvelki gibi ağır ağır ve titrek bir sesle okuduğu halde genç imparator yüksek seda ile irticâlen fransızca bir nutuk îrad etti. Hünkâr bundan

biraz hacil oldu. Şu hal iki imparator beynindeki farkı ve derece-i nezaketi gösterir. Sofrada tercümanlık vazifesini ifa için İmparatoriçenin arkasında İsmail Cenani Bey, İmparatorun arkasında Seryâver Salih Paşa'nın bulunmasını tertip etmiş oldukları halde Zat-ı şâhâne "*Ben iki tarafa birden nasıl lâ-kırdı yetiştireyim,*" diye İsmail Cenani Bey'in iskemlesini kaldırmış olduğundan kendisi bundan da münfeil oldu. Ba'd et-taam Muâyede salonunda büyük bir resm-i kabul icra kılındı ki vaktiyle Sultan Abdülaziz'in devrinde Avusturya imparatoru Fransuva Jozef İstanbul'a geldiği esnada da aynı yerde aynı resm-i kabul icra olunmuştu. Hattâ Fransuva Jozef için Avrupadan getirtilmiş olan mükellef karyola dahi bu defa yeni imparatora tahsis kılındı. İşbu resm-i kabul saltanat zamanında yapılan merasimin sonu oldu.

İmparatorun vürûdunda icra kılınacak merasim Başmâbeyncinin odasında saray ve sefaret erkân-ı memurîni arasında bilmüzakere kararlaştırılmıştı. Bu tertibât mucibince birinci arabada İmparatoriçe ile Zât-ı şâhâne, ikinci arabada da İmparator ile Veliahd bulunacaklardı. Zat-ı şâhâne Başmâbeynci ile beni çağırarak "*Bu yaştan sonra ben genç İmparatoriçe ile bir arabaya binip halkı kendime güldüremem; ben İmparator ile bineyim; İmparatoriçe de Veliahd ile binsin,*" dedi. Başmâbeynci hasb et-teşrifat İmparatoriçenin tekaddüm etmesi lâzım geleceğinden bahisle bu tertibin tagyîri kabil olamayacağını söyledi. Biraz sonra Hünkâr tekrar beni çağırıp "*Başkâtib, bu hizmeti senden beklerim; ne yaparsan yap beni şu müşkilden kurtar,*" dedi. Düşündüm ki ben olamaz diye ısrar edip de ihtiyar adamın kalbini kırmaktansa gider bu teklifi komisyonda dermeyan eyleirim. Sefaret memurları kabul etmezlerse varsın cevab-ı reddi onlar versin dedim. Arzûy-ı şâhâneyi komisyona teklif edince sefaret müsteşarları "*Avusturya kanunu mucibince merasimde zâten İmparator, İmparatoriçeye tekaddüm eder; İmparatoriçe yalnız nezaketen İmparatora takdim edilir. Arzûy-ı şâhâne veçhile yaparız,*" dediler. Bu arzusunun husûlünü Hünkâra tebliğ edince pek memnun olarak "*Allah senden razı olsun Başkâtib,*" diye beni lisânen taltif etti. Esnây-ı avdetde arabada Saray-ı imparatorî nâzırı Kont Esterhazi [= Esterhazy] yanımda idi;

İmparator hazretlerinin bu seyahatlerinden memnun olup olmadıklarını kendisinden sorduğumda “ *Non seulement il a été content, mais il a été enchanté,*” diye mukabele etti.

Büyük ziyafet gecesi Sarayın her tarafı ve Muâyede salonu binlerce elektrik fanusları ile tenvir edilmiş ve Boğaziçi de baştan başa donatılmıştı. Bu kadar parlak tezahürât ile karşılanıp Boğaziçi’ni bir nur kütlesi halinde görmüş olan İmparator taht ve tacından mehcûr olup ta iki üç sene sonra bir yolcu vapuru derûnunda Boğaziçi’nden sâkit ve sâmit bir halde geçerken acaba kalben ne hissediyordu?

Sultan Mehmed Reşad’ın irtihali

Ş Avusturya imparatoru İstanbula vürûdunda Sirkeci istasyonunda ecnebi sefaretleri erkânı, Avusturya ve Macaristan ve Almanya tebeası muteberânı ve vükelây-ı devlet ve Hey’et-i âyan ile askerî ve mülkî Osmanlı ricali taraflarından istikbal edilerek her biri ile uzunca mülâkat eylemesi ile Zât-ı şâhâne de onunla beraber bir buçuk saat kadar ayak üzerinde kalmış ve müteakiben de ziyafetler, resmî kabuller, teşyiler tevâlî etmesine mebnî ziyadece yorulmuştu ve zâten kendisinde müzmin şeker hastalığı olduğundan ondan sonra vücûdunda gittikçe âsâr-ı za’f nümâyan olmaya başladı. Bir gün de huzûr dersinde mukarrir efendi dersi uzattığından sıkılıp hava almak için bahçeye çıkmak mecburiyetinde kalmıştı. İki üç gün sonra ramazanın on beşi münasebetiyle Hırka-i saâdet ziyaret-i resmiyesi icra kılınacaktı. O gün Saraya vürûdumda Zât-ı şâhânenin akşam Çadır köşkünde hastalanmış olduğunu ve Topkapı sarayına gitmemesi için ısrar ettikleri halde dinlemeyip gideceğini haber verdiler. Müteakiben beni yazı odasına isteyip “*Bu akşama kadar vaktimiz olmayacağından ma’ruzâtı burada çıkaralım,*” dedi ve ma’ruzâta bakarken “*Başkâtib, artık dünyada hiçbir şeyde hevesim kalmadı; beni rahat bıraksalar da haysiyetimle ölsem,*” dedi. Topkapı sarayına azimet olunarak şehzâdegân, vükelâ ve rical-i ilmiye ve mülkiye ve askeriyenin ziyaretlerini ifa ettirdi. Fakat çehresinde âsâr-ı za’f nümâyan idi. Ziyaret-i resmiye bittikten sonra mâbeyn ve maiyet takımına ve müteakiben de kadın efendilere ve sultanlarla harem-i hümayuna ziyaret ifa ettirecek idi ki bu da bir hayli müddet

sürecekti. Başmâbeynci ile görüşerek mâbeyn ve maiyet takımının ziyaretlerinden vaz geçilmek suretiyle müddet-i ziyaretin kasrı muvafık olacağını düşündük. Zât-ı şâhâne böyle merasimin kasrına taraftar olmadığı halde Başmâbeynci tarafından bu babda vuku bulan teklifi derhal kabul etti. Hazine kethüdası Refik Bey naklederdi ki *“Harem-i hü mâyunun ziyaret için hazır olduklarını haber vermek üzere Hırka-i saâdet odasına girdikte Zât-ı şâhâneyi yerinde bulamadım. Hırka-i saâdetin mevzû olduğu masanın önündeki basamaklara başını koyup yerde yatmakta olduğunu gördüm. Koltuğuna girip mevkiine götürdükten ve Harem-i hü mâyunun ziyaretini müşkilât ile îfa ettirdikten ve sonra duramayıp hemen araba ısmarlamıştır.”* Biz o esnada Mecidiye kasrında oturmakta bulunduğumuzdan araba ısmarladığını haber alınca maiyyetinde gitmek üzere dışarı çıktığımız halde gitmiş olduğu haberini aldık. Yıldıza vürûdunda doğru Hareme gidip bir hafta Mâbeyn dairesine çıkmamış ve ertesi hafta zavallının cenazesi çıkmıştır.

Ş Kendisi o müddet zarfında gene ma'ruzâta bakardı. Fakat günden güne za'fı arttığından sonraları artık yataktan kalkamaz oldu. Kalem eline verip ma'ruzâtı okumaksızın birer birer takdim eylerdim; o da imza ederdi. Kendisini en son görüşüm pazar günü oldu. Bir gün evvel kayın validem Büyükdere'deki yalısının bahçesinden bana güzel bir limon getirmiş olduğundan ben de hastalık hâli ile belki hoşuna gider diye kendisine takdim eylemiştim. Etibbâ sütün başka bir şey vermedikleri halde za'finin iştidadını görerek o gün bir miktar haşlanmış kabak verilmesine müsaade etmişler. Verilen kabağın üzerine bu limondan sıkıp yiyerek memnun olmuş. Yanına girdiğimde mahdûmu Ömer Hilmi Efendi de odada hazır. Ona hitaben *“Allah razı olsun, Başkâtib bana limon getirdi; ne kadar işime yaradı bilsen!”* dedi. Artık meşgul olacak halde bulunmadığını gördüğümünden ma'ruzât gönderilmemesini Sadr-ı âzama bildirdim.

Pazartesi günü sabahı Zât-ı şâhâneye fenalık gelmiş olduğu beyaniyle Başmâbeynci ile beni uykudan uyandırdılar; hemen giyinip yaya olarak yola çıktık. Başmâbeynci bu gibi

ahvâlde daima nikbin olduğu halde bu defa nevmid bulunuyordu. Mesnevî-i Şeriften tefe'ül ederek.

کر بکورتان روی ای مرتضی
ز سخوانها شان پیرس از ما مضی

beyti zuhûr etmiş olduğunu söyledi. Saraya gidince fenalığın geçtiğini haber verdiler.

Ş Salı günü Tal'at Paşa ile yalnız kaldıkta "Dün mecliste rûfeka ile sizin için görüştük. Eğer biz mevkiimizde kalırsak sizin de başkıtâbette ibkanıza karar verdik. Fakat Tevfik Bey'i muhafaza edemiyeceğiz; bazı arkadaşlar onun da başmâbeyncilikte kalmasını istedilerse de ben dedim ki: "Vaktiyle Edirne'de bir adam vardı; daima şuna buna kefil olup medyunlar borçlarını ödemiyerek hasb el-kefale kendisine tazmin ettirirlerdi. Bazı ehîbbâsı "Canım böyle herkese kefil olma, mutazarrır oluyorsun,, demeleri üzerine "Şuna kefil olmuyayım, buna kefil olmuyayım da ya ben kime kefil olayım?,, dedi. Biz de madem ki bu zâtı pâdişahlık makamına getiriyoruz, ona karışmasın, buna karışmasın, ya neye karışsın?,, dedim; onun üzerine Tevfik Bey'in de âyana nasbına karar verildi,, dedi. Fakat az zamanda ahvâl değiştiğinden kuvveden fi'le çıkması mümkün olamadı.

Ş Çarşamba günü Tevfik Bey'le Saraya vürûdumuzda bahçedeki taş merdivenden çıkarken Doktor Süleyman Numan Paşa'ya rast geldik. Hastanın hâlinde sual ettiğimizde iyi olmadığı haberini aldık. Tal'at Paşa Vükelâ odasında bulunduğundan yanına gidip keyfiyetten malûmat verdik. Kendisi Pâdişahı bir kere görmek istediğinden Tevfik Bey delâletiyle Harem-i hümayuna giderek gördü. Fakat pek nevmid bir halde avdet etti. Onun üzerine vükelâyı Saraya davet ve Veliahd dairesine telefon ederek Veliahd hazretlerini görmek üzere o gün Çengelköyündeki kasra gelmeleri muhtemel olduğu cihetle ona göre hazırlıklı bulunmalarını ihtar etti. Vükelâ da birer birer gelerek akşama kadar Vükelâ odasında intizar eylediler.

Hastanın hâli gittikçe fenalaşmakta olduğunu haber alıyordum. Ezanî saat on bir raddelerinde mahdûmu Ömer Hilmi Efendi, Mâbeyn dairesine gelerek bir imam istedi. On biri yirmi beş geçte irtihal vuku buldu.

Akabinde Sadr-ı âzam, Şeyh ul-islam ve Enver Paşa, Çengelköyünde Veliahd dairesine giderek biraderlerinin irtihali ile kendilerinin tahta cülûslarını Veliahd Vahîdeddin Efendi'ye tebliğ eylediler.

Diğer vükelâ Sarayda kalıp iftar ettiler.

Ş Sultan Reşad merhum ömrünün kısm-ı âzamını hâl-i uzlet ve tazyikte geçirmiş ve altmış yaşından sonra cülûs eylediği halde eyyâm-ı saltanatında da bir çok mesâibe ve mülken zâyîâta uğramış talihsiz bir pâdişahı.

Tababet-i husûsiyesinde bulunan Miralay Ahmed Bey de müddet-i medîdeden beri nasb-ı nazar etmiş olduğu sertababete daha yeni nâil olduğu halde henüz bu nimetten kâmalmadan velinimetini elden kaçırmış olduğundan baln-i ihtizarı önünde melûl ve mahzûn dururken Mâbeyn etibbâsından Mirliva Ali Paşa kendisine "*Ahmedçiğim, talihsiz Mehmedin talihsiz Ahmedi oldun,*" demiştir.

Ertesi perşembe günü sabahleyin saat yedi raddelerinde Hakan-ı mağfûrun na'sı, üzeri şal örtülü bir tezkire üstünde Yıldızdaki daire-i mahsûsalarından kaldırılıp ve Yıldız parkı içinden geçirilip Çırağan iskelesinden istimbotla Topkapı sarayına nakil ve emsali gibi Hırka-i saâdet dairesinde gasledilerek biat resmini müteakip Bab üs-saâde önünde Şeyh ul-islâm Musa Kâzım Efendi imameti ile cenaze namazı edâ kılındı. Pâdişah-ı cedîd te Orta-kapı'ya kadar cenazeyi mâşiyen takib eyledi. Muhteşem bir alay ile Sirkeci iskelesine indirilerek istimbotlarla Eyub'e naklolundu. Pâdişah da maiyyetinde Enver Paşa olduğu halde otomobil ile Eyub'a kadar gelerek duasında ve defninde hazır bulundu. Ba'dehu hâl-i hayatında inşa ettirmiş olduğu türbe-i mahsûsaya defnedildi. Mevlâ rahmet eyleye.

Hakan-ı müşarûnileyh vefatından yedi sene evvel kendisinin cenaze masarifini kendi tahsisâtından ayırıp Hazine-i hassa müdür-i umumîsi Hacı Feyzi Efendi'ye emanet suretiyle bırakmış ve "*Ben öldükten sonra cenazemin irâde-i seniyye ile kaldırılmasını arzu etmem,*" demiştir.

ÜÇÜNCÜ KISIM

SULTAN VAHİDEDDİN DEVRİNDE BAŞKİT- BETTE BULUNDUĞUM ZAMANA AİT VEKAYİ

Sultan Vahideddin 1336 senesi ramazanının 25 inci perşembe günü Mehmed-i Sâdis unvaniyle taht-ı saltanata cülûs etti. O gün sabahleyin vükelâ Topkapı sarayında Mustafa Paşa köşkünde toplanmışlardı. Sadr-ı âzam Tal'at Paşa gelince "*Fena oluyorum*," diye ağlamaya başladı. Saat on raddelerinde Pâdişah-ı ceddi hâmil olan istimbotun Sarayburnu iskelesine yanaştığı görülünce vükelâ ve Mâbeyn erkânı ile Enderûn memurîn ve hademesi Yıldızlı kapı (Üçüncü kapı) önünde dizilerek resm-i selâmı ifa ettiler. Zât-ı şâhâne maiyyetinde Enver Paşa olduğu halde arabadan inerek bir tavr-ı vakurâne ile kapıdan duhûl ve doğruca Bağdad köşküne nüzûl etti.

Pâdişah o esnada romatizmadan muztarib olarak yol yürümekte zahmet çektiği cihetle kapıdan girer girmez maiyyetindekilerden bastonunu istedi. Bastonunun Çengelköyünde unutulmuş olduğunu söylemeleri üzerine "*Bu bir felâket!*," diyerek yürüdü. Bu suretle Saray kapısından içeriye adım atınca ilk tefevüh ettiği söz felâket lâfı oldu; bütün zaman-ı saltanatı da felâketle geçti. Bir felâket te o gün sabaha karşı Topkapı sarayının suru ittisalinde bulunan hamamdan harik zuhûru olmuştur ki Harem dairelerine sirayet eder endişesiyle haylice telâş edilmiştir.

Zât-ı şâhâne Bağdad kasrında bir müddet istirahat eyledikten ve orada Sadr-ı esbak Tevfik ve Damad Ferid Paşa'ları suret-i husûsiyede kabul ettikten sonra Hırka-i saâdet dairesine azimetle resm-i ziyareti ifa etti. Saat on bir raddelerinde refakatinde Veliahd Abdülmecid Efendi olduğu halde Bab üs-saâde pişgâhına azimetle an'anât-ı kadîme mucibince orada kurulmuş olan tahta cülûs etti. Bilcümle şehzâdegân ve rical-i ilmiye ve askeriye ve mülkiye ve ruesây-i ruhaniye tarafından resm-i biat ifa ve toplar atılarak cülûs-ı hümâyun ilân olundu. Ben de berkaide tahtın arkasında duruyordum. Merasim esnasında başmâbeyncilerin saçak tutması

mutad olmasıyle Sadr-ı âzam saçağı tutmak üzere Serkarin T evfik Beyi celb etmiş iken Zât-ı şâhâne *“Tevfik Bey müddet-i medide biraderimin saçağım tutmuş olduğu cihetle müteessir oluruz,,* diyerek vazife-i mezkûreyi İkinci mâbeynci Nüzhet Bey'e ifa ettirdi., Bundan T evfik Bey'in memuriyette kalamayacağı hissedildi. Sultan Vahîdeddin bilâhara bana *“Ben o gün saçağı T evfik Bey'e tutturacaktım; fakat Veliahd çok ısrar ettiğinden ilk gününden aramızda bir ihtilâf zuhur etmesin diye tutturmadım,,* demiştir.

Hırka-i saâdet önünde Hakan-ı mağfûrun cenazesi karşısında muzika çalınmayıp Pâdişah-ı cedîd Bab üs-sâadeden çıkarken hademe-i hassa tarafından alkış icrası suretiyle resm-i selâmın ifası mutad olduğu halde bu gibi âdetleri bilen kalmadığından o gün muzika ile resm-i selâm ifa kılınmış ve biatın hitamına kadar muzika çalınmıştır.

Resm-i biat musafaha suretiyle olup saçak öpmek âdet de ğil iken muâyede resimlerinde olduğu gibi saçak öptürülmüşdür.

Pâdişahlar, selefinin cenaze namazını müteakip dairelerine avdet eylemek mutad olduğu halde Pâdişah-ı cedîd Eyuba kadar azimet edip duasında hazır bulunmuştur.

Sultan Vâhîdeddin Eyuptan avdetinde yine Topkapı sarayına gelip oradan Söğütlü yatı ile Dolmabahçe sarayına vürûd etti. Biz de Eyuptan istimbotla doğruca Dolmabahçeye gelerek rıhtım üzerindeki Saltanat kapısının önünde kendisini istikbal eyledik.

Ş Tal'at Paşa cenaze merasiminden avdetten sonra tecdüdd-i saltanat hasebiyle usûlen kabinenin istifasını takdim için Dolmabahçe sarayına geldi.

Zât-ı şâhâne Hey'et-i vükelâyı ibka ile cülûs hattı müsveddesinin Bab-ı âlice tanzim ve takdimini müşarünileyhe havale ve cumartesi günü görüşülmek üzere tekrar Saraya gelmesini irade etmiştir.

Cuma günü selâmlık resminden sonra Hakan-ı cedîdin tabib-i husûsîsi olup Saray-ı hümayun etibbâsından olan Miralay Reşad Bey odama gelerek *“Zât-ı şâhâne itimad eyledikleri pek çok zevâtın sizin namus ve hüsn-i hâlinizi tahkik buyurmuş oldukları cihetle başkitabette ibkanızı arzu etmekte bulun-*

duklarından hizmet-i şâhânelerinde kalmak isteyip istemediğinizi sual buyuruyorlar ve şayet başka bir arzuları varsa onu da söylesin diyorlar,, dedi. Ben de bu iltifat ve itimad-ı şâhâneye karşı arz-ı teşekkürle “Madem ki taraf-ı hümayunlarından hakkımda şu suretle beyan-ı itimad buyuruluyor; benim için emir ve ferman-ı şâhânelerine icabetten başka diyecek bir şey ve beyan edilecek bir arzu olmadığını,, dermeyer ettim.

O günün akşamı leyle-i kadir olduğundan kadir alayına azimet ve avdet edildi. Bu müddet zarfında Mâbeyn memurlarından hiç birimizi suret- husûsiyede huzûruna kabul etmedi.

Ş Cumartesi günü Sadr-ı âzam Tal'at Paşa Saraya geldi; huzûrdan çıktıktan sonra Vükelâ odasında Tevfik Bey'le mülakat etmekte oldukları sırada nezdine gittim. Tal'at Paşa Zât-ı şâhânenin başmâbeynciliğe Ticaret ve Ziraat nezâretinden munfasıl Mustafa Reşid Paşa'nın tayini arzusunu izhar buyurup kendisi de Serkarin-i esbak Lütfü Bey'in tayinini arz ve istirham edip bilâhara buna muvafakat eylediklerini ve benim hizmetimde ibka buyurulduğumu, ikinci mâbeynciliğe de Şuray-ı devlet Mülkiye dairesi riyasetinden munfasıl Sâlim Bey'i tayin eylediklerini ve Tevfik Beyin dahi âyan âzalığına tayin kılınacağını ifade etti. Müşarünileyh başmâbeyncilik mührünü Sadr-ı âzama tevdi ile hemen azimet eyledi. Tal'at Paşa Avrupa'da bulunan Lütfü Bey'in vürûduna kadar serkarinliğe ait vezâifin benim tarafımdan ifa edileceği beyaniyle mührü bana tevdi etti.

Odama avdetimde huzûra kabul buyuruldum. Zât-ı şâhâne somaki odaya muttasıl odada kapının yanındaki kanepede oturuyordu. Cülûs-ı hümayunlarından dolayı arz-ı tebrikât ve mazhar olduğum itimad ve teveccühât-ı şâhânelerine karşı da takdim-i teşekkürât eyledim. “Siz biraderimi hoşnûd ettiniz; bu sebeple hizmetinizde ibkanızı arzu ettim; siz de bu arzumu hüsn-i telâkki ettiniz,, diyerek hakkımda pek çok iltifatta bulundu. “Serkarinliğe de iki zâtı tahattur etmiştim; Sadır- âzam Paşa Lütfü Bey'i tercih eyledi. Lütfü Bey biraz garblı ise de biz sizinle onun garblılığını ta'dil ederiz,, dedi. Ba'dehu arz-ı tebrik için Saraya gelmiş olan Hidiv-i Mısır Abbas Hilmi Paşa'yı ve huzûrda iken intizarda bulunan Veliahd Abdülmecid

Efe'ndi'yi huzûra getirmekliğimi emretti. Hizmetinde ibka edildiğimden dolayı müşarünileyhimâ tarafından da mazhar-ı tebrik ve iltifat oldum.

Ş Cülûs-ı hümayun ramazan nihayetlerinde vuku bulmuş olduğundan bayrama kadar ma'ruzâta geceleri bakarlardı. İlk defa olarak yazı odasında ma'ruzâta bakarken Zât-ı şâhâne masanın üzerine doğru eğilmiş olduğu halde ayağımın önüne çat diye bir şey düştü. Bir de baktım ki büyük kıt'ada dolu bir ruvel-vermiş, ateş almasına ramak kalmış. Hünkâr hemen ruvelveri yerden alıp ve tozunu üfleyip cebine koydu.

Ben de böyle bir kaza geçirdiğimden dolayı, hissettirmedim amma, epeyce telâşa düştüm.

Ş Kararnâmelerin zîrini Nâzır-ı mes'ul ile Sadr-ı âzam imza eder ve daha altına da taraf-ı şâhânenen imza olunurdu. Bir gece Sultan Vahîdeddin "*Benim imzâm kararnâmelerin bâlâsına vaz' edilmek lâzım gelir. Sadr-ı âzamı bulun da ba'demâ o suretle imza edeceğimi söyleyin*," dedi. Ben de telefonla Sadr-ı âzamı bulup iradeyi tebliğ ettim. "*Nasıl arzu buyurlarsa öyle yapsınlar*," demesi ile Hünkâr da öyle vaz'-ı imzâ etmeye başladı. Fakat vükelâdan bazıları ve bâhusus Meclis-i meb'usan reisi Hacı Âdil Bey bunun nass-ı kanuna mugayir bulunduğundan bahisle itiraz ettiler. O sırada Tal'at Paşa Avrupaya gidiyordu; gitmeden evvel bana "*Imzây-ı hümayunun bu şekilde vaz'ına arkadaşlar itiraz ediyorlar; ben gittikten sonra Zât-ı şâhâneye zemin-i münasibte arz edin*," dedi. Keyfiyeti arz ettimse de kabul buyurulmayup sadaret vekâleti vazifesini ifa eden Enver Paşa'yı celb ve onunla müzakere ile vükelânın itirazâtını bertaraf ederek ol suretle vaz'-ı imzâya devam etti.

Ş Cülûs hattının müsveddesi Bab-ı âliden vürûd etmesiyle taraf-ı şâhâneye takdim ettim. Pâdişah beni huzûra çağırıp müsveddeyi sûret-i umumiyyede tasvib ettiğini beyan ve bir kurşun kalem ile bir kart üzerine bizzat tahrir eylemiş olduğu mütaleâtı da müsveddeye ilâve ve şekl-i tahririni ona göre ta'dil ederek Sadr-ı âzaman mütaleasını almak üzere Bab-ı âliye azimetimi emretti.

İlâvesi arzu buyurulan mevâd :

1. Âdâb-ı hakikiye-i islâmiye ve vekar u haysiyet-i Osmanîyenin muhafazasına ihtimam kılınması.

2. Tevzi-i adalet ve takrir-i emn ü inzibat hususunda tezyîd-i mesâi ve gayret edilmesi.

3. Galay-i es'âr sebebiyle ahalinin dûçar olduğu ihtiyaç ve zarûretin def'i için tedâbir-i serfa ve müessire ittihaz olunması.

4. İstihsalât-ı memleketin tezyîdi esbabının istikmâl kılınması.

5. Mücrimîn-i siyasiyeden mahbûs veya muvakkaten menff bulunanların afvî.

6. Cerâim-i âdiye eshabından sülûsân-ı müddet-i cezâiyelelerini ikmâl edenlerin itlâkı.

7. Menatık-ı harbiyeden mâada mahallerde muamele-i örfiye icrasından sarf-ı nazar ile umûr-ı cezâiyenin mahâkime sevkî.

8. Hukuk-ı umumiyeye müteallik olup kuvve-i teşriyenin tasdikine vâbeste bulunan karar-nâmelerin ve umûr-ı maliyeye müteallik mukarrerâtın akab-i ictimâda hemen Hey'et-i teşriyeye tebliğ kılınması.

9. Memurîn ve müstahdemîn-i devletin evsâf-ı kanuniyeyi hâiz erbab-ı iffet ve istikametten intihabına itina olunması.

10. Memurînin esbab-ı kanuniye mevcut olmadıkça azil ve tebdilleri cihetine gidilmemesi maddelerinden ibaretti.

Ş Mevâdd-ı mezkûreyi ilâve suretiyle ta'dil ettiğim hat müsveddesini hâmilan Bab-ı âliye gittim. Sadr-ı âzam telefonla vükelâyı davet ederek müsveddeyi benim huzûrumda kıraat eylediler. "*Âdâb-ı islâmiye ve vekar u haysiyet-i Osmanîyenin muhafazası ve galay-i es'ârdan dolayı ahalinin tehvin-i ihtiyacı*," fıkralarını aynen kabul ettiler. "*Mücrimîn-i siyasiyeden mevkuf ve menfi olanların ale'l-ittlak afvî*," afv-i umumî demek olup bu ise Meclis-i meb'usan kararına mütevakkıf ve elyevm Meclis gayr-i mün'akid olduğundan bahisle bunu afv-i hususî şekline ifrâğ eylediler. "*Menatık-ı harbiyenin gayri mahallerde muamele-i örfiye icrasından sarf-ı nazar ile umûr-ı cezâiyenin mahâkime sevkî*," fıkrasını "*Menatık-ı harbiyenin gayri mahal-*

lerden idare-i örfiyenin ref'i zımında menatık-ı mezkûrenin Hey'et-i vükelâca bittayin arzı ve bu mahaller divan-ı harb-i örflerinde rü'yet edilmekte olan mevâdd-ı cezâiyyenin mahâkime sevk-i, yolunda ta'dil ettiler. Adliye nâzırı Halil Bey "Kuvve-i teşriîyece muhtac-ı tasdik olan ve tahsisât-ı munzama talebini mutazammın bulunan kararnâmelerin akeb-i ictimada derhal Meclis-i meb'usana tevdii zâten müteâmil olduğu gibi memurînin erbab-ı iffet ve istikametten intihab edilmesi fıkrası şimdiye kadar memurların hüsn-i intihabına ve erbab-ı istikametten bulunmasına dikkat olunmadığını tazammun etmektedir. Biz de Meclis-i meb'usanda Ahmed Muhtar Paşa kabinesi aleyhinde söyledik söyledik, kendilerini teşhir ettik; sonradan itimad regi verdik. Bu öyle oluyor,, diye mezkûr iki fıkranın hatta derc olunmamasında ısrar ederek Cemal Paşa dahi "Bunlara iptidadan dayatmalıdır,, diyerek Tal'at Paşa'ya nev-amâ mümaşât-kârlık isnad ve bizzat Saraya gidip keyfiyeti Hünkâra anlatmasını ihtar eylediler. Tal'at Paşa bu sözlerden müteessir olup gözleri dolarak "İsterseniz gider istifa ederim,, dedi. Buna muvafakat etmediklerinden "Öyle ise benim gitmeme hacet yoktur. Başkâtib Bey işi hüsn-i tesviye eder,, cevabını verdi. Onun üzerine keyfiyeti arz için Saraya azimet ettim. Zât-ı şâhâne ta'dilât-ı vâkıayı kabul eyledi. Fakat Meclis-i meb'usan mün'akid olmadığı müddetçe tahsisât-ı munzamma taleb edilmeyeceğine ve Kanun-ı esastde muayyen olan şerâit haricinde muvakkat kanunlar yapılmıyacağına dair Sadr-ı âzam Paşa'nın söz vermesini şart koydu. Keyfiyeti telefonla Sadr-ı âzama ifade edince tahsisât-ı munzamma talebine zâten Maliye nâzırının da muarız bulunduğunu, fakat tahsisât-ı fevkalâdeye ihtiyaç görünürse bunun için Meclis-i meb'usan bütçe kanunu ile Maliye nâzırına mezuniyet vermiş olduğunu ifade ve Meclisin in'ikadına kadar tahsisât-ı munzamma taleb edilmeyeceğini ve muvakkat kanun yapılmıyacağını temin etti. Bu suretle taraf-ı şâhânedan de muvafakat olunarak hatt-ı hümayunun pazartesi günü Bab-ı âliye irsali kararlaştırıldı. Gerçi son fıkra şayan-ı ehemmiyet ise de memurînin hüsn-i intihabı fıkрасına vükelâ lüzûmundan fazla ehemmiyet verdiler. Çünkü bu söz her hatta yazılmış, her yerde söylenmiş olduğu halde

hiç bir zaman kimsenin nazar-ı dikkatini celb etmeyen umumî sözlerdendir.

Ş Yevm-i mezkûrda ba'd ez-zuhûr hatt-ı hümâyunu hâmil ve üniformayı lâbis olarak ve refakatimde yâverlerden M e h m e d A l i B e y de bulunarak ihzar olunan istimbotla Dolmabahçe'den hareket edildi. Sirkeciye muvasalat olundukta huzûru mutad olan Bab-ı âli ricali ve teşrifat memurları tarafından iskelede bilistikbal İstabi-ı âmirece tahsis olunan alay arabalarına râkiben önde muzika terennüm-sâz olduğu ve maiyet-i seniyye süvarileri de takib etmekte bulunduğu halde alayla Bab-ı âliye gidildi. Sadr-ı âzam elbise-i resmiyesi ile büyük sofada istikbal etti. Arz odasında hatt-ı hümâyunu bittakdim kendisine tevdi eyledim. O da Sadaret müsteşarı E m i n B e y 'e îta edip vükelâ ve rical ve zevât-ı saire muvacehesinde kıraat olunarak resm-i tebrik ve dua icra kılındı. Ba'dehu Sadr-ı âzamla beraber odasına girilip takdimi mutad olan arıza-i teşekkürîyeyi alarak Saraya avdet eyledim.

Ş Zât-ı şâhâne kanun-ı muvakkat ve tahsisât-ı munzama hakkındaki maksadını daima takib ederek yazı takımının üzerinde bir Kanun-ı esasî listesi bulundurup, o yolda bir karar-nâme lâyihası arz olundukta kanun-ı mezkûrun mevâdd-ı mahsûsasına mutabakatine kanaat hasıl etmedikçe imzâ eylemezdi.

Ş Muaddel olan hatt-ı hümâyunun sureti berveçh-i âttidir:

“Birader-i mükerremim S u l t a n M e h m e d H â n - ı H â m i s hazretlerinin irtihal-i dâr-ı naîm eylemelerine binâen cenâb-ı vâhib ül-mülkün irade-i ezeliyesi ile ve Kanun-ı esasîmiz ahkâmına tevfikân ecdâd-ı izamımız tahtına cülûsumuz vuku buldu.

Sizin derkâr olan rû'yetinize ve devletce sebk eden hide-mât-ı sadakat-kârânenize binâen mesned-i sadaret uhdenize ve meşihat-i islâmiye dahi M u s a K â z ı m E f e n d i uhdesine ibkaen ve tecdîden tevcih edilerek teşkil olunan hey'et-i cedîde-i vükelâ dahi tasdik-i hümâyunu muza iktiran eylemiş ve sair bilcümle memurların ve hükkâm da yerlerinde ibka ve takrir kılınmıştır.

Hakan-ı mağfûrun selâmet-i devlet ve milletin yegâne istinadgâhı bulunan usûl-i meşrutîyetin teessüs ve istikrarı için masrûf olan ve cümlelerin hâtıra-i şükran ve minnetinde men-

kuş bulunan hizmetlerini burada yâd ve tizkâr eyler ve ehass-ı âmâl ve efkârımız ahkâm-ı şer'iyemizin ve Kanun-ı esasîmizin tamamen icrây-ı tatbiki bulunduğunu beyan ederim.

Te'min-i baka ve mevcûdiyet maksadıyla iştirak etmiş olduğumuz Harb-i umumîyi muvaffakiyetle intac edebilmek üzere bilcümle kuvây-ı milletin tevhidi akdem-i vezâif bulunduğundan bu gayeye vusûl için [tevzi-i adalet ve takrir-i emn ü inzibat hususunda tezyid-i mesâf ve gayret edilmekle beraber âdâb-ı hakikiye-i islâmîye ve vekar u haysiyet-i Osmanîyenin muhafazasına ihtimam kılınmasına ve ahvâl-i hâzıra neticesi olarak husûle gelen galay-ı es'âr sebebiyle ahâlinin dûçar olduğu ihtiyaç ve zarûretin izalesi için tedabir-i serfa ve müessire ittihazı ve mücrimîn-i siyasiyeden mahbus veya muvakkaten menfi bulunanlardan ıslah-ı hâl edenlerle cerâim-i âdiye eshabından sülûsân-ı müddet-i cezaiyelerini ikmal eyleyenlerin afv olunmak üzere defterlerinin tanzim ve takdimini ve menatik-ı harbiyenin gayrı mahallerden idare-i örfiyenin ref'i zımında menatik-ı mezkûrenin vükelâmızca bittayin bir an evvel arzı ve bu mahaller divan-ı harb-i örfilerinde rüyet edilmekte olan umûr-ı cezâiyyenin de mahâkime sevki ve istihsalât-ı memleketin teksîri ile ahval-i iktisadiyemizin ıslahına bilhassa sarf-ı gayret edilmesi matlûbumuzdur].

Devletimizin selâmet ve tecdid-i şân u kudreti ve memleketimizin ilcaât-ı zaman ve mukteziyât-ı medeniyete göre husûl-i terakkiyatı zımında avn-i hakka ve imdad-ı ruhanîyet-i Hazret-i Peygamberîye müsteniden vâki olan mesâimîze vükelâmızla Meclis-i umumî-i millîmizin ve bilcümle memurîn-i hükümetimizin ahval-i hâzıranın ehemmiyet-i fevkalâdesini pîş-i nazar-ı hamîyet ve gayrete alarak o nisbette bez-i muavenet edeceklerine vusûk ve itimadım berkemaldır.

Selef-i muhteremimin düvel-i merkeziye ve komşumuz Bulgaristan ile ittifak ve idâme-i hüsn-i münasebet hususundaki siyaseti menâfi-i hakikiye-i memlekete bilvucuh muvafık olmakla düvel-i müşarünileyhim ile devletimiz beyninde teyemmünen mevcut olan revâbıt-ı ittifakiye ve münasebet-i samîmiyenin teşdid ve tevsîkine sarf-ı mezid-i gayret olunması nuhbe-i makasidımızdır.

Harb-i hâzırın zümre-i ittifakımızın muzafferiyet-ı kâmile si ile resîde-i hüsn-i hitam olabilmesi için kuvay-ı berriye ve bahriyemizin umum cebhelerde kemâkân ihraz ve ibzal-i şahamet ve şecaat edecekleri ve cephe arkasındaki efrad-ı milletin dahi azm-i fedakârîsinde sebat ve devam eyliyeceği nezdimizde şüpheden beridir. Hemen cenab-ı hak cümlemizi mazhar-ı tevffikat buyursun; âmin bi hürmet-i seyyid il-mürselîn. (Kavs içine alınan ibarât sonradan ta'dil ve ilâve olunanlardır).

Ş 31 Ağustos 1334 tarihinde an'anat-ı kadîmeden olduğu üzere Pâdişah Hazret-i Halid türbesine azimet ederek taklîd-i seyf merasimi yani kılıç alayı icra kılınacaktı. Fakat kılıcın kimin tarafından kuşatılacağı bir mesele oldu. Kadîmen ekseriyetle nakib ül-eşraf tarafından kuşatılması mutad ve bazan da Çelebi efendi tarafından ta'likî vâki olduğu halde Sultan Abdülaziz'in cülûsunda Nakib ül-eşraf bulunan Tahsin Bey'in yekçeşm olması cihetiyle kılıcı onun ta'lik eylesinden teşe'üm olunarak Şeyh ül-islâm Sa ded din Efendi kuşatmış, Sultan Reşad merhuma da Şeyh ül-islâm Sâhib Bey ta'lik etmişti. Bu defa Şeyh ul-islâm Musa Kâzım Efendi ta'lik eylemek arzu ettiği halde Sultan Vahîdeddin bazı mülâhazaya mebni ona ta'lik ettirmek istemeyip Nakib ül-eşraf tarafından ta'likine meyil gösteriyordu. Halbuki Nakib ül-eşrafın bizzat şurefâdan olmamasına mebni ortada sebep-i tercih kalmadığından o da bertaraf oldu. Bir aralık elebi Çefendi tarafından arzu gösterildiği halde Abdülhamid'in hal'i esnasında sâbık Çelebi Abdülhalim Efendi "*Sen benim ecdadımın taktığı kılıcı taşımaya lâyük değilsin,*" diye Konya'dan kendisine telgraf çekmiş ve Başmâbeynci Hüsnü Bey de bu telgrafı derc eden gazete nushasını ele geçirerek takdim eylemiş olduğu cihetle Pâdişahnev'amâ çelebilerin tahakkümü altında bulunmamak üzere bu defa kılıcın Çelebi efendi tarafından ta'likine asla rıza göstermiyordu. Hele o sırada Şeyh Sünûsî taltelbahir ile Bingazi'den İstanbula gelmesiyle Pâdişah kılıcı ona kuşattırdı da mesele bertaraf olmuş oldu.

Yevm-i mezkûrda sabahleyin şehzâdelerle damadlar Saraya davet ve it'am edildikten sonra Söğütlü yatı ile Eyuba azimet eylediler. Sadr-ı esbak T evfik Paşa ve Başmâbeynci ile

Harbiye Nâzırı Nâzım Paşa

Kastamonu Meb'usu İsmail Mahir Efendi

beraber ben de aynı yatta bulunuyordum. Zât-ı şâhâne makam-ı saltanata mahsus on çifte filikeye râkib oldukları ve maiyetlerinde Yâver-i ekrem İzzet Paşa ile Seryâver Naci Bey bulunduğu halde kezalik bahren azimet ettiler. Filike-i hümâyun Bostan iskelesinde istikbal edilerek ve iskeleden türbeye kadar yaya gidilerek şehzâdelerle beraber dahilî merdivenin basamakları üzerine oturdular. Vükelâ ile damadlar ve mâbeyn erkânı da karşılarında ahz-ı mevki ettiler. Müteaddid huffâz tarafından Kur'an-ı kerîm tilâvet edildikten sonra sandûkanın arka cihetindeki pencere önünde Hazîne-i hümâyun kethudasının muaveneti ile Şeyh Sü'nûsî tarafından kılıç ta'lik edildi. Esnay-ı ta'likde Şeyh ul-islam ile Çelebi ve Nakib ül-eşraf efendiler de hazır bulundu. Ba'dehu dua ve ziyaret ve tebrikât icra olunarak türbe haricine çıkılıp Zât-ı şâhâne câmi-i şerifin dış kapısı önünde dört atlı saltanat arabasına ve alaya dahil olanlar da hazır bulunan arabalara râkib olarak Defterdar—Edirne kapısı—Fatih ve Divanyolu tarikiyle Topkapı sarayına azimet olundu. Edirne kapısından girerken âdât-ı kadîme veçhile Şehremini tarafından Pâdişaha kapının anahtarları takdim kılındı. Zât-ı şâhâne yolda arabadan inerek bermu'tad Fatih türbesini ve Divan yolundan geçerken de büyük pederi Sultan Mahmudun kabrini ziyaret etti.

Eyubta arabalara binileceği sırada Tal'at Paşa Boğazdan düşman tayyare filoları geçmiş olduğuna dair telgraf aldığını haber vermişse de Hünkâr *"Onlar mütemeddin adamlardır; böyle dinî merasim esnasında taarruz etmezler,"* diyerek eser-i telâş göstermedi.

Kılıç alayının ertesi günü Zât-ı şâhâne İstanbulun hâl-i harabisinden teessüfle bahsetmesi üzerine *"Harab olan memleketi inşallah ma'mûr olarak görürsünüz,"* diye temenniyâtta bulundumsa da bu temenniyâtım karîn-i kabul olmadı.

Ş Sultan Vahîdeddin bir kaç gün sonra bana *"Geçen gün Fatih ile büyük pederi ziyaret etmiştik; bu gün de İstanbulla geçelim de Yavuz ile pederi ve vâlideyi ziyaret edelim,"* dedi. Beni de maiyetine alarak otomobil ile doğru Sultan Selime azimet etti. Oradan ziyaretlerini ifadan sonra Fatih civarında validesi Gülistu Hanım ile büyük validesi Nakş-ı dil Vâlide Sultan kabirlerini ziyaret etti ve her birinin ser-i

kabrinde hatm-i şerif kıraat ettirdi. Oradan da Bayezid câmiine azimetle edây-ı salâtın sonra Sultan Bayezidin de türbesini ziyaret ve ba'dehu Saraya avdet eyledi.

Bir kere de otomobil ile Vefa harikine gidip avdetde Bab-ı âliye uğrayarak Sadr-ı âzamla görüşmüştür. Fakat ben bu defa maiyetinde değildim.

Ş Gerek Alman ve Avusturya cephelerinde ve gerek bizde ahvâl-i harbiye iyi gitmemeye başlayınca Meclis-i âyanda başlarında Damad Ferid ve Çürüksulu Mahmud Paşa'larla Ahmed Rıza Bey olduğu halde hükümet-i hâzıra aleyhine bir cereyan husûle gelmeye başlamıştı. Hükümet ise âyana hariçten birkaç zâtın idhali ile ekseriyetin temini çaresini düşünerek Şeyh ul-islâm-ı esbak Esad Efendi ile Bahriye nâzırı Cemal Paşa'nın ve Adliye nâzırı Halil ve Hariciye nâzırı Ahmed Nesimi ve Maliye nâzırı Cavid ve Nâfia nazırı Ali Münif ve Telgraf ve Posta nâzırı Hâşim Bey'lerle zâten âyanlığı mukarrer olan Serkatın-i sâbık Tevfik Bey'in âyan nasbını ve Hünkâra bir cemile olmak üzere ve memuriyet-i hâzıralarımız uhdemizde kalmakla beraber Serkarin Lutfü Bey'le benim de o meyana idhalimizi Meclis-i vükelâca kararlaştırmışlardı. Fakat, Zât-ı şâhâne muhalifinden birkaç kişinin de alınmasına ısrar edecek olursa, işin hüsn-i netice vermeyeceğini düşünerek münasib bir fırsat zuhûruna intizaren keyfiyetin arzında teennî gösteriyorlardı. Diğer taraftan ahvâl-i harbiye gittikçe fenalaşmakta olduğundan ve muvakkaten Almanya'da bulunup telgrafla mütaleası istifsar kılınan Maliye nâzırı Cavid Bey de bu sırada ne kendisinin ve ne de diğer zevâtın tayinleri münasib olamayacağı mütaleasını dermeyeran eylediğinden ve kabine ahval-i hâzıra ilcasıyla istifaya mecbur olduğundan iş neticeye iktiran edemeyip alâ hâlihi kalmıştır. Bu esnada memuriyet-i muvakkate ile Almanya'ya gitmekte olan Tal'at Paşa beni çağırarak *"Tevfik Bey'in başmâbeynciliğinden hîn-i infisalinde âyanlığa tayini mukarrer iken diğerleri ile birlikte yapılınsın diye tehirine ben sebep oldum; bundan dolayı vicdânen muztaribim ; Zât-ı şâhânenin müsaadelerini rica ederim,"* dedi. Ben keyfiyeti arz ettimse de Hünkâr *"Tevfik Bey aleyhinde çok cereyan var ; bu sırada onun yalnız*

olarak tayini muvafık olmaz ; ilerde başkalarını tayin edersek onu da aralarına karıştırırız,, diyerek geçiştirdi. Tal'at Paşa Esad Efendi'nin tayinini de iltizam edip *"Bu adam Edirne meselesinde bize çok yardım etti ; âhır vaktinde kendisine bir iyilik etmek isterim,,* diyordu.

Ş Ahvâl-i harbiyenin fena cereyan almaya başlaması üzerine Şeyh ul-islâm Musa Kâzım Efendi Saraya geldikçe *"Ben neticeyi iyi görmüyorum ; ah şu işin içinden az zararla çıkabilsek,,* diyordu. Bir gün Başmâbeynci de beraber olduğu halde kara tarafındaki vükelâ odasında otururken efendi yine nakaratını tekrar edince Lütfü Bey *"Bunu bize söyleyeceğinize Meclis-i vükelâda söyleyenize!,,* dedi. O gün Enver Paşa da Saraya gelip ve doğrudan doğruya huzûra çıkıp Büyük binekten otomobiline binerek avdet ederken odanın önünden geçiyordu. Musa Kâzım Efendi eli ile Enver Paşa'yı göstererek *"Evlâd, söylüyorum söylüyorum amma şu delikanlıya söz anlatabiliyor muyuz ? Şeyh ul-islâm efendi yine fetva vermeye başladı diyor,,* dedi.

Ş Tal'at Paşa Dahiliye nezâretinden çekilerek nezârete İsmail Canbulat Bey'i arzetmişti. Zât-ı şâhâne kabulde tereddüd ederek *"Sadr-ı âzam Paşa gelince görüşürüz,,* diye kararnâmeyi alıkoymuştu. Tal'at Paşa beni telefona çağırıp esbab-ı teehhürü sordu. Keyfiyeti bildirince *"Canbulat Bey faal ve muktedir adamdır. Memuriyetine müsaade buyurulursa Zât-ı şâhâne de kendisinden memnun olur,,* demesiyle keyfiyeti ol veçhile arz ettim. Hünkâr da *"Ne fayda ki katil,,* cevabını verdi. Maahaza Tal'at Paşa ertesi gün gelip Pâdişahı ikna ile irade-i seniyyesini istihsal etti. Kendisinin nezâretten çekilmesi esbabını suret-i husûsiyede istifsar ettiğimde *"Ben daima cihet-i askeriye ile karşı karşıya kalıyorum ; başka bir Dahiliye nâzırı gelirse ben aralarında hakem mevkiinde bulunurum,,* dedi.

Ş Sultan Reşad zamanında Sadr-ı âzam ve Şeyh ul-islâm ve Enver Paşa ile havass-ı vükelâ ve Âyan reisi haftada bir gün işleri olsun olmasın Saraya gelip huzûra çıkarlardı. Sultan Vahideddin'in cülûsunda bu itiyada devam etmek istedikleri halde müşarünileyh bir işleri olup ta evvelden istifzan etmedikçe Sadr-ı âzam ve Enver Paşa'dan maadasını huzûra kabul et-

mezdi. Hattâ bir gün Âyan reisi Rifat Bey gelip arz eylediklerinde meşguliyetinden bahisle kabul etmemesine mebnî Rifat Bey Bab-ı âliye Tal'at Paşa nezdine giderek riyasetten istifa eylemişse de Tal'at Paşa bir kaç güne kadar Meclisin küşâdında zâten riyaset teceddüd etmek lâzım geleceğinden o vakte değin sabretmesini söyleyerek kendisini istifadan vaz geçirmiştir.

Ş Bu esnada Şehzâde Abdürrahim Efendi, refakatinde Sadr-ı sâbık Tevfik Paşa olduğu halde Almanya ve Avusturya imparatorlarıyla Bulgaristan kiralına cülûs-ı hümayunu tebliğ için Avrupaya gitmiş, Sadr-ı âzam Tal'at Paşa da bazı mesâil-i siyasiyenin müzakeresi zımnında Almanyaya azimet etmiş ve Hidiv-i sâbık Abbas Hilmi Paşa dahi Avrupadan İstanbula gelmekte bulunmuş olduklarından Zât-ı şâhâne istikbal için Şehzâde ile Tevfik Paşa'ya Başmâbeynciyi, Sadr-ı âzama beni, Hidiv-i sâbık da Seryâverini göndermişti. Sirkeci istasyonunda vükelâ ile beraber ricalden bir çokları mevcuttu. Görüştüğüm zevâtın Bulgar cephesi yanılarak Bulgar askerinin mevkillerini terk etmiş olduklarını istihbar ettiğim gibi Dahiliye nâzırı Canbulat Bey'in istifa eylediğini ve Hariciye nâzırı Ahmet Nesimî, Nâfia nâzırı Ali Münif ve Posta ve Telgraf nâzırı Hâşim Bey'lerin de istifa etmek istedikleri şâyi olmuştu. Hukukumuz müsaide olan Hâşim Bey'e bu sırada istifa ile bir buhran ihdas etmek memleket için muzır olacağını söyledim.

Bulgar kralı Şehzâdeyi Sofya garında istikbal edip vekâyi-i âhire dolayısıyla merasim icrası mümkün olamayacağından bahisle itizar eylemiş olduğu da istihbar kılındı.

O gün istasyonda Tal'at Paşa'ya bittabi birşey açamadım- sa da ertesi gün Saraya vürûd edip görüştüğümüzde İsmail Canbulat Bey, Enver Paşa ile geçinemiyerek istifaya onun pîşvâ olduğunu anladım.

Tal'at Paşanın Cemal Paşa hakkında da bir fikr-i muzmiri olduğunu hissettim. Canbulat Bey'in istifası kabul olunarak Dahiliye nezâreti yine Tal'at Paşa tarafından deruhde edildi.

Fakat iş günden güne kesb-i vehâmet ediyordu.

Ş Alman orduları Fransa toprağından ric'ate başlamış ve Suriye cihetinde Müşir Liman Paşa'nın kumandası altında bulunan ordular dahi İngilizlerin karargâha icra ettikleri bir gece baskını neticesinde dağılmıştı. Avusturyalılarla Almanyalılar Amerika reis-i cumhuru Wilson'a müracaatla tâlib-i sulh oldukları halde Müttefikîn, harbi ilân etmiş olanlarla akd-i sulh etmiyeceklerini bildirmelerinden nâşi, Almanya ve Avusturyada bulunan sosyalistler bundan bilistifade askerî ihtilâl çıkarmışlardı. Bizce de taleb-i sulhe mecburiyet hasıl olması üzerine Tal'at Paşa kabinesi istifaya karar verdi.

Bilâhara mesmûum olduğuna göre Hünkâr, Tal'at Paşa'yı, Veliahd da Enver Paşa'yı istifaya sevk eylemişlerdir. Kabinenin istifası üzerine ben Hâşim Bey'e "*Âkıbet' dediginizi yaptınız,*" deyince "*Biz ne yapalım? Zât-ı şâhâne de öyle istedi,*" demesi bu babdaki mesmûâtımı teyid etti.

Ş Teceddüd-i saltanat vukuundan dolayı o sırada Meclis-i meb'usan içtimaa davet olundu. Zât-ı şâhâne de ilk ve son defa olmak üzere Mecliste isbat-ı vücûd etti. Tal'at Paşa sadaretinden beri beyannâme-i hümayun onun tarafından kıraat edilmekte idi. Bu defa yine o kıraat eyledi. Hitam-ı kıraatta Hünkâr, locasından inerek kürsü-i riyasete gelip meb'uslara hitaben gür ve metin bir sesle "*Şer'-i şerîf ve Kanun-ı esası ahkâmına riayet ve vatan ve millete sadakat edeceğime ben yemin ettiğim gibi sizden de yemin taleb ederim,*" demesi meb'uslar üzerinde hüsn-i tesir yaptı. Vaktiyle İttihadcıların nûr-ı aynî ve hânedanın adüvv-i cânî olan âyandan Ahmed Rıza Bey bilâhara erkân-ı İttihad ile arası bozularak ve Vaniköyü arkasındaki köşküne çekilerek Çengeiköyü üzerindeki kasrında ikamet eden veliahd ile tesis-i münasebet ve meveddet eylemiş olduğundan Meclis-i umumînin küşâdında taraf-ı şâhânedan Âyan riyasetine getirildi. Tal'at Paşa zâten istifa etmiş olmasıyla buna muhalefet edemedi. Meclis-i meb'usan riyasetine de namzed olan Halil ve Fethî Beylerden Halil Bey ihraz-ı ekseriyet eyledi. Beyannâme-i hümayun kıraat edilirken henüz resmen Âyan riyasetinden infisali vuku bulmamış olan Rifat Bey hey'etin başında olarak mevkiinde duruyordu. O sırada birden bire kılıcının kayışı koparak kılıc öyle bir tarraka ile

parkenin üzerine düştü ki herkesin nazar-ı dikkati o tarafa mün'atıf oldu ve bundan sukut-ı ikbali istidlâl kılındı.

Ş O sırada artık bir fırka kabinesi teşkili mümkün olamayacağından Sadr-ı esbak Tevfik Paşa'nın taht-ı riyasetinde Harbiye nâzır-ı sâbıkları Ali Rıza ve İzzet Paşa'larla vükelây-ı sâbıkadan bazı zevâtın mürekkep olarak muhtelî bir kabine teşkili tasavvur edilmekte idi. Tal'at Paşa kabinenin istifası için İttihad'a mensub iki kişinin, bâhusus Maliye nâzırı Cavid Bey'in yeni kabineye alınmasını şart koymuş ve buna Zât-ı şâhâne de muvafakat göstermişti. Fakat Tevfik Paşa bu cihete yanaşmıyordu. Tal'at Paşa ise "*Cavid Bey muamalat ve taahhüdât-ı maliyeye girişmiş olduğundan nereden ve ne suretle para bulunacağını bilir; halbuki hariçten gelecek Maliye nâzırı bu işlere vâkıf olmadığından devlet bir de para sıkıntısına düşer; ahvâl bir kat daha kesb-i vehâmet eder,*" diyordu. Bu mütaleâta fırka gayreti de sâik olsa bile esas mütaleanın isabeti inkâr olunamaz.

Tevfik Paşa, kabinesini teşkil için bir hafta uğraştı. Her gün öğleden sonra Saraya gelerek Zât-ı şâhâne ile başbaşa vererek akşama kadar görüştükleri halde iş neticelenemedi. Hünkâr bu hususta gayet ketum davranmakta ve Tevfik Paşa'nın avdetinden sonra yanına girince bana başka şeylerden ve ezcümle musikiden bahsetmekte idi. Onun ketum davrandığını gördükçe ben de kendisinden hiçbir şey sormuyordum. Nihayet bir gün Tevfik Paşa çıktıktan sonra yanına girdiğimde "*İnşaallah mesele netice-pezîr oldu ya efendim,*" dedim. Cevab olarak "*Maatteessüf! Bu gün Tevfik Paşa hazretleri ile aramızda bir ihtilâf zuhûr etti. Onun hallı ile uğraşacağız,*" dedi. Fakat ihtilâf ne idi, kendi fikri ve olup Tevfik Paşa ne fikirde idi, yine ondan bahsetmedi.

Sultan Vahîdeddin'in garib bir mizacı vardı. Bir takım hususâtta ve ezcümle kabine tebeddülâtında bazan her şeyi söyler, bazan da her şeyi ketmederdi. Bazı kere dahi bir işin evveliyâtı yerine neticesini söyleyip iki üçü bir yere getirilmedikçe işin mahiyeti anlaşılmazdı.

Ertesi gün Saraya gittiğimde Harbiye nâzır-ı sâbıkı Yâver-i ekrem İzzet Paşa'nın kabine teşkiline memur edilmiş olduğunu haber aldım ki evveliyâtına hiç vâkıf değilim.

Şîzzet Paşa bir iki gün içinde kabinesini teşkil ve Şeyh ul-islâm-ı sâbık Hayri Efendi ile Maliye nâzırı Cavid ve meb'usandan Fethi Bey'leri kabineye idhal eyledi.

Bu defa Zât-ı şâhânenin lisanına selâset gelip münasib bir Şeyh ul-islâm bulamadığını ve o sabah Fetvâ emin-i sâbıkı Haydar Efendi ile Adliye müsteşar-ı esbakı sudûrdan Şükrü Efendi'yi (Yakovalı Ali Efendi zâde) celb ile meşhatı teklif eylediği halde biri elleri titreyerek, biri de ağlayarak kabul etmediklerini söyledi. Ben de "*Madem ki Hayri Efendi Adliye nezâreti ile kabineye alınacaktır. Onu meşhate tayin buyursanız Adliye'ye diğerini bulmak kolay olur,*" dedim. Cevab olarak "*Hayri Efendi ile aramızda vaktiyle bir macerâ oldu; ben sevmediğim adamı karşımda görmek istemem ama Adliye nezâretine nasıl getiriyorsunuz dersiniz, Adliye nâzırı benim vekilim değil Sadr-ı âzam paşanın vekilidir; ona karışmam,*" dedi. Her halde bu manasız bir sözdü.

Haydar Efendi, Zât-ı şâhânenin Refik Bey'i hânesine gönderip meşhatı teklif ettiği halde itizar eylediğini ve kendisi Çerkeş Şeyhi zâde Nakib ül-eşraf Ahmed Muhtar Bey'i tavsiye ettiğini ve "*Hem Zât-ı şâhâne böyle bir zamanda benim gibi adamları toplamakla ne faide olur. Paris sefir-i esbakı Münir Paşa'yı sadarete getirsin,*" demiş olduğunu bilâhara bana söylemişse de bu teklif işbu tebeddül sırasında mı, yoksa Tevfik Paşa'nın kabine teşkil ettiği esnada mı vâki olmuştur anlayamadım. Haydar Efendi, Tevfik Paşa kabinesinin ilk teşekkülünde Adliye nezâretine tayin kılınmış olmasına nazaran bu teklifin de o sırada vuku bulması daha muhtemeldir.

Nihayet meşhata Musa Kâzım Efendi'nin tavsiye etmiş olduğu Dâr ül-hikmet il-islâmiye reisi Kâmil Efendi'nin tayini tekarrür ettiği halde Şîzzet Paşa Sâraya gelip buna muttali olunca "*Ben kendisini Yemenden tanırım; onunla bulunmak istemem,*" demesiyle o gün Sadaret alayının icrası teahhür ile ertesi güne ta'lik kılınmıştır.

İzzet Paşa, Hayri Efendi ile ba'd el-müzakere Mahkeme-i temyiz Şer'îye dairesi reisi sudûrdan Dağıstanlı Ömer Hulûsi Efendi'nin tayinini arz edip Zât-ı şâhâne de kabul eylemesiyle pazartesi günü Sadaret alayı icrâ ve bermu'tad Arz odası'nda hatt-ı hümayun kıraat olundu. Alay esnasında sokaklarda pek

ziyade izdiham mevcut ve halkın çehresinde âsâr-ı memnûniyet meşhûd idi.

Hatt-ı hümayunu tahrir ile Sadr-ı âzama tevdi kılınmak üzere kırmızı atlas kese derûnunda Zât-ı şâhâneye takdim eylerken Hey'et-i cedîde-i vükelânın muvaffakiyetini temenni edince "*Maatteessüf bu kabinenin ömrü pek az olacaktır ; sulhu da yapamayacaktır*," demiş olması Pâdişahın bir fikr-i muzmir ve mukarrerî bulunduğuna delâlet ediyordu.

İzzet Paşanın sadareti ve Mondros mütarekesi

Ş İzzet Paşa 7 Muharrem 1337 ve 14 Teşrin-i evvel 1334 tarihinde Harbiye nezâreti inzimamıyla ve uhdesine rütbe-i müşîrî tevcihi ile makam-ı sadarete nasbolundu. Yeni kabinede Adliye nezâretine Şeyh ul-islam-ı esbak Hayrî Efendi, Şûray-ı devlet riyasetine âyandan Reşid Âkif Paşa, Dahiliye nezâretine meb'usandan Fethi Bey, Maliye nezâretine Cavid Bey, Evkaf nezâretine âyandan Abdurrahman Şeref Efendi, Bahriye nezâretine Erkân-ı harbiye-i bahriye reisi Rauf Bey, Maarif nezâretine nâzır-ı esbak Said Bey, Nâfia nezâretine Erkân-ı harbiye mirivalarından Ziya Paşa, İlaşe nezâretine Doktor Celâl Muhtar Bey tayin kılındı. Hariciye nezâretine bidayeten vekâlet suretiyle süferây-ı sâbıkadan Nâbi Bey tayin edidiği halde nezâret teklif olunan Rifat ve Hüseyin Hilmi Paşa'ların adem-i kabullerine mebnî iki üç gün sonra Nâbi Bey'in asalet-i memuriyeti icrâ kılınmıştır.

Ş İzzet Paşa kabinesinin ilk işi düvel-i muhasama ile mütareke akdine teşebbüs oldu. Hal-i esarete bulunup Devlet-i aliyyeye karşı hayırhâhlık gösteren Ceneral T a v s e n d delâleti ile İngiltere Bahr-i sefid donanması kumandanı Vis Amiral C a l t h o r p e'un muvafakatini istihsal ederek mütareke müzakerâtına ibtidar kılındı. Zât-ı şâhâne birinci Murahhaslığa D a m a d F e r i d Paşa'nın tayini arzusunu izhar etmesi üzerine Sadr-ı âzam İzzet Paşa "*Bu adam mecnundur ; bu misillü vezâif-i mühimme kendisine nasıl tevdi olunabilir?*" diye adem-i muvafakat göstermek istemişse de Hünkâr "*Biz onu idare ederiz*," diye fikrinde ısrar ve yarın sabah T evf i k Paşa ile görüşerek kendisine talimat vermesini ihtar eylemesiyle daha ziyade ileri gitmeye

cesaret edemeyip Ferid Paşa ile Âyan dairesinde görüştükte “*Devletin temamiyet-i mülkiyesi üzerine mütareke akdini kabul ettiremezsem hemen bir sefine-i harbiye isteyip doğruca Londraya azimet ve İngiltere kralı ile mülakat ederek ve “ben senin babanın kadim dostu idim ; arzularımın kabulünü senden beklerim,, diyerek teklifatımızı kabul ettiririm,,* deyince bu akılda bir adamın murahhas olarak gönderilmesindeki mahaziri teemmül ile İzzet Paşa'nın aklı başından gider ve keyfiyeti hemen vükelâya açınca hepsi birden şahlanıp Ferid Paşa'nın izamına şiddetle itiraz ile beni yahut Başmâbeynciyi celb ederek keyfiyetin taraf-ı şâhâneye iblâğına karar verirler. O sırada Ferid Paşa da İzzet Paşa ile karara ittilâ hasıl etmek için Bab-ı âliye gelip teneffüs odasında intizar eyler.

24 Teşrin-i evvel 1335 Perşenbe günü Sarayda odamda oturmakta iken İzzet Paşa beni telefona çağırarak “*Mühim bir mesele için şimdi ya Zât-ı âlinizin yahut Başmâbeyncinin Bab-ı âliye ilzâmını taraf-ı şâhânedan rica ederim,,* dedi. Nezd-i hümayuna gidip keyfiyeti arz ettim. O gün şiddetle nezleyle tutulmuş olduğumdan Hünkâr “*Görüyorum ki rahatsızsınız ; fakat Başmâbeynciyi gönderirsem ağzından söz kaçırır ; gayret edip siz gidiniz,,* dedi. Otomobile binip Bab-ı âliye gittiğimde Arz odasının haricinde intizar etmekte olan Nâfia nâzırı Ziya Paşa beni alıp meclise idhal etti. Meclis hâl-i in'ikadda idi. Şeyh ul-islâmın yanında irâe eyledikleri sandalyaya oturdukta Sadr-ı âzam Mâbeyn-i hümayuna azimetimde taraf-ı şâhânedan mütareke müzakeresine Damad Ferid Paşa'nın memur edilmesi irade buyrulmuşsa da rûfeka ile müzakeresi neticesinde mes'ul olan kuvve-i icrâiyeye ait bir mesele-i mühimmede kuvve-i teşriyeden bulunan gayr-i mes'ul bir zâtın teşriki câiz olamayacağından Ferid Paşa'nın izamından sarf-ı nazar buyrulmasını hâkipay-ı şâhânedan istirhama mütefikan karar verdiklerini ve taraf-ı Devlet-i aliyyeden birinci murahhas olmak üzere Bahriye nâzır-ı sâbıkı Rauf Bey'in memuriyetini müzakere eylemekte oldukları gibi Hariciye müsteşarı Reşad Hikmet Bey'in de murahhas olarak birlikte izamını tensib ettiklerini beyan eyledi. Cavid ve Rauf Bey'ler de müşarünleyhin ifadâtını te'yid ve tavzih ettiler. Ben de ifadât-ı vâkıayı hâkipây-ı şâhâneye arz ile telâkki edeceğim

irade-i seniyyeyi yine gelip tebliğ eyliyeceğimi bilbeyan Meclis salonundan çıktım.

Sadr-ı âzam Paşa arkamdan gelerek beni Sadaret odasına götürüp Zât-ı şevket-simât-ı Hazret-i Pâdişahiye ve Hânedan-ı Osmaniyye karşı mevrûs-ı ecdad olan hissiyât-ı sadakatkârânesinden bahisle vazifesinde muvaffakiyeti, taraf-ı şâhânenen hakkında iblâğ buyurulacak emniyet ve itimada mütevakkıf olup bu emniyete mazhar olamaz ise bir işaretle çekilmeye hazır olduğunu ve her halde Ferid Paşa'nın îzamından sarf-ı nazar buyurulması istirhamında bulunduğunun hâkîpây-ı hümâyuna arzını daha bazı ifadât terdîfi ile rica eyledi. Saraya avdetimde Ferid Paşa da Bab-ı âlide intizardan bîzar olarak o sırada Mâbeyne gelip huzûra çıkmış olduğundan vürûdumu ihbar edince Hünkâr koridora gelerek Bab-ı âliye sebeb-i davetimi sual etti. Ben de cereyan-ı keyfiyeti tafsilen hikâye eyledim. Bunun nâzikâne bir istifa demek olduğunu söyleyince *"Evet efendim istifa demek,"* dedim. Onun üzerine *"Siz burada biraz bekleyiniz,"* deyip odaya avdet etti. Bir müddet sonra odada yalnız bulunduğu halde beni çağırıp *"Ferid Paşanın îzamını isteyişim maslahata bir fâide olur mülâhazasıyla idi; yoksa işi bozmak maksadına değil. Madem ki bu derece îzam olunuyor, ben de onun gönderilmesinden sarf-ı nazar ederek kendisini tatlılıkla savdım. Ancak gönderilecek murahhaslara verilecek talimâta şu mütaleâtının dercini kat'ıyyen arzu ederim,"* dedi ve fıkârât-ı âtiyeyi bizzat dikte etti.

"1. Hilâfet-i celile ve Saltanat-ı seniyye ve Hânedan-ı Osmanî hukukunun temâmî-i mahfûziyetinin temini.

2. Bazı eyalâta verilecek muhtariyet-i idarenin şekil ve mahiyeti temin olunarak muhtariyetin yalnız idarî olup siyasî olmaması, şayet hiç bir çare ve imkân bulunamayıp ta siyasî olacak ise istiklâliyet daha ehven olacağı ve eğer siyasî muhtariyeti kabul edecek olursak âlem-i islâma ihanet etmiş olacağımız fikiran deyim.,,

Akşamdan sonra Bab-ı âliye giderek Ferid Paşa'nın îzamından sarf-ı nazar buyurulduğunu Sadr-ı âzam Paşaya ifade ve beyanât-ı hümâyunu dikte ettim. Müşarünileyh zâten kendisinin de esas maksadı Saltanat-ı seniyye ve Hânedan-ı Osmanî hukukunun muhafazası olduğundan buna bilhassa çalışmakta

bulunduğunu, fakat mütareke müzakeresinde esasât-ı sulhiyeye girişilmiyeceğinden o cihetin müzakerât-ı sulhiyede nazar-ı itibara alınacağını ifade etti.

Bu sırada Sadaret odasına gelen Hariciye nâzırı Nâbi Bey, mütareke için Bahriye nâzırı Rauf ve Hariciye müsteşarı Reşad Hikmet ve Erkân-ı harbiye ümerasından Sadullah Bey'lerin (Seyr-i sefâin müdür-i umumîsi ve meb'us) murahas tayinleri hakkında Meclis-i vükelâca tanzim olunan mazbatayı getirip murahaslar o gece hareket edeceklerinden mezkûr mazbatayı derhal hâkipây-i şâhâneye takdim ve irade-i seniyyesini tahsil ile iade eylemekliğini rica etti. Nâbi Bey, Sadr-ı âzama hitaben "*Hey'etin vazife-i kitabetini ifaya memur ettikleri [mahdumum] Âli Bey'e hazırlanmak üzere haber gönderildi mi?*", diye sual etti. Sadr-ı âzam Paşa da mazbatayı tasdik-i âliye iktiran ettikten sonra Bab-ı âliye getirmek üzere yanına terfik edeceği yâveri Muzaffer Bey'le beraber Âli Bey'in hemen izamını bana tebliğ etti. Yâver ile birlikte Saraya geldiğimizde vakit geç olup Zât-ı şâhâne Hareme avdet eylemiş olduğundan musahib vasıtasıyla mazbatayı takdim eyledim. Taraf-ı hümayundan imzâ buyurulan mazbatayı mumailayh Muzaffer Bey'e teslim ettikten sonra birlikte hâneme gidip Âli Bey'i ihzar ederek ona terfikan Bab-ı âliye gönderdim.

Hey'et-i murahasâ nısf ül-leylden sonra Mondros (Moudros)'a azimet eyledi.

§ 31 Teşrin-i evvel 1334 sabahı ¹ Zât-ı şâhâne beni nezdine çağırıp mütareke müzakeresine memur hey'et tarafından vürûd etmiş olan ikinci telgrafnâmenin o gün gönderileceği Sadr-ı âzam Paşa tarafından bildirildiği halde o vakte kadar adem-i vürûdundan müteessir olarak "*Sadr-ı âzam Paşa hazretleri bizi bu kadar ihmal etmeseler iyi olur; makamın, mevkiin, şahsiyetin ehemmiyetini Tal'at Paşa biraz geç ise de daha iyi anlamıştı.*", dedikten sonra "*Hariciye nâzırına telefonla sor ki kırk sekiz saattir intizar ettiğim halde telgrafnâmenin gönderilmemesi ne gibi esbab-ı mücbireden neş'et etmiştir.*", dedi. Nâbi Bey'i telefon başına çağırarak keyfiyeti sual eyle-

¹ Tarih-i vuku'ları derc edilen mevâde günü gününe derc edilen mevâddır.

dim. Telgrafnâmenin şimdiye kadar adem-i takdimi şifrenin halli kabil olamayıp yeniden muhabere icrâsı icab etmesinden münbais olduğunu bildirmesi ile keyfiyeti arz ettim. Bilâhara telgrafnâme de vürûd ederek takdim kılındı.

Mütareke müzâkerâtı dört gün içinde intac olunarak mu-rahhaslar İstanbula avdet eylediler. 10 Teşrin-i sâni 1334 Cuma günü selamlık resminden sonra arz-ı ta'zimât için Saraya geldikleri halde Zât-ı şâhânenin Hareme gidip soyunmuş olduğu bilvasita beyan olunarak huzûra kabul edilmediler. O gün Baş-mâbeyncinin odasında esnây-ı mülâkatta Rauf Bey, Almanlarla vâki olan müzakerede Goben zırhlısının Devlet-i aliyyeye terk ettirildiğini bildirmiştir.

Ş Tevfik Paşa kabinesinin teşekkülünden sarf-ı nazar edilmesinin ve İzzet Paşa'nın kabine teşkiline memur olmasının esbab-ı hakikiyesini anlayamamıştım. Mütarekenin akdini müteakip İzzet Paşa bir gün telefon ederek Harbiye nezâretinde vürûduma muntazır bulunduğunu bildirmesi ile Zât-ı şâhâneden istizan eylediğimde *"Ferid Paşa Meclis-i âyanda ağzından bir söz kaçırmıştır, onun için olacak ; gidin bakalım anlayın,,* dedi. Otomobil ile Daire-i harbiyeye giderek Nezâret odasında kendisi ile mülâki oldum. Müşarünileyh *"Bidayet-i Mesrutiyette Said Paşa ile Kâmil Paşa arasındaki münakaşât bize Meşrutiyetin zevkini tattırmamıştır. Şimdi de onların yerine biz kaim olduk,,* diyerek ve Tevfik Paşa'nın bir muhbir ile mülâkatını hâki olan gazete nushasını irâe ederek *"Müşarünileyh kabine teşkiline teşebbüs ettiği strada bana da Harbiye nezâretini teklif etmişti. Ben ahvâlin ehemmiyetini nazar-ı mülâhaza-ya alarak derhal teklifi kabul ettiğim halde başka kabul eden olmadığı cihetle kabine teşekkül edemediğinden kabine teşekkülüne benim mâni olmuş olduğum yolundaki ifadât muvafık-ı nefis ül-emir değildir. Mütarekenin akdi üzerine İstanbulda bulunan Rumlar arasında bir taşkınlık vuku bulacağını haber alarak ihtiyaten bazı mahallere top koydurmuş olduğum da Ferid Paşa tarafından vesîle-i hücum ittihaz edilerek Meclis-i âyanda aleyhimde bir takım sözler sarf edilmiş olduğundan ve hal-i hâzırın bu gibi şeylere tahammülü olmadığından,,* bahisle taraf-ı şâhâneden kendilerine haber gönderilmesini rica etti. Saraya avdetimde

keyfiyeti Zât-ı şâhâneye arz ettikte Tevfik Paşanın konağına azimetre mücerred malûmat olmak üzere cereyan-ı hâli kendilerine ifade ve gazete nushasını da irâe etmekliğini irâde eylediler. Ben de gidip müşarünileyhe mülâki oldum. Kendisi hiç bir gazete muhbiri ile görüşmediğini ve bir iki gün evvel bir muhbir gelerek mülâkat etmek istemiş ise de kabul etmeyip evde bulunan bir çocuk vasıtasıyla beyan-ı mazeret eylediğini ve muhbirin kendiliğinden öyle bir yazı yazmış olacağını beyan eyledi. Ba'dehu kabinenin teşekkülü maddesine nakl-i kelâm ile *“Ben kabinemi teşkil etmiştim ; yalnız sâbık kabine de bulunanlardan kimseyi kabineye almak istemiyordum .”* sözlerini de ilâve etti. Saraya avdetle Zât-ı şâhâneye arz-ı malûmat eyledikten sonra Sadr-ı âzama tebliğ-i keyfiyet ettim. Ben Tevfik Paşa'nın konağında iken Ferid Paşa'ya ne haber gönderildiğini tahkik edemedim.

İzzet Paşa'nın istifası

Ş Mütarekeyi müteakip Tal'at ve Enver ve Cemal Paşa'ların bir gece Enver Paşa'nın yalısından Karadeniz tariki ile gizlice İstanbul'dan teba'üd etmiş oldukları işitilmişti. Bu hareket kabinenin ve bâhusus kabine de bulunan İttihad'a mensup nüzzârın mevkillerini sarstı ve muhaliflerin ve muhalif gazetele- rin kabine aleyhinde lisan-ı tecavüzü uzatmalarını mûcib oldu. Bilmem bunun üzerine mi, yoksa Damad Ferid Paşa'nın ilkaâtı neticesinde mi Zât-ı şâhâne Evkaf nâzırı Abdurrahman Şeref Efendi'yi Teşrin-i sâninin altıncı salı günü Sadr-ı âzam İzzet Paşa'nın konağına göndererek kabine âzasından bazıları aleyhinde efkâr-ı umumiyede mevcut olan galeyandan ve kabine gayr-i mütécanis olmasıyla efkârı tatmin etmemekte ve İttihad kabinesinin şekl-i diğeri olarak telâkki edilmekte bulunduğundan bahisle bazı ta'dilât icrası muvafık olacağını tebliğ ettirmiş, Abdurrahman Şeref Efendi istidlâl-i zâtisi olmak üzere maksad-ı âlinin Hayri Efendi ile Cavid ve Fethi Bey'lere ma'tuf bulunduğunu bildirmiştir. O sırada enflüenzadan muztarib olan İzzet Paşa, Hayri Efendi ile Cavid Bey zâten istifa etmekte oldukları cihetle yerlerine bir iki güne kadar münâsiplerini bularak arz edeceğini ve fakat Fethi Bey Mecliste bir fırka reisi olmasıyla onun tebdili münâ-

sip olmayacağını beyan edip Abdurrahman Efendi keyfiyeti Zât-ı şâhâneye arz ile avdetinde cevab-ı muvafakat getirmişse de perşembe günü Ahmed Rıza Bey gelerek hükm-i irade-i seniyyeyi tekrar ve Fethi Bey'in bir dakika bile kabinede bekası câiz olamayacağını söyleyince İzzet Paşa kendisine dürüstâne mukabele ve cumartesi günü çıkınca gayretle Saraya gelerek netice-i keyfiyeti Zât-ı şâhâneye arz edeceğini ifade eylemiştir. Fakat Hünkâr buna kanaat etmeyip gece geç vakit tekrar Ahmed Rıza Beyi izam ile hemen kabinenin tasfiyesi için ısrar etmiştir. İzzet Paşa Ahmed Rıza Bey'in mütehakkimâne tebligatından müteessir olarak cuma günü öğleden sonra arkadaşlarını toplayıp müttefikan istifaya karar vermişlerdir.

O gün selâmlık resminden Saraya avdetimizde İngiltere ve Fransız zâbitânından bazılarının İstanbul'a vürûdlarına dair makam-ı sadaretten gelen tezkireyi takdim için huzûra çıktığımda Zât-ı şâhâne "*Bahriye nâzırı Rauf Bey bu gün câmide kendisini kabulümde sadaretten bir tezkire gönderileceğini beyan etmişti. Gönderilecek tezkire bu mudur? Tahkik edin ve ben şimdi Ahmed Rıza Bey'i kabul edeceğimden alacağınız cevabı o yanımda iken gelip bana bildirin.*" dedi. Telefonla sadaret yâveri Muzaffer Bey'den istizahta bulundum. Gönderilecek tezkirenin başka olduğu ve henüz yazılmakta bulunduğundan hitamında derhal takdim kılınacağı cevabını alarak Zât-ı şâhâneye arz ettim. Tezkirenin gönderilip gönderilmediğine dair tekrar sual-i âli vâki olmasıyle yine telefonla Sadaret konağından istifsa eyledim. Telefon başına Maliye nâzırı Cavid Bey gelerek "*Mesele hallolundu, merak buyurmasınlar; Sadr-ı âzam Paşa rahatsız olduğundan Nâbi Bey tezkireyi alıp Saraya götürdü,*" dedi.

Nâbi Bey bilfiil Hariciye nezâretinde bulunduğu hâlde Saray ile Bab-ı âli arasındaki muhaberâtın vasıta-i icrâiyesi hakkında en basit malûmattan bile bihaber olarak Hazine-i hassa müdür-i umumîsi Refik Bey'in odasına gidip tezkireyi onun vasıtasıyla takdim etmiş. Cavid Bey'in cevabını arz için yazı odasında huzûra çıktığımda Zât-ı şâhâne "*Tezkire şimdi geldi,*" dedi ve açıp okuyarak "*زاد في الطيور نعمة أخرى*" sözünü ilâve eyledi. Ahmed Rıza Bey'le görüştüktan sonra beni göreceklerinden bahisle orada intizar eylememi emrederek diğer

odaya gittim. Meğer o kadar tehalük ile intizar olunan tezkire kabinenin istifanâmesi imiş.

Bir müddet sonra Zât ı şâhâne tekrar yazı odasına gelerek cereyan-ı hâlden ve kabinenin istifasından bahisle beraber, istifanâmenin nihayetinde teklif-i vâkiin Kanun-ı esasîye mugayir bir hareket olmak üzere tavsif olunmasına gayet münfail olduğunu ihsas etti ve hemen yerinden kalkıp yazı masasının üzerinde bulunan Kanun-ı esasîyi alarak hukuk-ı şâhâneye dair olan yedinci maddeyi bana okuttu ve “*Ben ne çocuğum, ne de okuduğumu anlayamayacak kadar bunağım; işte Kanun-ı esasî bana bu hakkı veriyor; ben hakkımı istimal etmeyip memleketin ahvâlini nazar-ı dikkate alarak halisâne bir ihtarda bulunmuştum,*” dedi. Ben de madde-i mezkûrede vükelânın azil ve tebdiline dair olan fıkrada münderiç “*usûlen,*” tabiri üzerine nazar-ı dikkatini celb için tecahül tariki ile “*Acaba bu tabirden maksad-ı kanunî nedir?*” dedim. Bunun üzerine Hariciye nâzırına tebliğ için âtîde münderic beyanâtı aynen takrir etti:

“*Müstevfâ kabinenin istifanâmesini teessüfle aldım; kabine âzası hakkında ferden ferdâ emniyet ve itimadım vardır. Ben Kanun-ı esasinin bahşeylediği hakkı istimal etmeyip maksadım hayrhâhâne bir ihtar ve nasihattan ibaretti. Bu ihtarâtımın Kanun-ı esasî ahkâmına mugayir bir hareket gibi add u telâkki olunmasına teessüf ederim. Buna binâen kabinenin istifasını kabule mecbur oldum. Bilcümle isnadât-ı gayr-i muhikka redd u iade olunduğu gibi bu isnadâtı da aynen iade ederim,*” dedi. Esnây-ı mükâlemede “*Tal’at Paşa bulunduğu muhit içinde müstesna bir şahsiyetti,*” sözünü de ilâve etti.

Odama avdetimde Nâ bi Bey’i davet ederek beyanât-ı hümayunu aynen tebliğ eyledim. Eser-i telâş gösterip eksik ziyade bir şey söylememek için not almasına müsaade eylememi rica etmesiyle beyanât-ı mezkûreyi tekrar eyledim.

§ Gerek tarihe ircâ-ı nazar olununca, gerek zamanımızda geçen vukuât pîş-i nazara alınunca görülür ki bizde pâdişahlar sadr-ı âzam ve kumandan tebdili gibi hususâtı daima en nâzik ve en buhranlı zamanlarda icra ederler ve bu yüzden gerek devlete ve gerek kendilerine gelecek zararı düşünmezler. Viyana bozgunluğundan sonra mehmâemken cebr-i mâfâta

vakit bırakmadan Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın katlinden tutun da 1294'deki Rusya muharebesi arifesinde Midhat Paşa'nın azil ve teb'idine ve muharebe içinde Serdar-ı ekrem Abdülkerim Paşa'nın tebdiline kadar olan bütün bu vukuât bu hakikatı ispat eder. İzzet Paşa kabinesinin mütareke akdi akabinde ve en buhranlı bir zamanda tebdili de o kabildendir. Çünkü mütarekeyi akdeden İngiliz amirali kendisine karşı taahhüdâtta bulunduğu adamın yerinde başkalarını ve bâhusus Hariciye nezaretinde Reşid Paşa gibi zayıf bir adamı görünce mütarekenin şerâit-i tatbikiyesini ağırlaştırdıkça ağırlaştırmıştır.

*
* *
*

İzzet Paşa kabinesinin istifanâmesi suretidir :

Evkaf-ı hümayun nâzırı Abdurrahman Şeref Bey vasıtasıyla tebelluğ eylediğim irade-i seniyye-i hazret-i mülûkâneleri icabâtını teemmül etmekte iken Meclis-i âyan reisi Ahmed Rıza Bey kulları evvelki irade-i hümayunlarının hem tesf-i infazı, hem teşmîl-i ahkâmı tarzında beyanât-ı kat'iyede bulundu. Tal'at Paşa kabinesinin istifasını müteakip kabine teşkiline memur olan Tevfik Paşa kullarının bir hafta zarfında kabinesini teşkil edememesi üzerine emniyet-i hümayunları çâkerlerine teveccüh etmiş ve hasım ordular pâyitaht yakınlarında, düşman tarafından işgal edilmemiş olan bakiye-i memalik te istila tehlikesinde iken itimad-ı mülûkânelerine igtiraren idare-i umûr-ı devleti deruhde eyleyen hey'etimiz bir taraftan binnisbe muvafık şerâitle mütareke akdederek a'dâyı durdurmuş, diğer taraftan dahilde şimdiye kadar temin-i emn u âsâyişe muvaffak olmuştu. Nifak ve tefrika tohumlarını izâle ederek ve fırka ihtilâfâtının tahaddüsüne meydan vermiyerek umum efrad-ı milleti yalnız menfaat-i vataniye dairesinde etrafında toplamaya ve Meşrutiyetin kâffe-i esasâtına sadık kalmaya azmetmiş olan kabinemiz hakkında emniyet-i hümayunlarının şâibedar olduğu Ahmed Rıza Bey'in beyanât-ı vâkıasından istidlâl edilmiştir.

Zât-ı hümayunları ile Hey'et-i hükümet arasında hâdis olmuş hiçbir ihtilâf-ı esasî mevcut değilken kabine reisine teveccüh eden mes'uliyetin bir takım kuyûd ve şürût ile tahdid

Sadr-ı âzam Hakkı Paşa

Sadr-ı âzam Sait Halim Paşa

ve takyîdini riayet-i ahkâmına kasem etmiş olduğumuz Kanun-ı esası ile kabil-i telif görmemekteyiz. Kabinemizin esnây-ı teşekkülünde gerek taraf-ı hümâyunlarından telâkkî ettiğimiz irâdât, gerek efkâr-ı umumiye-i memlekette hiss-i intikam uyandırmamak ve her kim olursa olsun kanun ahkâmının tatbikinden inhiraf etmemek merkezinde idi. Yine bu şerâit daire-sinde ve sa'y yettiği derecede devlet ve vatana hizmette devam eylemek azminde sâbit iken berveçh-i ma'ruz insilâb-ı emniyet-i hümâyunları zehabı üzerine rufekay-ı çâkerânemin ittîfak-ı ârâsı ile istifamızı hâkipay-ı hümâyunlarına takdime karar verdik.

İstirham-ı âcizânemizin lütfen kabul buyurulması temenniyâtını vatanımızın refah ve selâmeti, devlet ve milletimizin terakki ve teâlisi ve zât-ı hümâyunlarının tevafür-i ömrü şevketleri tazarruâtına terdiften arz eyleriz.

* *

§ Bu istifanâme Cavid Bey tarafından tesvîd ve Şûray-ı devlet reisi Reşid Âkif Paşa tarafından tebyîz olunmuştur.

Zât-ı şâhâne vak'adan müteessir ve vücutca muztarip olarak ertesi gün Mâbeyn dairesine çıkmadı. Beni Harem dairesinde Kırmızı salonda kabul ederek kabinenin istifasının suret-i telâkkîsi hakkındaki tebligatın Hariciye nâzırı üzerinde ne tesir yaptığını sordu. Ben de tebligat-ı vâkıadan müteessir ve mütelâşî görüldüğünü beyan ettim. Hünkâr pek müteheyyiç bir halde bulunduğundan *"Onların yaptıkları muameleye karşı bu iyi darbe oldu. İkinci darbeyi hem de daha şedîd olmak üzere bugün indirdim. Beni Kanun-ı esasîyi ihlâl ile itham etmek istiyorlar. Kanun-ı esasînin tefsîr-i ahkâmı Meclis-i âyana ait olduğundan bugün hey'eti toplayıp madde-i mezkûrenin tefsîr ettirilmesini Ahmed Rıza Bey emretti. Zaten böyle bir ihtimale karşı tebligatımı âyandan olan Abdurrahman Şeref ve Ahmed Rıza Bey'ler vasıtasıyla icra etmiştim. Onlar âyandan iki şahid makamında bulunacaklardır.,* dedikten sonra kendilerine Kanun-ı esasî ahkâmını ihlâl etmek ve bu suretle yeminlerinde hânis olmak gibi bir isnad-ı gayr-i muhikte bulunmalarından hasıl olan teessürlerini tekrar ve hükm-i kanunu hiçbir veçhile ihlâl değil, kanunun bahşettiği bir hakkı bile istimâl etmedik-

lerini ve memlekette hasıl olan cereyanlar hakkında hergün imzâlı ve imzâsız yüzlerce kâğıt almakta olduklarını (Sizin vasitanızla değil!) ve kendileri devletin ve hânedanın hukukunu muhafazaya mecbur olduklarından bu cereyanlara karşı lâkayd kalamayacaklarını ve her ne kadar kendisi mes'ul mevkide olmayıp vükelâ mes'ul iseler de maazallah devlet inkıraza doğru giderse İzzet Paşa velev ki en şedîd mes'ûliyetle dûçar olsa devlet ve memleket için ne faidesi olabileceğini uzun uzadıya izah ve arkadaşlarından bazılarını istifaya davet etmek kendisince müşkil görünüyorsa bizzat istifa ettiği halde yeni kabinenin teşkiline yine kendisini memur edeceğini suret-i kat'iyede temin etmiş iken isga eylemediğini ityandan sonra *"Ben devlet ve memleketime bir hizmet ümidinde bulunmasaydım Çengelköyünde rahat rahat otururken bu bâr-ı azîmi kabul etmezdim. Bu yaştan sonra mezarıma pâdişah diye yazdırmak hevesinde değilim,"* dedi ve yine bu sırada *"Vallahi Tal'at Paşa'ya acıyorum,"* sözünü ilâve etti.

Ertesi günkü gazetelerden bazıları bu hâdiseyi bir darbe-i hükümet suretinde telâkki eylemeleri ile Zât-ı şâhâne ma'ruzât için beni kabulünde teessürât-ı sâbıkasını heyecanla tekrar eyledi ve rahatsızlıkları devam ettiğinden perşembe gününe kadar Mâbeyn dairesine çıkmadı. Hattâ T evfik Paşa'nın taht-ı ri-yasetinde teşekkül eden yeni kabineyi de hilâf-ı mu'tad olarak Harem dairesinde kabul etti.

Tevfik Paşa'nın sadareti

Makam-ı sadaret Sadr-ı esbak T evfik Paşa'ya ihale olunarak müşarünileyh 7 Safer 1337 tarihinde kabinesini teşkil etti. Bu defa da Şeyh ul-islâm bulmakta müşkilât çekildi. T evfik Paşa meşhata sâbık Mısır kadısı Yahya Reşid Efendi'yi sevk eylediği halde iki sene evvel vefat etmiş olduğu anlaşılmaya ve Refik Bey'in delâletiyle Saraya davet olunan sudûrdan ve Encümen-i teftiş ve muayene âzây-ı sâbıkasından Esad Efendi'nin de ateh getirmiş olduğu görülmesine mebnî Dar ül-hikmet-i islâmiye âzasından Haydarî zâde İbrahim Efendi, Refik Bey'in sevk-i ile makam-ı meşhate getirildi. Müşarünileyh henüz meşhata ihraz edecek dereceye irtika etmemiş olduğu gibi esasen fukahâdan da değil ise de kadim bir

hânedan-ı ilme mensub olup edebiyat-ı şarkiyeye ve İslâm tarihine vâkıf ve cerbeze-i lisana malik idi.

Tevfik Paşa kabinesinde Şûray-ı devlet riyasetine Damad Şerif, Hariciye nezâretine Ticaret nâzır-ı sâbıkı Mustafa Reşid, Harbiye nezâretine Birinci ferik Abdullah, Bahriye nezâretine Birinci ferik Ali Rıza, Nâfia nezâretine Evkaf nâzır-ı sâbıkı Ziya Paşalar, Adliye nezâretine Fetvâ emin-i sâbıkı Haydar Efendi, Dahiliye nezâretine meb'usan-ı sâbıkadan Mustafa Ârif Bey, Maliye nezâretine Nâzır-ı esbak Abdurrahman Efendi, Ticaret ve Ziraat nezâretine Adliye müsteşar-ı esbakı Kostaki Vayani Efendi ve Evkaf nezâretine Van vali-i esbakı İzzet Bey, Maarif nezâretine meb'usan-ı sâbıkadan Rıza Tevfik Bey, İaşe nezâretine Maliye hey'et-i teftişiyesi reisi Raşid Bey tayin kılınmış ve Posta ve Telgraf nezâretine de nâzır-ı sâbık Oskan Efendi intihab olunduğu halde Avrupada bulunduğu cihetle kabulden istinkâf eylemiştir.

Ş İzzet Bey'in Dahiliye nezâretine tayin olunacağını gazetelerde görünce üç ay kadar valilikten başka umûr-ı idarede bulunmamış ve orada da hüsn-i sît kazanamamış olan bu adamın muamelât-ı dahiliyeye adem-i vukufundan dolayı böyle mühim bir zamanda Dahiliye nezâretine tayini muvafık olamayacağını sevk-i hamiyetle Zât-ı şâhâneye arz etti.

Hünkâr da Refik Bey marifetiyle Tevfik Paşa'ya haber gönderdi. Ertesi gün Sadr-ı âzamdan ne cevab aldığını Refik Bey'den sual ettiğimde yeni kabinede Harbiye nezâretine tayin kılınacak olan Abdullah Paşa komşusu olmak hasebiyle kabineye alınması için onun ısrar etmesi üzerine Evkaf nezâretine intihab edilmiş olduğunu haber verdi. İki üç gün sonra Lûtfü Bey'le beraber Dolmabahçe câmiinde Abdullah Paşa'ya tesadüfimde keyfiyeti kendisinden sorunca *"Ben İzzet Bey'i tanımam; kendisinin Kürdler beyninde itibarı pek ziyadedir, arkasında beş bin Kürd vardır; bunlardan istifade için kabineye alınması zarurîdir dediler. Ben de muvafakat ettim,"* dedi. Bilâhara Tevfik Paşa ile vâki olan mülâkatımızda *"Müşarünileyh İzzet Bey'in kabineye alınmasını rûfeka istemediklerinden ben de kendisini listeden çıkarmıştım. Bunu duyunca*

aşağıdaki odada iki defa bayılmış ve yanıma gelip ayaklarımın kapılarak "Bu adamlar benden ne istiyorlar?," diye bir çok ağlamış olduğundan ve Zât-ı şöhâne de haber yolladığından tek-rar almaya mecbur oldum,, demiştir.

Tevfik Paşa ikinci kabinesinde İzzet Bey'i Evkaf nezâretine ilâveten Dahiliye nezâreti vekâletine de tayin ettiğinden bundan bilistifade sık sık Saraya gelip huzûra çıkardı. Hünkâr da sakatlığından kinayeten kendisine "Felek Bey,, derdi. Bir gün Refik Bey'in odasına gelip pek ziyade karnı acıkmış olduğundan bahisle kiler-i hümayundan biraz kahvaltı çıkarılmasını rica, o da kilercilere emreder. Ertesi günkü gazetelerde "*Dahiliye nâzırı vekili İzzet Beyefendinin dün Saray-ı hümayuna azimet ve şeref-müsûle nâiliyetle pek çok iltifat-ı şâhâneye mazhar olduğu gibi kendisine kiler-i hümayundan suret-i mahsûsada taam ihzârı ile ikram olunduğu,,* görülmüştür ki bu da İzzet Bey'in ne ahlâkta bir adam olduğuna delâlet eder. Eniştesi ma'hud Kürd Mustafa Paşa'yı Divan-ı harb-i örfiye âza tayin ettirmesi dahi memlekete olan hidemât-ı bergüzîdesine bir nümûne teşkil eder!

Ş Yevm-i mezkûrda Tevfik Paşa beraberinde Haydarî zâde İbrahim Efendi olduğu halde Dolmabahçe sarayından istimbotta Sirkeciye azimet ve alayla Bab-ı âliye muvasalat eyledi. Arz odasında bermu'tad hatt-ı hümayun kıraat edildi. İstimbotta giderken İbrahim Efendi, "*İzzet Bey'in Evkaf nezâretine tayini iyi oldu* (Hemşerilik alâkasıyla),, demesi üzerine Tevfik Paşa da "*Evet! Afîf, mütakîm, sâdık zâttır,,* diye mukabele eyledi.

Gariptir ki Tevfik Paşa atla Bab-ı âliye gelen Sadr-ı âzamların sonu olduğu gibi araba ile alay icra kılınanların da sonuncusu olmuş; bundan sonrakiler otomobil ile suret-i hususiyede gelip sadaret alayı icra edilmemiştir. Devlet-i aliyyede son Sadr-ı âzam da kendisi olmuştur.

Ş Tevfik Paşa kabinesi en fena şerâit dahilinde mevki-i iktidara geldi. Bir taraftan İngiliz ve Fransız ve İtalyan donanmaları Boğazdan duhûl ile Dolmabahçe sarayı önünde sıra sıra dizilmiş, Fransız ordusu başkumandanı Ceneral Franşe Depere [=Franchet d'Espérey] Rum, Ermeni ve Musevî evbaş-

larının alkışları arasında ve dizginsiz beyaz bir at üzerinde eski Roma fâtihtlerini takliden etrafı selâmlıyarak alay ile Bey-oğlu caddesinden geçip Fransız sefarethânesine inmiş ve mü-tareke akdine rağmen hududlarımız tecavüze ma'ruz kalmıştı. Memleketi müdafaa ile mükellef olan kabine gayr-i mütecanis bir halita olup ecânibe karşı hiç bir mevcudiyet gösterememekte idi. Bu işlerle alâkadar olan Hâriciye nâzırı Reşid Paşa ise cidden zuafâdan olduğundan her işe İzzet Bey bur-nunu sokar ve ortada fırlıdak gibi dönerdi. Vükelâdan bir takımları da "akademik,, müzakerât ile meşgul olmakta idiler. Ecnebler yalnız şehri değil gözlerine kestirdikleri emâkin-i hususiyeyi de, sahiblerini kapı dışarı atarak, işgal ediyorlardı.

O esnada memleketi dûçar-ı ıztırar eden bir hâl-i elîm de maden kömürünün fikdanından dolayı vapurlar, şimendiferlerle ve tranvaylarla tünel seyr-i seferlerini tatil ederek işleri İstanbul cihetinde ve meskenleri karşı tarafta olanlar her gün yaya gidip gelmek mecburiyetinde bulunuyorlardı. Memlekette git-tikçe iştidat eden fırka ihtilâfı ise halkı birbirine düşürmekte ve bazı muhalif gazeteler "*Memlekette İttihadcılardan taş üzerinde tıuş, omuz üzerinde baş bırakmamalı,,* gibi neşriyat-ı tah-rikkârânede bulunmakta idiler.

Tevfik Paşa şahsan erbab-ı nâmus ve istikametten muh-terem bir zat idi; benim de şahsına karşı hürmetim vardı. hâlâ da bu hürmetimi muhafaza ederim. Kabinesi içinde de; sevdiğim zevât mevcut idi. Fakat hey'et-i mecmuası ahvalin ehemmiyet-i fevkalâdesi karşısında zebûn ve teha-cüm-i vukuâtı galebe edebilecek kudretten mahrûm idi. Öyle bir zamanda hissiyât-ı zâtiyeden tecerrüd ederek ve muhtelif cereyanlara kapılmıyarak yalnız memleketin menfaat-i hakikiyesini müdrik ve mevcudiyet ve vahdet-i milliyeyi muhafazaya sâf, azimkâr ve faal bir kabineye ihtiyaç vardı. Tevfik Paşa kabinesinin bu noksanını tebeddülât-ı mütevaliye ile cebre çalıştıkça ve intihabâtta isabet gösteremedikçe daha ziyade çıkmaz bir yola sapıyordu. Şu hale karşı ben de muttallf olduğum hususâtta mücerred sevk-i vicdan ile aklımın erdiği derecede serbestce arz-ı mutaleâtta çekinmiyordum. İşte âtiyen görüleceği üzere meşrebimin hilâfına olarak bazı ahvâlde gösterdiğim cür'etkârâne hareket bundan münbaisdir.

Ş T evfik Pa ş a kabinesinin teşekkülü ile beraber bazı gazeteler Meclis-i meb'usânın feshine dair makalât neşrine başladılar. Henüz Dolmabahçe sarayında bulunduğu sırada bir gün Zât-ı şâhâne neşriyat-ı vâkıadan bahs açıp ben de “*Meclisin feshi netâyic-i muzırra tevîd eder; çünkü ahvâl-i hâzırada intihabât-ı cedîde icrası müteazzir olduğundan memleket tûl-i müddet meclisiz ve murakabessiz kalır. İntihabât icrasına şürû edilecek olursa vilâyetlerimizin bir kısm-ı mühimmi elyeom taht-ı işgalde bulunması ile oralarca intihab icrası kabil olmaz. Bu vilâyetlerden meb'us celbedilmediği takdirde ise bizzat emr-i vâki ihdas ve vilâyât-ı mezbûrenin iftirakını zımnen tasdik eylemiş oluruz. Bir de elyeom Meclis-i meb'usanda vilâyât-ı mezkûre ahalisinden meb'uslar bulunduğundan bunlar vasıtasıyla o havali ile temas muhafaza eylemek ve şu suretle ahali-i mahalliye ile merkez-i saltanat arasında te'sis-i münasebet etmek mümkün olur. Şayet Meclis dağılır ve meb'uslar memleketlerine avdet ederse artık o vilâyetler ile hiç bir râbitamız kalmaz,, dedim. Hünkâr “Ben de bu fikirdeyim,, cevabını verdi.*

19 Teşrin-i sâni 1334 Perşembe günü Sadr-ı âzam, Meclis-i meb'usânda kabinesinin beyannâmesini kıraat ettirdikten ve itimad reyi aldıktan sonra Zât-ı şâhâneye arz-ı malûmat için Saraya gelmiş olduğundan Meclisin seddedilmesi mütaleasını bilmünasebe ona da serd eyledim. Müşarünileyh dahi ifadâtımı tasvib etti.

21 Kânun-ı evvel 1334 Cumartesi günü Saraya vürûdumda huzûra istenildim. Sadr-ı âzam Paşayı da huzûrda buldum. Zât-ı şâhâne keyfiyeti etrafı ile bana anlatmasını kendisine emredip müşarünileyhe o gün Meclis-i meb'usânda vâki olan istîzah neticesinde kabineye adem-i itimad reyi îtasına karar verilmiş olduğunu bizzat Âyan ve Meb'usan reisleri ifade eylediklerini ve izahat îtasından imtina etmiş olmamak için hey'etce Meclise gidilip izahat-ı lâzime verildikten sonra Kanun-ı esasînin yedinci maddesi mucibince meclisin feshi için müsaade-i seniyye istihsaline karar verdiklerini söyledi. Zât-ı şâhâne yazı takımının üzerinde bulunan Kanun-ı esasî nushasını alarak madde-i mezkûreyi okumaklığını emretti. “*Meclisin ind el-iktiza feshi* „ tabirini okuduktan sonra esbab-ı zarûriye-i siyasiyeye binâen

bu hakkı kanunîye istinaden Meclisin feshine Sadr-ı âzam Paşa ile aralarında muvafakat hasıl olduğundan bahisle “*esbab-ı zarûriye-i siyasiye*,” tabirini derc ederek bir irade-i seniyye ile lâyihası yazılmasını emretti. Ben birden bire böyle bir emr-i vâki karşısında kalınca mütehayyir olarak “*Madem ki Mecliste vâki olacak istizaha Hey'et-i vükelâ cevap verecektir, neticede adem-i itimad reyî îta edilirse vükelânın tebdili veyahut Meclisin feshi şıklarından birinin ihtiyarı emrindeki hakk-ı kanunîleri istimal buyrulur, ve o halde kanun ve usûle daha muvafık ve itirazdan sâlim bir harekette bulunulmuş olur*,” yolunda idare-i kelâm ettim. Sadr-ı âzam tekrar izahat îtasına ibtidarla Meclis-i meb'usan bir aydan beri afv-i umumî kanununun ve memleketin inzibatını temin edecek polis kanununu çıkarmadığı halde o meselelerden dolayı hükümeti tahtie etmekten ve hükümetin verdiği levayih-i kanuniye encümenlere bile havale edilmeyip durmakta olduğunu ve her ne yapılsa kabineyi iskata azmetmiş olduklarını ve ahvâl-i hâzıra-i siyasiyenin ehemmiyeti bu suretle idare-i umûra imkân bırakmadığını uzun uzadıya izah etti. Zât-ı şâhâne de “*Bunlar velinimetlerine karşı (Yani rüesây-ı İttihâd'a) bir eser-i vefa göstermek istiyorlar: binâenaleyh onlar tarafından iskat kararına intizar edilmiyerek fesih cihetine gidilmesi daha muvafık olur. Bu suretle dayılık biz de kalsın; zâten Sadr-ı âzam Paşa ile aramızda muvafakat hasıl oldu.*,” dedi. (Hani evvelce verilen sözler!). Bunun üzerine Zât-ı şâhânenin beyan eylediği esbab-ı mücibeyi tashih ve mezkûr maddenin fıkra-i mahsûsundaki dört ay tabirini derc ederek bir irade-i seniyye müsveddesi yazıp kendisine okudum. Ahvâl-i hâzıra icabınca dört ay zarfında yeniden intihab icrasına imkân bulunmayacak olduğu takdirde bu kaydın irade-i seniyyeye derci muvafık olup olmayacağına tereddüt edilerek “*Yedinci maddenin fıkray-i mahsûsası mucibince lede'l-iktiza Hey'et-i meb'usanın feshi*,” tarzında tashih olundu. Ben biraz teemmülden sonra bundan Meclisin külliyyen feshi manası çıkarılması ihtimaline binâen “*Bermûcib-i kanun feshi*,” tabirinin ilâvesine lüzûm gösterdim.

Zat-ı şâhâne Sadr-ı âzam Paşa'ya hitaben “*Başkâtib Bey meslek-i kitabetten yetişmiş olduğu cihetle şekl-i tahrir peki ziyade dikkat eder*,” dedi. İrade-i seniyyeyi ol suretle bittebyiz usûlen zirini Sadr-ı âzama imza ettirdikten sonra taraf-ı şâhâ-

neye takdim ettim. Bu suretle zihnime bir mütalea daha vârid oldu. “*İrade-i seniyye lâyihasının dört ay zarfında yeniden intihabât icrası kaydını tasrîhen bir nusha-i sâniyesini tahrir ve tebyiz edeyim, o da imzâ buyurulsun da Sadr-ı âzam Paşaya birlikte tevdi olunsun. Arkadaşları ile bilistişare hangi şekil daha muvafık görölürse Mecliste onu kıraat etsinler,*” dedim. Sadr-ı âzam “*Ber mûcib-i kanun,*” kaydı konulduktan sonra buna hacet kalmayacağını beyan etti.

Zat-ı şâhane de tebessüm ederek “*Artık bu derecesi tevehhüm olur,*” dedi. Sadr-ı âzamin avdetinden sonra Hünkâr beni nezdinde alıkoyarak karar-ı vâkiin esbab-ı mûcibesi hakkında izahat verdi. “*Sizden sır çıkmaz. Ecnebiler bu Meclis-i meb’usanı müntehab addetmiyorlar. “Siz hakk-ı hayatınızı muhafaza için faaliyet göstermelisiniz. Eger lâzım gelen faaliyeti gösteremezseniz hakk-ı hayatınızı da iskat etmiş olursunuz,*” diyorlar,” dedi. Bu sırada Meclis-i âyan reisi Ahmed Rıza Beyin vürûdunu ve Başmâbeynci Lûtfü Bey de Zât-ı şâhâneyi görmek istediğini haber verdiler. Ben çıktıktan sonra huzûrda kalan Lûtfü Bey’e Hünkâr cereyan-ı hâli anlatıp “*Buşkâtib Bey pek korkak! Aman kanuna mugayir bir hal olmasın diye titriyor,*” demiş olduğunu müşarünileyh bana ifade ve Ahmed Rıza Beyin huzûrdan çıkarken kendisine “*Âlemde demokrasinin icray-ı saltanat ettiği bir zamanda hiç Meclis-i meb’usan fesh olur mu?*” dediğini de hikâye eyledi.

Meclis-i meb’usanın feshi hakkında irade-i seniyye sureti

Esbab-ı zarûriye-i siyasiyeden nâşi Meclis-i meb’usanın feshi iktiza etmiş ve Kânun-ı esasîmizin muaddel yedinci maddesinin fıkra-i mahsûsası mucibince ledel-iktiza Hey’et-i meb’usanın feshi hukuk-ı şâhânemiz cümlesinden bulunmasına binâen Meclis-i mezkûrun bu günden itibaren ber mûcib-i kanun feshini irade eyledim.

21 Kânun-ı evvel 1334
Mehmed Vahîdeddin

Ş Ertesi gün huzûra kabulümde Zât-ı şâhâne Meclisin feshi hakkındaki icabâtı tekrar ile *"Ecnebilerin zihniyeti bizimkine uymuyor, bir kere kafalarına koydukları şeyi bir daha çıkarmıyorlar ve "O hey'et-i katilenin müntehabı olan Meclis-i meb'usanı nasıl tutuyorsunuz ? Siz neye istinad ediyorsunuz ?" diyorlar,* sözlerini ilâve etti.

26 Kânun-ı evvel 1334 Perşenbe günü Bab-ı âliden vürûd eden ma'ruzât meyanında *"İntihabât-ı cedîdenin imkân-ı husûlüne kadar imhâli ve sulhun in'ikadını müteakip intihabâta başlanılması,"* hakkında bir kıt'a Meclis-i vükelâ mazbatası ile bir de irade-i seniyye lâıyası vardı.

Cumartesi günü evrak-ı mezkûreyi takdim ettiğim sırada vilâyâtımızın bir kısmı işgal altında bulunması hasebiyle intihabât icrasındaki müşkilât derkâr ise de Kanun-ı esasî ahkâmınca intihabât-ı cedîdenin dört ay zarfında icrası meşrû olduğu ve Meclis-i Meb'usan fesh edileli henüz bir hafta olup önümüzde uzun bir müddet bulunması cihetiyle o vakte kadar sulhun in'ikadı ile intihabâtın te'hir-i icrâsının resmen ilânı sû-i tesir ve telâkkîyi mûcib olacağından ve vaktiyle Safvet Paşa sadaretinde Meclis-i vükelâdan yapılan mazbata üzerine Meclis-i meb'usanın fîmâba'd toplatılması hakkında sebken muameleye makîs addolunamayacağından bahisle böyle bir karar ittihazına mahâl olmadığını arz ve ifade ve "Kanun-ı esasînin hiç bir sebep ve bahane ile tatil veya icrâdan iskat edilemeyeceğine," dair olan 115 inci maddeyi kıraat ettim. Zât-ı şâhâne fesih hakkındaki kararda yeniden intihabât icrasına dair sarahat bulunmaması bazı kıl u kâlî mucib olmasından dolayı hükümetçe bu yolda bir karar ittihazına lüzûm görülmüş olduğunu dermeyeran etti. Ben ise bu kararın aks-i tesir hasıl edeceğini ve Meclisin toplanmaması için verilmiş bir karar olmak üzere telâkkî olunacağını arz ve ihtar ve bu hususun biletraf muhtac-ı teemmül bulunduğunu tekrar ettim. Zât-ı şâhâne irade-i seniyye lâhiyasının *"Maddeten imkân bulunduğu halde dört ay zarfında ve imkân olmadığı takdirde sulhun in'ikadını müteakip intihabâta başlanılması,"* suretinde tashihi o gibi sû-i telâkkîyatı dâfi olabileceği mütalâasında bulundu.

Ben de Kanun-ı esasının muhafaza-i ahkâmı ile mükellef olan Âyan hey'etinden emniyet buyrulan üç dört zât ile bu babda müzakere buyrulması muvafık olacağını ve böyle bir karar ittihazına lüzûm-ı kat'î görüldüğü halde de adem-i imkâna dair olan esbabın mazbataya tashihlen derci lâzım geleceğini, yoksa mazbata-i mütekaddimede de münderiç olduğu üzere *"İntihabât-ı cedîde icrasındaki adem-i imkân bedihî olmasına,"* kaydî kifayet edemeyeceğini ve bu kaydın manasını bendeniz anlasam bile aradan zaman geçtikten sonra ahlâf için kanaat-bahş olamayacağını müdellelen arz ettim. Hünkâr evrakı alıkoyarak *"Bu biraz mühim; hakk-ı âliniz var,"* dedi.

2 Kânun-ı sâni 1335 tarihi ile makam-ı sadaretten bir tezkire-i hususiye vürûd edip bunda intihabât muhaberatına şimdiden mübaşeret olunmasının adem-i imkânı bazı esbab-ı mûcibe derciyle dermeyan edilerek *"Bilûtfihi teâlâ sulhun akdi ile imkân hasıl olduğu andan itibaren ber mûcib-i kanun dört ay zarfında hemen intihabâta mübaşeret mukarrer bulundu,"* ibaresini mutazammın bir ilân-ı resmînin evrak-ı havadise derciyle neşri Meclis-i mahsûs-ı vükelâca kararlaştırılarak icabı icra kılınacağı muharrerdi. Bu mahazir ve müşkilâtı Meclisin feshine karar verildiği gün nazar-ı itibara almak lâzımdı. Mezkûr tezkireyi takdim eylediğimde Zât-ı şâhâne *"Keyfiyeti Sadr-ı âzam Paşaya anlattığım gibi evvelki irade lâyihasını Damad Şerif Paşa yazmış olduğundan ona da söyledim ve "Bu babdaki adem-i imkânı ben anlarım, siz anlarsınız amma, doksan beşe doğru diye yine gürültü koparırlar; esbab-ı mûcibeyi sarahaten ilân etmeli," dedim. Şerif Paşa "Hakk-ı hümayununuz var, bu ciheti teakkul edemedim, kusur ettim," dedi. Onun üzerine bu kararı ilân eylemişler,"* buyurdular.

Ş Meclisin feshini müteakip bir gün huzûrda sevk-i kelâm ile ahalinin ihtiyaç ve ızdırarı hadd-i gayeye vasıl oldu. Ek-mek yok, kömür yok, gaz yok, vapur yok, şimendifer, tranvay yok, bu hal devam ettikçe halk çektiği meşakkatin mes'uliyetini tahmil edecek yer arar; sebebiyet kimde olduğunu aramaz. Bugün ortada Meclis-i meb'usan da bulunmadığından kâffe-i mesuliyet hükûmete atf ve isnad olunur. Bu yüzden bir takım uygunsuzluklar zuhûruna meydan verilmemek için taraf-ı

şâhânelerinden vükelânın faaliyetine sevk ile ikaz edilmesi ve ne yapılmak lâzım gelirse yapıp ahalinin bir an evvel tehvîn-i müzayekası çaresine bakılması pek mühim olduğunu arz ettim. Bir gün de huzûrda iken Zât-ı şâhâne ne yolda hatt-ı hareket ittihaz eylemesi muvafık olacağını sormasıyla ben de bu mesele-i mühimme bil'etraf teemmüle muhtaç ve kulunuzun daire-i ihatamdan hariç ise de vehleten hatıra gelen şu beş nokta olduğunu söyledim :

1. Kanun-ı esasî usûlü dairesinde ta'dil olunmadıkça bir harfinin bile icradan sâkit olunmasına müsaade olunmamak.

2. Cerâim-i siyasiyeden dolayı îdam cezasının tatbikine müsaade buyurulmamak.

3. Ahali beyninde vahdet ve ittihadın temini ile nifak ve şikâkın idamesine mahal bırakılmamak.

4. Her kabine tebeddülünde kendilerine mensub eşhası kayırmak maksadiyle memurîn-i devletin bilâ sebep-i kanunî yerlerinden kaldırılmasına müsaade edilmemek.

5. İhtikârın ve galây-ı es'ârın önü alınarak ahalinin tehvîn-i ihtiyaçları çaresinin istikmali için hükümeti daima ikaz ve irşad etmektir.

Hünkâr bu ma'ruzâtımı hüsn-i telâkkî ettiyse de hiç bir şeyi mevki-i icrâya koyamadı.

Ş 11 Teşrin-i sâni 1334 tarihinde Harbiye nezâretine Abdullah Paşa'nın yerine Cevad Paşa tayin edildi. Mâbeyne vürûdünde kendisine Başmâbeyncinin odasında tesadüf ederek coşkunlukla ona da ahalinin tehvîn-i ihtiyaç ve iztirarı için hükümetin kemal-i faaliyetle hareket eylemesi ve bu gün her türlü faaliyetin muhtaç olduğu şey kömür meselesi bulunduğunu ve bunu temin için bizzat Zonguldağa azimet etmesi lüzûmunu ifade eyledim. Müşarünileyh de Başmâbeynci Lutfü Bey'i göstererek "*Şimdi arkadaşınız da bu fikirde bulunuyordu; kendisine bizzat gideceğimi söyledim,*" dedi. Ertesi günkü gazetelerde Cevad Paşa'nın Nâfia müsteşarı ile birlikte bir gambota râkiben Zonguldağa azimet eylemiş olduğu görüldü.

Cumartesi günü huzûra kabulümde Zât-ı şâhâne Harbiye nâzırının Zonguldakta icra etmiş olduğu teşebbüsâtı hikâyeye ve yakın zamanda teşebbüsât-ı vâkıanın semere-i nâfiası mü-

şahede olunacağını tafsilen beyan eyledi ve geçen gün Sadr-ı âzamla birlikte kendisini kabulünde *"Paşa, Çanakkale'de gösterdiğiniz gayretle memleketi kurtardınız ; şimdi kömür meselesini hallile ahalinin hayatını kurtarmalısınız ; bu mesele cihet-i askeriye ve bahriyenin muavenet-i fi'liyesi olmadıkça hal olunmaz,"* demiştim. O da derhal *"Ben giderim,"* cevabını verip azimete şitap eylediğini lisan-ı memnuniyetle bevan eyledi.

§ 23 Kânun-ı evvel 1334 tarihli ma'ruzât meyanında Adana valiliği hakkında Meclis-i vükelâ mazbatasına leffen Vâli-i sâbık Hâzım Bey isminde bilmediğim bir zâtın iki telgrafnâmesi takdim kılınmıştı. Bu zât ahvâl-i sıhhiyesinden ve icabât-ı mahalliyeden dolayı istifa ediyor ve vilâyetin hâlini pek acıklı bir surette tasvir eyliyordu. Fırınsızların maksadı orada bir Ermeni cumhuriyeti tesis etmek ve vilâyetin nüfus-ı mevcûdesi itibariyle Ermeni nüfûsu akall-i kalil olmasından dolayı şimdiki halde buna muvaffak olamazlar ise muvakkaten bir hükümet-i müstakille teşkil eylemek olduğunu ve vilâyeti işgal için sevk eyledikleri kuvây-ı askeriyenin yüzde sekseni Ermeni gönüllülerinden olması da bu maksada vâzihan delâlet eylemekte idüğünü ve Adana'nın ırkan ve mevkien hükümet-i Osmaniyeden gayr-i kabil-i iftirak bulunduğunu pek müdellel surette ifham ve Bab-ı âliyi ikaza ihtimam ile şu sırada vilâyete Avrupaca meslek ve meşrebi tanınmış bir valinin tayinine lüzum gösteriyordu. Telgrafnâmeleri Zât-ı şâhâneye okudum. Ben de bittabi ziyade müteessir olduğumdan Adana vilâyeti Anadolu'nun kilidi ve kabiliyet-i mevkia ve kuvve-i imbatıyesi itibariyle devletin mâbihil-hayatı mesabesinde olup orası elden çıkacak olursa devletin yaşaması kabil olamayacağını ve Adana Anadolu ile Arabistan vilâyeti arasında hatt-ı fâsıl olduğundan Arabistan ile ittisal ve münasebetimizi kat' ile ilerde bir gün yine birleşmemizi men için düvel-i ecnebiyenin orasını bizden ayırmaya teşebbüs eylemeleri pek melhuz olduğunu ve buna karşı Zât-ı şâhânelerinin son derecede ibram ve ısrar ve vükelâyı daima ikaz eylemelerini izaha çalıştım. Fakat bu iki günkü ifadâtımda biraz ileri gittiğimi derk ederek sevk-i teesürle vâki cür'etinden dolayı afvlerini taleb ettim. Hünkâr

"Hayır, hayır ! İfadâtınız hulûs-i niyetledir. Söyleyiniz, söyleyiniz,, dedi.

§ Yine Kânun-ı evvel esnasında bir gün de ma'ruzâtı takdim etmek üzere huzûra girdiğimde Zât-ı şâhâne ile aramızda mühim bir muhavere cereyan etti. Hünkâr istiklâlimizi muhafaza etmek için vukuât-ı ma'lûme fâilleri hakkında sür'atle muamele icrası düvel-i ecnebiye tarafından ihsas edilmekte olduğundan ve kavanin-i hâzıra îcabınca işin mahakim-i adliyede rû'yeti uzun zamana mütevakkef olup hakkımızda Avrupaca verilecek karardan evvel lâzım gelen teşebbüsâtı icra ve ikmal eylemek îcab edeceğinden bahisle bu ahval-i fevkalâdeye karşı fevkalâde bir divan-ı harb teşkîli zarurî bulunduğunu ve bunun şimdiye kadar olduğu gibi ahkâm-ı kavanîn ve usûl-ı muhakemâta vâkıf olmayanlardan terekkeb edilmeyip kısmen erkân-ı askeriyeden ve kısmen cihet-i adliye-den alınacak hükkâmdan mürekkep olan bir mahkeme-i fevkalâde şeklinde olacağını beyan eyledi. Ben de keyfiyeti biraz teemmül ve bu fikrin sâikini tefekkür ile menâfi-i aliyye-i devletin îcabâtı onu muhafaza ile mükellef olan Zât-ı şâhâneleri tarafından nazar-ı ehemmiyete alınmak zarûrî olduğunu ve ancak dûçar-ı gadr olmalarından dolayı haklarında afv-i umumî istihsâline teşebbüs olunanlar da vaktiyle divan-ı harblerce mahkûm edilmiş kimseler olup nasıl ki bu gün bunlar şikâyetle bulunuyorlar ise şimdi mahkûm edilecekler de iki üç sene sonra aynı suretle şikâyât ve tazallumâtta bulunacaklarını ve hiç bir kimsenin kanunen mensub olduğu mahkemeden gayrı bir mahkemeye sevk edilemeyeceğinden fevkalâde mahkeme teşkili pek dakik bir mesele olduğunu ve bilâhara tarihin lisan-ı ta'rizinden de kurtulunamayacağını dermeyer ve acaba mahakim-i adliyece muamelâtın suret-i cereyanını temin edecek tedâbire tevessül ile istihsal-i maksad mümkün olmaz mı yolunda idare-i kelâm eyledim. Zât-ı şâhâne cevaben kendilerinin en büyük arzuları memlekette ahkâm-ı kanuniyenin temin-i cereyanı olup ancak kavanin-i hâzıramız îcabınca mahakim-i adliyede işlerin sür'atle intacı mümkün olamayarak senelerce serüncemde kalması lâzım geleceğini ve halbuki mesele istiklalimizi temin olup bu da vücûd-ı insaniyeyi kurtarmak için kat'-ı uzuv kabilinden olacağını ve ecnebilerin zihniyeti bizim zihniyetimize uymayıp

bunlar bizi câniler hakkında henüz bir şey yapmamakla itham etmekte bulundukları ve maazallahı teâlâ istiklâlimiz zayı olursa hakkımız dahi beraber zâyi olacağı mütaleâtını serd etti. Ben de maksad-ı âcizânem erbab-ı cerâimin cezadan kurtulması olmayıp sıfat-ı kanuniyeyi hâiz olmayan bir mahkeme-i fevkalâdenin vereceği hüküm ehaff-i mücazât olan ceza-i nakdîden ibaret olsa bile mahkeme-i âidesinden usûlen sâdır olmuş en şedid hükümden daha ağır addedileceğinden mücriminin kanun dairesinde ceza görmeleri lâzım geleceğini ve yegâne arzu ve emelim ahd-i hümayunlarında memleketimizde ahkâm-ı kanuniyenin temami-i cereyanı clup hatt-ı hümayunlarına "*Kanunun hâkimiyetini temin*," sözünü bizzat ilâve buyurmuş olmaları bana bu cür'eti bahşeylediğini ifade ve sözü dolaştırarak ecnebiler bizi âdeta hâl-i mahsûriyette bulundurmaktalar iken hükümetçe kendileri ile söyleşecek birer mümessilleri yok, bahriye ümerâsı ise sıfatları icabınca hükümetlerinin mümessili addolunamazlar, vâkıa kabl es-sulh münasebet-i resmiye-i siyasiye iade edilemezse de bari kendileri ile muhataba edecek sivil memurlar celbi esbabına tevessül olursa yolunda serd-i mütalea eyledim. Bu suretle ecânibin burada sıfat-ı resmiyeyi hâiz memurları yok ki onlar tarafından böyle bir fikir izhar edilmiş olsun, demek bu sözler onlara izafeten başkaları tarafından neşroluyor fikrini ima etmek istedim. İki gün sonra Âti gazetesinde bir fıkra gördüm. Hükümetçe fevkalâde divan-ı harb teşkilinin müzakere edilmekte olduğunu bildiriyor ve hiç bir mütalea ilâve edilmeksizin altına Kanun-ı esasînin mahakim-i fevkalâde teşkilinin adem-i cevazına dair olan maddesi aynen derc ediliyordu.

Ertesi günkü ma'ruzât meyanında mütekaiddin-i ferikandan Mahmud Hayret Paşa'nın riyaseti tahtında fevkalâde bir divan-ı harb teşkili istizanını hâvi Bab-ı âliden bir kararnâme geldi. Bunun esnây-ı takdiminde Âti gazetesinde munderiç fıkradan bahsettim. Zât-ı şâhâne "*Bu manidârdır, kâğıdı bana bırakın; bu gün Ahmed Rıza Bey gelecek, onunla görüşürüm*," dedi. Ben de Dahiliye nâzırı Mustafa Ârif Bey kanunşinas bir zât olduğundan bu hususta onunla görüşülmesini arz ettim. O gün akşam üzeri Zât-ı şâhâne Refik Bey marifetiyle idare-i örfiye kararnâmesini istetmesi ile buldurup takdim ettim. Refik Bey mezkûr kararnâmeyi kıraat ile bunun ahkâmınca idare-i

örfiye ilân olunan mahalde idare-i mülkiyenin idare-i askeriye-ye intikal edeceği ve İstanbulda zâten idare-i örfiye mevcud olduğu cihetle böyle bir divan-ı harb teşkili kanuna mugayir addolunamayacağı fikrinde bulunduysa da ben *"Bir yerde harekât-ı ihtilâliye zuhûr ederse muvakkaten idare-i örfiye ilân olunur ve o harekâtın failleri muhakeme için divan-ı harb-i örfiye sevk edilir. Yoksa mahakime âit cemâ'-i mevad oraya verilmaz. İstanbulda ise on senedir idare-i örfiye mevcuttur. Onun esbab-ı ihdasına temas etmeyen hususâtın divan-ı harbe taalluku olamaz ve bunlar için yeniden fevkalâde divan-ı harb teşkili câiz değildir,"* dedim.

Ertesi sabah Zât-ı şâhâne mevlid alayını müteakip Sadr-ı âzamla görüştükten ve onunla da teati-i efkâr ettikten. sonra akşam üzeri beni Küçük mâbeyne çağırıp bu hususa dair olan karar-nâmeyi imzalamış olduğu halde iade etti ve tetkik ederek kendisince de kanaat hasıl olduğunu söyledi.

§ 19 Kânun-ı sâni 1335 Pazar günü Başmâbeynci ile beraber huzûra davet olunduk. Bolşevizme karşı Rusyada harekât-ı seferiye icrası için Fransadan bir general ile dört yüz kadar zâbit vürud edeceğinden ve İstanbulda karargâh-ı umumî tesis olunacağından bunların ikameti için Ortaköyde şehzâde ve sultanlara mahsus Fer'iye daireleri ile Fehime Sultan yalısının ve Çırağanda Osman Fuad Efendi'nin dairesi ile civarında mektep ve muzika kışlası ihdas edilen mebaninin ve Enver Paşa'nın zevcesi Naciye Sultan sahilhânesinin tahliyesini Sadr-ı âzama gönderdikleri ültimatom ile taleb eylemiş olduklarını ve o dairelerde ikamet eden âzay-ı hânedanın nakil ve iskânları emrindeki müşkilâtı dermeyeran eyliyerek bunlara mukabil Beylerbeyi sarayı terk ve tahsis edilmek üzere kendilerini ikna için Refik Bey'i Sadr-ı âzama gönderdiğini söyledi. Beylerbeyi sarayı gibi memleketin mefahirinden olan muhteşem bir sarayın işgali beni müteessir ederek *"Aman Efendim! Beylerbeyi sarayının terkine müsaade buyurulmasın; bari ona bedel Valide bağı ile Kâğıthâne kasrının verilmesi teklif edilsin,"* dedim. Zât-ı şâhâne müteheyyiç bir halde bulunduğundan bunun üzerine büsbütün sinirlenerek *"Canım siz nasıl kafa taşıyorsunuz? Biz hâl-i esaretteyiz; Dolmabahçe sarayını da istêrlerse ne yapacağız? İhlamur, Göksu ve Beykoz köşklerini teklif ettim,*

onları kabul etmiyorlar,, dedi ve cereyan-ı hâli Veliahd Abdülmecid Efendi'ye anlatmasını, işin hânedana müteallik olduğundan onun da mütaleasının sorulmasını Başmâbeynciye emretti. Veliahd "Taraf-ı şâhânedan ne suretle tensib ve irade buyrulursa ol veçhile yapılmak münasib olur. Fakat evvel ve âhır arzemiş olduğum veçhile bu Hey'et-i vükelâ ve bâhusus Hariciye nâzırı Reşid Paşa bu gibi mesâil-i müşkileyi hall ü tesviyeden âcizdir. Zât-ı şâhâne âyan ve sair itimad ettikleri zevâtı celb ile istişare buyursunlar,, yolunda arz-ı mütaleât ettiğini Lutfü Bey beyan etti. Hünkâr "Canım, âyanı toplayıp müzakereye vakit var mı? Perşembe gününe kadar behemehal bu dairelerin tahliyesini istiyorlar; eğer bunu yapmaz isek bizzat tahliye kiyam ile daha ziyade muhill-i hürmet harekete tasaddî ederler,,. Ba'dehu vükelânın âczi bahsine nakl-i kelâm ederek "Bunların kifayetsizliğini ben de görüyorum; lâkin yerlerine kimi yapacağız. Memlekette iş görebilecek beş altı kışi varsa onları da İttihadcı diye istemiyorlar,, dedi. Bu sırada Refik Bey avdet edip Enver Paşa'nın yalısı ile peder ve hemşiresine ait Ortaköydeki hânelerin behemehal tahliyesini talep etmekte oldukları ve Sadr-ı âzam Beylerbeyi sarayı için teklifte bulunmuşsa da Anadolu tarafında olduğu için kabul etmedikleri ve Fer'îye daireleri hakkında Sadr-ı âzamin teşebbüste bulunacağını söyledi.

Ş 21 Kânun-ı sâni 1335 Salı günü ma'ruzât-ı resmiye için huzûra celb olundum. Ma'ruzât çıkarıldıktan sonra müsted'iyât meyanında hâiz-i ehemmiyet olan üç kıt'a telgrafnâme-yi ayırıp suret-i mahsûsada kıraat ettim. Biri Bosna-Hersek ahalisinden üç yüz bin müslümanın hukuk-ı milliyelerinin siyaseti için taraf-ı şâhânedan istimdadı, diğeri Urlada Rumların ahalî-i islâmiyeye karşı îka eyledikleri mezalim ve tecavüzâtın bahisle istîtafı, üçüncüsü de Van ahalisinden olup hükümetçe Burdur sancağına nakil ve Ermeni hânelerinde iskân edilmiş olan altı bin müslümanın sekiz aydır yevmiyeleri kesilip ve ikamet ettikleri hâneler dahi sahib-i aslîlerine iade olunmak üzere tahliye ettirilip aç ve bî-ilâç sokak ortalarında kaldıkları beyaniyle merhamet-i seniyyeyi isticlâbı hâvi idi. Bu üçüncü telgrafı okur okumaz Zât-ı şâhâne gözlerinden yaş gelerek "Dün siz ağlıyordunuz (Beylerbeyi Sarayı'nın işgali keyfiyetin-

Bahriye Nâzırı Hurşit Paşa

Cevad Paşa

den dolayı) ; *bu gün de ben ağlıyorum, ne yapayım ? Buna beşerin kuvveti, hattâ bütün kuvveti bile kâfi gelmez. Ancak ulûhiyet kuvvetine muhtaç ! Telgrafları bana verin ; bu akşam Dahiliye nâzır vekili gelecek ; onunla Sadr-ı âzama gönderip icabâtını icra edeyim,, dedi.*

§ 24 Kânun-ı sâni 1335 Cuma günü akşam üzeri Hariciye nâzırı Reşid Paşa, Saraya gelmişti. Başmâbeyncinin odasında kendisi ile görüşüldükte bir kaç günden beri gazetelerde mevzu-ı bahis olduğu üzere siyasi fırkalar beynindeki tezat ve nifakın izalesi ile vahdet-i milliyenin tesisi selâmet-i hâliye ve âtiyemiz için pek mühim olduğundan hükümetçe bu yoldaki cereyanın önüne düşülerek şu maksad-ı mühimmin temin-i husûlüne çalışılması lüzûmundan bahsetti. Reşid Paşa *"Bu teşebbüs bence de hakikaten faydalıdır, eğer samimî ise ! Bunun husûlünü temin edecek yegâne kuvvet Zât-ı Hazret-i Pâdişahîdir. Acaba kendileri bunu ne suretle telâkkî buyuruyorlar?,, dedi.*

Ben de *"Madem ki lüzum ve faydası sizce de tasdik olunuyor, Pâdişahı böyle hayırlı bir yola imâle etmek hükûmete ait bir vazifedir ; bugün huzûr-ı hümayuna çıktığınızda işin hayr ve nef'ini biletraf arz etmelisiniz ve bu babda Zât-ı şâhânenin nüfûz-ı manevisinden de istifade eylemelisiniz,, dedim. "Ben nasıl söyleyebilirim ?" deyince "Hariciye nâzırı olduğunuz halde neden ihtiraz ediyorsunuz ?,, cevabını verdim. Ba'dehu sözüme devam ederek *"Şimdi ecânible cereyan eden muamelâtta tesadüf olunan müşkilâttan bahis buyurdunuz. Ecnebler karşılığında on iki kişiden mürekkep bir hey'et yerine millî bir kuvvet görürlerse elbette işler daha hayırlı bir cereyan alır,, sözlerini de ilâve ettim. Fakat Zât-ı şâhâne Harem dairesine azimet etmiş olduğu cihetle o gün Hariciye nâzırı kendisi ile mülâki olamadı. Ertesi gün bazı evâmir tebelluğ için huzûra celb olundum. Seryâver Naci Bey de huzûrda idi. Hünkâr emirlerinin tebliğinden sonra bu te'lif-i beyn meselesinden bahis açtı. Ben de elyevm dıçar olduğumuz vartadan kurtulabilmek için son çare ve tedbir bundan ibaret bulunduğunu, bu kadar mehalik-i hariciyeye ma'ruz kaldığımız sırada milletin nısfı diğerini ezmekle uğraşmak pek haternâk olacağını söyledim. "Ecnebler bunu hüsn-i telâkkî etmezler ; erbab-ı cerâimi kurtarmak için**

ortaya atılmış bir fikir olacağına hamlederler.. deyince “Bu işte erbab-ı cerâimin kurtarılması fikri vârid-i hatır olamaz. Böyle bir teşebbüste bulunanlar devletimizi şu halden tahlis için bunu sevk-i hamiyetle yapıyorlarsa mücrimleri kurtarmak hatırlarından geçemez ve geçmemelidir. Çünkü zaman o zaman değildir. Mücrim olanlar herhangi fırkaya mensub olursa olsun cezalarını görmelidirler. Fakat millet arasından bu şikak ve nifak kaldırılmalıdır ve vahdet-i millie temin olunmalıdır. Ecânibe gelince elbette hunu arzu etmezler, çünkü karşılarında on iki kişiden mürekkep bir hey’et bulunca cebir ve ilhah ile her istediklerini yaptırabilirler; fakat müttehid bir kuvve-i millie mevcut olunca işin şekli değişir. Ecnebiler arzu etmezler diye biz kendi mahvumuzu kendimiz hazırlamamalıyız. Muhtelif fırkalar rüesâsından on beş yirmi kişiyi huzûr-ı hü- mâyunlarına celb ile hâlin vehâmeti tarif buyurulmalı, Meclis-i meb’usanın yevm-i küşâdında kürsi-i riyasette yemin ettikleri esnada savt-ı hümayunlarındaki tesir ve metanet hâlâ suratlarında tanîn-endazdır. Öyle kat’i ve müessir bir lisan ile kendileri ittifak ve ittihada davet edilmelidir.. dedim. Naci Bey de benim sözlerimi tasdik eyledi: “Mes’uliyeti ben üç kısma ayırırım. Bir, harbi açmak mes’uliyeti; diğeri harbin suret-i idaresi mes’uliyeti, üçüncüsü de tehcir ve taktîl maddelerine ait mes’uliyet. Harbin açılması ve suret-i idaresi keyfiyetleri ilerde devletce tetkik ve teemmül olunur. Tehcir ve taktîl mesâili fâillerinin cezalandırılmasına ise hiç kimse bir şey diyemez.. yolunda sert mutalea etti. Zât-ı şâhâne ise “Bu işe sahabet karışmamalıdır. Meselâ ben beyi, bey sizi, siz de beni tesahûb etmeye kalkışırsak neticesi fena olur.. dedi. Biz de “Bu mesele bîgarazâne ve bîtarafâne tedkik edilmeli ve mücrimiyetleri sâbit olanlar hakkında hükm-i kanun icra kılınmalı.. dedik; Naci Bey’le beraber huzûrdan çıktık.

Ş Bir sabah Saraya gitmek üzere evde hazırlanırken sâbaha karşı Şişli cihetlerinde bazı tevkifât icra edilmiş olduğunu haber verdiler. Saraya vürûdumda Şeyh ul-islâm Haydarî zâde İbrahim Efendi’yi orada buldum. Müteakiben Âyan reisi Rıza Bey de gelerek o sabah Hacı Âdil ve meb’usan-ı sâbıkadan Hüseyin Cahid ve Midhat Şükrü Bey’lerle

Karasu Efendi'nin ve diğer bazı kimselerin tevkif edilmiş olduklarını Çürüksulu Mahmud Paşa'nın telefonla haber verdiğini söylediler. Ba'dehu kendisini huzûra davet ettiklerinde giderken Şeyh ul-islâma *"Adaletten ayrılmayınız,"* dedi. O sırada gelip ahvâle kesb-i itilâ eden Başmâbeynci Lûtfü Bey de muamele-i vâkıyı adem-i tasvib yolunda bazı sözler söyledi. O gün ma'ruzât için huzûra istenildiğimde oda kapısından girer girmez Zât-ı şâhâne *"Bu sabah bir emr-i vâki karşısında kaldık ; Sadr-ı âzam Paşa gelerek bazı kimselerin tevkif edilmiş olduklarını haber verdi. Fakat Bab-ı âlide pek acele işi olduğundan durmayıp gitti. Akşam gelip izahat vereceğini söyledi. Ben de kendisinden birşey sormadım,"* dedi. Tevkifâtın esbabını ve tevkif edilenlerin kimler olduğunu anlamak istedimse de ağzından hiçbir söz almak kabil olmadı. Bu suretle birkaç gün evvel kendisinin ne çocuk ve ne de bunak olduğunu söyleyen Sultan Vahîdeddin o gün bu mevkîe beni koymak istedi. Bunun üzerine ben de asabîleşerek yerimden fırlayıp kalktım ; masanın üzerinde duran Kanun-ı esası nushasını alarak Kanun-ı esasının bir maddesi bile hiçbir sebep ve bahane ile ta'dil veya icradan iskat edilemeyeceğine dair olan 115 inci maddeyi okuyarak yapılan muamelenin Kanun-ı esası ahkâm-ı sarîhasına mugayir bir hareket olduğunu ve bu yüzden memlekette bir ihtilâl çıkmasından korkmakta bulunduğumu söyledim. Kendisi cevaben *"Korkmayın, çıkmaz,"* dedi. Hakan-ı müşârûnileyh hadd-i zâtında asabî ve titiz ise de hulûs-i niyetle söz söyleyenlere karşı asabiyet göstermezdi. Bazı ahvâlde tahammül göstermek yolunu da bilirdi. Sultan Reşad tab'an halim ve selim bir zât olduğu halde tahammülü daha azdı ; hoşuna gitmiyecek bir şey söylenince kavlen değilse de hâlen adem-i memnuniyetini izhar ederdi.

Tevfik Paşa'nın ikinci kabinesi

§ 13 Kânun-ı sâni 1335 Pazartesi günü kabl ez-zuhûr huzûra çağırıldım. Ma'ruzât için emrolunmayıp nezd-i şâhânede Sadr-ı âzam bulunduğundan beni istediklerini haber verdiler. Huzûra girince Zât-ı şâhâne cebinden küçük kıt'ada bir kâğıt çıkarıp bana irâe etti ki Hey'et-i vûkelânın istifasından bâhis olarak Sadr-ı âzam tarafından takdim edilmiş bir arıza idi. *"Sadr-ı*

âzam Paşa hazretleri dün akşam gelerek istifa ettiler. Ben de istifayı kabul ederek hizmet-i sadareti tekrar kendilerine tevcih ettim; işte istifanâmeyi okuyunuz ve hat müsveddesini yazınız,, dedi. Sadr-ı âzam Paşa da Evkaf nâzırı İzzet Bey'in hatt-ı desti ile muharrer yeni kabine listesini tebyiz edilmek üzere bana tevdi eyledi. Ba'dehu hattın ne suretle götürüleceği müzakere olunarak böyle işgal zamanında alay icrası münasib olamayacağından taraf-ı âcizânemden vuku bulan arz ve ihtar üzerine suret-i husûsiyede otomobil ile götürülmesi kararlaştırıldı. İntizar odasında kısaca bir hat müsveddesi de yazarak takdim ettim. Tasvib-i âliye iktiran eylemesi üzerine İkinci kâtib Said Bey'i celb ederek tebyiz ettirdim. Saat üç raddelerinde hatt-ı hümayunu hâmilin ve otomobile râkiben Bab-ı âlîye azimet ve Arz odasında usûl-i mu'tade veçhile hat kıraat olunduktan sonra Sadr-ı âzâmın arıza-i teşekkürîyesini alarak Saraya avdet eyledim.

Tevfik Paşa'nın ikinci kabinesinde Harbiye nezâretine mütekaid Ferik Yâver Paşa, Adliye nezâretine Damad Ârif Paşa, Posta ve Telgraf nezâretine Yusuf Franko Paşa, Dahiliye nezâreti vekâletine İzzet Bey, İcâze nezâreti vekâletine Maliye nâzırı Abdurrahman Efendi tayin kılınarak diğerleri yerlerinde ibka edilmişlerdir. Bu tebeddülün esbab-ı hakikiyesi hakkında gerek taraf-ı şâhânenin ve gerek Sadr-ı âzam Paşa cânibinden bana bir şey söylenmedi. Dahiliye nezâretine teşne olan İzzet Bey'in vekâlet suretiyle olsun nezâret-i müşarünileyhâyı elde etmek için bir rol oynamış olması melhuzdur.

Ş Ertesi günkü gazelerde münteşir makalâtın tebeddül-i vâkiin hüsn-i tesir hâsıl etmediği görüldü. Çarşamba günü intişar eden *Vakit* gazetesinin başmakalesinde iâşe meselesinden dolayı bir kaç günden beri umum evrak-ı havâdis tarafından şiddetle dūçar-ı tenkit olan üç nâzırın tekrar kabineye alınmasını gûyâ Sadr-ı âzam da istememiş ise de başta Refik Bey olduğu halde mensûban zümresinin ısrariyle ibka edilmiş oldukları tahkik kılındığı münderiçti. O gün ma'ruzât için nezd-i hümayuna gittiğimde Zât-ı şâhâneyi müteheyyiç bir halde buldum. Bir musahip marifetiyle *Vakit* gazetesini Harem daire-

sinden getirtip bana irâe ederek *"Bu memleketi idare için meğer iki adam lâzımmış ; biri Sultan Hamid, diğeri Tal'at Paşa. Ama ben onlar gibi idare edemem. Tal'at Paşa bizim halkımızı iyi anlamıştı ; o hakikaten müstesnâ bir şahsiyet idi "*, dedi. Ba'dehu Refik Bey'e nakl-i kelâm ile kendisi küçükten yetiştirmiş olduğu hususî adamı olup Sarayın emr-i idaresi uhdesine tefvîz edildiğinden o sıfatla kendisini sık sık çağırarak emirlerini tebliğ etmekte bulunduğunu, yoksa hiç bir vakit umûr-ı devleti onunla istişare etmemekte olduğunu beyan ve *"Eğer Tal'at Paşa o muhitte kirlenmemiş olsaydı biz onunla bu memleketi kurtarabilirdik,"* diye teessürünü izhar eyledi.

Maamafih Refik Bey hakkındaki ifadâtı kısmen hakikat olup kısmen de mâvakaa muvafık değildi. Refik Bey'le muame-lât-ı devleti istişare eylemese bile kendisini yalnız hususî işlerinde istihdam etmeyip Tevfik Paşa zamanındaki kabine teşekkül ve tebeddüllerinde daima onu vasita-i muhabere ittihaz eylemişti. Refik Bey'le muarefe-i sâbıkası olan Tevfik Paşa ekseriya onu tavsît etmekte bulunmuştu. Fakat Refik Bey'in Ferid Paşa ile araları iyi olmadığından, o sadarete geldikten sonra Sultan Vahideddin de kendisini o gibi hususâta tavsît etmez oldu. En sonra da Ferid Paşa'ya feda ediverdi.

Ba'dehu Başmâbeynciyi de celb ve kendisine gazeteyi irâe ile mezkûr gazete sermuharriri Ahmed Emin Bey'den bahs açıp aleyhinde bir hayli bulunduktan sonra *"Ben umûr-ı devleti Refik'le mi istişare ederim? Siz ikiniz de Mâbeynin erkânı olduğunuz halde vekilim olan Sadr-ı âzamla aramızda cereyan eden şeyleri sizden bile ketmediyorum. Neşriyât-ı vâkıanın münasib surette tekzib ettirilmesi size ait bir vazifedir,"* dedi. *"Bunu tekzib ettirin ve kendisini celb ile ihtarât-ı lâzımede bulunun,"* diye Başmâbeynciye emir verdi. Ben, madem ki gazete bu zâtları Sadr-ı âzam kabineye almak istemediği halde vâkı olan ısrar üzerine ibkaya mecbur olmuş olduğunu yazıyor ; bu rivayetin hakikate muhalefeti yine Sadr-ı âzam tarafından interview tarikiyle veya suver-i saire ile beyan edilmek daha muvafık olacağı yolunda serd-i mütalea ettimse de bu cihet kabul buyurulmayıp Başmâbeynci vasıtasıyla tekzib ettirilmesi teyid kılındı. Mâbeyn dairesine avdetten sonra Başmâbeynci Bey taraf-ı şâhânedan gönderilmiş olan *Serbestî* gazetesini irâe

ile yazılacak tekzibe bunun da ilâvesi emrolunduğunu beyan eyledi. Mezkûr gazetede ise Fransa ihtilâl-i kebîri prensiplerinden ve Hukuk-ı beşer beyannâmesinden bahisle doğrudan doğruya makam-ı saltanat hedef-i taarruz ittihaz edilmişti. Başmâbeynci-nin yazmış olduğu gayr-i resmî tekzib ertesi günkü gazetelerle neşrolunarak hükümetçe de mezkûr gazete muvakkaten tatil edilmiştir. Ahmed Emin Bey dahi Başmâbeynci tarafından celb ile fikri tasbih kılınmıştır.

Ertesi gün huzûra kabûlümüzde Zât-ı şâhâne tekrar meseleden bahis açarak *"Refik ziftlenmelerine mani olduğu için Mâbeydekiler kendisini ele verdiler ; çünkü biz makama geldiğimizde Hazîne-i hassanın idaresini pek bozuk bulduk, idareyi sıkmaya mecbur olduk ; gerek Mâbeynde ve gerek Haremde bulunanlar Çengelköyündeki yaşayışlarını burada bulamadıklarından hepsi Refik'e düşman oldular,"* dedi.

§ Kânun-ı sâninin 18 inci Cumartesi günü hânedana ait bir husûs için taraf-ı şâhânenen Veliahd Abdülmecid Efendi'nin Dolmabahçe'de kâin dairesine îzam olundum. Sadr-ı esbak Said Halim Paşa da yanında idi. Efendiyi müteheyyiç bir halde buldum. Tebliğine memur olduğum husûsu beyandan sonra kendisi fikren ve cismen muztarib olduğundan bahisle o gibi husûsâtla iştigale hâli müsaid olmadığını ve ve çünkü devletin ahvali kesb-i vehâmet etmekte ve milletle hânedan-ı saltanatın arası gittikçe açılmakta olduğunu ve Hey'et-i vükelânın kifayetsizliğini ve Sadr-ı âzam Tevfik Paşa gerçi erbab-ı istikametten siyasî bir zât ise de kendisinde bu cihetleri idrâk edecek kuvvet bulunmadığını ve keyfiyeti birkaç kere huzûr-ı hümayuna arzettiği gibi bu kere de bir lâyiha kaleme aldığından bunu bizzat Zât-ı şâhâneye takdim ile kıraat eylemekliğimi ifade etti. Saraya avdetimde keyfiyeti arz ve beş altı sahifeden ibaret olan lâyihayı okudum. Ahvâlin vehâmetini ve Hey'et-i vükelânın adem-i kifayetini beyan ile mu'dilât-i umûru müzakere için Saray-ı hümayunda bir hey'et-i müşâvere teşkili lüzûmuna ve sulh için ne gibi istihzarât icrası icab edeceğine dairdi.

§ 27 Kânun-ı sâni 1335 Pazartesi günü huzûra kabûlümde ma'ruzât çıkarıldıktan sonra Zât-ı şâhâne ahvâle nakl-i kelâm

ile acıklı bir hasb-i halde bulundu. “*Ecnebler pek bîaman !*,” cümlesi ile başlayarak “*Gece gündüz ne çektiğimi bir Allah bilir, bir de ben bilirim; bizi tazyik ile Meclis-i meb'usanı dağıttırdılar. Fikirlerini ihsas değil, âdeta açıktan açığa izhar ediyorlar. Ben meşrûî bir hükümdar olduğum halde gûyâ mutlak bir hükümdar imişim gibi muamelede bulunuyorlar ve doğrudan doğruya bana müracaat eyliyorlar. Meşrûtiyetten bahsedince “Hangi meşrûtiyet !*,” diye mukabele ediyorlar.” *Karşımızda müracaat edecek kuvvet olarak yalnız sizi tanırız ve sizi pâk addederiz*,” diyorlar. *Yani sözlerimizi isga etmezseniz sizi de tanımayız demek istiyorlar. İstiklâlimizi kurtarmak için hizzarûre bu hallere tahammül ediliyor. Diğer taraftan birşey için kendilerine müracaat edilince “Henüz münasebet-i siyasiyemiz iade olunmadı; buradaki memurlarımız askerî memurlardır*,” diye cevap veriyorlar. *Ben milletin ateşli külü üzerine oturdum, taht-ı saltanatın kuş tüyünden minderleri üzerine oturup gömülmedim. Bunlardan kimseye bahsedilemiyor; millete de malûmat verilemiyor. Elbette bir gün tarih bu hakayiki yazar. Siz emînim olduğunuz için bu şeyleri mahremâne olarak yalnız size söylüyorum. Vâkıa merhum bira-* der de dahilî bir kuvve-i galibenin taht-ı tazyikinde idi. *Yalnız ben onun kat kat fevkinde olarak diritnotlarla mücehhez bir kuvvet karşısında bulunuyorum*,” dedi. “*Eğer âkilâne, bîgarazâne ve bîtarafâne idare-i umûr edecek bir halefim olsaydı ömrümün devr-i âhurında bu bâr-ı azîmi vallah billah tallah kabul etmezdim. Taht-ı saltanat ile tenesir arasında ne kadar mesafe olduğunu bilirim; siz de gözünüzle gördünüz, bir tarafta taht bir tarafta da tabut duruyordu*,” dedi (Topkapı sarayında cülûs merasimini îmâen).

Bir pâdişahın makam-ı saltanatından bu müteessirâne sözleri işitmek bittabi bana da tesir etti; devlet ve milletin te'min-i selâmetine muvaffakiyetle taht-ı saltanatlarında âsûdenişin olmaları temenniyâtında bulunarak huzûrdan çıktım. Maahaza bu tazyik neden dolayı, kimler tarafından ve ne vasıta ile icra olunuyordu; buna dair bir îmâda bulunmadıklarından şu hasb-i hal benim için esrar-âlûd olarak kalmıştır.

Kabinede tebeddülât

Ş Tevfik Paşa'nın ikinci kabinesi bidayet-i teşekkülünden beri gazetelerin tenkidât ve ta'rizâtına uğramıştı. Buna başlıca sebep ise o esnada tekevvün eden mahud Değirmenciler meselesinden dolayı hedef-i ta'rizât olan Nâfia nâzırı Ziya Paşa ile Maliye nâzırı Abdurrahman Efendi'nin ve Evkaf nâzırı İzzet Bey'in yeni kabinede ibkaları ile beraber İzzet Bey'in Dahiliye nezâreti vekâletine, Abdurrahman Efendi'nin de İlaş nezâreti vekâletine tayinleri idi. Nihayet kabinede istifalar başlayarak Şûray-ı devlet reisi Damad Şerif, Adliye nâzırı Damad Ârif Hikmet ve Harbiye nâzırı Yâver Paşa'ların birbirini takiben istifa ettikleri haber alındı. Onun üzerine Hey'et-i vükelânın suret-i umumiye de tebdili sözleri deverâna başladı.

Bir sabah gazetelerde Bahriye nâzırı Ali Rıza, Maarif nâzırı Yusuf Ziya Paşa'larla Evkaf nâzırı İzzet Bey'den maada bilcümle nüzzârın tebeddül ettikleri görüldü ki kabine teşekkül edeli henüz bir hafta olmuştu. Ben bu tebeddülâtı kabine tebeddülüne hamlederek yeni bir hat müsveddesi hazırlayıp Saraya azimet ettim. Müsveddeyi takdim eyledikte Zât-ı şâhâne "*Sadr-ı âzam Paşa istifa etmedi ; yalnız vükelâ istifa etti. Yeniden hat yazılmaya lüzûm yoktur,*" dedi. Ben de "*Vâkıa yakında bir tebeddüle daha lüzûm görülürse dördüncü defa olarak hatt-ı hümayun yazılması münasib olmazdı ; bu suret daha muvafık,*" dedim. Zât-ı şâhâne de "*Dört defa olursa hulle lâzım gelir,*" diye mukabele etti.

Şûray-ı devlet reisi ile Adliye ve Harbiye nâzırlarının zâten istifa etmiş olmalarından Mustafa Reşid Paşa ile Nâfia nezâretine inzimamen Ticaret nezareti vekâletinde bulunan Ziya Paşa'nın ve Maliye nâzırı Abdurrahman Efendi'nin Sadr-ı âzam tarafından istifaya davet edilmesinden dolayı tebeddül-i vâkiin kabine tebeddülü şeklinde icrasına hacet görülmediği bilâhara anlaşıldı. 24 Şubat 1335 tarihi ile müverrah ve İzzet Bey'in hatt-ı desti ile muharrer yeni vükelâ listesinde Harbiye nezâretine Topçu livahğından mütekaid Ferid Paşa, Bahriye nezâretine ibkaen Ali Rıza Paşa, Adliye nezâreti ile Şûray-ı devlet riyasetine Uryanî zâde Cemil Molla, Ha-

riciye nezâretine Yusuf Franko Paşa, Dahiliye nezâretine Nâzır-ı esbak Reşid Bey (Reşid Bey Avrupada bulunduğundan İstanbul'a vürûduna kadar kemâkân İzzet Bey vekâlet edecekti.), Maarif nezâretine ibkaen Yusuf Ziya Paşa, Nâfia nezaretine Şevket Turgut Paşa, Evkaf nezâretine ibkaen İzzet Bey, Maliye nezâretine Atâ Bey (Hammer mütercimi), Ticaret ve Ziraat nezâretine Abdullah Bey (Kâmil Paşa zâde), Posta, Telgraf ve Telefon nezâretine Edhem Bey (Beyrut vali-i esbakı) tayin kılınmışlardı.

Maliye nezâreti hizmet-i mühimmesine ilerden beri müteverrimen esir-fıraş olan Atâ Bey'in intihabı ve onun da maraz-ı mevtime kabûlü herkesce mûcib-i taaccüb oldu. Filhakika kendisi bir gün bile mahall-i memuriyetine gitmeye muktedir olmadı gibi ancak bir hafta imtidad eden memuriyetinden infikâkini müteakip irtihali vuku buldu.

Tebeddülün ertesi günü vükelây-ı cedideden gayr-i muhalef olanlar tahlif edilmek üzere gelerek huzûra kabul olunduklarından yeni vükelâyı nasıl bulduklarını bilmünasebe taraf-ı şâhânedan sual ettim, "*Tevfik Paşa talihsiz adam*," cevabı ile iktifa buyurulduğundan kabinenin çok devam edemiyeceğini istidlâl eyledim.

Ş Bidayet-i memuriyetimden beri Sadr-ı âzamlar Saraya geldikçe doğru Vükelâ odasına gidip Başmâbeynci, Başkâtip te nezdinde bulunarak taraf-ı şâhânedan kabul olununcaya kadar ahvâl hakkında görüşürlerdi. T evfik Paşa sadarete gelince Hazîne-i hassa müdür-i umumîsi Refik Bey'in odasında intizar etmeye başladı. Biz de lüzûmu mübrem olmadıkça yanına gitmezdik. Yıldıza nakledildikte müşarünileyh Mâbeyn dairesine hiç uğramaksızın otomobil ile Harem-i hümayun kapısının önünde durup doğrudan doğruya Küçük mâbeyne giderek huzûra girerdi. Ferid Paşa sadaretinde de aynı hal cereyan ettiğinden Pâdişah ile iki Sadr-ı âzaman arasındaki münasebet âdetâ âilevî bir şekil almıştı. Muamelece şu tebeddülün eşbabını Zât-ı şâhânenin gayet ketûm olmasından ve Başmâbeynci Lütfü Beyin ise boşboğaz bulunmasından dolayı keşfi esrar ile harice işaa eder mülâhazasına hamleylemekteyim. Çünkü Ferid Paşa sadaretinde Lütfü Bey'in

infisalinden sonra evvelki inhisar kalmadı. Sadr-ı âzam gelince Zât-ı şâhâne “*Siz de içerki odada bekleyin, mesalihe dair söyleyeceğim şeyler oluyor.*” diye beni de Küçük mâbeyn dairesinde alıyordu. İşte bu sebebe binâen Tevfik Paşa ile nâdiren görüşerek kabine tebeddülâtının esbab-ı hakikiyesi hakkında malûmat alamadım. Yalnız hâricen vuku bulan istitlââtıma göre Damad Şerif Paşa’nın istifası hususî bir sebepten dolayı Maliye nâzırı ile aralarında zuhûr eden münakaşadan münbais imiş. Yâver Paşa’nın da beyanına göre İngiliz cenerali Allenby’nin İstanbula vürûdu üzerine ahvâl-i askeriye ve siyasiye hakkında görüşmek üzere Hariciye nâzırı Reşid Paşa ile birlikte nezdine azimet ettikleri halde Ceneral kendilerini gayet bârid bir surette ayak üzerinde kabul edip netice-i mülâkatta yanından kovmuş. Yâver Paşa da hassas bir adam olduğundan bu muameleye tahammül edemeyip ağlıyarak Sadr-ı âzaman yanına azimetle Harbiye nezâretinden istifa etmiş.

Ş Fransız kuvve-i işgaliyesi kumandanı Ceneral Franşe Depere’nin İstanbula muvasalatı akebinde bir gün Zât-ı şâhâne beni Haremdeki hususî dairelerinde kabul edip ma’ruzâta baktıktan sonra ahvâle nakl-i kelâm ile Ceneral usûlen Sadr-ı âzamı ziyaret etmeksizin Sefaret tercümanını gönderip kendisi ile sefarethânede görüşmek istediğini bildirmiş, vükelâ müşarünileyhin bu suretle azimetini muhîl-i haysiyet olacağı beyaniyle gitmemesini tavsiye eyledikleri halde kendisi ziyareti daha muvafık görerek azimet etmiş olduğunu ve gerçi Ceneral, Sadr-ı âzaman şahsı hakkında nazikâne muamelede bulunmuş ise de hükûmete karşı pek şiddetli lisan kullanıp “*Eğer hükûmetiniz şiddetli icrâât göstermezse hakkınızda verilecek hüküm pek vahim olacaktır.*” demiş idiğini müteessirâne bir lisan ile ifade eyledi.

Bu ifadât-ı seniyyeden ecnebilerce hakkımızda takib edilen maksad ne olduğunu ve hükûmetce ne yapılması istediklerini hakkiyle anlayamıyarak “*Efendim, o halde ne yapılmasını istiyorlar?*” deyince: “*Fuad Paşanın Şamda yaptığını yaptırmak istiyorlar.*” cevabını verdi.

Gene o esnada Bükreşten İstanbula âvdet eden Şadiye Sultan’ın zevci Fâhir Bey Fransızlar tarafından haklarında gösterilmiş olan teshilâtdan dolayı Cenerali ziyaret ve kendisi

ile mülâkat etmiş olduğundan netice-i mülâkatını arz için Saraya gelmiş ve Zât-ı şâhâne de ifadâtını tahrîren arz eylemesini irade etmesiyle Fâhîr Bey arızasını Serkarin Lütfü Bey marifetiyle takdim etmiştir. Hünkâr arızayı bana irâe edip Ceneralin esnây-ı mülâkatta hükümetin icraâtındaki teahhürâtta şikâyetle bir tabur asker alıp Yıldıza giderek istediklerini yaptırabilir ise de Zât-ı şâhânenin hatırına riayeten bunu yapmak istemediğini bildirmiş olduğu münderiçti.

Ş 28 Şubat Cuma günü Saraya azimetimde Mâbeyn kâtiplerinden İhsan Bey Bab-ı âliden o sabah vürûd etmiş olan mühim bir mazbata ile kararnâmeyi getirdi ki bunların muhteviyâtı Düvel-i itilâfiye ile harekât-ı hasmâne vukuunu tahrik ve ihdas eden kabine âzasının ve tehcir münasebetiyle îka edilen ef'âl-i cürmiyeden maada memleketin emn ü selâmeti ve nâsın can ve mal ve hürriyeti aleyhine vukua getirilen cerâimin mürtekebleri ile havâyic-i nâs üzerinde icrây-ı ihtikâr ve nüfûz ve mevki-i memuriyeti sû-i istimal etmiş olanların mevki ve sıfatları ne olursa olsun bir gûnâ merasim-i mütekaddime-i kanuniyeye hacet olmaksızın divan-ı harb-i örfîlerce takib ve muhakemeleri ile tayin-i cezaları ve tesrî-i muamele için de evvelce cihet-i askeriye ve adliyeye mensub âzadan olmak üzere teşekkül etmiş olan divan-ı harb-i örfîlerin yeniden teşkili istîzanına dair idi. Selâmlık resminden sonra Zât-ı şâhâneye bir pusula takdim ile Bab-ı âliden mühim ve mufasssal bir mazbata ve kararnâme vürûd ettiğini bildirdim. Hünkâr evrak-ı mezkûreyi alıp getirmekliğimi irade eylemekle Küçük Mâbeynde takdim ettim. Hünkâr, evrakı bizzat mütalea eyledikten sonra *"Böyle olmayacaktı. Bu Kanun-ı esasiye mugayirdir,,* diyerek masalarının üzerinde bulunan Kanun-ı esasi nushasından vükelânın suret-i muhakemeleri hakkındaki maddeyi ve Kanun-ı esasının hiç bir maddesinin hiç bir sebep ve bahane ile hükümden iskat edilemeyeceğine dair olan 115 inci maddeyi okuttular ve *"Ben bunu imzâ edemem; evrakı verin bu gece tetkik edeyim,,* dediler. Mazbatada Bahriye nâzırı Ali Rıza Paşa'nın imzâsı olup olmadığını sual ettiler. Ben de onun imzâsı bulunmadığını söyledim.

Ertesi sabah huzûra kabulümde kurşun kalem ile tahrir etmiş oldukları mütaleanâme-i hümâyunları bana tevcih ile

“Bunu tezkire şekline koyunuz ; yazacağınız tezkirenin müsveddesini evvel emirde bana iade ettikten sonra otomobile binip Bab-ı âliye giderek Sadr-ı âzama tevdi ve şu mütaleâtımı da şifahen tebliğ ediniz. Bunu icrada zarûret-i mübremeye varsa Hey’et-i vükelâ her türlü mes’uliyeti üzerlerine alarak icra ederler. Kendi işlerine beni karıştırmastınlar, ben bunu imzâ edemem ; bu günlerde Kanun-ı esasî üzerinde çok sözler tekevvün etti ; Kanun-ı esasî ile bu derece oynamak câiz değildir,, dediler.

Ben müsveddeyi tahrir ve maahâza pek sert olan bir kaç kelimeyi ta’dil ederek kendilerine takdim ettim. Kabul-i âliye iktiran eyledikten sonra mütaleanâme-i hümâyunu iade eyledim. Yazılan tezkireyi bizzat alarak Bab-ı âliye götürdüm. Sadr-ı âzam Tefvik Paşa mecliste olduğundan kendisine haber gönderdim. Elçi odasına vürûd etmesiyle tezkireyi yeden be-yed tevdi ettim. Müşarünileyh ba’d el-mütalea ahvâli teşrihe başlayıp *“Düvel-i ecnebiye otuz altı kişinin tevkihi için bir liste verdiler. (İzzet bey vasıtasıyla). Bir haftaya kadar hükümetçe yapılmaz ise bizzat tevkiîfâta kıyam edeceklerini bildirdiler. Bu meyanda bilmuhakeme beraat edecek olanlar da ceza görmüş olacaklar,, dedi ve ma’ruz olduğu müşkilâtın bahisle “Üç dört ay kadar çekilmek istiyorum. Fakat efendimizi kime bırakalım? Sadareti Ahmed Rıza Bey’e teklif ettim ; “Ben Âyan riyasetinden başka bir şey kabul edemem,, diyor. Ferid Paşaya teklif ettim ; o da uzun müddetten beri hizmette bulunmadığından dolayı kabul etmiyor,, dedi. Onun üzerine ben de kendilerine hakîm bir zât olduklarından Kanun-ı esasî ahkâmına mugayir bir kanunu Zât-ı şâhâneye kabul ve tasdîk ettirmekle mevkiini dûçar-ı tezelzül etmek muvafık-ı maslahat olamayacağını teemmül buyurmalarını ve her halde bu gibi ahvâle karşı makam-ı saltanatın mahfuz bulundurulması lâzım geleceğini ifade ettim. “Bu babda arkadaşlara karşı ısrar edecek olursam istifa edecekler ; yerlerine kimi getirelim?,, dedi ve rüfekası ile görüşerek neticeyi akşam bizzat hâkipây-ı hümâyuna arz etmek üzere yanımdan müfarekatla Meclise gitti.*

S raya avdetimde Zât-ı şâhâne âhiren tefriş ettirmiş olduğu büyük yazı salonunda beni kabul eyledi. Ma’ruzâtımı mütelâşiyane istimâdan sonra makam-ı saltanatın bu işe karıştırılması doğru olamayacağını uzun uzadıya bast u beyan etti

ve “*Tevfik Paşa ile beni müşkil mevkide bulunduruyorlar. Uryanî-zâde kendi libasını bize giydirmek istiyor,*”, diyerek bunun Uryanî-zâde Cemil Molla tarafından yapılmış olduğunu imâ eyledi ve Sadr-ı âzamın “*İsrar eylersem istifa ederler,*” sözüne karşı “*Ha! Şimdi maksad anlaşıldı. Hey'et-i vükelâ tazyikata maruz kalıyor ; sık sık böyle istifaya mecbur oluyorlar diye halka karşı bize tahmîl-i mes'uliyet etmek istiyorlar,*” dedi.

Ertesi gün Saraya vürûdumda Zât-ı şâhâne akşam sadaretten gelen bir tezkire-i hususiyeyi irâe etti ki bunda mazbata-i mütekaddime ile istifzana muhtaç görülen cihet gerek evvelce teşekkül eden ve gerek bu defa teşkil olunan divan-ı harb-i örflerin tamamıyla idare-i örfiye kararname-i ahkâmı dairesinde şekl-i kadîmde tertibi kazıyyesinden ibaret olup bu teşkilât-ı cedîdenin her halde irade-i seniyye-i şeref-sünûha vâbeste bulunduğu Meclis-i vükelâca tezekkür kılındığı beyan olunarak mütaleanâme-i hümayunda munderiç olan ve berveçh-i muharrer şifahen izah kılınan gayeye temas edilmemekte veya hut edilmek istenilmemekte olduğu görülüyor ve hey'etce fikr-i sâbıkda ısrar ediliyordu.

Bundan sonra Ferid Paşa kabinesinin teşekkülüne kadar cereyan eden ahvâle muttalî değilim.

Salif üz-zikr mazbata ile mütaleanâme-i hümayun üzerine Bab-ı âliye yazılan tezkirenin suretleri âtiye dere edilmiştir.

Kabine tebeddülünden sonra Saraya gelen Cemil Molla'nın mezkûr mazbatadan bahisle “*Zat-ı şâhâne bunu kabul buyurmuyorlar,*” demiş olduğu halde arkadaşlarına söz anlatamadığını ve mütaleanâme-i hümayun mecliste okunduktan sonra “*İşte gördünüz mü ? İstifadan başka yapacak şey kalmadı,*” demiş olduğunu hikâye eylediğini Zât-ı şâhâne bana ifade etti.

Ancak mazbatanın tarz-ı tahriri bir hoca kalemi olduğunu gösteriyordu. Bilâhara kendisi ile Sarayda görüştükte bunun kendi eser-i hâmesi bulunduğunu bana itiraftan çekinmemiştir.

Tevfik Paşa sadaretten infisalinden sonra Saraya gelmedi. Aradan bir müddet mürûrunda hizmet-i devlete duhûlünün altmışıncı sene-i devriyesi münasebetiyle bir taltif-i mahsus olmak üzere kendisine Hânedan nişanı ihsan ve Zât-ı şâhâne-

nin büyük kerîmesi ve müşarünileyhin gelini olan Sultan marifetiyle irsal buyrulduğundan bunun üzerine arz-ı teşekkür için geldi.

Bilâhara müşarünileyh Tevfik Paşa bana “*Şeyh ul-islâm Efendi ile İzzet Bey istifa etmiyelim diye ısrar ettikleri halde “O benim bileceğim şeydir,, diyerek ısrarlarını dinlemedim ve Âmedci Bey’e istifanâmeyi yazdırarak takdim ettim,, dedi.*

**Tevfik Paşa kabinesi tarafından takdim olunan
mazbatanın suretidir**

Nezd-i irfan-penah ve hikem-âgâh-ı âlîde müstağnî-i arz u izah olduğu veçhile harp gibi vücûh-ı adîde ile ehemmiyet-i fevkalâdeyi hâiz emr-i mu’tenabihde ibtida için cihât-ı müteaddidesi kemayelik ve arz u amîk tetkik edildikten sonra muktezay-ı hâle göre hareket vecâibden olacağı ve harb-ı âhir misillû bir badire-i uzmâya duhûl için kavaid-i mezkûreye tevessülün elzemiyeti mütezai fen mevcut bulunduğu halde bunlardan hiç birine iltifat olunmıyarak ve o zamanki vükelâdan bir kaçının re’y-i hodgâmânesi neticesi olarak Devlet-i aliyye ile Düvel-i itilâfiye beyninde hareket-i hasmâne vukuunu tahrik ve Devletin emniyet-i hariciyesi ihlâl edilmiş olmakla beraber harbin devamı müddetince envâ-i sû-i istimalâta cür’etle havâyic-i nâsda ihtikâra ve hattâ emniyet ve âsaiş aleyhinde harekâta kadar varılıp servet-i halk ve memleketi mahv u tebah etmek derekelerine götürmek ve evlâd-ı memlekettten pek çok zayiât vukuuna sebebiyet vermek ef’al-i zemîme ve cinayât-ı müteaddidesine bizzat dahli veya iştiraki olan veyahut âmir-i mücbir bulunanlar hakkında vâcib üt-tatbik muamelât-ı adaletkârînin ifasıyle ibret-i müessire irâesi akdem-i vazâif-i umûr olmakla cerâim ve cinayât-ı vâkıa fâil ve müşariklerinin cürümlerine göre derece derece icraat-ı mukteziyeye tevessül olunmak ve evvel emirde İtilâf kükümâtınca en büyük medar-ı ittiham itti haz kılınan ve fi hadd-i zatiha ef’al-i gayr-i müvecceheden bulunduğu şüphesiz olup mamafih ittihamât-ı mezkûreyi makasıd-ı mahsûsalarının bizi yadetin husulüne vesile ve âlet itti haz edenlerce bir çok velveleyi bais olan tehcir ve taktîl cerâimi fâil ve müsebbiblerinden başlanılmak suretiyle işe girişilmiş ve lâzım gelen tahkik hey’etleri ve divan-ı harbler teşkili için istihzarât ve terti-

bâtın arkası alınıncaya değin biraz zaman mürûr eylemiş olup Devlet-i aliyyenin bu kere dûçar olduğu avâkib-i elîme-i mağ-lûbiyet ciheti ile hasıl olan ahvâl-i müşkile ve seyyama henüz akd-i sulh olunmamasından ve mütarekenâme ahkâmı câri bulunmasından dolayı fevkalâdeliği devam eden şu ân-ı hâzırda itilâf devletleri mümessilleri tarafından vuku bulan matalib-i gûnâ gûnâ gerek tehcir ve taktîl ve Miylli aşiretini İngilizler aleyhinde tahrik cürmiyle maznun bulunduklarından bilbahis geçende İngiliz mümessili cânibinden vâki olan taleb üzerine taht-ı tevkife aldırılan meb'usan-ı sâbıkadan Feyzi ve Zülfü Beyler hakkındaki muhakemenin teahhür-i intacından bilistifade mumaileyhimayı kendileri muhakeme etmek için muahharan alıp götürmüş olmaları ve İngiliz üserasına sû-i muamele ile müttehem olan ümerây-ı askeriyeden Mazlûm Bey aleyhindeki hükmü derece-i fiil ile gayr-i mütenasib görmelerinden nâşi mumaileyh ile Nuri Paşa hakkında da Zülfü ve Feyzi Beyler gibi muamele icra etmeleri delâili ile salif ül-beyan cerâim ve cinayât fâil ve müsebbib ve müşariklerini muhakeme ve tecziyeleri meselesinde biraz daha ağır davranılırsa mümessilîn-i müşarûnileyhim şekli-i teklif ve taleplerinin başka türlü dermeyeran ve icraya kalkışacakları mahsûs ve münfehim ve hüdahafız devletin hukuk-ı esasiye ve siyasiyesine rahne iras edecek böyle icraâta mahal ve imkân bırakılmaması akdem-i zimmet ve vezaif olduğu misillu mesele-i mebhûsun - anhanın sür'-at-ı mukteziye ile cereyan etmemesi hasebiyle beyn el-halk tahaddüs eden ve bazı havadârânın neşriyat-ı türrahat-âmiziyle daire-i tesirâtı ruz-efzun olmakta bulunan bir takım kıyl u kalın önü kestirilmesindeki mübremiyyet ise başkaca mahall-i teemmül ve nazar bulunmak haysiyatı ile cerâim ve cinayât-ı mezbure fâil ve müsebbib ve müşarikleri hakkında kanunen ve idareten her ne yapılacak ise bilâ ifate-i vakit tatbik ve icrasına mubaderetin lüzum-ı kat'îsi bil ittihad tasdik ve tensib olunduktan sonra saded-i bahis bu bapda vacib ül-ittihaz olan tedabirin tayin ve tesbitine nakil ile teati kılınan efkâr ve muta-leat sırasında cerâim ve cinayât-ı mezkûre mürtekipleri meyanında bulunan vükelânın emr-i muhakemelerinin mahfûziyet-i ahkâmı müsellemler olan Kanun-ı esasî mucibince teşkil kılınacak divan-ı âlide rüyet edilmek yahut âciliyet ve ehemmiyet-i hâzıra

hasebiyle bu gibilerin dahi divan-ı harblerde icrây-ı muhakemeleri ciheti tercih kılınmak şıklarından birinin ihtiyarı lâbûd olmakla bu vadide cereyan eden tetkikat esnasında çünkü şu harb-i umumîde hükümet-i seniyyenin ittihaz etmiş olduğu meslek-i hasmânen ve esnây-i harbde vukua getirilen cinayât-ı muhtelifeden nâşi Düvel-i itilâfiyece Devlet-i aliyye hakkında kararlaştırılan ve karîben mevki-i tatbîke konulacak olan ahkâm pek hevl-engîz şeylerden ibaret olarak eğer hükümet-i seniyye salîf üz-zîkr erbab-ı cerâim ile harb müsebbibleri hakkında vâcib ül-îfa olan ahkâm-ı adaletkârîyi müsâraaten bil îfa kendisinin idame-i hükûmete iktidarını fi'len ispat edemez ise derecesini tamamiyle beyandan müctenib olduğu avâkib-i müeltimeye maruz kalacağı ve böyle bir halden tahlis-i giriban etmenin yegâne yolu ve çaresi maznunîn ve müsebbibîn-i mezkûre haklarında tatbik edilecek muamelât-ı mukteziyede sür'at-ı kâmile ibrazından ibaret bulunacağını Fransa başkumandanı Ceneral Depere ile İngiliz ve İtalya mümessil-i siyasîleri tarafından ahiren sureri kat'îyyede beyan ve ifade edildiği izahat-ı mesrudeden müstefad olduğuna ve salîf ül-beyan harp mes'ulleri ile esnây-i harpte tehcir ve taktîl emrini verenlerin ve ihtikâr ile memleketin hâyat-ı maddiye ve iktisadiyesini azîm rahneye uğratıp şimdiye kadar bittevkîf mahkemeye sevk edilenler hakkında berveçh-i ma'rûz adalet intizarında bulunan efkâr-ı umumiye ile mümessilîn-i müşarûnileyhimin şikayât-ı mütevaliyesine ve binnetice Hükümet-i seniyyenin siyaset-i hariciye ve dahiliyesine su-i tesir edecek ahvâle meydan verilmemekle beraber İtilâf hükümetleri tarafından ita kılınan defterde isimleri muharrer olup âcilen tevkîf ve muhakemeleri mükerreren ve musırren taleb olunanlar hakkında bir müddetcik daha icraat-ı adaletkârî görmedikleri takdirde bunları da bazı emsali veçhile doğrudan doğruya kendi cânibinden diyar-ı ecnebiyeye sevk etmek ve bu hal de maznunîn-i mezbûre meyanında ma'sumiyetleri tahakkuk edeceği muhtemel olanların dahi muhafaza-i hukuku kabil olamamak misillü şayan-ı arzu olmayan vakayie meydan verilmemesi lüzûmuna ve maamafih idare-i örfiye kararnâmesi ahkâm-ı mûndericesinden biri de idare-i örfiye ilân olunmasıyla beraber Kanun-ı esasînin ve sair kavanin ve nizâmat-ı mülkiyenin işbu idare-i örfiye kararnâmesine muhalif olan maddeleri ahkâm-ı idare-i örfiye devam ettikçe muvakkaten

Sadr-ı âzam Tal'at Paşa

Görüp İştiklârim

Harbiye Nâzırı Enver Paşa

tatil olunacağını mutâzamın olan maddesiyle mevadd-ı sairesi ahkâmına binâen o zamanki vükelâdan ve maznûnından bulunanların dahi diğerleri gibi divan-ı harbde icrây-ı muhakemesi mecburiyet ve zarûretine de kezaîk ittihad-ı âra hasıl olmuş ve tesrî-i maddeyi müstelzim esbabın tayin ve tesbiti hususun-daki mebahisin neticesinde ise memurîn-i adliyeden icabı kada-rının dahi birlikte bulunması suretiyle teşkil olunan mârr uz-zikr divan-ı harblerce icra olunmakta olan muhakemât mahakim-i adliyede câri usûle teb'an devam ettikçe müddet-i tetkikatın pek uzun süreceği anlaşılarak, bu hal esbab-ı ma'ruze cihetiyle kat'iyen caiz olamayacağından tesrîen lil-maslaha mezkûr divan-ı harblere memur edilen mensubîn-i adliye ba'dezin oralardan alınarak divan-ı harblerin idare-i örfiye câri bulunan mahallerde teşkili kanun-ı mahsusunda beyan ve teşrih edilen yolda yani reis ve âzay-ı mürettebesi kâmilten ümera ve zabitan-ı askeriye-den terekkeb eylemek ve bilistisna cihet-i adliyeden yalnız birer müddei-i umumî bulunmak üzere tertibi husûl-i maksada daha mülâyim ve muvafık görülmekle ol veçhile ifay-ı mukteziyatının ve mârr ül-beyan divan-ı harblerin şimdiye kadar rû'yet ve temşiyeti ile mükellef bulunduğu vazifeden maada işbu karar-ı âhir ile daha hangi erbab-ı cerâimin muhakematıyla işgal edeceğine dair olan beş maddeyi mutazamın yeniden kaleme alınan ve leffen arz ve takdim kılınan kararnâme lâyihası muhteviyâtı nezd-i âlide dahi rehîn-i tasvib buyurulduğu halde onun da divan-ı harblere tebliğinin Harbiye nezâretine iş'arı ve Hariciye ve Adliye ve Dahiliye nezâretlerine de malûmat verilmesi tensib kılınmış ise de katıbe-i ahvalde.

26 Cemaziyelevvel 1337

27 Şubat 1335

Meclis-i vükelâca tanzim olunan kararnâme lâyihasıdır

Birinci madde — Devlet-i Osmaniye ile düvel-i itilâfiye beyninde harekât-ı hasmâne vukuunu tahrik ve ihdas ile saltanat-ı seniyyenin emniyet-i hariciyesini ihlâl etmek ve esnay-ı harbde dermeyan edilen tekâlîf-ı sulhiyeye muvafakat etmiyerek harb u kitalin devamına sebebiyet vermek cürümleri ile cerâim-i saireyi irtikâb eden kabine âzasının ve tehcir münasebetiyle

İka edilen ef'âl-i harbiyeden maada gerek bir cemiyet erkân ve efradı ve gerek eşhas-ı saire tarafından memleketin emn ü selâmeti ve nâsın can ve mal ve hürriyeti aleyhine İka edilmiş olan kâffe-i cerâimin mürtekipleri ile havâyic-i nâs üzerinde icray-ı ihtikâr ve nüfûz-ı mevki ve memuriyetini sû-i istimal ile umuma mahsus vesâit-i nakliyyeyi istihsal-i menâfi-i şahsiyeye âlet ederek felâket-i ammeye sebep olanların takib ve muhakemesi ile tayin-i cezası divan-ı harb-i örffiye aittir.

İkinci madde — Mârr uz-zıkr cerâim fâillerinin mevki ve sıfatları her ne olursa olsun takibatın icrasında bir gûna merasim-i mütekaddime-i kanuniyeye hacet yoktur.

Üçüncü madde — Divan-ı harb-i örffi, usûl-i muhakemât-ı cezâiye kanununun 58 inci maddesinin tesis eylediği selahiyet kaidesine tâbi değildir.

Dördüncü madde — İşbu kararnâme tarih-i neşrinden muteberdir.

Beşinci madde — İşbu kararnâmenin icrasına Harbiye ve Dahiliye nâzırları memurdur.

Meclis-i umumînin içtimasında kanuniyeti teklif olunmak üzere işbu kararnâmenin mevki-i mer'iyete vaz'ını irade eyledim.

28 Cemaziyelevvel 1337

1 Mart 1335

Mutalea-i hümayunu mübellîğ başkitabetten makam-ı sadarete yazılan tezkire-i hususiye suretidir

Düvel-i itilâfiye ile harekât-ı hasmâne vukuunu tahrik ve ihdas eden kabine âzasının ve tehcir münasebetiyle İka edilen ef'âl-i cürmiyeden maada memleketin emn ü selameti ve nâsın can ve mal ve hürriyeti aleyhinde vukua getirilen cerâimin mürtekipleri ile havâyic-i nâs üzerinde icrây-ı ihtikâr ve nüfûz ve mevki ve memuriyetini sû-i istimal etmiş olanların mevki ve sıfatları her ne olursa olsun bir gûnâ merasim-i mütekaddime-i kanuniyeye hacet olmaksızın divan-ı harb-i örfflerce takib ve muhakemeleri ile tayin-i cezaları hakkında tanzim olunan kararnâmenin leffi ile ve ol babdaki esbab-ı mucibenin tasrihi ile Meclis-i mahsûs-ı vükelâca kaleme alınmış olan mazbata lede'l-arz manzur-ı âli buyurularak bu hususta tarafı eşref-ı hazret-i pâdişahiden bizzat

kaleme alınan mütaleanâme-i hümayunda berveç-i âtf beyan-ı mülâhazat buyurulmuştur.

“Meclis-i hass-ı vükelânın mazbatasında iki nokta-i mühimme calib-i nazar-ı dikkat olmaktadır. Birincisi, gerek Memalik-i Osmaniyyede efkâr-ı umumiyenin, gerek bilcümle âlem-i insaniyetin muntazır olduğu ihkak-ı hak meselesi üç buçuk aydan beri icra edilmek lâzım gelirken vuku bulan teahhurâtın mevki-i devleti haternâk bir dereceye getirmesi,

İkincisi, mevcut divan-ı harblerin suret-i teşekkülleri erbab-ı cürüm ve cinayetin sür'atle cezalandırılmasını temin edemesidir.

Her iki cihetin vehâmeti mazbatada îma olunan netâyicin husûlüne ve müdahalât-ı ecnebiyenin vukuuna bâdi olmak itibariyle şayan-ı esef-i azîmdir.

Kanun-ı insaniyete ve kavanîn-i düvele karşı îka edilen cerâim fâillerinin tevkif ve muhakemesi her hükümet-i mütemeddinenin vazaif-i asliyesinden olup bunun için ayrıca bir kanun tanzimine ve tarafımızdan tasdikine hacet yoktur. Nitekim geçende icra kılınan tevkifâtta da böyle bir muameleye tevessül edilmemiş idi. Makam-ı hükümdarf gayr-i mes'ul olmak hasebiyle kâffe-i icrâatta mes'ul olan Hey'et-i vükelânın vazaif-i asliyelerine iştirak etmek Kanun-ı esasî hükm-i sarihine muhalif olur kanaatindeyim. Mülâhazât-ı mesrûdeye binaen Kanun-ı esasî ahkâmı ile teâruz eden mezkûr kararnâmenin cânib-i maali-menakıb-ı hazret-i pâdişahiden imzâ ve tasdik buyurulmasına mahal görülememiş olmakla ol babda.

30 Cemaziyelevvel 1337

3 Mart 1335

* * *

Ferid Paşa'nın sadareti

Ş 2 Mart 1335 Pazartesi günü Âyan reisi Ahmed Rıza Bey Saraya gelmişti. Esnây-ı mülâkatta tebeddül şayialarından bahisle şayet Mustafa Sabri Efendi makam-ı meşhata tayin edilecek olursa kendisinin artık Saraya gelemeyeceğini beyan eyledi. Ertesi sabah öğleden sonra odamda oturmakta

iken Divan-ı muhasebât reisi Tevfik Bey geldi. Damad Ferid Paşa saat dörtte Mâbeyn-i hümayunda birleşmek üzere kendisine haber göndermiş olduğunu söyledi. Muahharan Ferid Paşanın otomobil ile doğrudan doğruya Küçük mâbeyne geldiği de görüldü.

O esnada Zât-ı şâhâne bana haber gönderip *“Tevfik Paşa'dan bir kâğıt gelecekti; geldi mi?,”* diye sual ve akşam üzeri kendilerini görmeden gitmemekliğimi emrettiler. Akşam tekrar adam gönderip *“Yemekten sonra kendisini göreceğim; taama Sarayda kalsın,”* diye irade eylediler. Taama inildiği esnada Vükelâ odasında üç zâtın beklemekte olduklarını ve kendileri için ayrıca yemek hazırlanmakta bulunduğundan Ferid Paşa ile birlikte taam edeceklerini haber verdiler. Bu sırada Ferid Paşa huzûrdan çıkıp onların bulundukları odaya gitmiş olduğundan Tevfik Beyi de oraya davet ettiler ki cereyan-ı hâlden tebeddül-i vükelâ vuku bulacağı anlaşılıyordu. Taamdan avdetde alt kat merdiveninden çıkarken tesadüf ettiğim Refik Bey'e *“Ne oluyor, tebeddül mü var?,”* diye sordum; *“Evet tebeddül var; Tevfik Paşa kabinesine itiraz edenler bundan sonra görsünler! Bâhusus başta Ferid Paşa olursa,”* dedi.

Müteakiben huzûra celb olundum. Zât-ı şâhâne Tevfik Paşa'nın istifa ettiğini ve Ferid Paşa'yı sadarete intihab eylediğini beyan ile hat müsveddesinin hazırlanmasını ve yazılacak hatta *“Ahvâlin fevkalâdeliği cihetiyle fevkalâde faaliyet ibrazı,”* lüzumundan da bahsölunmasını irade etti. O sırada vesa-it-i nakliye bulunmadığı cihetle avdetde Tevfik Bey'i arabama alarak hânesine îsal ettim. Arabada giderken kendisine Maliye nezâreti teklif olunduğunu, meşihate Hoca Sabri Efendi'nin tayin edileceğini ve birlikte bulunan zevâtın biri erkân-ı askeriyeden Mirliva Avni Paşa olup diğerini tanımadığını söyledi ki onun da Adliye nezâretine tayin olunan İzmir meb'us-ı sâbıkı İsmail Sıdkı Efendi olduğu bilâhara anlaşıldı. Kabinayı teşkil edecek diğer zevâtın kimler olduğunu sorduğum halde henüz tekarrur etmediğini ve yalnız Dahiliye nezâreti için Konya valisi Cemal Bey'den bahsetmiş iseler de vaktiyle kendisi Kudüs mutasarrıflığında bulunduğu esnada Yafa'da kaymakam olan mumailleyhi orada tanıdığından ve tenevvür etmemiş bir adam olduğundan onunla

beraber bulunmakta mütereddid olduğunu, maamafih ertesi sabah yine toplanarak müzakere edeceklerini beyan eyledi.

Salı günü sabahleyin Saraya azimetimde Zât-ı şâhâne rahatsız oldukları beyaniyle Küçük mâbeyne çıkmayıp beni Harem dairesinde kabul ve hat müsveddesini tasvib etti. Meşihat için de Mustafa Sabri Efendi'nin yazılmasını emreyledi. Ahmed Rıza Bey'in ifadesini arz ettiğimde "*Akşam kendisine tebliğ ettik; artık imkân kalmadı,*" dedi.

Tevfik Paşanın istifanâmesi ahvâl-i sıhhiyesinden ve meluf lâyhada muharrer esbabdan dolayı sadareten istifayı mutazammın kısa bir arzı olup lâyiha denilen de mütaleanâme-i hümayun üzerine Heyet-i vükelâ kararı ile yazılan tezkire-i husûsiyeden ibaret idi.

Hatt-ı hümayun hazırlanmış ve mühür de Refik Bey marifetiyle Tevfik Paşa'dan alınmış olduğundan Ferid Paşa'nın vürûdunda birlikte huzûra girdik. Zât-ı şâhâne temennî-i muvaffakiyet ile mührü Sadr-ı âzama, hattı da bana tevdi etti. Ferid Paşa hasb el-hal alay icrasını arzu etmediğinden otomobil ile doğrudan doğruya Bab-ı âliye giderek hatt-ı hümayunu elbise-i resmiye ile büyük sofadan istikbal etmesi ve tertibat-ı lâzîminin ikmalinde telefonla malûmat vererek benim de elbise-i resmiyeyi lâbisen hattı îsal eylemekliğim kararlaştırıldı.

Hey'et-i vükelâya kimlerin intihab edildiği malûm olmadığından hattı "Teşkil eylediğimiz hey'et-i cedîde-i vükelânın tasdikimize arzı," suretinde tahrir etmiştim. Yalnız huzûr-ı hümayundan çıktıktan sonra vükelây-ı sâbıkaya haber verilip verilmeyeceği Bab-ı âliden sorulduğunu Ferid Paşaya ifade eylediklerinde "*Vükelâ kâmilten tebeddül etmiştir,*" demesiyle bundan tebeddülün derece-i şümûlü anlaşıldı. O sırada Harbiye nâzır-ı sâbıkı Ferid Paşa'nın da Saraya gelerek Başmâbeyncinin odasında oturmakta olduğu haber alındı.

Bab-ı âlide tertibatın ikmal edildiği telefonla bildirildiğinde hatt-ı hümayunu hâmilan ve yâverlerden Mehmed Ali Bey'i müstashaben azimet eyledim. Sadr-ı âzam ve Şeyh ul-islâm tarafından büyük sofada bilistikbal Arz odasında merasim-i mu'tade ile hat okundu. Vükelâ mevkiinde duran kimselerden hey'et-i cedîde-i vükelâyı kimlerin teşkil eylediği anlaşıldı. Hattın kıraatını müteakip Sadr-ı âzaman odasına gidilip vükelây-ı cedîde de orada

toplandı. Sadr-ı âzam vükelânın memuriyetlerini mübeyyin takrir-i âliyi yazdırıp imzâ ederek teşekkürnâme ile beraber bana tevdi etti.

Ferid Paşa bu esnada Hey'et-i vükelâya evvel be-evvel iş-tigal etmeleri lâzım gelen hususâttan bahsedip "*Âlem-i insani-niyetin nefretini celb eden erbab-ı cinayet haklarında âcilen bir karar ittihaz eylemeleri*," lüzûmundan bahsetti; ba'dehu ah-vâl-i siyasiyeye dair malûmat almak üzere Hariciye müsteşarı Reşad Hikmet Beyi celb ettiler.

Ferid Paşa kabinesini teşkil edenler bunlar idi :

Ferid Paşa Hariciye nezâretini bizzat deruhde edip Harbiye nezâretinetayini mukarrer olan zâtın vüruduna kadar vekâleten Nâfîa nâzırı Avnî Paşa, Bahriye nezâretine Müşir Şakir Paşa, Şûray-ı devlet riyasetine Âyandan Seyyid Abdülkadir Efen-di, Dahiliye nezâretine Konya valisi Cemal Bey, Adliye nezâretine sâbık Aydın meb'usu İsmail Sıdkı Bey, Maliye nezâretine Divan-ı muhasebât reisi Tefvik Bey, Nâfîa nezâretine Birinci kolordu Ahz-ı asker reisi Avnî Paşa, Ticaret ve Ziraat nezâretine sâbık Posta ve Telgraf ve Telefon nâzırı Edhem Bey, Maarif nezâretine Ali Kemal Bey, Evkaf nezâretine Şûray-ı evkaf reisi Hoca Vasfi Efendi, Posta ve Telgraf nezâretine Mehmed Ali Bey tayin kılınmış ve Harbiye nezâretine de müteakiben Birinci ferik Ahmed Abuk Paşa nasbolunmuşdur. Fakat aradan bir ay geçer geçmez müşarünileyh Abuk Paşa, bilistifa çekilip Bahriye nâzırı Şakir Paşa Harbiye nezâretine, Nâfîa nezâretinde bulunan damadı Avnî Paşa da Bahriye nezâretine nakledilmiştir. Hünkâr Cemal Beyin evzâ ve etvarından hoşlanmadığı gibi Sadr-ı âzamla da araları açıldığından çok geçmeden o da istifaya mecbur olmuş, Dahiliye nezâretine Posta ve Telgraf nâzırı Nâil Bey tayin kılınmıştır.

Ş Ferid Paşa kabinesi halkın tehvin-i ihtiyaçları çaresine tevessül edecek yerde mukaddime-i icraât olmak üzere havâ-yic-i zarûriyeden olan ve kaç seneden beri fıkdanından dolayı memleketce sıkıntı çekilen şeker, gaz, pirinç, kahve ve saire gibi memalik-i ecnebiyeden idhal olunacak eşyanın memlekete ba'd el-idhal "Satış resmi," nâmiyle ağır bir resme tabi tutulması hakkında bir nizamnâme lâyihası tanzim ve irsal eylemişti. Bu

lâyihayı alınca taraf-ı şâhâneye takdim ile galay-i es'ar yüzünden bu kadar senedir dûçar-ı izzet olan halkın tehvin-i müzayekaları çaresine bakılacak yerde havâyic-i zarûriyeleri üzerine böyle yeni yeni resimler tarhiyle ihtiyaçları teşdid olunmasının derece-i mazarratını söyledim. Zât-ı şâhâne de bunu tasdik ile *"Kâğıdı bana bırakınız ; yarın tahlifleri icra kılınmak üzere yeni Hey'et-i vükelâ gelecek ; kendilerine ihtarât-ı lâzimedde bulunayım,,* dedi. Filhakika ertesi gün vürûdlarında mazbatayı iade etmiş olduğundan onlar da istifâ olunacak rûsûmu üç dört maddeye hasr ve mikdarını binnisbe kasrile yeni bir nizamnâme lâ-yihası tanzim ve irsal eylemişlerdir.

Vükelânın esnây-ı tahliflerinde Başmâbeynci ile Başkâtibin de hazır bulunmaları mu'tad olduğundan biz de bulunduğumuz halde Zât-ı şâhâne heyet-i cedîdeye *"Vükelâmızın agrâz-ı hasîse-i nefsanîyeye kapılmayacaklarına ve adaletten ayrılmayacaklarına eminim,,* diye güzel bir mukaddime ile hitaba başladı.

Aradan bir buçuk ay kadar zaman mürûrunda Adliye nâzırı İsmail Sıdkı Bey istifa edip istifasından sonra Saraya vürûdunda suret-i hususiyede esbab-ı istifasını sual etmiştim. O da *"Kabinenin hîn-i teşekkülünde müctemian huzûr-ı hümayunda bulunduğumuz sırada agrâz-ı hasîse-i nefsanîyeye tebaiyetten ictinab etmekliğimiz hakkında vuku bulan irade ve irşad-ı şâhâne hilâfında harekette ma'zurdum. Benim kabinede vücûdum arkadaşların işlerini sektedar ediyordu. Bence çekilmekten başka çare yoktu,,* demesi kabinenin ne mahiyette ve fikirde adamlardan mürekkebe olduğunu ispata kâfi idi.

Ş Ferid Paşa kabinesi teşekkülünü müteakip iki gün mütemadiyen akd-i meclis ettikten sonra bir akşam üzeri Sadr-ı âzam Saraya gelerek Hünkârla mülâki olmuştu. Ertesi gün sabahleyin ma'ruzât için huzûra kabulümde Zât-ı şâhâne masalarının üzerinde bulunan ve taraflarından imzâ edilmiş olan bir kararnâmeyi irâe ile akşam Sadr-ı âzam Paşa tarafından bizzat takdim kılındığını beyan etti. Bu kararnâme Divan-ı harb-i örfînin cihet-i adliyeden alınmış olan âzasının ihracı ile sırf âzay-ı askeriyeden mürekkebe olarak teşekkülünü ve reis, azâ, müdde-i umumî ve müstantiklere verilecek tahsisâtın mikdarını mutazammın idi.

Vazifesinin derece-i şumûlü hakkında sarahati mutazamın olmadığından Tevfik Paşa kabinesi zamanında tanzim olunan kararnâme gibi şeklen Kanun-ı esasiye mugayir görülmüyor ve kanun-ı mezkûr hükmünce muhakemeleri divan-ı âliye ait olan vükelây-ı sâbıkanın divan-ı harbe sevkleri gibi ahkâm-ı esasiye-i kanuniyeye mugayir bir hükme iştirakten Zât-ı şâhâneyi zâhiren masun bulunduruyordu. Tevfik Paşa kabinesi erkânından bazıları bu farkı anlamadılar da “Zât-ı şâhâne bizim yaptığımız kanunu kabul etmediği halde aynı maksadla Ferid Paşa kabinesi tarafından yapılan kanunu tasdik ettiler,” diye itirazda bulundular. Ben teşkil olunacak divan-ı harblerin hükümleri kabil-i temyiz ve tagyir olmadığı kaydına itiraz ile “Divan-ı harb kararları zâten kabil-i temyiz olmadığı gibi kabil-i tagyir olmamak kaydı da Kanun-ı esası ile müeyyed olan hakk-ı afvi ihlâl edebilir, bu câiz değildir,” dedim. Zât-ı şâhâne “Bu hakkımız mahfûzdur; hiç bir suretle ihlâl edilemez,” diyerek mezkûr kararnâmeyi bir zarf derûnuna vaz’ile üzerini nühr-i zâtîsi ile mühürleyerek İkinci kâtib Said Bey’e tevdiân doğrudan doğruya Sadr-ı âzama irsal eyledi.

Divan-ı harblerin ikmal-i teşkilâtından sonra kabine tevki-fâta ibtidar ile esbâk ve sâbık kabineler âzasından, erkân ve ümerây-ı askeriyeden. meb’usan-ı sâbıkadan ve İttihad ve Terakki mensûbîninden altmış altı kişiyi bir günde tevkif etmiş ve birinci kabinenin devamı müddetince tevkifatın arkası kesilmemiştir.

Ş Bir gün esnây-ı mülâkatta Zât-ı şâhâne “Ben bu devlette iki adam gördüm; biri Tevfik Paşa biri de Âyândan Ali Rıza Paşa,” demişti. Ertesi gün Saraya gitmek üzere arabamla Yıldız yokuşunu çıkarken Şazeli dergâhının önünde Ali Rıza Paşa’ya tesadüf ettim. Vesait-i nakliye olmadığından yokuşu yayan çıkmakta idi. Kendisini arabaya alarak birlikte Saraya götürdüm ve yolda Zât-ı şâhanenin hakkındaki teveccühünden bahsettim. Saraya vürûdumuzda Hünkâr, Ali Rıza Paşa’dan sonra beni çağırdı. Akşam Sadr-ı âzam Paşa gelerek Âyan reisi Ahmed Rıza Bey’in tebdili için pek ziyade ısrar ve “Vahdet-i milliye,” nâmı ile tesisine teşebbüs eylediği ocağın altından azim fenalıklar çıkacağı cihetle bunun şimdiden söndürül-

mesi elzem olduğunu beyan ile Ali Rıza Paşa'nın Âyan riyasetine tayinini başkitabetten bugün bir tezkire ile Bab-ı âli'ye tebliğine lüzum göstermiş olduğundan ve fakat şimdi Ali Rıza Paşa gelerek böyle bir teşebbüs ateşin üzerine ispirto dökmek kabilinden olacağını söyleyerek itiraz ettiğinden Bab-ı âli'ye gidip keyfiyeti Sadr-ı âzama ifade eylememi irade etti. Halbuki Hey'et-i âyan hâl-i in'ikadta olmadığı cihetle bu sırada reis tebdili esasen yolsuzdu.

Maamafih bu cihet bana taallûk etmediğinden ben usûle ait bir mesele hakkında Zât-ı şâhânenin nazar-ı dikkatini celb eyledim. Çünkü bidayetten beri Âyan reisi ve Reis vekillerinin tayini taraf-ı hûmayundan ba'd el-istimzac doğrudan doğruya Bab-ı âlice istfzan edilmekte olmasıyla keyfiyet-i tebdil ve tayinin başkitabetten tebliği muvafık-ı emsal olmadığını arz eyledim. Zât-ı şâhâne bu cihetin de Sadr-ı âzama ifadesini emr etti.

Otomobil ile Bab-ı âliye azimetle Hariciye dairesinde Sadr-ı âzama mülâki olup keyfiyeti tebliğ eyledikte "*Acaib! Biz ateşe ispirto dökmek değil ateşi su ile söndürmek istiyoruz.*" diyerek Ali Rıza Paşa ile görüşeceğini beyan eyledi. Ba'dehu ahvâl-i siyasiyeye nakl-i kelâm ile kendisinin memuriyetinden evvel ecnebi mümessilleri ile teati olunan muhaberât evrakını bittetkik her meselede devletlere karşı protesto edilerek iltizam-ı şiddet olunmakta ve onlar tarafından da takrirlerimizin iade edilmekte olduğunu gördüğünü ve kendisince iltizam-ı i'tidal ve mü-lâyemetle münasebetin günden güne düzelmekte bulunduğunu ve hattâ o gün İtalya mümessili gelerek Devlet-i aliyye hakkında izhar-ı âsâr-ı hayırhâhî ile İtalya devleti Bahr-i sefid devletlerinden olmasıyla bahr-i mezkûr sevahilinde büyük bir Türkiye'nin vücûdu İtalyanın menâfi-i siyasiye ve ticariyesi icabından idigini beyan ve temin eylediğinden bahisle keyfiyetin taraf-ı şâhâneye arzını ifade etti.

Âyan reisinin tebdili meselesi beş on gün mevzu-ı bahs olmadı. Müteakiben yedi zâtın Âyan âzalığına tayini için Bab-ı âliden bir kararnâme lâyihası vürûd ederek tasdik-i âliye iktiran etti. Halbuki o vakte kadar Âyan reis vekillerinin tayinleri Bab-ı âliden arz olunursa da Âyan âzasının intihabı Sadr-ı âzam-la ba'del-müzakere doğrudan doğruya taraf-ı şâhânedan icra

kılınarak başkitabet vasıtasıyla tebliğ olunur ve ba'dehu Bab-ı âliden kararname lâyihası gönderilirdi.

Ş O sırada İttihad ve Terakki kabinelerine dahil olan vükelânın divan-ı harb hey'et-i tahkikiyesince isticvablarına devam edilmekte olduğundan bunların mefsuh Meclis-i meb'usan encümeninde evvelce icra kılınmış olan isticvablarını mutazammın evrak Âyan riyasetinden istenilmiş olduğu halde Ahmed Rıza Bey tarafından mümanaat edildiği gazetelerde görülmekte idi. Bu esnada Ahmed Rıza Bey'in tebdili ile riyasete Hoca Mustafa Âsım Efendi'nin nasbı hakkında Bab-ı âliden bir kararname lâyihası vürûd etti. Zât-ı şâhâne o akşam Sadr-ı âzam Paşa gelerek tekrar ısrar ettiğini ve hattâ *"Eğer bu babda ısrar etmezsem Zât-ı şâhânelerine ve Devlet-i aliyyelerine ihanet etmiş olurum,"* dediğini söylediği gibi Ahmed Rıza Bey'in Fransız tarafdarlarından olmasından ve Âyan dairesinde "Vahdet-i milliye," hey'etini toplamakta bulunmasından İngilizlerin de kuşkulanarak bunu dağıtmak için Âyan ve Meb'usan dairelerini işgal eylemek istemeleri ile o mahzurun önü alınmak üzere tebdile mecburiyet hasıl olmuş olduğunu nakleyledi.

Ş Zât-ı şâhâne Başmâbeynci Lütfü Bey'in bazı muame-lâtından memnun kalmadığını ihsas ediyordu. Hattâ Küçük mâbeynde ikamet ettikleri odada koridora açılır bir koltuk kapı vardı ki nezdine gittikçe oradan girer çıkardım. Bir gün huzûra girerken bu kapı kilitli olduğundan Zât-ı şâhâne bizzat kalkıp açtı ve *"Başmâbeynci Bey sormadan içeri giriyor; insan hususî odasında hariçten görülmesini arzu etmeyecek bir vaziyette bulunabilir; onun için kapıyı kilitleyip oturmaya mecbur oluyorum,"* dedi ve kendisi ile mülakatı gittikçe seyrekleştirip icab ettikçe tahrîren muhabere ederlerdi. Bu hal bir ay kadar devam etti.

Zâten Sultan Reşad zamanından beri Ferid Paşa ile araları bozuk olduğundan onun sadaretinden sonra Lütfü Bey'in mevkii emin değildi. 30 Mart 1335 akşam üzeri birlikte evlerimize gitmek üzere hazırlanırken Zât-ı şâhâne beni çağırıp Ferid Paşa bidayet-i memuriyetinden beri Lütfü Bey'in tebdili için ısrar etmekte bulunduğundan ve kendisini şimdiye kadar himaye etmiş ise de *"Artık daha ziyade muhafazası mümkün*

olmadığından tebdili icab etti. Burada kendisine bir şey söylenmesin; eve gidince keyfiyeti münasib surette tebliğ edin,, dedi. Hayli vakitten beri arkadaşlık etmekte ve iyi geçinmekte olduğumuz cihetle bittabi müteessir oldum. Mâbeyn dairesine avdetimde L ü t f ü Bey çehremdeki tegayyürü görerek esbabını sual etti ise de renk vermedim. Nihayet Maçka'ya vürûdumuzda biraz yayan yürümek üzere arabadan inerek ve artık kendisinin ısrarına tahammül edemiyerek keyfiyeti ihbara mecbur oldum. İnfisal sözü ağzımdan çıkar çıkmaz o derece müteessir oldu ki Hünkâr hakkında "Alçak!", diye bir sayha edip ve gözleri dolup yolun kenarındaki parmaklığa yüzünü çevirerek beş dakika kadar sâkin ve sâmit durduktan sonra yüzünü dönüp yola devam ettik. Gece de evine gidip lâzime-i ta'ziyeti ifa ettim.

Zât-ı şâhâne ertesi gün beni çağırarak Başmâbeynciliğe Harbiye nâzır-ı esbakı Y â v e r P a ş a'nın icrây-ı memuriyetinin Bab-ı âliye tebliğini irade etti. L ü t f ü Bey'in cevaz-ı istihdam kararı istihsaline hacet olmaksızın ma'zuliyet maaşı alabilmesi için suret-i infisalini "Diğer münasib bir memuriyette istihdam edilmek,, kaydiyle tebliğ eyleyerek arkadaşlık hukukuna riayet göstermek istedim.

Ş Ferid Paşa mevki-i sadarete gelince usûlen Veliahd Abdülmecid Efendi'yi ziyarete gitmemiş olduğundan, müşarünileyh bunu şahsına karşı hürmetsizlik addederek bir gün Saraya gelip ve beni Çit köşküne davet edip Ferid Paşa'nın hakkında gösterdiği muhill-i hürmet muameleden dolayı ba'demâ kendisi ile hiçbir muhaberede bulunamayacağını ve her ne ma'ruzâtı olursa benim vasıtamla doğrudan doğruya takdim edip cevaplarını da benden bekliyeceğini ifade eyledikten sonra "Feridin bana karşı böyle bir muamelede bulunmak haddi midir?,, diye hakkında izhar-ı şiddet eyledi.

Bir gün de beni Dolmabahçedeki dairesine davetle yine Ferid Paşa hakkında bir takım şikâyetlerde bulundu ve "Ferid Paşa millet ve pâdişah arasında siyah bir perde çekti; fakat millet nazarında benim mevkiimi yükseltti,, dedi.

Ş 9 Nisan 1335 Çarşamba günü Sadr-ı âzam Ferid Paşa kabl ez-zuhûr Saraya gelmiş ve avdetinde taraf-ı şâhâneye

müstacel bir kararnâme takdim olunacağından ve geç vakte kalması ihtimalinden bahisle vürûduna kadar intizar etmekteğim için Dördüncü mâbeynci İhsan Bey'le haber göndermişti.

Akşam üzeri Refik Bey telefon edip Sadr-ı âzam Paşa hâkipây-ı şâhâneye takdim olunacak bir kararnâmeyi şimdi yâ-ver-i mahsûs ile gönderdiğinden derhal imzâ ettirilerek iade olunması lüzûmunun bana bildirilmesini telefonla tebliğ eylediğini ifade etti. Müteakiben Har-biye nezâreti Seryâveri Salih Bey marifetiyle memhûr bir zarf geldi ki tehcir ve taktîl mesâilinden dolayı divan-ı harbce muhakemeleri icra edilmekte olan Yozgat mutasarrıf vekili (Boğazlıyan kaymakamı) Kemal Bey'in idam ve Jandarma kumandanı Tevfik Bey'in on beş sene kürek cezasıyla mahkûmiyetlerini mutazammın ve Harbiye nâzırı Şâkir ve Sadr-ı âzam Ferid Paşa'lar tarafından mûmzâ bir kararnâme ile Divan-ı harbin ol babdaki mazbata-i hükmiyesini muhtevi idi. Evrak-ı mezkûreyi bir zarf derûnuna koyarak ve üzerini mühürleyerek bilvasıta taraf-ı şâhâneye takdim ettim. Aradan yarım saat kadar zaman mürûrunda Hünkâr beni çağırды; *"Şimdi çirkin bir hal karşısında kaldık amma iş bununla bitmiyecek, tevâli edecek. Onun için şimdiden yolun önünü kesmek lâzım. Şeyh ul-islam Efendiği telefonla arayın; bu kararı görmüş mü? Görmüş ise benim bunu imzâ etmekteğim için yarın sabaha kadar bir fetvây-ı şerife îtasını taahhüd ediyorlar mı mı? Sorun!,"* dedi.

Şeyh ul-islâmın Hariciye dairesinde Sadr-ı âzam Paşa nezdinde bulunduğunu tahkik ederek kendisini telefona davetle kararı görüp görmediğini sual ettim. Mecliste bulunanların telâşla *"Ne diyor, ne diyor?"* dediklerini telefonda işittim. Şeyh ul-islâm kararı gördüğünü beyan etmesi üzerine fetvâ talebine dair olan irade-i seniyyeyi tebliğ eyledim.

Rüfekası ile müzakere etmek üzere beş on dakika intizar eylememi ifade ve bir müddet mürûrunda hâkipây-ı şâhâneye bizzat arz-ı izahat için Saraya gelmekte olduğunu beyan ettiğinden keyfiyeti arz ettim. Zât-ı şâhâne *"Ben mazbata-i hükmiyeyi okudum; siz de okuyunuz. Bu adamın sâbit olan ef'âlîne nazaran hükmün tasdikinde tereddüd etmiyorum. Lâkin bu yoldaki hükümler tevâli edecek; iş intikam ve bilâhara mukatele şeklini alabilir. Vâkıa mücazât-ı mahkûminin tahfifi cümle-i hu-*

kukumuzdan ise de buna da sahabet manası verilir ve şu sırada dâî-i mahazir olur ; yolun şimdiden önünü kesmek üzere fetvây-ı şerife talebine mecbur oldum,, dedi.

Ben de mazbata-i hükmiyeyi okuduktan sonra ifadât-ı şâhâneyi teyid ile *“İşin asıl nazar-ı dikkata alınacak ciheti hükmün tasdik ve icrası değil, bunun mebde-i icraât olması ve emsali hükümlerin tevâli etmesidir. Böyle şiddetli hükümler tevâli ederse bir zaman gelir ki bu adamlara evliyuullahdan diye kandil yakarlar. Binaenaleyh hükmün hîn-i îtasında adalet gözetilmelidir,, dedim. Bunun üzerine Zât-i şâhâne “İşte bu söz her ciheti şâmildir. Altınla yazılacak bir sözdür. Çerkes Hasan intikam ile hareket etmiş bir katil iken mezarında mum yaktıklarını gözümle gördüm,, dedi.*

Ben de pek eski bir zamanın mahsûl-i fikri olan Kanun-ı esasımızın emniyet-i dahiliye ve hariciyeyi ihlâl faslındaki îdam cezalarının ilgası adâlet-i şâhânelerinden muntazır bulunduğunu ve düvel-i mütemeddinenin yeni kanunlarında bu cihet nazar-ı dikkate alınıp hattâ İtalyan kanun-ı cedîdinde iki maddeden gayri îdam cezası ref'edilmiş olduğunu arz eyledim.

Hünkâr *“Benim de fikrim kısas-ı şer’î haricinde îdam cezasının ref'idir,, diye mukabele etti.*

Gariptir ki Sultan Vâhîdeddin gayet ketum olduğu ve kendisine söylenen bir sözü başkalarına iş'ar etmek aslâ mu'tadî olmadığı halde yukarıki sözüm o derece tesir hâsıl etmişti ki birgün Şeyh ul-islâm Mustafa Sabri Efendi ile huzûrda bulunduğumuz sırada hükümlerde ifrat ve şiddet gösterilmesinin adem-i cevazından bahisle *“Başkâtib Beyin dediği gibi sonra birgün gelir ki bu adamlara mum yakarlar,,* deyip bir gün de bunu bilmünasebe Ferid Paşa'ya söyledi. Bu sözün ne Sabri Efendi'nin ve ne de Ferid Paşa'nın fikirlerini ta'dil hususunda tesiri görülmemiş ise de hakkımdaki şüphelerini tevlid hususunda hayli tesiri olmuştur.

Ş O sırada Şeyh ul-islâm Sabri Efendi'nin vürûdunu haber verdiler. Ben nezd-i şâhânedan çıkarak intizar odasında tevakkufta bulundum. Bir müddet sonra beni de huzûra davet ederek ve Şeyh ul-islâm Efendi'ye hitaben *“Başkâtib Bey emîndir,,* diyerek îrad-ı kelâma ibtidarla *“Benim iki sıfatım vardır : Biri saltanat,*

diğeri hilâfet. Saltanat sıfatı icabınca bu hükmü imzâda teredüdü etmezdim ; çünkü Kanun-ı esasî ahkâmınca ben mes'ul değilim. Lâkin hilâfet sıfatı icabınca evvelâ Cenâb-ı hakka, sonra müekkilim olan zât-ı akdese karşı mes'ulum. Siz hilâfet sıfatıyla vekilimsiniz ; sizin de bu mes'uliyeti tevşik etmenizi isterim. Binaenaleyh gerek idam ve gerek haps-i medîd hakkında verilecek her hüküm tarafınızdan ayrı ayrı fetvâyâ rapt edilmedikçe imzâ edemem,, dedi. Şeyh ul-islâm Efendi bu suretle fetvâ verebileceğini ve hükm-i lâhik hakkındaki fetvâyı da yarın tanzim ve ita edeceğini ifade eylemesi ile zevalî -saat dokuz raddelerinde birlikte huzûrdan çıkıldı.

Ertesi gün Zât-ı şâhâne akşam Şeyh ul-islâm Efendi ile beyinlerinde benim gıyabımda cereyan eden muhaverâtı nakletti : *“Şeyh ul-islâm ile çok mücadele ettik. “Kemal Bey hakkında istenilen fetvâ iftâ değil kazâ olur ; benim ise kazâyâ selâhiyetim yoktur,, dedi. Ben de verilecek fetvâda Kemal Bey'in mahkûmiyetinden bahse hacet yok ; Zeyd şu fiillerin fâili olursa şer'an idamı lâzım gelir mi ? diye fetvâ ita ve onun zîrine de “Kemal Bey hakkında divan-ı harbce verilecek hüküm işbu fetvây-ı şerîfeye muvafıktır,, diye tasdik ve imzâ ederseniz maksad hasıl olur dedim. Bunun üzerine kaani oldu. Fetvâyı bugün gönderecek,, dedi. O gün Sadr-ı âzamın yâveri ile Şeyh ul-islâm Efendi tarafından başkitabete hususî bir tezkire gönderilip derûnundaki mazrûfun Hâkipây-i şâhâneye takdimi iş'ar olunuyordu. Mazrûfu takdim ettim ; Zât-ı şâhâne zarf-ı küşâd ve derûnunda bulunan fetvâyı kıraat eyledikte maksada muvafık bulmayarak kendi tarifi veçhile Şeyh ul-islâma cevab yazdırdı. Mamafih kararnâmeyi de imzâ ederek gönderdi.*

Ol babda Şeyh ul-islâma yazılan cevabın sûreti berveçh-i âttıdır (Fakat madem ki kararnâmeyi imzâ edecekmiş ; yeniden cevab yazdırmasının hikmetini anlıyamadım!):

Taraf-ı vâlây-ı Hazret-i meşihat-penâhiye

Taraf-ı vâlây-ı fetvâ-penâhîlerinden atebe-i ulyây-ı cenâb-ı hilâfet-penâhiye takdim kılınan mahtûm zarfın muhtevi olduğu fetvây-ı şerîfe manzur-ı âli buyurulmuştur. Fetvây-ı mezkûre âlet-i câriha ile cerh ve katil vukuu ve maktûlün veresesinin kısas talebi ile mukayyed bulunduğu ve mahkûmun aleyh

Kemal Bey ise âlet-i câriha istimali ile bizzat fi'l-i katli icra etmiş olmayıp ve verese de kısas talebinde bulunmayıp mazbata-i hükmiyede musarrâh olduğu üzere mumaileyh bir takım eşhası tahrik ve igrâ eylemek suretiyle kital vukua gelmiş olduğundan maksad-ı hümâyun mazbatadaki esbab-ı hükmiyeden bahisle *"Böyle bir takım kimseleri tahrik ve igrâ ile kital îka ettirmiş olan Zeydin şer'an îdamı caiz olup olmayacağı yolunda bir fetvâ tanziminden ve zîrinin de Yozgat mutasarrıf vekili Kemal Bey hakkında divan-ı Harbce verilen hüküm işbu fetvây-ı şerîfeye muvafıkdır,,* diye taraf-ı vâlây-ı meşihat-penahîlerinden tasdikinden ibaret olduğu cihetle hükmi-âmi olan sâlif üz-zıkrı fetvây-ı şerîfenin temin-i maksad ve tatmin-i vicdana kâfi görülmeyeceği ve zîrde münderic tavzihât dahi şekli-iftâda olmayıp şekli-kazâda olmakla onunla da maksad sâbit olmadığı beyan-ı âlisi ile berveç-i muharrer hükmi-âmi olarak bir fetvây-ı şerîfenin tanzimine ve zîrinin de izah edildiği üzere taraf-ı vâlây-ı meşihat-penahîlerinden tasdikine intizar buyrulmakta olduğunun bermentuk-ı emr u ferman-ı hümâyun sûret-i hususiyede tebliğine ibtidar kılındı; ol babda.

* * *

Ş Zât-ı şâhânenin ahkâm-ı fıkhiyeye bu derece vukufuna ihtimal vermedikleri cihetle bu tezkireyi de benim telkinâtıma haml ve hakkımda şüphelerini tezyid ettiler.

Berveç-i meşruh Kemal Bey hakkındaki hüküm imzâ buyurulmuş olduğundan perşembe günü akşam üzeri hükmi-âmi îdam icra kılınmış ve gerek hükmün icrası esnasında ve gerek ertesi gün cenazenin defni sırasında bir takım nümâyişler vukua getirilmiştir.

Cuma günü selâmlık resminden sonra Şeyh ul-islâm Efendi kütüb-i meşhûre-i fetâvâdan *İbn-i Âbidîn*'i alarak Saraya gelip huzûra kabul olundu. Zât-ı şâhâne beni de birlikte bulundurdu. Şeyh ul-islâm kitâb-ı mezkûrdan bazı cihetleri kıraat ve tavzih etmekle beraber Kemal Bey hakkında yazmış olduğu fetvây-ı şer'î bir müslimin bir gayr-i müslimi katli halinde alel'itlak cevâz-ı îdamına dair ve hükmi-âmi ise de zîrinde muharrer olan nükul-i şer'iyye emir ül-mü'mininin ta'zir-i şer'î suretiyle haiz olduğu hak ve selâhiyeti mübeyyin olarak kütüb-i fetâvâdan

muktebes bulunduğunu ve Kemal Bey namına tahsisen fetvâ itası iftâ değil kazâ olacağından bu da ancak bilfi'l icrây-ı mü-rafaa ile kabil olabileceğini tekrar etti. Bunun üzerine Zât-ı şâhâne “*Birkaç senedir nüfûs-ı beşeriye çok israf olundu. İdam kararlarında ifrata gidilmemeli. Benim gerçi Cenab-ı hakka karşı pek çok şahsî kusurlarım varsa da o hâlik ile kul arasında bir şeydir. Fakat ben bu makama pâk-nâsiye ile geldim. Haşre de itikad-ı tâmim vardır. Ömrümün eyyâm-ı âhinde ahrete kirlenmiş olarak gitmek istemem,*” dedi ve kazâ şeklinde olmayarak hükm-i vâkiin şer’i şerife suret-i mutabakatını Şeyh ul-islâm sıfatıyla tasdik ve imzâ etmesi için ısrar eyledi.

Şeyh ul-islâm da bu surete muvafakat ederek huzûrdan çıkıldıkta Mâbeyn dâiresindeki Vükelâ odasında âtîde muharrer ibareyi evvelki fetvânın zahrına tahrir ve imzâ ile bana tevdfan taraf-ı şâhâneye takdim eyledi. Hünkâr mezkûr fetvâyı bizzat hıfzettiyse de esnây-ı harikte muhterik olmuş olması zannındayım :

“Divan-ı harb-i örfi tarafından idama mahkûm edilen Kemal’in muhakemesi hak ve adle muvafık bir surette icra edilmiş olduğu takdirde hakkında sâdır olan hükm-i idamın derûn-ı varakada muharrer fetvâ ve nûkul-i şer’iyeye muvafık olduğu vâreste-i arzdir.,”

Şeyh ul-islâm
Mustafa Sabri

Fetvây-ı mezkûreyi aynen istinsah ve hıfzetmediğime müteessirim.

* * *

§ 14 Mayıs 1335 Çarşamba günü akşam üzeri Ferid Paşa bermu’tad Saraya gelip huzûrda bulunduğu sırada İngiliz mümessil-i siyasîsi konağa giderek kendisini beklemekte olduğunu haber verdiklerinden avdet etmiş, Zât-ı şâhâne de mümessilin sebab-i ziyaretini merak ederek istiknah-ı keyfiyet için Refik Bey’i göndermişti. Akşamleyin Serkarın Yâver Paşa ile birlikte hânelerimize gitmekte olduğumuz sırada Refik Bey elinde bir mazrûf bulunduğu halde avdet ederken kendisine Mâbeyn dairesinin büyük salonunda tesadûf ettim.

Meclis-i Meb'usan Reisi Halil Bey

Sadr-ı âzam İzzet Paşa

Görüp İstittiklerim

Ertesi gün ma'ruzât için huzûra kabul olunduğum esnada Zât-ı şâhâneyi pek mütefekkir ve mükedder bir halde gördüm. Hattâ ekseriya ma'ruzâttan sonra beni nezdinde alıkoyarak bir müddet sohbet etmek mu'tadı olduğu halde o gün ma'ruzâtın hitamından sonra kalmaklığımı emretmedi. Esbabı bence malûm olmıyan bu vaz'-ı müteessirânelerine bir mâna vermemiştim. Bilâhara muttalî olduğum ve fasl-ı âtîde izah ettiğim İzmir vukuâtının bu babda âmil olduğunu anladım. Ne gariptir ki az zaman sonra haberdar olacağım tabiî bulunan bu vekayii o anda benden ketmetti.

DÖRDÜNCÜ KISIM

YUNANLILAR TARAFINDAN İZMİRİN İŞGALİ VE NETÂYİCİ

15 Mayıs 1335 Perşenbe günü öğleden sonra Sarayda odamda oturmakta iken Menteşe sancağı ahalisi tarafından bir telgraf takdim olunarak bir devlet-i ecnebiyenin livâları sevâhilini işgal etmekte olduğu ve Gümrük idarelerine kendi bayraklarını ta'lik etmekte bulundukları ve İzmir sevâhilinin de diğer bir devlet-i ecnebiye tarafından işgalini haber aldıkları beyaniyle vatanlarının muhafazası için müracaat ve isti'taf ediyorlardı. Telgrafı derhal taraf-ı şâhâneye takdim ettim. İzmirin işgali teşebbüsüne dün akşam Sadr-ı âzam'ın Refik Bey'le gönderdiği kâğıttan muttali olduklarını ve esbab-ı küdürretleri bundan münbeis olduğunu anladım. Zât-ı şâhâne hemen bir otomobile binip Bab-ı âliye giderek telgrafnâme-yi Sadr-ı âzama götürmemi ve "Menteşe sancağını işgal eden devlet kimdir? İzmirin işgal edecekleri haber alınanlar Yunanlılar mıdır?," bu cihetlerin tahkikini emrettiklerinden saat 1 raddelerinde Bab-ı âliye gittim. Meclis-i vükelâ hâl-i in'ikadta olup Sadr-ı âzam teneffüs odasında henüz öğle taamı ediyordu. Karşısında Maarif nâzırı Ali Kemal Bey oturuyordu. Telgrafnâme-yi irâe ile keyfiyeti sordum. Kendisi me'yus bir tavır ile "*Situation une des plus critiques*," dedikten sonra İngiliz mümessilinin bu gün İzmirin işgal edileceğini haber verdiğini, muahharan Aydın valisinden de iki telgraf gelip İzmirin işgal olunacağını İngiliz amirali Calthorpe tarafından tebliğ edildiği gibi işgalin Yunan kuvve-i askeriyesince vuku bulacağı ve bu da Paris konferansının kararı iktizasından bulunduğunu ve keyfiyetin mümessiller tarafından ikinci bir nota ile Bab-ı âliye tebliğ edileceği ayrıca bildirilmiş olduğunu beyan ve işgalin hiç olmazsa Yunanlılar tarafından vuku bulmayup düvel-i muazzama cânibinden icrası için devletçe teşebbüsâtta bulunulması yolunda bir takım mülâhazât-ı siyasiye dermeyan kılındığı halde ahvâl-i mahalliye hakkında malûmat verilmediğini ve ahali tarafından bir çok

feryadnâmeler alındığından mahallin ahvâline ve ahalinin vaziyetine dair kendisinden malûmat talep olunduğunu ve şu hâle nazaran Menteşe sancağını işgal edenler de İtalyanlar olacağını ve mümessiller tarafından henüz Bab-ı âliye ikinci bir nota verilmediği ve bu babda gelen telgrafnâmelerin suretlerini atebe-i ulyâya takdim edilmek üzere ihrac ettirerek bana tevdi edeceğini ityan eyledi. Bir müddet intizardan sonra telgrafnâmeleri alıp Saraya avdetle keyfiyeti Zât-ı şâhâneye arz ettim.

Ertesi gün vükelâ leyle-i berat tebriki münasebetiyle Saraya vürûd ederek müctemian huzûra kabul olundular. Validen talep olunan ızhata cevab gelip gelmediğini ve yeni malûmat alınıp alınmadığını Dahiliye nâzırından sordum. Vilâyetten henüz cevap gelmediğini ifade ve ahaliden ve civar sancak ve kazalar memurından vürûd eden bir çok telgrafnâmeler irâe etti ki bunlardan Manisa mutasarrıfının telgrafında İzmir cihetinden gelen bir jandarmanın şehir cihetinden bir çok silâh sesleri işitildiğini hikâye eylediği bildiriliyordu. Mezkûr telgrafnâmeleri Zât-ı şâhâneye kıraat eylediğim gibi muahharan Abdülmecid Efendi'nin yanında da tekrar kıraat ettirdiler. Resm-i tebrikâtı ifadan sonra Sad-ı âzam münferiden huzûra kabul olunup ba'dehu vükelâ hey'etce Sadr-ı âzamin konağına gittiler.

Zât-ı şâhâne ahvâlden pek ziyade müteessir ve endişenâk olduğundan gece ikametgâhıma avdetimde telefonla Sadr-ı âzamı ve Dahiliye nâzırını bulup yeniden hâdis olmuş bir vak'a varsa malûmat alarak her hangi saatte olursa olsun Daire-i hümayundaki hususî telefonla doğrudan doğruya kendisine arz etmemi irade eyledi.

Hey'et-i vükelâ Sadr-ı âzamin konağında hâl-i ictimada bulunduklarından meclisin hitamına, yani gece yarısına kadar bekledim. Ba'dehu telefonla Dahiliye nâzırını buldum. İzmir telgraf müdüründen şimdi bir telgraf gelip Yunanlılar şehri işgalden sonra bir çok taşkınlıklarda ve çarşayı yağmada bulunmuşlar ise de bilâhara önü alınmış ve memurîn-i hükûmetin yerlerine iade olunmuş olduğunu bildirdiğini ve fakat henüz valiyi bulup kendisinden malûmat almak mümkün olmadığını beyan ve bilâhara Sadr-ı âzam da bu malûmatı teyid etmesiyle Hünkârın telefon başına teşriflerini istirham ederek keyfiyeti arz ettim.

Kemal-i teessürle ilâve ederim ki İzmirde Kolordu ve Ahz-ı

asker riyasetinde bulunan ve pek sevdiklerimden olan Miralay Fethi Bey'e bu vak'a esnasında Yunanlılar başından fesini çıkarıp ayakları altında çiğnemesini teklif eylemeleri ânında muvafakat göstermemesi üzerine kendisini ağır surette yaralamış olduklarından biçare üç dört gün sonra âzim-i dâr-ı cinân olmuştur.

O gün nısf ul-leylden sonraya kadar Zât-ı şâhâne, Sadr-ı âzam ve vükelâ ile temasta bulunmuş iken bir gûnâ malûmat ve mahsûsatım olmadığı halde ertesi sabah çıkan gazetelerde Hey'et-i vükelânın esbab-ı mûcibe serdiyle istifa eyledikleri ve istifay-ı vâkiin taraf-ı şâhânenen kabul buyurulduğu münderiç bulunması pek ziyade taaccübümü mûcib oldu. İşte bu hal Saray hayatının hariçten anlaşılamayacak cilvele-rindendir.

Ferid Paşanın ikinci kabinesi

Ş Cumartesi günü huzûra kabulümde Hey'et-i vükelânın istifa ettiğini ve Ferid Paşa'nın yeni kabineyi teşkile memur edildiğini Zât-ı şâhâne söyledi. Ahvâl hakkında malûmat almak üzere öğleden sonra müşarûnileyhin konağına gönderdiklerinde müsta'fi kabine erkânının gene orada ictima etmiş olduklarına muttalî oldum. Sadr-ı âzam istihsal edebilmiş olduğu bazı malûmatı İtadan sonra istifa meselesine nakl-i kelâm ile *"Böyle bir zamanda Zât-ı şâhâneyi yalnız bırakmak doğru değildir; sonuna kadar sebat edelim; artık bizim için devam mümkün olamazsa o zaman bir daha gelmemek üzere çekilip gidelim diye ısrar ettimse de arkadaşları iknâ mümkün olmadı; bu kararı çıkardılar,"* dedi. Garibi şudur ki bu babda en ziyade ısrar eden Adliye nazırı Cemil Molla ile Evkaf nâzırı Vasfi Efendi olduğu halde Cemil Molla'nın açığa çıkması üzerine Vasfi Efendi de Adliye nezâretiyle yeni kabineye dâhil olmuştur.

Pazar günü Sadr-ı âzam beni konağına davet etti. Vükelâdan bir takımı gene orada ictima etmişlerdi. Yazı odasında suret-i husûsiyede kabul ederek ahvâl hakkında malûmat İtasından sonra *"Zât-ı âlinizin Dahiliye nezâretine tayininiz için gerek dün ve gerek bu sabah rûfeka ile pek çok görüştük. Zât-ı şâhânenin hakkınızdaki emniyetini gördüğümüz için sizi hizmet-i hümâyunlarından almaya cesaret edemiyoruz. Eğer*

efendimiz müsaade buyururlarsa her zaman müteşekkiren aramıza almağa hazırız,, dedi. Bu suretle hakkımda göstermiş olduğu eser-i teveccühe teşekkürle beraber hiç bir zaman vükelâlık hizmetinde bulunmaya kendimde kabiliyet göremediğimi ve nahiye müdüriyetinden vükelâlîğe kadar hiç bir icra memuriyetini kabul etmek ihtimalim olmadığını suret-i kat'iyede beyan ettim. “Öyle ise inşaallah çok vakit hizmet-i şâhânedede bulunursunuz,, diye mukabele ederek ayrıldık.

Ş Saraya azimetimde Sadr-ı âzamdan aldığım malûmatı arz ile beraber kabine tebeddülü tekarrur edince hazırlamış olduğum hatt-ı hümayun müsveddesini takdim ettim. İzmir vukuatının ahalinin efkârında hasıl etmiş olduğu yeis ve nevmîdî sebebiyle hat müsveddesine halkın kuvve-i maneviyesini takviye edecek bazı fıkralar dercine lüzûm görerek “*Şu ân-ı mühimde başlarında nefsince her türlü fedakârlığa âmâde olan pâdişahları bulunduğu halde bilumûm efrad-ı milletin emel-i yegânesi hukuk-ı devletin temâmî-i mahfûziyetinden ibaret olduğundan bu emel-i meşrû-ı millînin tatmini için son derecede fedakârâne ve azimperverâne sarf-ı mesâî etmenizi suret-i kat'iyede ihtar ile,, ibaresini tahrir etmiştim. Fakat “*Nefsince her türlü fedakârlığa âmâde olan,, fıkrasını istizana ta'liken yazmış olduğumdan bunun derci muvafık görülüp görülmediğini taraf-ı şâhânededen istizan ettim. “Pek muvafık, yazınız,, demelerinden cesaret alarak “*Başlarında milletin sînesinden tahassül etmiş altı buçuk asırlık bir hânedanın reisi bulunan,, ibaresini de derc etmek istiyorum; cür'et edemedim,, dedim. “Onu da ilâve ediniz; ben de zihnimde bunu düşünüyordum; fakat toplayamıyordum. Bu fikir aynı zamanda ikimizin de zihnine hutûr etmiş,, diyerek ibare-i mezkûreyi de ilâve ettirdiler. Müsveddeyi tekrar okuyup “*Pâdişahları,, kelimesine “Halifeleri,, kelimesinin ilâvesini “Hukuk-ı devletin,, cümlesine “Milletin,, kelimesinin terdfini, “Emel-i meşrû-ı millî,, tabirine bedel dahi “Emel-i kudsi-i millî,, tabirinin tahririni emretmeleri ile hatt-ı hümayun müsveddesi bu suretle tekarrur etti.****

Ş Eve avdetimde tekrar Sadr-ı âzam çağırıp o gün almış olduğu malûmat-ı cedideyi itadan sonra “*Hey'et-i vükelâ tekarrür etti. Şimdi listesini tebyiz ettirip takdim ederim,, dedi. Ba'dehu Harbiye nâzırı Şakir Paşa muhterem bir*

zât ise de esirfiraş olduğundan yerine diğerinin tayin olunmak üzere kendisinin Meclis-i vükelâ memuriyetini kabul etmesi için iki defa haber gönderdiğim halde "*Bana ilişmesinler, ben artık buradan mezara gideyim,*" diye izhar-ı teessür etmiş olduğunu ve müşarünileyhin kesb-i âfiyet edinceye kadar bir müsteşar tayini ile idare-i maslahat olunacağını ve Seyyid Abdülkadir Efendi'nin de Şûray-ı devlet'te kalmak isteyip istemediğini anlamak üzere haber gönderip kendisini davet etmiş ise de henüz gelmediğini bildirdi.

Ben de böyle bir zamanda esirfiraş olan Şakir Paşa'nın tatyib-i hatırı için Harbiye nezâreti gibi en mühim bir makamın boş bırakılması ve vükelâlıkla hiç alâkası olmayan Abdülkadir Efendi'nin Şurây-ı devlette kalıp kalmaması kendi re'yine ta'lik edilmesi muvafık olamayacağından bahisle her halde bu iki makama münasiplerinin tayini lâzım geleceğini halisâne ihtar ettim. Ferid Paşa bu ihtarâtımdan dolayı bir eser-i infial göstermedi. Eve avdetimden sonra vükelâ listesi de vürûd etti.

Pazartesi günü sabahı yine Sadr-ı âzam beni konağına çağırdı. O gün İstanbul'da büyük bir miting hazırlanmakta olmasıyle İngiltere sefaretı baştercümanı gelerek İstanbul'da ihtilâl olacağını ehemmiyetle bildirmiş olduğundan ve artık esirfiraş olan Şakir Paşa'nın Harbiye nezâretinde kalması mümkün olamayacağından Şevket Turgut Paşa'yı celb edip Harbiye nezâretini teklif edeceğini ve kabulü halinde listenin ona göre tebdili lâzım geleceğini beyan etti. Müteakiben Şevket Turgut Paşa gelip nezâreti kabul eylemesiyle listeyi o yolda ta'dil ettiği gibi müşarünileyh yeni teşekkül eden kabinede Harbiye nezâretine intihap olunduğu cihetle hemen mevki-i memuriyetine azimetle ifay-ı vazifeye mübaşeret etmek için başkitabetten irade-i seniyyeyi mübelliğ bir tezkire yazılıb kendisine tevdi olunmasını tebliğ ve Saray-ı hümayuna gidip tezkireyi alarak doğruca Daire-i harbiyeye azimetle vazifeyi deruhde eylemesini de müşarünileyhe ihtar etti. Kendisinin dahi biraz sonra Saraya geleceğini beyan eyledi.

Mâbeyne azimetimde listeyi Zât-ı şâhâneye takdim ve Harbiye nezâretine tezkire yazılmasını istifzan ettim. Müsaade buyurulmasıyle tezkireyi yazdırıp Şevket Turgut Paşa'ya

tevdî eyledim. O sırada Sadr-ı âzam vürûd ederek şimdi Dahiliye nâzır-ı cedîdi Ali Kemal Bey de geleceğinden ona dahi aynı mealde bir tezkire yazılıp tevdî olunmasını ifade etti. Bu yolda yazılan tezkireyi Başmâbeyncilik odasında muntazır olan Ali Kemal Bey'e ita eyledim. Sadr-ı âzam Harbiye nâzır-ı ile birlikte huzûra kabul olundu. Nâzırlar avdet ettikten sonra Zât-ı şâhâne benî celb ile hatt-ı hümayun müsveddesini istiyerek Sadr-ı âzama irâe eyledi. Onun tarafından tasdik olunmasıyle vükelâ listesi ile beraber tebyiz ve imzâ ettirdim. Mitingin hitamından sonra hatt-ı hümayunu hâmilîen sivil olarak Bab-ı âliye azimetim kararlaştırıldı. İkinci vakti Dahiliye nâzır-ı mitingün hüsn-i suretle hitam bulduğunu haber verdiğinden Yâver Mehmed Ali Bey'i müstashaben otomobil ile Bab-ı âli'ye azimet eyledim. Usûlen merasim-i istikbaliye ifa ile hatt-ı hümayun Sadaret müsteşarı Rifat Bey tarafından kıraat olundu. Hat müheyyiç bir suretle yazılmış olduğu halde tarz-ı kıraatından hüzzâr üzerinde maatteessüf bir tesir husûle getirmedüğünü müşahade ederek Saraya avdet eyledim.

Bu hatt-ı hümayun heyecanlı bir zamanda ve milletin hissiyat-ı vatanperverânesini uyandıracak bir zemînde yazılmış olduğu cihetle aynen buraya derc edildi :

Hatt-ı Hümayun

Hey'et-i vükelânın istifası kabul olunarak mesned-i sadaret tevdîden uhdenize tevcih ve meşihat-ı islâmîye dahi Mustafa Sabri Efendi uhdesinde ibka edilmiş ve Kanun-ı Esasî'nin 27 inci maddesi mucibince teşkil eylediğimiz Hey'et-i vükelâ tasdikimize iktiran etmiştir. Şu ân-ı mühimde başlarında milletin sinelerinden tahassül etmiş altı buçuk asırlık bir hânedanın reisi bulunan ve nehsince her türlü fedakârlığa âmâde olan halifeleri ve pâdişahları bulunduğu halde bilumûm efrad-ı milletin emel-i yegânesi hukuk-ı devlet ve milletin temami-i mahfûziyetinden ibaret olduğundan bu emel-i kudsf-i millînin tatmini için son derecede fedakârâne ve azimperverâne sarf-ı mesaî etmenizi suret-i kat'iycede ihtar ile herhal ve kârda tevfiakat-ı ilâhiyeye istinad ve ruhaniyet-i risalet-penahîden istimdad eylerim.

18 Şaban 1337

19 Mayıs 1335

Ş Ferid Paşa'nın ikinci kabinesinde Şakir Paşa Meclis-i vükelâya memur edilerek Harbiye nezâretine Nâfia nâzırı Şevket Turgut Paşa, Şûray-ı devlet riyasetine vekâleten Edhem Bey, Dahiliye nezâretine Maarif nâzırı Ali Kemal Bey, Adliye nezâretine Evkaf nâzırı Vasfi Efendi, Nâfia nezâretine vekâleten Şevket Turgut Paşa, Maarif nezâretine Nâzır-ı esbak Said, Evkaf nezâretine Dar ül-hikmet il-islâmiye reisi Hamdi Efendi tayin olunarak diğerleri yerlerinde ibka edilmiştir.

Su halde kabine tebeddülü diye bir kaç günden beri ortaya çıkarılan velvele iki üç nâzırın tebdil ve tahvilinden ibarettir. Bilâhara Şûray-ı devlet riyasetine Rıza Tevfik ve Nâfia nezâretine de Ferid Bey'ler tâyin olunmuştur.

Ş Kabinenin teşekkülünden sonra Zât-ı şâhâne Sadr-ı sâbık Tevfik Paşa'yı celb ile meclis-i vükelâ memuriyetini kabul ettirmiş olduğu gibi Sadr-ı âzam Ferid Paşa da beni konağına davet ederek Zât-ı şâhânenin Reşid Âkif Paşa'yı celb edip kendisine Şûrây-ı devlet riyasetini teklif buyurmalarını ve adem-i kabulde ısrar ettiği halde hiç olmazsa Meclis-i vükelâ memuriyetinin kabul ettirilmesini söyledi. Keyfiyet taraf-ı şâhânenen tasvib buyurulmasıyla müşarünileyhin Yıldız civarında kira ile ikamet eylediği hâneye giderek Şûrây-ı devlet riyasetini nâm-ı şâhâneye olmak üzere teklif ettim. Zavallı adam ebâ an ced büyük bir hânedandan olduğu halde Balkan harbinde Arnavutluktaki çiftlikleri düşmanın yed-i zaptına geçmesine ve Şehzâdebaşı civarındaki konağı da Vefa harfkinde eşyası ile beraber muhterik olmasından dolayı öyle bir halde idi ki oturduğu odanın pencerelerinde bile perde yokdu. Müşarünileyh hizmet-i riyaseti kabulde arz-ı mazeretle yalnız Meclis-i vükelâ memuriyetini kabul edebileceğini ve bu suretle daha ziyade hizmet etmiş olacağını ve çünkü riyaseti kabul halinde rüfekasıyle itilâf-ı efkâr hasıl edemeyip te çekilmeye mecbur olur ise yeniden buhran-ı vükelâ zuhûr edebilir, meclise memur olursa çekilse de buhran husûlüne mahal olmayacağını dermeyan etti. Müteakiben kendisi de Saraya geldiğinde keyfiyeti Zât-ı şâhâneye arz ettim. *"Ben kimsenin hürriyetini tahdid etmek istemem. Madem ki bu suretle daha ziyade hizmet edebileceklerini memul ediyorlar, onu kabul etsinler. Benim kendilerini gör-*

meme de hacet yoktur, siz tebliğ edin., dedi. (İzzet Paşa kabinisinin suret-i istifasına nazaran bu söz manidar idi). Keyfiyeti müşarûnileyhe tebliğ ettiğimde arz-ı teşekkür ile Bab-ı âliye azimet etti.

Ertesi gün Sadr-ı esbak İzzet Paşa ile Âyandan Abdurrahman Efendi ve bilâhara diğer bazı zevâtın da Meclis-i vükelâya memuriyetleri icra kılındı. Abdurrahman Efendi o gün Başmâbeyncinin odasında bulunduğu sırada ve kendisinin haberi olmadığı halde memuriyetini tebliğ eylediğimde “*Bu halde benim için yapılacak birşey kalmamış*,” dedi.

Ferid Paşa müttelevvin ül-mîzac bûkalemun-meşreb bir adam olub bugün ak dediğine yarın kara der ve esas fikrinin ne olduğu bilinmezdi. İkinci kabinesinin teşekkülünü müteakip bir gece sâbık kabine erkânını fasl u mezemmet ediyordu ki fasl ettiği adamlardan ekserisi yeni kabinenin de erkân-ı asliyesi idi. “*Bu adamlar bi-gayr-i hakkın bir takım kimseleri tevkif ettirmişler; bugün Dahiliye nâzırı Ali Kemal Bey'i gördüm; hapishâneleri gezip haksız olarak tevkif edilenlerin derhal tahliyesi için emir verdim. Bunlar öyle adamlardır ki bir kaza tahrirat kâtipliğini idareye muktedir olmıyan bir adamı* (Dahiliye nâzır-ı esbakı Cemal Bey) *Dahiliye nâzırı yaptılar*,” dedi.

Fakat kabineyi teşkil eden kim idi? Kendisi seyirci olarak mı bulunuyordu? Farz edelim ki bu da fırka siyaseti icabâtından olsun; lâkin aradan bir sene mürûrunda dördüncü sadaretinde onu kendisine müsteşar yapmasına ne diyelim? Müsteşarı bile kendisi intihab edecek kadar nüfûzu yok ise devleti nasıl idare edecekti!

Ş İzmir vukuât-ı elîmesi üzerine İstanbul'da ve vilâyâtın her tarafında büyük mitingler akdi ile tecavüzât-ı vâkıa şiddetle protesto edildi. Kabinenin tebeddülünden sonraki cum'a günü Sultanahmed meydanında ikinci defa akdedilen mitingde bendegândan bazıları da bulunup akşam Saraya avdetlerinde cereyan-ı hâli Hünkâra naklediyorlardı. O sırada Zât-ı şâhâne beni de çağırarak “*Bugünkü mitinglerde îrad edilen nutuklarda “Pâdişahımız da bizim başımızdadır,*” diye hatta derc ettiğimiz ifadeyi esas ittihaz etmişler; onu siz bana ihtar ettiniz, benim de hatırımda idi ama toplayamıyordum. Fikirlerimiz tevafuk etti, dedikten sonra “*Sizin gibi bir hüsn-i karîne malik olduğumdan*

dolayı bahtiyarım; bir hükümdar için en büyük bahtiyarlık hü-i karîsne malik olmaktır,, diye bana iltifat eyledi.

Ş Yunanlılar İzmir'i işgal ve Anadolu'nun içerisine tecavüze ibtidar etmeleri üzerine Zât-ı şâhâne ahvâl hakkında teati-i efkâr ve ittihaz-ı karar edilmek üzere Sarayda bir Şûray-ı saltanat akdini irade etmişti. Hey'et 26 Mayıs 1331 tarihinde Yıldız sarayındaki üst kattaki büyük salonda içtima etti. İctimadan evvel Hey'et-i vükelâ, Sarayda Vükelâ odasında toplanmışlardı. Hanımların ezcümle Halide Edib Hanım'ın da ictimada bulunacağını haber almış olduklarından bunun cevaz ve adem-i cevazı hakkında beyinlerinde münakaşât cereyan eyledi. Meclis-i vükelâyâ memur Reşid Âkif Paşa kadınların meclise iştiraklerinin adem-i cevazından bahs etmekte, Çürüksulu Mahmud Paşa ise bunda beis görmemekte idi. Nihayet kadınların gelmiyeceği anlaşılınca münakaşaya nihayet verildi. Hünkâr refakatinde Veliahd Abdülmecid Efendi olduğu halde bizzat hazır olarak âtideki nutukla meclisi küşâd eylemiştir:

"Devletin dâhar olduğu vaziyet-i hâzıraya dair müşavere edilmek üzere vükelâ, âyan ve mütehayyizân-ı memleketi davet ettim. Devlet-i osmaniyemizin maruz kaldığı müşkilât hakkında âcilen lâzım gelen tedabiri ittihaz eylemeleri ve hüzzâr-ı kiramın her birerlerinin lâyihi hatırı olacak fikirlerini ve rey ve mütalâalarını beyan etmeleri itibariyle bu ictimai müteyemmin ve mes'ud addediyorum. Bu meclisi cümlemiz hakkında bâis-i intibah ve hidayet buyurmasını cenâb-ı vâhib ül-atayâdan niyaz ederim. Riyaseti Sadr-ı âzam Paşaya havale ettim,,

Ben meclis salonuna dahil olmadığımından nutk-ı hümayunu ve müzakerât-ı vâkıayı bizzat istimâ edemeyip ertesi günkü gazetelerin neşriyatından ıttılâ hasıl eyledim. Bu mebhasi dercden maksadım ise nutkun iradını müteakip Hünkâr'ın meclisi terk ettiği sırada re'y ül-ayn görmüş olduğum bir halini tasvirdir: Müşarünileyh meclisten çıkarak Abdülmecid Efendi de koltuğuna girerek orta kattaki hususî dairelerine avdet etmek üzere melûl ve mahzûn bir halde servis merdiveninden inerken iki gözünden yaş akıp *"Karılar gibi ağlıyorum,,* diyordu.

Ş 27 Mayıs 1335 Salı günü Zât-ı şâhâne ma'ruzâtın hitamından sonra ahvâlden bahse ibtidar edip Yunanlıların Manisayı işgal

ve Aydın'a doğru tecavüzâta devam ile Anadolu içersinde ilerlemeleri ahali-i islamiyeyi bi hakkın müdafaa mevkiine koyarak kan dökülmeye sebep olmasından endişe etmekte bulunduklarından bu günlerde müzakereye ibtidar için bir zemin ihzar edilmiş olduğundan ve tecavüzâta suret-i kat'iycede nihayet verilerek tarafeynin şimdiki halde bulundukları yerlerde kalmalarının müzakereye esas ittihaz edilmesi ve her halde Yunanlıların Anadolu içerlerinde ilerlemelerinin men olunması için düvel-i mü'telif nezdinde teşebbüsât-ı ekîde icrasını Sadr-ı âzam Paşaya tebliğ etmek üzere Bab-ı âliye azimetimi irade eyledi.

İzmirin işgalinden sonra her gün vilâyetten sûzışli telgrafnâmeler vürûd ederek elden Sadr-ı âzama tebliğ kılınmakta olduğu gibi o gün de bu yolda gelen telgrafların müşarüni-leyhe itasiyle beraber o meyanda Manisa ve Konyadan vürûd eden ve iradât-ı seniyyeye muntazır bulunduklarına dair olan telgrafnâmeler üzerine bilhassa nazar-ı dikkatlerinin celbini ve müracaat-ı vâkıaların makam-ı saltanatca nazar-ı ehemmiyete alınmıyor gibi bir zehâb hasıl olmamak üzere Meclis-i vükelâca bil-müzakere bunlara münasib bir cevap yazılmasının da ihtarını emretti. Bir de mitingler münasebetiyle mevkıfların muhakemeleri bir kaç günden beri teahhur eylemiş olduğundan muhakemâta ne vakit başlanacağını da sualini irade eyledi.

Bab-ı âliye azimetimde Sadr-ı âzam, Hariciye nezâreti odasında İngiltere baştercümanı R a y a n ile görüşmekte olduğundan teneffüs odasında biraz intizarda bulundum. Öğle taamı etmek üzere odaya gelmesiyle esnay-ı taamda görüşerek iradât-ı seniyyeyi tebliğ eyledim. Sadr-ı âzam Yunanlıların Aydın kasabasını da işgal etmeleri üzerine nezdinde bulunan M ö s y ö R a y a n'a icra eylediği vesâyâyı hikâyeye eyliyerek bu suretle irade-i seniyye hükm-i âlisini evvelden infaz eylemiş olduğunu, maahaza Yunanlılar Ayvalık kasabasını dahi işgal için kaymakama müracaat etmeleriyle kaymakam da Bab-ı âli-den emir almadıkca taleblerine muvafaat edemiyeceğini bildirip ve orada bulunan İngiliz ganbotu zabıtine müracaat edip o da böyle bir karardan asla malûmatı bulunmadığını söylemiş olduğunu Dahiliye nâzırı telefonla ihbar ettiğinden Meclis-i vükelâ toplanıp bir karar ittihaz edilinceye kadar vakit geçi-

rılmemek için mesûliyeti üzerine alarak gerek Ayvalık kaymakamına ve gerek sahilde bulunan diğer kazalar kaymakamlarına bu yoldaki metalibe asla muvafakat etmemeleri için tebligat icra ettirdiği gibi şimdi Dahiliye nâzırını da nezdine davet ve İngiltere mümessiline dahi tebliğ-i keyfiyet edeceğini bildirdi.

Manisa ve konyadan isti'taflı havi atebe-iulyâyâya çekilen telgrafnâmelere de münasib surette cevap yazdırılacağını ifade eyledi.

Ba'dehu mevkufinin muhakemelerine nakl-i kelâm ile bunun teahhuru kendisinin de nazar-ı dikkatini celb ile o sabah Adliye müsteşarını çağırarak esbabını sual eyledikte gûya müdde-i umumî henüz mütaleanâmesini hazırlıyamamış, filan tetkikatını ikmal edememiş cevabını almasıyle keyfiyetin tesrii için emir îta eylediğini beyan etti.

O sırada Âmedci Nuri Bey İran şâhının yevm-i velâdetini tebliğ için yazılan telgrafnâme-i hümayun müsveddesi ile ol babdaki istifzan tezkiresini getirdiğinden hem mezkûr tezkireyi imzâ edip yedime tevdi etmek, hem de Manisa ve Konyadan gelen telgrafları İngiliz mümessiline okumak üzere birlikde Nezâret odasına gidelim dedi. M ö s y ö R a y a n'ı odada buldum. Dahiliye mektupçuluğunda ve müsteşarlığında bulduğum sırada üçüncü ve bilâhara ikinci tercüman sıfatıyla kendisini tanımıştım. O sırada Dahiliye nâzırını Ali Kemal Bey de gelerek Ayvalık işini mümessile anlattılar. Sadr-ı âzam İran şâhına yazılacak tebrik telgrafının tezkiresini ba'd el-imzâ yedime tevdi hâl-i ictimada bulunan Meclis-i vükelâyâ gideceği sırada Bank-ı Osmanî müdür-i umumîsi M ö s y ö S t e g 'in vürûdunu haber vermeleri ile meclise riyaset etmek üzere Şeyh ul-islâm Efendiye ihtarda bulunmasını Dahiliye nâzırına ifade ederek kendisi Daire-i hariciyede kaldı. Ben de veda ederek mufarekat ettim.

Ş 28 Mayıs 1335 Çarşamba günü öğleden sonra Sarayda otururken gûyâ Yunanlıları İzmirin terk etmekte olduklarına dair İtilâf ve Hürriyet merkez-i umumîsinden tereşşuh etmiş bir haber getirdiler. Bittabi böyle bir rivayete ihtimal veremedim. Bir müddet sonra Zât-ı şâhâne beni huzûruna celb ile bazı iradât tebliğinden sonra "*Pek garip! Öğle taamını müteakip mu'tadım*

olduğu üzere biraz istirahat ediyordum; uykuya dalmış, haber-i serî tazammun edecek bir rüya gördüm. İnşallah hayırlı bir haber zuhûr eder., dedi. Ben de böyle bir habere muttalî oldumsa da ihtimal vermediğimi söyledim. O sırada Serkarın Yâ ver Paşa gelip Sadr-ı âzam Paşa'nın Saraya gelmek üzere olduğunu telefonla bildirdiğini arz etti. "*Sadr-ı âzâmın böyle vakitsiz gelmesi mutlaka bir haberi tazammun eder; inşaallah naklettiğimiz rivayet doğru çıkar.*", dedi. Odama avdetimden sonra Sadr-ı âzam vürûd etti. O sırada Mâbeyn kâtiplerinden Murtaza Bey, Saraya gelen gazete muhbirlerinin rivayetine nazaren İzmirden Yunan bayrakları kaldırılıp Osmanlı bayrakları iade edilmiş olduğunu (Aslı çıkmadı!) ve o sabah İngilizler mevkuf bulunan İttihad rüesâsını kaldırıp Malta'ya sevk etmiş olduklarını bildirdi. Sadr-ı âzâmın avdetinden sonra Zât-ı şâhâne bendegâ-nından birini gönderip "*Garip şey! Rüyam zuhûr etti. İngilizlerin bu gün mevkuf bulunan İttihad rüesâsını kaldırarak Malta'ya sevk etmiş olduklarını şimdi Sadr-ı âzam Paşa haber verdi.*", diye İtay-ı malûmat eyledi, Sadr-ı âzâmın avdetinden sonra odasına gelen Serkarın Paşanın yanına gidip bu babda tafsîlât alıp almadığını sordum. Mevkufından 67 kişinin İngilizler tarafından sabahleyin kaldırılarak Malta'ya sevk olunmak üzere vapura irkâb edilmiş olduklarını söyledi. Garip hal, garip tesadûf!

Bilâhara Zât-ı şâhâneyi gördüğümde "*Elhamdülillâh ki ben âlet olmadım.*", dedi. Hünkârın bu vak'adan evvelce malûmatı olmadığını bu tafsîlât ispat eder. Çünkü eğer evvelden haberdar olmuş olsaydı, kendisinin Sadr-ı âzama gönderdiği haber başka zeminde olurdu. Fakat Sadr-ı âzam o gün yanında bulunan İngiliz mümessilinden elbette malûmat almış, yahut bu vak'a onun inzîmam-ı malûmatı ile tertib edilmiş olacağından bana karşı olan sözleri Hünkârı avutmak ve bir emr-i vâki ihdas etmek maksadına müstenid olması kanaatindeyim. Fakat bu keyfiyet, mevkufın hakkında, herhalde Kürd Mustafa divan-ı harbinin vereceği karardan daha hayırlı olmuştur.

§ 29 Mayıs 1335 Perşembe günü Sadr-ı sâbık Tevfik Paşa'nın mahdûmu Ali Nuri Bey taraf-ı şâhâneye takdim olunmak üzere pederi tarafından bir arıza getirmesiyle bilvasita takdim ettim. Müteakiben Hünkâr beni celb ile arızayı irâe etti ki

münderecâtı Adliye nâzırı Vasfi Efendi'nin İttihad rüesâsı muhakemâtının sürüncemede kalmasını Tefvik Paşa kabinesine atıf yolunda gazetelerde munderiç ifadâtından bahisle Meclis-i vükelâ memuriyetinden istifasını mutazammın idi. O sırada Serkarin Paşa da nezd-i âliye gelerek Sarayda in'ikad eden Şûray-ı saltanatta hazır bulunan cemiyetler ve fırkalar nâmına Harbiye nâzır-ı esbakı Ferid Paşa ile Hüdavendigâr vali-i esbakı Hüsnü Bey'in taraf-ı şâhâneye takdim olunmak üzere getirmiş oldukları arızayı takdim etti. Mezkûr arızada ahvâl-i hâzıranın vahametinden bahisle Şûray-ı mezkûrda temenni olunduğu veçhile bir Meclis-i millî teşkiline müsaade olunması istida olunuyordu. Zât-ı şâhâne *"Bunda Meclis-i millî teşkili mutlak olarak taleb olunub ne suretle teşkili lâzım geleceğine dair sarahat yoktur,"* dedi. *"O goldaki mütalealarını dahi muhtasaran beyan etsinler. Biz de bu mutaleât ile mukayyed olmamak üzere icabını teemmül ederiz,"* dedi. Yâver Paşa bu zâtlarla görüşüp avdet ettikte, kendileri de o yolda bir program hazırlamışlar ise de taraf-ı şâhânenen keyfiyet Bab-ı âliye havale buyurulup ve oraca istîzan vukuunda izahat verilir mülâhazasıyla takdim etmemiş olduklarından ber mantuk-ı irade-i seniyye programlarını da takdim edeceklerini beyan ile avdet eylediklerini ifade etti.

Yâver Paşa huzûrdan çıktıktan sonra Zât-ı şâhâne beni nezdinde alıkoyarak Sadr-ı âzam Paşa Bab-ı âliden avdetinde vükelâdan bazıları ile toplanıp Meclis-i millî meselesini müzakere edeceklerinden müşarünileyhin hânesine giderek mezkûr cemiyetlerin arzısını irâe ve keyfiyeti hikâye ile beraber Tefvik Paşa'nın istifanâmesini ve Vasfi Efendi'nin ifadâtını muhtevî olan gazete nüshasını da göstererek *"Tefvik Paşa'nın bu suretle rencide-hâtır edilmesi muvafık olmaz. Müşarünileyh kabineden çıkınca ihtimal ki murahhas sıfatıyla sulh konferansına azimet etmek istemez. Kendileri bu babda ne mütaleada bulunurlar? Sual et ve oradan yine avdetle alacağın cevabı bana bildir,"* dedi.

Sadr-ı âzam'ın hânesine avdetinde otomobil ile gittim, görüştüm. Meclis-i millî hakkında o günü Hey'et-i vükelâda müzakere cereyan ettiği gibi o akşam da vükelâdan bazılarını konağına davet ile müzakerâta devam edeceklerini ve Adliye

nâzırının T evfik Paşa hakkındaki ifadâtına müteessif olduğunu ve Vasfi Efendi, İzzet Paşa hakkında dahi ta'rizde bulunup Reşid Âkif Paşa marifetiyle teessürünü bildirdiğinden ona karşı dahi beyan-ı teessüf ettiğini ifade ile *"Efendimiz T evfik Paşa'nın istifasını kabul buyurmasınlar ; cumartesi günü bizzat hânesine giderek kendisiyle görüşürüm ; ısrar ederse Vasfi Efendi'yi istifaya davet ederiz. Onun istifasını diğer istifalar da takib eylerse de şimdi kabinede adam çok olduğundan hâiz-i tesir olmaz. Yerlerine diğerlerini alırlar,, dedi ve sulh konferansına davet olunmak üzere devletler nezdindeki teşebbüsâtını tafsil etti.*

Saraya avdetimde Zât-ı şâhâne Harem-i hümayuna gitmiş olduğu halde vürûdumu haber alınca tekrar Küçük mâbeyne çıktı. Cereyan-ı hâli hikâye edince *"T evfik Paşa'nın hânesine git ; istifadan vaz geçmelerini rica eylediğimi söyle ; ben kendilerinin bu hizmeti kabullerini kabineyi takviye için arzu ettim. Şimdi çekilecek olurlarsa bir buhran husûle gelebilir. Müzakerât-ı sulhiyeye başlanacağı sırada buhran vukuu muvafık olmaz ; haklarında muhill-i hürmet ifadede bulunan adamı biz te'dib ederiz ; icab ederse tebdil de eyleriz ; bu ciheti dahi ilâve et,, dedi.*

Gece saat on raddelerinde T evfik Paşa'nın konağına gidip irade-i seniyyeyi tebliğ ettim. Kendisini rahatsız bir halde buldum. Müşarünileyh irade-i seniyye ahkâmına imtisal edeceğini beyan ile beraber neşriyât-ı vâkıadan teessürünü ve Sadr-ı âzam'dan maada vükelây-ı asliyenin kendisine karşı bir adem-i itimad vaz'ı göstermekte olduklarını ve zâten şimdiye kadar bulunduğu celselerde mesâil-i siyasiye mevzu-ı bahis olmayıp mesâil-i câriye müzakeresi ile iştigal edildiği cihetle kendisinin hergün mecliste bulunmasında bir faide melhuz olmadığını ve mesâil-i siyasiye hakkında müzakere cereyan edeceği zaman haber verilince hazır bulunacağını bildirmesiyle irade-i seniyye ahkâmına imtisallerini Zât-ı şâhâneye arz eyleyeceğimi beyan ederek mufarekat ve hâneme avdet ettim. Cuma günü Hünkâr, selâmlık resmine esnây-ı azimetinde T evfik Paşa ile netice-i mülâkatımı sual ettiğinden keyfiyetikendilerine arz eyledim. O gün akşam üzeri Sadr-ı âzam Saraya gelip Zât-ı şâhâne beni de nezdlerine celb edip T evfik Paşa ile olan mülâkatımın tafsilâtını hikâye ettirdiler.

Ş Müşarünileyhin istifanâmesinin sureti zîrde derc edildi :

Malûm-ı seniyye-i hazret-i hilâfet-penahîleri buyurulduğu veçhile İzmir'de hâdis olan vakayi-i elîme ve fecîa üzerine iki haftaya karib bir zamandan beri efkâr-ı umumiyyede emsali nâmesbûk galeyan ve heyecan zuhûr etmiş ve bu hâl temadî etmekte bulunmuş iken bir de mevkufîn-i siyasiyenin İtilâf devletleri tarafından alınıp bir semt-i meçhule îzam olunmaları berveçh-i ma'ruz galeyan ve endişeyi teşdîd ile hükümet-i hâzırayı alenen tenkide yol açmış olması, diğer taraftan dahi Hey'et-i vükelâdan bir zâtın gazetelerle İkinci Divan-ı harbin usûl ve kaideye gayr-ı muvafık bir surette riyasetinde bulunmuş olduğum kabine tarafından teşkil edilmiş olduğu beyaniyle tefevvuhâtta bulunması tensîb-i âlî-i mülûkâneleri ile Meclis-i vükelâya memur bulunmaklığım hasebiyle mevki-i memuriyetimi nazar-ı âmmede tezelzüle uğratmıştır. Ehemmiyeti muhtac-ı arz u beyan olmayan bu gibi ahvâlin tevalîsi adem-i muvaffakiyete dâl olup teşrik-i mesai-i bendegânemi bilküllüye işgal edeceği bedihîdir. İkinci Divan-ı harbi örfî'nin teşekkülü bahsine gelince : ne zaman ve ne suretle vuku bulduğu ve muhakeme sürünce-meye düşürüldüğü takdirde İtilâf hükümetleri tarafından vuku bulacak müdahale nazar-ı teemmüle alınarak buna meydan verilmemesi için ne gibi tedâbire tevessül olunduğu malûm bulunmasına ve şimdi Mü'telifin cânibinden mevkufîn-i mezkûrenin hükümet-i seniyye elinden alınıp diyar-ı âhare sevk edilerek tecziye edilecekleri taayyün etmiş olmasına göre bu hâlin Şehriyâr-ı âzam efendimiz hazretlerinin hakk-ı kazay-ı hilâfetpenahîleri ile ne mertebe kabil-i telif olabileceğinin takdiri merhûn-ı ilm-i âli bulunmakla bu ahvâl ve şerâit dahilinde Meclis-i vükelâdaki memuriyetimden afv buyrulmaklığımı istirham eylerim. Ol babda ve katıbe-i ahvalde emr u ferman şevketlû kudretlu padişâh-ı âlem-penah efendimiz hazretlerindir.

Ş 31 Mart 1335 Cumartesi günü Saraya azimetimde Veliahd Abdülmecid Efendi tarafından taraf-ı şâhâneye takdim olunmak üzere teşrifatcısı Ahmed Hikmet Bey marifetiyle ve gayet mühim olduğu beyaniyle bir arıza gönderilmişti. Arızayı takdim ettim. Münderecatı şimdiye kadar hâkipây-ı âlîye şifâhen ve tahriren vuku bulan ma'ruzâtının nazar-ı ehem-

Âyan âzasından Vak'anüvis Abdurrahman
Şeref Efendi

Görüp İştiklârim

Cemil Molla

miyete alınmamasından dolayı her türlü mes'uliyet-i maddiyeyi ve maneviyeyi üzerine alarak İngiltere kiralı ile Fransa ve Amerika reis-i cumhurlarına telgrafla müracaat ettiğine ve bu defa Reis-i cumhur nâmına Fransa Hariciye nâzırı M̈ösyö Pişon [=Pichon] tarafından gelen telgrafnâmenin suretini takdim eylediğine dair di. M̈ösyö Pişon Fransız mümessil-i siyasîsine göndermiş olduğu mezkûr telgrafnâmede Fransa hükûmetinin an'anâtına sadık kalarak Devlet-i aliyyenin menâfi-i hayatiyesini muhafazada ihmal etmiyeceğinin Veliahd hazretlerine tebliğ kılınmasını iş'ar ediyordu. Zât-ı şâhâne *"Efendi bununla tefahür etmek istiyor ve bize ta'riz ediyor ; fakat Reis-i cumhur kendisine cevap bile vermeyip Hariciye nâzırı cevap veriyor. Bu muhill-i haysiyet değil midir ?"* dedi ve biraz münfeil oldu.

Ş O sırada Serkarın Yâver Paşa gelip Harbiye nâzir-ı esbakı Ferid Paşa ile Hüdavendigâr vali-i esbakı Hüsnü Bey'in Meclis-i millî hakkında izahatı hâvi getirmiş oldukları varakayı takdim etti Bunda Meclis-i mezkûrun Hey'et-i âyan âzasiyle ve geçen gün Şûray-ı saltanata davet olunan fırka ve cemiyetlerden ve taşra meclis-i umumiye ve belediyesinden intihab olunacak birer ikişer âzadan terkibi ve Şûray-ı saltanatda hiç bir tarafın itimadına mazhar olamayan Hey'et-i vükelânın tebdili lüzûmu bildiriliyordu. Zât-ı şâhâne *"Sulh müzakerâtı başlayınca mukarrerat-ı sulhiyenin tasdiki için bir Meclis-i millîye ihtiyaç vardır. O maksatla böyle bir heyetin teşkilini müzakere etmelerini hükûmete havale ettim ; ancak bunun İttihad programı dairesinde teşekkül etmiş olan mecalis-i umumiye ve belediye âzasından tertibi istenilmesi İttihad kuvvetinin avdetini istemek demektir, yolunda beyan-ı mütaleat eyledikten sonra iftarı müteakip Tevfik Paşa'nın hânesine giderek bu babdaki mütaleasını istifsar, oradan da Sadr-ı âzaman konağına azimetle mezkûr varakayı suretini aldırdıktan sonra iade eylemek üzere kendisine tevdi edip onun da mütaleasını sual etmemi irade eyledi. İftardan sonra Tevfik Paşa'nın hânesine azimetimde müşarünileyh hamamdan çıkıp tere yatmış olduğu cihetle beni yatakta kabul eyledi. Salif üz-zikr varakayı kendisine okudukta *"Benim fikrimce hâl-ı hazırda yapılabilecek iki suret vardır. Biri kuvvete müracaatla, diğeri dahi vesait-i muslihane ile müdafaa-i hukuk etmektir. Bu gün elde hiç bir**

kuvvet olmadığından o tarîka müracaatın imkânı yoktur. Vesa-it-i muslihaneye gelince şimdiye kadar nota teatisi suretiyle ve şifahen müracaatla her türlü tedabire müracaat edildi ve ediliyor; mitingler akdi ile de her tarzda tezahürat yapılıyor. Meclis-i millînin ictimai halinde bu iki tarîkin haricinde müracaat edecek ne tedbir vardır? Programları neden ibaret olacaktır? Bu cihet kendilerinden istifsar edilmeli,, dedi.

Oradan Sadr-ı âzâmın konağına azimetle varaka-i mütekad-dimeyi ona da kıraat ettim. Müşarünileyh bu gibi müracaatların Sarayca cây-i kabul bulamaması lüzumundan ve bunların takdim ettikleri evrak kabul olundukca müracaat da tevali edeceğinden ve şu hal anarşiye müncer olup müzakereat-ı sulhiyeye ibtidar için icra kılınan teşebbüsâtın neticesine intizar olunduğu bir zamanda bu yüzden tevellüd edecek mazarratdan ve memleketce de bir kıyam vukuunda bir çeyrek saat zarfında şehri hâk ile yeksan edeceğini Ceneral Franşe Depere geçen gün Refik Bey'e sarahaten söylemiş olduğundan bahisle bu yolda müracaat edenlere keyfiyet Bab-ı âlice derdest-i tezekkür olması cihetiyle oraya müracaat eylemeleri lüzumunun tefhim edilmesini beyan eyledi. *"Şu halde mumaileyh Ferid Paşa'nın nezdlerine celbiyle keyfiyetin kendisine de anlatılması münasib olur zannedirim,, dedim. "Ferid Paşa, Tevfik Paşa kabinesinde Harbiye nâzırı sıfatıyla bulunmuş olduğundan müşarünileyhe ifade-i hal edeyim de kendisini celb ile hakayik-i ahvâli o anlatsın,, dedi. Varaka-i mezkûrenin suretini aldırarak Meclis-i millînin tesisini müzakere için teşkil olunan komisyona havale ve aslını takdim ve iade edeceğine beyan eyledi.*

Arazi-i Osmaniye'ye vuku bulan tecavüzâtı men için âhiren dahi Düvel-i İtilâfiyeye vuku bulan müracaata diğer devletlerden henüz cevap alınamadı ise de İtalya mümessil-i siyasîsi Devlet-i aliyyenin muhafaza-i mevcudiyet ve hukuku Mösyö Tittoni tarafından bu kere alınan telgrafnâme ile temin edilmekte olduğunu ve *"Bunu resmen mi tebliğ ediyorsunuz?,, diye vuku bulan istizaha karşı mümessil-i mumaileyh "Evet resmen tebliğ ediyorum,, cevabını verdiğini Ferid Paşa ifade eyledi.*

Ş 1 Haziran 1335 Pazar günü huzûrda bulunduğum sırada Serkarîn Yâver Paşa gelip Sadr-ı âzam Paşanın nâil-i müsûl

olmak üzere geleceğini bildirdi. Ben huzûrdan çıktıktan sonra Sadr-ı âzam da vürûd etti. Müşarünileyhin avdetinde Zât-ı şâhâne beni celb ile *"Paris konferansına davet olduğumuzu şimdi Sadr-ı âzam Paşa tebşir etti,"* dedi. Ben de mevcudiyet-i siyasiyemizin resmen tasdiki demek olan bu tebşirden dolayı izhar-ı memnuniyet ve arz-ı tebrikât eyledim.

Ş Ertesi gün akşam üzeri Ferid Paşa Saraya vürûdunda beni Küçük mâbeyn dairesine celb ile müzakerât-ı sulhiyeye murahas olarak kendisi ile Sadr-ı sâbık Tevfik Paşa'nın memuriyetlerini mutazammın ruhsatnâmeleri ve müddet-i gaybûbetinde sadaret vekâletine Şeyh ul-islâm Mustafa Sabri Efendi'nin ve Hey'et-i murahhasa refakatinde bulunacak olan Şûray-ı devlet reisi Rıza Tefvik ve Dahiliye nâzırı Ali Kemal ve Maliye nâzırı Tefvik Bey'lerin yerine vekâlet edecek zevâtın memuriyetlerini mutazammın kararnâmeyi Zât-ı şâhâneye takdim ile imzâ ettirmek üzere bana tevdi etti. Müşarünileyhin avdetinde evrak-ı mezkûreyi Hünkâra imzâ ettirip konağına îsal eyledim.

Rıza Tefvik ve Ali Kemal Bey'lerle Hariciye müsteşarı İzzet Fuad Paşa'nın da konferansa memuriyetleri şuyû bulunca gerek matbuatta ve gerek muhtelif cemiyet ve fırkalarda bir hayli kıl u kali mucib oldu. Bu kıl u kaller iki üç gün mütezayiden devam etti. Her gün gazeteler konferansa gidecek zevâtın listesini ilân ile muhtelif mütalea serd eylerler ve ertesi gün listeyi tebdil ile evvelkini tekzib ederlerdi.

Pazartesi günü Veliahd Abdülmecid Efendi beni telefona davetile o gün huzûr-ı humâyuna kabulü istirhamında bulunduğunu beyan etti. Keyfiyeti Zât-ı şâhâneye arz eylediğimde salı günü kabulüne müsaade ettiler. O gün müşarünileyh beni tekrar telefona çağırıp Ali Kemal, Rıza Tefvik ve İzzet Fuad Paşa'nın azimetleri suret-i kat'iycede tekarrür edip etmediğini sual ile *"Hâkipây-ı şâhânege güzümü gözümü sürerek bu bizim için ilk ve son fırsattır, bunu da fevt etmiyelim, konferansa gönderileceklerin her halde şayan-ı itimad zevâtın olması elzemdir. Dünkü istirhamâtımı tekrar ederim,"* demesiyle Zât-ı şâhâneye arz ettim.

İstihbarâtıma nazaran Sadr-ı sâbık Tevfik Paşa bu zevât

gidecek olurlarsa kendisinin şuradan şuraya adım atmıyacağını beyan edip Sadr-ı âzam Paşa da Ali Kemal Bey'le İzzet Fuad Paşa'yı götürmekten sarf-ı nazar edip bunun üzerine Tevfik Paşa dahi Rıza Tevfik Bey'in azimetine muvafakat göstermiştir. İzzet Fuad Paşa bundan münfeil olarak müsteşarlıktan da istifa ile çekilmiştir.

Çarşamba günü iftardan sonra Başmâbeyncinin odasında oturduğum esnada Zât-ı şâhâne haber gönderip *"Şimdi Başmâbeynci Paşayı Sadr-ı âzaman konağına gönderiyorum; onun avdetinden sonra kendilerini göreceğim, gitmesinler,"* demiştir.

O sırada telgraf müvezzii başkitabete hitaben bir telgraf getirip Trabzon cemiyeti nâmına Hüseyin ve Millî kongre ve Sulh u Selâmet cemiyeti ve Millî Ahrar fırkası ve Matbuat cemiyeti nâmlarına Talha imzâlarını havi bulunan mezkûr telgrafnâmede milletin son ümidi olan bu konferansa me'mur edileceklerin her cihetle şayan-ı itimad zevâtın olmaları lüzumundan ve gönderilecek hey'etin ekseriyeti milletin itimadını haiz olmadığından ve taraf taraf izhar edilen iradât-ı milliye nazar-ı ehemmiyete alınmayıp bunların îzamlarında ısrar edilmesi memleketce avâkıb-ı vahîmeyi mucib olacağından bahisle bu hey'etin milletce itimad edilecek zevâtın intihabının hâkîpây-ı şâhâneye arzına dairdi.

Başmâbeyncinin Sadr-ı âzaman konağından avdetinden sonra Hünkâr tarafından davet edildim. Mezkûr telgrafnâmeyi hâmilan huzûra girdim. Zât-ı şâhâne telgrafı ba'del-mütalea son fıkrasına imâen ve münfeilen *"Bizi âdeta tehdid ediyorlar; bunlar benim de ayrılmışımı şişirecekler. Zâten Ali Kemal Beyle İzzet Fuad Paşaların îzamlarından sarf-ı nazar olundu,"* dedi. Ba'dehu Başmâbeynciyi celb ile telgrafnâmeyi ona tevdiân Sadr-ı âzama gönderdi. Ben de *"Hey'et meyanında en ziyade arzu olunmayan Ali Kemal Bey'le İzzet Fuad Paşadır. Madem ki onların îzamlarından sarf-ı nazar edilmiştir, gidecek hey'et-i murahhasa şunlardan ibarettir diye yarınki gazetelerle resmen ilân olursa onların îzamlarının teahhur ettiği anlaşılınca galeyân da zâil olur zannederim,"* dedim. Zât-ı şâhâne *"Bu münasib olur; ben sizi başka bir iş için çağırmıştım; onu anlatmak uzun sürecek; ihtimal ki o vakte kadar Sadr-ı âzam da yatar. Şimdi*

siz de Sadr-ı âzamın konağına gidip bu ciheti anlatın; yarın sabah biraz erkence gelin, diğer işi de söylerim,, dedi. Huzûrdan çıkıp nısf-ül-leyle karib Ferid Paşa'nın konağına gittim. Kendisi Fransız sefareti baştercümanı ile mülakat etmekte olduğundan Başmâbeynci henüz teneffüs odasında intizarda bulunuyordu; tercümanın âvdetinde Sadr-ı âzam, bulunduğumuz odaya gelerek Başmâbeynci telgrafı kendisine tevdi etti. Ben de ilân keyfiyetini anlattım. Sadr-ı âzam bu yolda harekâtın münasebetsizliğinden ve şu hâlin anarşi demek olduğundan bahisle *"Bu adamlar ne sıfat ve selâhiyetle bu gibi teşebbüsâtta bulunuyorlar? Meb'uslar böyle teşebbüslerde bulunurlar amma onlar elli bin kişinin vekilidirler. Bunlar kimin vekilidir? Böyle müracaatlara ehemmiyet vermemeli. Limanda yetmiş tane ecnebi gemisi varken kıyam vukuundan da endişe etmemeli! Şimdi Fransa tercümanı burada idi; gidecek hey'etin on kişiden fazla olmamasını ihtar etti. Çünkü hey'et, müzakerât-ı sulhiye için değil fikrimizi istîfah için davet olunuyormuş. Şu halde yapılan liste yine ta'dil olunmak lâzım gelecektir,,* dedi. Ben de kil u kale nihayet verilmek için hemen yarın azimet olunması lüzûmunu beyan ettim. *"Yarına kadar vapur hazır olmaz; cumartesi günü azimet edecektik; vapurun cuma günü suret-i kat'iyyede hazır olmasını şimdi telefonla ihtar ederim,,* dedi.

Ali Kemal Bey'le İzzet Fuad Paşanın tehir-i azimetleri ilân olunmamasından dolayı ertesi günkü gazetelerde yine münakaşât devam ediyordu. Halbuki keyfiyet o günkü evrak-ı havadis ile ilân edilse idi buna mahal kalmazdı.

Ertesi sabah keyfiyeti Zat-ı şâhâneye anlattım. *"Memlekette hâlen kıyam vukuundan endişe olunmasa bile eskâr-ı umumiye-nin ıgzabına meydan verilmemelidir. Sultan Abdülhamid asker kuvvetine istinad ederdi; İttihadcılar da kendi kuvvetlerine dayanırlardı. Halbuki bu kuvvetler ellerinde eridi. Şimdi ecnebi kuvvetine istinaddan ise milletin celb-i muhabbetine çalışarak ona istinad etmek daha doğru olur. Binaenaleyh halkın adem-i hoşnûdîsini mucib olacak bu gibi hallere evvelden mahal verilmemelidir,,* dedim.

Cuma günü akşam üzeri Sadr-ı âzam ile Maliye nâzırı Tefvik Bey saraya gelip Zât-ı şâhâneye veda ederek Fran-

sız zırhlısı ile azimet eylediler. T evfik Pa ş a da bir hafta sonra İngiliz zırhlısı ile gitti.

Ş Sadr-ı âzâmın azimetini müteakip Sarayda bir fecia zuhûr etti. Ramazan içinde bir sabah Nişantaşı'nda kâin ikametgâhımda uykudan uyandırılıp Yıldız Sarayı'nın yanmakta olduğunu haber verdiler. Derhal giyinerek ve komşumuz Serkarîn Yâver Pa ş a ile birleşerek yaya olmak üzere İhlamur tarihiyle yola revan olduk. Saraya vürûdumuzda Harem-i hümâyunda Sultan Reşad merhûmun vefat ettiği fevkanî ahşap dairede sabaha karşı elektrikten harik zuhûr ve Hünkârın beytutet eylediği alt kattaki daireye de sirayet ederek az zamanda o cihette bulunan daireler yanıp kül olmuştu. İngiliz donanmasından itfaiye takımı sevk edilerek külliyetli miktarda su sıkılmak suretiyle harikin devâir-i saireye men'-i sirayetine çalışılmakta idi. Vükelâdan ve memurîn-i zâbıta ve belediyeden henüz gelen olmamıştı. Karşıdan harikin zuhûrunu görüp en evvel yetişen Harbiye nâzırı Ş evket Turgut Pa ş a oldu. Zât-ı şâhânenin nerede bulunduğunu sual ettiğimizde Harem bahçesinin nihayetinde Cihan-nüma köşkünde olduklarını haber verdiklerinden Yâver Pa ş a ile birlikte yanlarına giderek resm-i taziyeti ifa ettik.

Küçük mâbeynin ak sakallı kalles bir bekçibaşısı vardı; o da gecelik kıyafetiyle arkamıza takıldı. Zât-ı şâhâne arkasında gecelik entarisi ve üzerinde pardesü olduğu halde köşkün önünde ayakta duruyor ve eser-i telâş izhar etmiyordu. Bekçibaşı hizmet ve fedakârlığının derecesini göstermek maksadiyle hüngür hüngür ağlayarak calî teessürler ibraz eylemeye başlayınca Hünkâr *"Benim milletimin ocağı yanıyor; ben onu düşünüyorum; kendi evim yanmış, ne ehemmiyeti var,"* dedi. Bilâhara bütün levazım ve eşyası muhterik olduğu anlaşılnca ve aradığı hiç bir şeyi bulamayınca o da teessürünü izhar etmeye başladı.

O gün T evfik Pa ş a'nın mahdumu yâverândan Ali Nuri Bey Beyoğlu'na gönderilerek kendisi için iç çamaşırı, esvab ve levazım-ı sâire tedarik ettirildi. Esnây-ı harikte para ve mücevherâtca bir hayli zâyiat olduğu gibi Zât ı şâhâneye ait bir takım kütüb-i nefise de ziyaa uğramıştır.

Ş Üç dört gün sonra Millî kongre reisi Doktor Esad Paşa ile Tevhid-i Efkâr gazetesi müdür-i mes'ulü Talha Bey'in tevkif edildiklerini ve bilâhara Sinob'a nefyleri takarrur ettiğini gazetelerde gördüm. Akşam üzeri Tevhid-i Efkâr gazetesinden saraya iki kişi gelip Talha Bey tarafından Zât-ı şâhâneye hitaben bir arzuhal getirdiler ki bunda yarın Sinob'a teb'id edileceğinden ve kendi hareketi arzûy-ı kudsî-i millînin tatmini için başlarında pâdişahları bulunduğu, hakkındaki beyanat-ı şâhânedan mülhem olarak hukuk-ı devleti temine çalışmaktan ibaret olduğundan bahisle hukukunun muhafazasını Zât-ı hazret-i pâdişâhiye terk eylediği bildiriliyordu. Hünkâr esnay-i harikte muhterik olan nişanlarının tarsiâtını taharri ettirmek üzere bizzat harik mahallinde bulunmakta olduğundan o sırada bu arzuhalin takdimi müşkil ve halbuki mumaileyh yarın îzam olunacağı cihetle işin ertesi güne tehiri de mağduriyetini müstelzimdi. Hüsn-i tesadüf olarak o sırada Veliahd tarafından Zât-ı şâhâneye takdim edilmek üzere müstacel işaretli bir arıza gönderildi. Ben bu fırsattan bilistifade Talha Bey'in istidasını da birlikte takdim ettim. Müteakiben Hünkâr beni celb ile Talha Bey'in yarın îzamından sarf-ı nazar edilmesini ve hakkındaki muamelenin başkaca tebliğ olunacağını telefonla Dahiliye nâzırına söylememi irade etmesiyle hemen Ali Kemal Bey'i telefonda bularak irade-i seniyyeyi tebliğ eyledim. Onun üzerine Talha Bey'in sebilini tahliye etmiş olduklarından mumaileyh cuma günü Saraya gelip arz-ı teşekkür etti.

Ş Mevkufinin Malta'ya îzamından sonra burada alıkonulup Divan-ı harbce muhakemelerine devam olunanlardan Şeyh ul-islâm-ı esbak Musa Kâzım Efendi'nin on beş sene kürek cezasına mahkûmiyeti hakkında bir kararnâme geldi. Zât-ı şâhâne bu cezayı ağır görerek benim fikrimi sordu. Ben de alelâde bir Rum ve Ermeni papasının hapsi hükümetçe bir mesele-i mühimme addedildiği halde iki defa meşihat-ı islâmiyeyi ihraz etmiş efâdıl-ı ulemâdan bir zâtın divan-ı harbce on beş sene kürek cezasına mahkûm edilmesi memleketçe hüsn-i tesir hasıl etmiyeceğinden kanunen hâiz oldukları selâhiyetin istimali ile cezasının afv veya tahfifi veyahut Âyan reisi Mustafa Âsım ve Reis vekili Abdurrahman Şeref Efen-

dî'lerin celbiyle bir kere de onlarla istişare buyurulması muvafık olacağını arz ettim.

Çünkü Âsım Efendi, Musa Kâzım Efendi'nin talebesinden, Abdurrahman Efendi de senelerden beri Âyandan arkadaşları olduğundan kendilerinden şefa'at me'mul ediyordum. Zât-ı şâhâne bunları ayrı ayrı celb ile evrakı okuttu. Âsım Efendi cezasının tahfîfi yolunda idare-i kelâm ettiyse de "*Fakat bundan sonra o adamı aramızda görmeye tahammül edemeyiz*," diyerek hakk-ı ta'lîme riayet göstermedi. Abdurrahman Efendi ise işi mulâtafaya dökerek "*Musa Kâzım Efendi zâten tekâliften sakit addolunacak bir adamdır; sarığını boynuna dolayıp "Hocam sen artık memleketinde otur (Erzurumda Tortum kazasında)," demeli*," dedi. Velhasıl ikisi de ümid ettiğim derecede müzaheretle bulunmadı:

*Ehibbâ şîme-i yağmada mebhût eyler a'dâyı
Hüda göstermesin âsâr-ı izmihlâl bir bir yerde.*

Onların avdetlerinden sonra Zât-ı şâhâne bu babda tekrar bahis açtığından ve Kanun-ı cezada muvakkat nefy cezasının müddeti bir seneden üç seneye kadar olmak üzere muharrer olup hadd-i gayesini tayin için bir sebep de olmadığından bir sene kadar nefy ile kurtulur ümidiyle mutlak surette nefy-i muvakkate tahvil-i cezası mütaleasında bulundu. Ertesi gün sadaret vekili Şeyh ul-islâm Mustafa Sabri Efendi gelerek Zât-ı şâhâne onun da mütaleasını sordu. On beş sene kürek cezasının, mukabili olan nefy-i muvakkate tahvili muvafık olacağını söylediysen de ben kanunda nefy-i muvakkatın hadd-i gayesi üç sene olup on beş sene küreğe mukabil olacak nefy-i muvakkat cezası yoktur; nefy-i müebbede tahvil ise cezanın ta'dili değil teşdidi demek olur deyince itiraz edemedi. Zât-ı şâhâne de mutlak surette nefy-i muvakkate tahvil-i cezasını irade etti. Musa Kâzım Efendi ise üç sene müddetle Tortuma göndermek istemelerinden dolayı bir telgrafnâme takdim ile isti'tafda bulunduğundan Hünkâr cuma selâmlığından sonra Harbiye nâzırını mahfel-i hümayuna çağırıp bir manevra icra ederek Erzurum harekât-ı millîye merkezi olduğundan Tortuma gönderilse firar edebilir; göz önünde bulundurulmak üzere Bursa gibi yakın bir yere gönderiniz diyerek zımnen himaye eyledi. Bir müddet hânesinde ikametine ses çıkarılmadığı halde muahharen üç sene nefy

suretiyle Edirneye sevk edildi. Ali Rıza Paşa'nın sadareti esnasında da Musa Kâzım Efendi başkitabete bir telgraf çekip Edirnenin havası vücûduna serd gelerek esirfiraş olduğundan bahisle afv-i âliye mazhariyetini istida eylemesiyle bir çaresine bakmaları için benimle Sadr-ı âzama haber gönderdi. Ali Rıza Paşa "*Ah hocam, sen böyle başından büyük işlere ne karışırsın,*" diyerek bir kere rüfekasiyle görüşeceğini söyledi. Fakat görüştü mü görüşmedi mi, yoksa rüfekası tarafından muvafakat gösterilmedi mi bilemem; her halde bir netice hasıl olmadı.

Musa Kâzım Efendi arası çok geçmeden Edirnede rahmet-i hakka vasil oldu.

Ferid Paşa Avrupadan avdetinde bir gün huzûrda "*Musa Kâzım Efendinin afv-i pek fena tesir yaptı; olmamalı idi,*" diye ta'rizde bulundu.

Ş Ferid Paşa Pariste iken başkitabete bir telgrafnâme yazarak Bab-ı âliye vukubulan iş'arâtına cevab alamamakta olmasından şikâyet etmesiyle beni Bab-ı âliye gönderip Sadr-ı âzaman iş'arâtının cevabsız bırakılması esbabının tahkikini emretti Daire-i sadarete vürûdumda Meclis-i vükelâ hal-i in'ikadda bulunduğu halde Sadr-ı âzam vekili Mustafa Sabri Efendi'nin Sadaret odasına çekilerek yalnız başına oturmakta olduğunu gördüm. Vükelâdan yanına girip çıkanların ifadâtından beyn el-vükelâ azm münakaşât zuhur ettiğine muttâlî oldum.

Sadr-ı âzaman şikâyetini tebliğ ettiğimde Mustafa Sabri Efendi istîzah-ı madde için Hariciye nâzır vekilini cêlb eyledi. Safa Bey Sadr-ı âzaman iş'arâtına vakt u zamanı ile cevab verildiğini ve Hariciye dairesine kadar ihtiyar-ı zahmet edersem dosyalarını aynen irâe edeceğini beyan eyledi. Hariciye nezâretine gitmek üzere birlikte Sadaret odasından çıktığımızda sofada Reşid Âkif Paşa'ya rast geldim. Beni bir tarafa çekerek Harbiye nazırı Şevket Turgut Paşa ile Dahiliye nâzırı Ali Kemal Bey arasında mecliste şiddetli bir münakaşa zuhur ile her ikisinin istifa eylediklerini ve Dahiliye nezâretine muvakkaten bir vekil bulunması müzakere olunduğu sırada Şeyh ul-islâm Efendi Adliye nâzırı Vasfi Hoca'nın vekâlete tayinini teklif etmesiyle her taraftan gürültü koptuğunu (Çünkü

o sırada hariçten de bir takım zevât Meclis-i vükelâya memur edilmelerinden dolayı hey'et pek kalabalıktı), bunun üzerine Mustafa Sabri Efendinin meclisi terke mecbur olduğunu ve iş artık rezalete vardığını beyan ile hiç olmazsa Ticaret nâzırı Edhem Beyin muvakkaten hizmet-i vekâlete tayinini irade buyurmalarını musırrane ifade ve kendisi de Mâbeyn-i hümayuna gelerek hâkipây-ı şâhâneye yüz süreceğini ilâve eyledi.

Hariciye dairesinde ikmal-i tahkikat ile Saraya avdetimde keyfiyeti Zât-ı şâhâneye arz ettim. Müteakiben Reşid Âkif Paşa gelip huzûra kabul olundu. O huzûrda iken Şeyh ul-islâm Efendi de geldi. Her ikisi birlikte uzun müddet huzûrda kalarak Şevket Turgut Paşa ile Ali Kemal Beyin istifalarına karar verildi.

Şeyh ul-islâm Efendi ile Âyan reisi Mustafa Âsım Efendi, Reşid Âkif Paşa, Abdurrahman Şeref Efendi ertesi akşam İzzet Paşa'nın konağına iftara med'uv bulunmuş olduklarından orada beyinlerinde cereyan eden müzakerede Dahiliye nezâretini Reşid Âkif Paşaya teklif eylemişler ise de müşarünileyh Harbiye nezâretinde İzzet Paşa bulunmadıkça kendisi Dahiliyeyi kabul edemiyeceğini musırran beyan edip İzzet Paşa da Harbiye nezâretini adem-i kabulde ısrar eyleyip nihayet bir müddet-i muvakkate için kabule kendisini imale ve Mustafa Sabri Efendi de bir aşr-ı şerif kıraatıyla hatm-i müzakere eylemişlerdir.

Reşid Âkif Paşa ertesi gün dahi Mâbeyne gelip huzûra çıkmıştır. Telgraf başında vilâyet ile muhabere etmesi ve akşama da Sarayda iftara kalınması irade edilmesiyle akşam üzeri Başmâbeyncinin odasında oturduğum sırada oraya geldi. O gün İngiltere baştercümanı Mustafa Sabri Efendiyi görerek Reşid Akif Paşanın Dahiliye nezâretine tayinine bir şey demez isek de İzzet Paşanın Harbiye nezâretine tayini bizce muvafık görülmez demiş olduğunu ve kendisi de Dahiliye nezâretini kabulden istinkâf eylediğini beyan etti.

Onun üzerine Edhem Bey vekâleten nezâret-i müşarünileyhaya ve Topçu livası Ferid Paşa da Harbiye nezâretine tayin kılındı.

Bir kaç gün sonra Hünkârın "*Şimdi de arka kapıdan dahil olmak istiyorlardı; önünü aldık,*" demesinden R a y a n 'a atfedilen ifadâtın musannâ olduğunu istidlâl ettim.

Meclis-i vükelâda zuhûr eden münakaşanın Ali Kemal Bey tarafından Pariste Ferid Paşa'ya bildirilmesi üzerine müşarünileyhden başkıtâbete gelen telgrafnâmede "*Bu hayasız adamlar (Cyniques)*," diye şikayette bulunuluyordu. Fakat bu tabirden kimleri kasd eylediği pek anlaşılmıyordu.

Ş Ferid Paşanın İstanbul'a avdetinde kabine tebeddül ederek Meclis-i vükelâyâ memuren hariçten alınmış olan zevât meyanında Reşid Âkif Paşa da açıkta bırakılmıştır. Tebeddülü müteakip müşarünileyh Saraya gelip vücûdunda zuhûr eden ağrıları tedavi etmek üzere Bursa kaplıcalarına azimet edeceğini beyan ile veda edip gitti. Arası çok geçmeden sıhhati muhtel ve vechi bozuk bir halde avdet etti. O günlerde gavâilim pek arttığından kendisi de İstanbul'a nakletmiş olduğundan aramaya vaktim olmadı. Bir müddet mürûrunde tanımadığım bir zât tarafından mektup alarak Reşid Âkif Paşa'nın vatanın uğradığı felâketlerden müteessiren ölüm halinde yatmakta olduğundan ve belki de aç bulunduğundan bahisle Zât-ı şâhâneye arz-ı malûmat ile iktifa ve âtifet-i seniyyeye mazhariyeti için rica olunuyordu. Cuma günü selâmlığa azimet esnasında keyfiyeti arz ettiğimde İkinci kâtip Said Bey'in izamiyle hatırının istifsar edilmesini irade ve üç yüz lira da atıyye irsal olundu. Said Bey avdetinde kendisinin bitik bir halde ve sefalet içinde yatmakta bulunduğunu ve hastalığının kanser olduğunu ve iltifat-ı şâhâneyi tebliğ ve atıyyeyi tevdi eylediğimde mecalsiz bir halde arz-ı şükran ve bana da ithaf-ı selâm eylediğini ifade etti. Ertesi cuma gene selâmlığa giderken Hünkâr beni çağırıp tekrar Said Beyin izamı ile hatırı istifsar olunmasını irade etti. Selâmlık avdetinde odamda otururken telefon çalarak Baban-zâde Naim Bey müşarünileyhin irtihal ettiğini ve Fatih haziresinde pederinin yanına defni için müsaade-i seniyye istihsali âilesi tarafından rica olduğunu bildirdi. Müteakiben Said Beyde gelerek kendisin hîn-i vürâdunda vefatı vuku bulmuş olduğunu haber verdi. Ma'ruf bir hânedan-zâdenin böyle hâl-i sefalette vefatı bence dağ-ı derûn oldu.

Ferid Paşa'nın üçüncü kabinesi

Ş Ferid Paşa Paris konferansında bir şeye muvaffak olamayarak hâib u hâsir İstanbul'a avdet etti. Avdetinde bir iki

gün hânesinde kapanarak üçüncü defa olmak üzere bir kabine teşkiline teşebbüs eylemiştir.

20 Temmuz 1335 Pazar günü Başmâbeyncinin odasında oturmakta olduğumuz sırada Harbiye nâzırı Ferid Paşa gelerek Sadr-ı âzâmın o gün akd-i meclis ile kabine âzası beyinde tecanüs olmasına ve mütecanis bir kabine teşkili lüzumuna binâen istifaya karar verdiğini beyan eylemesiyle meclis dağıldığından ve müşarünleyh istifasını takdim için Saraya geleceğinden onun vürûdundan evvel hâkipây-ı şâhâneye takdim olunmak üzere hazırlamış olduğu lâyihayı tevdi etti. O sırada Sadr-ı âzâmın da vürûdunu haber verdiler. Zât-ı şâhâne beni çağırdığından lâyihayı alarak huzûr-ı hümayuna gittim. Sadr-ı âzam hazır olduğu halde irade-i seniyye üzerine onun muvacehesinde kıraat ettim. Bunda ahvâl-i dahiliye ve hariciyenin ehemmiyetini teşrih ile beraber Anadoludaki harekât-ı milliye rüesasiyle anlaşmaya lüzum gösteriyordu.

Zât-ı şâhâne *“Sadr-ı âzam Paşa istifa ettiler; kabineyi yenisinden teşkil edeceklermiş; yeni kabinede bulunacak zevâtın isimlerini yazınız ve hat müsveddesini hazır ediniz”*, dedi. Sadr-ı âzam müceddeden kabineye alınacak ve kabinede ibka oluncak zevâtın esamisini dikte etti. Müşarünleyhin iki günden beri hânesinde meşgul olmasından tebeddül vukua geleceğini istidlâl eylediğim cihetle hat müsveddesini ihtiyaten hazırlamış olduğumdan müsveddeyi irâe ettim. Sadr-ı âzâmın ihtarı üzerine *“Kabinenin hiç bir fırkaya mensub olmayan bitaraf ve mütecanis zevâtın teşkili”*, ibaresini ilâve eyledim. Hey’et-i vükelâ listesinin bittebyiz Sadr-ı âzama irâe edilip hatt-ı hümayunun ertesi gün Bab-ı âliye irsali kararlaştırıldı.

Pazartesi günü hatt-ı hümayunu hâmilan sivil olarak otomobil ile Bab-ı âliye azimet ettim.

Usûlen hat kıraat ve tebrik ve dua merasimi ifa olunduktan sonra vükelâ Sadaret odasında ictimâ eylediler. Sadr-ı âzâmın tanzim eylediği vükelâ listesinde Ali Rıza Paşa’nın Ticaret ve Ziraat nezâretine tayini muharrerdi. Liste kıraat edilince müşarünleyh buna itiraz ile Ticaret nezâretini kabul edemeyeceğini ve kendisi Meclis-i vükelâ memuriyetinde kalarak yalnız Salih Paşa’nın vürûduna kadar Bahriye nezâreti ve kâletini deruhde edeceğini beyan ve bu babda ısrar eyledi.

Onun üzerine takrir-i âli Ali Rıza Paşa'nın Meclis-i vükelâya memuriyeti ve Ticaret nezâreti vekâletinin de Abuk Ahmed Paşa'ya ihalesi yolunda tashih edildi. Ben de taraf-ı şâhâne-den istizan etmek üzere takrir-i mezkûru hâmilen Saraya avdet eyledim. Suret-i ta'dil nezd-i âlide tasvib edilmesiyle takriri refakatimde bulunan Yâver Mehmed Ali Bey'le Bab-ı âliye iade ettim.

Yeni kabine berveç i âti zevattan mürekkebe idi:

Hariciye nezâreti kemâkân Ferid Paşa tarafmdan deruhde edilip Harbiye nezâretine mütেকaid Ferik Nâzım Paşa, Bahriye nezâretine Ferik Sâlih Paşa, Dahiliye nezâretine Defter-i hakanî müdür-i umumîsi Âdil Bey, Adliye nezâretine Şûray-ı devlet âzasından Mustafa Efendi, Nâfia nezâreti ile Ticaret nezâreti vekâletine Abuk Ahmed Paşa. Diğerleri yerlerinde ipka olunmuşlardır.

Ali Rıza Paşa Meclis-i vükelâya memur edildiği gibi Sadr-ı sâbık ve esbak Tevfik ve İzzet Paşa'lar da kezalik Meclis-i vükelâya memur sıfatiyle kabineye idhal kıldılar.

Ş Pazar günü Sadr-ı âzamın avdetinden sonra Zât-ı şâhâne beni çağırıp akşam üzeri Tevfik Paşa'nın konağına uğrayarak kendilerinin Meclis-i vükelâya memuriyetleri kabineye bir kuvvet olacağı cihetle hatırları için kabul etmelerini tebliğ memur eyledi. Akşamdan sonra müşarünileyhin konağına gidip hükm-i irade-i seniyyeyi tebliğ ettim. O da emr ü ferman-ı hümayuna imtisal eylediğini beyan eyledi.

İkametgâhıma avdetimde o civarda ikamet eden İzzet Paşa beni görmek istediğini telefonla bildirip gece bizzat hâneme geldi. Meclis-i vükelâya memur sıfatiyle yeni kabineye dahil olduğunu söylediğimde memnun olmayıp kabulde tereddüt gösterdi.

Ben o sıralarda hastalanıp üç dört gün evde kalmaya mecbur olmuştum. Saraya gidince Tevfik Paşa'nın ahvâl-i siyasiye hakkında hâkipây-ı âliye bir lâyiha takdim ile Meclis-i vükelâ memuriyetinden istifa eylediğini ve Zât-ı şâhânenin kendisini Sadr-ı âzamla muvacehe etmiş olduğunu haber aldım ise de Hünkâr bundan bahsetmedi; lâyihayı da görmedim.

Ş Sadr-ı âzam Ferid Paşa bir gün Harem dairesinde huzûra kabul olunduktan sonra beni Küçük mâbeyne celb ile Har-

biye nâzırı Nâzım Paşa ile Meclis-i vükelâda Dahiliye nâzırı Âdil Bey alenen münazaa etmiş olduğundan bu hal ile devam-ı memuriyeti kabul olamayacağını ve kapıda kendisini celb ile istifaya davet ve yerine Süleyman Şefik Paşa'nın memuriyetini arz edeceğini beyan ederek göndereceği takrinin derhal arz olunup iraed-i seniyyesinin istihsal ve tebliğini ifade eyledi. Biraz sonra yâver-i mahsus ile takrir vürûd etmesiyle Harem-i hümayunda takdim ettim. İrade-i seniyyesi sudûr ederek getiren yâvere tevdian iade ettim. O gün Sadr-ı âzam Tevfik Paşa Harem-i hümayuna gelmiş olduğundan müşarünileyh hazır bulunduğu halde Zât-ı şâhâne beni celb ile *"Başkâtib emindir; ona söylemekte beis yoktur,"* dedikten sonra *"Paşa hazretleri Süleyman Şefik Paşanın meşhur İttihadcılardan olduğunu ve onun tayininden dolayı vükelâdan bazılarının çekilmek istediklerini söylüyorlar. Sonra bu da başımıza bir belâ olmasın ve bu sırada yine bir buhran-ı vükelâ çıkmasın. Sadr-ı âzamı telefonla bul, paşa hazretlerinin ismini zikretmiyerek bu yolda haber aldığımı söyle. Eğer takriri muameleye koymamışlarsa tehir etsinler,"* dedi. Sadr-ı âzamı telefona davetle ifade-i hal ettim. Süleyman Şefik Paşa'ya memuriyetini tebliğ ettiğini ve kendisi Daire-i harbiyeye gidip ffay-ı vazifeye mübaşeret eylediği cihetle tehirine imkân kalmadığını söylediğinden Tevfik Paşa hazır olduğu halde Zât-ı şâhâneye tebliğ-i keyfiyet eyledim.

Gece Sadr-ı âzam beni konağına davet edip *"Dün gece Şeyh ul-islâm Efendi ve Bahriye ve Dahiliye ve Maliye ve Maarif nâzırları ile burada toplanarak müzakere ettik; Süleyman Şefik Paşa'nın tayinine hiç bir itiraz eden olmadı. Evkaf nâzırı Hamdi Efendi de Şeyh ul-islam Efendiden ayrılmaz; diğerlerinin muarız olduklarını bilmiyorum. Kendisini bir haftaya kadar tecrübe ederiz, sonra Bahriye nâzırı Salih Paşa ile becayişlerini icra eyleriz. Efendimiz şimdiden Salih Paşa'yı imâle buyursunlar,"* demesiyle keyfiyeti taraf-ı şâhâneye arz dttim.

Muahharan Sadr-ı âzam bana Nâzım Paşa'nın evzâ-ı garibesinden bahisle *"Geçen gün Bab-ı âliye azimetimde muhafız gelip Bab-ı âli muhafazasına memur efrad-ı askeriyenin silâhları tevdi edilmek üzere Harbiye nezâretince istenildiğini ve*

iki gün sonra da Bab-ı âli muhafazasında yalnız jandarmalar bırakılmak üzere efrad-ı askeriye'nin kaldırılması için Daire-i harbiyece emir verildiğini ifade eylediğini ve kendisi buna bittabi muvafakat göstermediğini,, hikâye ile Nâzım Paşa'nın hüsn-i niyetinden emin olmadığını ima etti.

Ş 23 Ağustos 1335 Cumartesi günü akşam üzeri huzûrda bulunduğum sırada Sadr-ı âzamın vürûdunu haber verdiler. Zât-ı şâhâne benim de oturmamı irade etti. Sadr-ı âzam beş-şetle kapıdan girerek *"Efendimize gayet hayırlı bir şey arz edeceğim; o derecedeki âdeta gözlerime inanamıyacağım geliyor,,* mukaddemesiyle başlayarak cebinden fransızca bir ajans telgrafı çıkarıp İngiltere başvekili Lloyd George'un irad etmiş olduğu bir nutkun Devlet-i aliyyeye ait fıkrasını şifahen tercüme başladı ve *"Bunu âdeta meşhur Pitt'in vaktiyle Türkiye'nin bakası İngiltere için hayat ve memat meselesi olduğunu kabul ve tasdik etmeyenlerle mubaheseye girişmeye bile tenezzül etmem zemininde olan nutkuna müşabih görüyorum. Cennetmekân peder-i âlileri zamanındaki İngiliz dostluğu avdet ediyor,,* dedi. Mevzu-ı bahis olan fıkra şu idi :

"Hiç bir mesele İngiltereyi Türkiye meselesi derecesinde alâkadar etmez; İngilterenin istikbali Türkiye meselesinin halline vâbestedir,,

Zât-ı şâhâne bidayet-i emrde beyan-ı memnuniyet ettiyse de fıkârât-ı mezkûrenin müeddâsına muttâlî olunca bunu mübhem görerek tereddüt etmeye başladı. Sadr-ı âzam, nutkun metni gayet lehimizde olup Türkiye'nin istikbaline İngiltere devletinin bu derece alâkadar olduğunu Başvekilin alenen beyan etmesi Devlet-i aliyyelerinin mevcudiyetini resmen tasdik demek olacağını teyid eyledi ve şayet kendisi bu maksadı iyi tercüme ve ifham edememiş ise Başkâtib Bey kulunuz da fransızca bildiğinden o da okusun diye telgrafın aslını bana verdi. Ben de kelime be kelime şifahen tercüme ettim. *"Başvekil, Türkiye meselesinin hallinde İngilterenin alâkasını İngiliz menâfi-i istikbaliyesi noktasından dermeyeran edip yoksa Devlet-i aliyyenin bakası İngilterenin istikbalini alâkadar ettiği manasını tazammun etmemektedir. Bundan benim istihrac edebildiğim mâna İngilterenin Memalik-i Osmaniyedeki alâkası*

cihetiyle Türkiyenin düvel-i sâirenin kucağına atılmasına mâni olacağını işrâbdan ibarettir,, dedim. Ferid Paşa bozuldu. Ben o sırada odadan çıkarken Zât-ı şâhâne kendisine hitaben “Baş-kâtib Bey benim dert ortağımdır ; biz akşama kadar burada kendisi ile dertleşiriz,, diyerek beni taltif etti.

Ertesi gün Sadr-ı âzam bazı hususâtın taraf-ı şâhâneye arzı için beni konağına davet ettiğinden Başvekilin nutkuna ircâ-ı kelâm ederek nutkun metni henüz gelmedi ise de aslındaki ibare öyle olmayıp Devlet-i aliyyenin bekasında İngilterenin alâkadar olduğu sarahaten münderiç bulunduğunu haber verdiklerini söyledi. Fakat nutkun bilâhara vürûd eden metni de evvelki ibarenin aynı olup o yolda bir taahhüdü tazammun etmediği görüldü. Odama gelmiş olan Dahiliye nâzırı Âdil Bey dahi bundan o yolda bir mâna istihracına çalışmak ve beni kandırmak istediye de ona karşı da nutk-ı mezkûrdan öyle bir mâna istinbat edilemeyeceğinde ısrar ettim.

Ş Ferid Paşa huzûrda kendisinin hilâf-ı hakikat olan zehabını tasdik etmeyişimden ve Zât-ı şâhânenin hakkımda o derece iltifat gösterişinden ve o vakit azil suretiyle maiyyetten ayırmaya da cesaret edemiyerek bir müddet sonra kolayca atabilmek üzere beni avlamak istedi.

Bir sabah konağına davetle taraf-ı şâhâneye arz edilmek üzere bazı tebligatta bulunduktan sonra hiç bir münasebet olmadığı halde birden bire “*Beyefendi, siz Dahiliye nezâretini kabul etmeliydiniz,, dedi. Ben de mazeretimi tekrar ile beraber “Kabinenizde faal bir Dahiliye nâzırı mevcut olduğundan benim vücûduma ne ihtiyaç var?,, dedim. “Öyle amma o da pek faal,, diye mukabele etti. O sırada Şûray-ı devlet riyaseti de açık olduğundan “Eğer Dahiliye nezâretini kabul etmezseniz bari kabinede başka bir mevki deruhde ediniz,, demesiyle ben de evvelki mâzeretimi tekrar ettim. Fakat bu suretle teklifini mükerreren reddedişimden memnun kalmadı.*

Ben bu tekliflerin tekerrüründen ürkerek gıyabımda icrây-ı teşebbüs ile bir emr-i vâki karşısında kalmamak ve Zât-ı şâhâneyi evvelden ikaz etmiş olmak için bir gün esnây-ı sohbette münasebet getirip “*Bazı kimseler vardır ki kat’iyyen icra mevkiinde bulunamazlar ve vükelâlık edemezler ; kulunuz da o*

Sadr-ı âzam Damad Ferid Paşa

Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendi

cümledenim; hiç bir vakit vükelâlık hizmetinde bulunmak elimden gelmez, dedim. Hünkâr da *"Siz vükelâ olursunuz, hem de pek güzel olursunuz; fakat böyle bir zamanda değil, âsûde bir zamanda!,"* diye mukabelede bulundu.

§ 3 Eylül 1335 Çarşamba günü Sadr-ı âzam beni konağına davetle Zât-ı şâhâneye arz olunacak bazı malûmat îtasından sonra iyd-i adhâ münasebetiyle vükelâdan bazılarının rütbe ve nişanla taltiflerini ve Harbiye nâzırı Süleyman Şefik Paşa da yâver-i ekremlik emelinde olduğundan ona da "Yâver-i ekrem," unvanı îtasını atabe-i ulyâdan istirham etmekte bulunduğunu söyledi. Ben de nizamnâme-i mahsusu mucibince yâver-i ekremlik yalnız bir zâta münhasır olup o da elyevm mevcut olduğundan ve fakat bazı ordu kumandanlarına "Fahrî yâver," unvanı verilmekte bulunduğundan müşarünleyhin de fahrî yâverliğe tâyin olunabileceğini ifade eyledim. Sadr-ı âzam muvafakat etmesiyle Saray-ı hümayuna azimetinde keyfiyeti Zât-ı şâhâneye arz ettim. Süleyman Şefik Paşa'ya "Fahrî yâver," unvanı îtasının ve vükelâdan nişanla taltifi istenilenlerin ol veçhile taltifine müsaade buyurularak rütbe-i mülkiye tevcihinin şimdilik tehiri münasip olacağının Sadr-ı âzama tebliğini irade etti. Fahrî yâverlik ve nişan hakkında müsaade-i seniyyeyi ve rütbe tevcihinin şimdilik tehiri münasib olacağının Sadr-ı âzama tebliğini irade etti. Fahrî yâverlik ve nişan hakkında müsaade-i seniyyeyi ve rütbe tevcihinin tehirini telefonla tebliğ ettiğimde Sadr-ı âzam *"Hâkipây-i şâhânedan bilhassa istirham eylediğim rütbelerdir. Çünkü o adamlar şan-ı saltanatı tenzil için rütbeleri kaldırdılar. Biz onların yaptıklarının aksini yapmalıyız,"* diye rütbe tevcihi hususunda ısrar etti. Buna bilâhara taraf-ı şâhânedan de muvafakat olundu. Fahrî yâverlik hakkındaki irade-i seniyye usûlen başkitabetten tebliğ olunmak üzere, diğerleri hakkındaki kararnâmenin takdimini Sadr-ı âzama ifade ettiğimde başkitabetten yazılacak tezkirenin o gün getirtirilip konağa gönderilmesini arzu ettiğinden tezkire yazılarak gönderildi. Bab-ı âliden vürûd eden kararnâme üzerine Maarif nâzırı Said Bey'e terfian Bâlâ, Adliye nâzırı Mustafa Efendiye de müceddeden Ülâ rütbeleri tevcih kılındı. Ertesi günkü gazetelerde Harbiye nâzırına yâver-i ekremlik tevcih olduğuna dair bir fıkra görüldü. Seryâver Naci Bey

de odama gelerek *"Harbiye nâzırına yâver-i ekremlik tevcih edilmiş; muhassasatı neden ibarettir? diye Daire-i harbiyeden telefonla soruyorlar,,* dedi. Ben de yâver-i ekremlik değil fahrî yâverlik tevcih olunduğunu ve seryâverliğe de liecl il-malûmat müzekkere yazılmakda bulunduğunu beyan ile tashih-i keyfiyet eyledim.

Sadr-ı esbak İzzet Paşa benimle görüşmek arzu ettiğinden biraz hânesine uğramak için haber göndermiş olduğu gibi Sadr-ı âzam da taraf-ı şâhâneye arz edilecek bazı hususât olduğundan Mâbeyne giderken beni görmek istediğini beyan etmesiyle İzzet Paşa'ya telefonla itizar ve görüşmek istediği hususu istifsar ettim. Müşarünileyh, Süleyman Şefik Paşa'nın yâver-i ekremlığe tayinini gazetelerde gördüğünü ve yâver-i ekremlik bir şahsa münhasır bulunduğu cihetle kendisinin alayda yâver-i ekrem sıfatıyla taraf-ı şâhâneye bir arıza da takdim etmek istediğini beyan eyledi. Ben de Süleyman Şefik Paşa *"Yâver-i ekrem,,* değil, *"Fahrî yâver,,* tayin olduğundan buna hacet olmadığını ifade ederek Sadr-ı âzâmın konağına azimet eyledim.

Sadr-ı âzam telâşla *"Ben bir yanlışlık yaptım; rütbe ve nişanlar ile yâverlik hakkındaki ma'ruzâtımın karîn-i kabul buyurulduğunu bildirdiğiniz vakit Süleyman Şefik Paşa yanımda idi. Benim hatırımda yâver-i ekrem olarak kalmış olduğundan "Efendimiz sizi yâver-i ekrem tayin buyurdular,,* dedim. O da derhal Daire-i harbiyeye gidip keyfiyeti ilân ve ardulara tamim etmiş ve devâirce tebrikât icra kılınmış; bilâhara hakikati anlayınca dün gece Âmedci Nuri Bey'i Daire-i harbiyeye celb ile başı açık olduğu halde telâşla salonda dolaşarak bu yanlışlık tashih olunmazsa fevkalâde me'yus ve mahcub olacağını bildirdiğinden Nuri Bey gece yarısı gelip keyfiyeti haber verdi,, dedi. Nizamnâme hükmünün buna müsaid olmadığını söyledimse de *"Bu yanlışlık mutlaka tashih olunmalıdır. Efendimiz bugün selâmlık resm-i âlîsinde kendisini celb ile tashih edileceğini vaad buyurmalıdırlar. Bayram alayında yâver-i ekremlik kordonunu takmalıdır. Biz de bayram ertesi Meclis-i vükelâca yâver-i ekremlığın bire inhisarı hakkındaki kaydın ref'ine dair bir nizamnâme tanzim ve takdim ederiz. İrade-i seniyeğe iktiran edince o kayıt kalkmış olur; bu Arnavud eşkiyası gece gündüz*

mevasidle meşgul olduğu halde o unvanı haiz oluyor da bu adam bu kadar gayret gösterdiği ve kendisi bir vali oğlu olduğu halde neden olmasın ? „ dedi. Saraya azimetimde keyfiyeti Zât-ı şâhâneye arz ettim. Süleyman Şefik Paşa da selâmlık resmine “Yâver-i ekrem,” kordonunu hâmilan geldi ve tezâkir-i resmiyede imzâsına “Yâver-i ekrem,” unvanını ilâve etmeye başladı.

Bayram günü henüz muâyede resmi başlamadan Dolma-bahçe sarayında Muâyede salonuna muttasıl teneffüs odasında Pâdişahın nezdinde bulunduğum sırada Sadr-ı âzamın Mâbeyn dairesinde bir iş için benim vürûduma muntazır olduğunu haber verdiler. Zât-ı şâhâne “ *Gidiniz neymiş bakalım* „ dedi. Vükelâ odasında yanına girince “ *Merasimde saçağı gaver-i ekremler tutuyor ; Harbiye nazırı, efendimizin yâver-i ekremdir. Bu bayram saçağı onun tutması lâzımdır. Efendimize arz ediniz* „ dedi. Zât-ı şâhâne ikamet ettikleri teneffüs odasında şehzâdelerin ve damatların tebrikâtını kabule başlamış oldukları cihetle keyfiyeti arza imkân olmadı. Resm-i tebrik bitince arz etmek üzere odanın büyük salona açılan kapısı önünde intizar ettiğim halde Abdülmecid ve Selim Efendiler huzûrda kaldıkları cihetle yine arza vakit bulunmadı. Nihayet odanın kapısı açılıp Zât-ı şâhâne iki efendi ile beraber salona çıkmakta olduğu ve muzika tarafından resm-i selâmın ifasına başlanıldığı sırada tekarrüb edip bazı ma'ruzâtım olduğunu arz ettim. Pâdişah, efendilerden ayrılıp geri döndü ; keyfiyeti olduğu gibi hikâyeye edince “ *Hayır olmaz* „ dedi. İzzet Paşa da o sırada elinde saçak olduğu halde karşıda tahtın yanında durmakta idi. Sadr-ı âzamın bu münasebetsiz teklifinden Pâdişahın canı sıkıldığını ve bir cevap zemini aramakta olduğunu hissederek “ *Müsaade buyrulursa Sadr-ı âzama Süleyman Şefik Paşa Harbiye nâzırıdır ; bilfiil vükelâlıkta bulunanların saçak tutmaları mutad değildir buyruldu* „ diye zemin-i münasibte cevap vereyim „ dedim “ *Pek münasib olur* „ demeleriyle mevki-i resmîsinde durmakta olan Sadr-ı âzamın yanına giderek keyfiyeti tebliğ ettim. Zât-ı şâhâne de salona çıkıp yeniden resmî selâm başladığından artık bir şey demeye imkân bulamadı. İzzet Paşa kemâ fi's-sâbık saçağı tuttu.

Bayramı müteakip Âmedci Nuri Bey telefon ederek yâver-i ekremlüğün bir zâta inhisarı hakkında nizamnâme ya-

pılmayıp vaktiyle başkitabet makamından tezkire-i hususiye ile tebliğ edilmiş bir irade-i seniyye bulunduğu anlaşılmasıyla Meclis-i vükelâca yeniden bir nizamnâme tanzimine hacet olmadığundan evvelki irade-i seniyyeyi ta'dilen bir irade-i seniyye tebliği kâfi olacağını Sadr-ı âzam Paşanın ifade eylediğini ve Süleyman Şefik Paşa'nın yâver-i ekremlige tayini hakkında tanzim edilen kararnâmeyi de imzâ ederek evvelki irade-i seniyye suretiyle beraber göndermekte olduklarını bildirdi. Kararnâmenin vürûdunda irade-i seniyye bil-istihsal yâver-i ekremlik unvanının bir zâta inhisarı kaydının ref'iyle erkân-ı mümtâze-i askeriyeden hidemât-ı bergüzdese müşahede olanlara kariha-i şâhânenin olarak tevcihi salâhiyetinin mahfûziyeti nezd-i âlfde rehin-i tensib olmasıyla unvan-ı mezkûrun ilâveten Şefik Paşa'ya da tevcih ve olbaptaki kararnâmenin tasdik ve imzâ buyurulduğu zemininde ve bu salâhiyetin makam-ı saltanata hasrı yolunda bir müsvedde tanzim ederek tasvib-i âilye iktiran eyledikten sonra kararnâme ile beraber Bab-ı alî'ye irsâl eyledim.

Ş Onu takib eden cuma günü Erkân-ı harbiye-i umumiye riyasetine rütbesinin ferikliğe terfii ile Harbiye müsteşarı Fuad Paşa'nın tayini, İstanbul muhafızı mütekaid Miralay Şevket Bey'in henüz iade edilmiş olan rütbesinin mirlivalığa terfii ve sair bazı askerî tevcihâtı hakkında yâver-i mahsus ile Sadr-ı âzamin konağından beş kıt'a kararnâme geldi. Zât-ı şâhâne *"Bu sırada bir günde hem feriklik ve hem de livâlık tevcihî halka karşı münasib olmaz; zaten Şevket Bey yeni tayin edildi. Hüsn-i hizmet gösterebilir; ilerde terfî de edilir,"* diyerek mumaileyh hakkındaki kararnâmenin iadesini irade eyledi. Keyfiyeti telefonla Sadr-ı âzama tebliğ ettik; o da muvafakat gösterdi. Ancak ertesi gün gazetelerde İstanbul muhafızı Şevket Bey'in rütbesi livalığa terfi edilmiş olduğu görüldü. Dahiliye nâzırı Âdil Bey de telefonla müracaat edip Harbiye nâzırı takriri yazınca Şevket Bey'e tebşir etmiş, o da livâ nişanlarını takmış; keyfiyeti gazeteler dahi yazmış olduğundan tehiri nâzır için mucib-i mahcûbiyet olacağını söyledi. Ben de Zât-ı şâhânenin iradelerine karşı ısrar edilmesi hüsn-i telâkki buyurulmıyacağından bahisle bu hususta ileri gitmemek üzere Nâzır Paşanın

kendi tarafından irşad edilmesini ihtar ettim. Bilâhara keyfiyetten Sadr-ı âzam dahi bahis açmasıyle ona dahi “*Yâver-i ekremlik meselesi mücerred hatır-ı âliniz için taraf-ı şâhânedan tashih buyuruldu. Zât-ı sâmilerine karşı gösterdikleri eser-i hörmeti diğerlerine karşı da göstermek için bir mecburiyetleri yoktur. Esasen irade-i seniyye taallûk etmeden terfi-i rütbesi kendisine tebliğ edilmemeliydi ; bu babda Nâzır Paşa tarafından ısrara mahal göremem,, dedim. Sadr-ı âzam bunun üzerine ısrar etmedi. Cereyan-ı mükâlemeyi taraf-ı şâhâneye arz ettiğimde “Pek iyi söylemişsiniz,, diyerek Harbiye nâzırını îma ederek “Bu bir emr-i vâkici adam,, dedi Şevket Bey hastalık bahanesi ile bir müddet mevki-i memuriyetinde ve selâmlık resminde bulunmayıp bilâhara devamı başlamış ise de o sırada kabinenin sukutu ile tebeddül etmiştir.*

§ Zât-ı şâhâne nâmlarına yalnız olarak Daire-i kitabete gelen mazrûf evrakın mühürleri açılmaksızın ve kayıt olmaksızın takdimini emrettiklerinden böyle evrak gelince ol suretle takdim olunurdu. Her nasılsa o kabilden bir varakayı yanlışlıkla açmış olduklarından Hünkâr “*Bizim kâtip beyler pek meraklı,, diye eser-i infial gösterdi. Bir gün de küçük bir zarf derûnunda gelen memhûr bir zarfı ma’ruzât meyanında takdim eylediğimde açınca telâşla “Bu ne?,, diyerek bana tevdi etti. Freng mürekkebi ile ve ince fransız kalemi ile ve muharririn hüviyeti anlaşılmamak için sol el ile yazılmış olan bu varakanın bâlâsı “*Corciyan Efendi,, hitabını ve metni de “Devlet ve memleketi bu hale getirdin ; bundan sonra sen de git Kral Corc’un domuzlarını güt,, ibaresini havi idi. Hünkârın teessürünü görünce te’vile kalkışarak bunun her halde bir yanlışlık olacağını söyledimse de ne o inandı, ne de ben beğendim.**

§ Yunanlılar tarafından İzmir’in işgali neticesinde Anadoluda toplanan ve Kuvây-ı Milliye ile hükümet-i merkeziye beyninde husûle gelen ihtilâf-ı efkâr üzerine Ferid Paşa taraf-ı şâhânenen ahaliye hitaben bir beyannâme neşrine lüzûm göstermiş ve esası kendi mahsûl-i fikri olan müsveddesine “*Sunûf-ı tebeamızın mahfûziyet-i hukuku ehass-ı âmâlimiz olup hey’et-i hükümetimizce bu cihete hasr-ı mesât etmekte olduğumuzdan bu babdaki âmâl-i hümâyunumuza tamamiyle tevfik-i harekette daim olaca-*

ğına eminim, ibaresini yine kendi kalemi ile ilâve etmişti. Halbuki Kuvây-ı milliyenin şikâyeti hey'et-i hükümetin harekâtına mâtuf olmasıyla hükümetin harekât-ı sâbıkasında devamını tasvib demek olan bu ibarenin beyannâmeye derci efkâr-ı ahalide bir kat daha sû-i tesir hasıl edeceğinden ve o halde böyle bir beyannâme neşri de nâ bemahâl olacağından mezkûr ibarenin tayyi münasib olacağını arz ettim. Zât-ı şâhâne de bu fikri tasvib ederek onun yerine "*Hey'et-i hükümetimizin bu babdaki efkâr-ı hûmâyunumuzu tamamıyla rehber-i hareket ittihaz eyliyeceğine eminim*," ibaresini derc ettirdiler. Beyannâme 21 Eylül 1335 tarihinde ol suretle neşrolundu. Ferid Paşa bu ibarenin değiştirilmesi esbabını sual etti; ben de keyfiyeti olduğu gibi anlattım. Bunun üzerine bir şey demediyse de âsâr-ı nâhoşnûdî alâim-i veçhiyesinden nümâyân olmakta idi. Belki esbâb-ı infisalimi ihzar eden esbâbdan biri de bu olmuştu. Sonraki sadaretinde benim başkitabetten infisalime sebep olmak üzere Dahiliye nâzırı Reşid Bey'e "*Bizim burada yaptığımız şeyleri orada bozuyor*," demiş olması bunu teyid eder.

Ş Muharrem'in guresine müsadif 27 Eylül 1335 Cumartesi günü sâl-i cedîd tebriki vesilesiyle vükelâ Saraya geldiklerinden ben de Vükelâ odasına gittim. Yanımda oturan Dahiliye nâzırı Âdil Bey o gün Sadr-ı âzam Paşanın konağında istifa ettiğini suret-i hafiyyede söyledi ve Şeyh ul-islâm Efendinin müdahelâ-tından bahisle "*Artık el-aman bu softa hükümetinden*," dedi.

Hey'et-i vükelânın huzûra kabullerini müteakip Âdil Bey'le Harbiye nâzırı Süleyman Şefik Paşa odama geldiler. Âdil Bey yine Şeyh ul-islâm Efendinin muamelâta müdahalesinden bast-ı şikâyetle Polis müdürü kendisine istinaden nezâretin evâmirini infaz eylemediğini ve nezâretce de tahkiki emrolunan hususâtın hiç biri hakkında tahkikat icra etmediğini ve vazâif-i zâbıtaya vâkif olan esbak Polis müdürü Hüsnü Bey'in Emniyet-i umumiye müdüriyetine tayinini inhâ eylediği halde elyevm o hizmette bulunan adam kendisine mensub olmasından dolayı onun da memuriyetine mâni olduğunu ve Hüdavendigâr valiliğine Kürd Mustafa Paşa gibi bir adamı tayin ettirip Kastomonu valiliğine de kendi fırkalarına mensub Safiyyüddin Bey'in tayinini Sadr-ı âzam Paşa marifetiyle teklif ettirmesiyle kendisi de kat'iyen kabul edemeyeceğini

bilbeyan nezâretten istifa eylediğini ve o sırada Sadr-ı âzam nezdinde bulunan vükelâdan bazı zevât ta kendisine hak verdiklerini ve hâl-i hazırda afv-i umumîden başka çare olmadığını ifade ve keyfiyetten Zât-ı şâhâneyi haberdar etmek üzere hâkipây-ı hümayuna yüz sürmek emelinde olduğunu ilâve eyledi. Süleyman Şefik Paşa ise vak'anın cereyanı esnasında hazır bulunmamış ise de Sadr-ı âzam Paşa Âdil Bey'i ikna ile konağa getirmesini kendisine ihtar eylediğinden meseleyi aralarında halledebileceklerini ve bu kerre Anadolu ile icrasına ibtidar eyledikleri teşebbüsât neticelenmeden çekilmek doğru olamayacağını ve Âdil Beyle her hususta tevhid-i mesâî ettikleri halde yerine gelecek Dahiliye nâzırı ile uyuşup uyuşamayacağını bilemediğinden kendisi de çekilmeye mecbur olarak teşebbüs edilen îtilâf neticesiz kalacağını ve halbuki teşebbüsât-ı vâkıanın bir hafta zarfında neticelenmesi me'mûl bulunduğundan kendisi şu sırada istifaya taraftar olmadığını beyan ve o da hâkipây-ı şâhâneye yüz sürmek emelini dermeyeran eyledi. Ben ise huzûra kabulleri için vesateti kendimce muvafık bulmadığımdan *"Mademki işin bir haftaya kadar hüsn-i neticeye iktiranı me'mûl ediliyor; bu netice hasıl olursa o zaman isterseniz çekilirsiniz, isterseniz memuriyetiniz icablarını yaparsınız. Eğer o vakte kadar iş bir netice-yi hase-neye müncer olmazsa yalnız ikinizin çekilmesi kifayet etmez, kabine hey'et-i umumiyesiyle çekilmelidir. Binaenaleyh keyfiyeti şimdiden taraf-ı şâhâneye arz etmenize mahal yoktur,"* dedim. Bunun üzerine Süleyman Şefik Paşa *"Biz meseleyi aramızda hall u fasl ederiz,"* diyerek Âdil Bey'i kandırıp Sadr-ı âzaman konağına götürdü.

29 Eylül 1335 Pazartesi günü Saraya geldiğimde Âdil Bey'i Karîn-i sâni Sâlim Bey'le beraber odamda buldum. Mâbeyne vürûdunu evvelce arz etmiş olduğundan Zât-ı şâhâne kendisini huzûra kabul ve benim de birlikte gelmemi irade eyledi. Âdil Bey, Küçük mâbeyne gidinceye kadar yolda ve orada intizar odasında cereyan-ı ahvâli hikâyeye başlayarak dün Şeyh ul-islâm ve Evkaf nâzırı ve Abuk Ahmed Paşa'dan maada vükelâyı Sadr-ı âzaman nezdine celb ettirip gürültü çıkardığını ve Hey'et-i vükelânın istifası lüzûmunu dermeyeran

ederek vükelây-ı saireyi de bu fikre imâle eylediğini ve tebeddül-i sadaret zarurî bulunduğunu söyledi.

Müteakiben birlikte huzûra girdikte ahvâli teşrihe başlayıp böyle bir zamanda fırkacılık siyasetine devam caiz olamayacağını, hükümetin sırf bîtaraf ve fakat kuvvetli olması lâzım geleceğini beyan ve Şeyh ul-islâm Efendinin benim yanımda şikâyet eylediği ahvâlini huzûrda da tekrar eyledi. Kabinenin hîn-i teşekkülünde hey'eti terkiib eden zevâta hiç bir fırkaya mensub olmayacaklarına dair bir vesika imzâ ettirdiği halde bazılarınca gene fırkacılık hissinin devamı bu ahvâle sebebiyet vermiş olduğunu ve Sadr-ı âzam aleyhindeki cereyan da bunların sû-i hareketinden münbais bulunduğunu ve her hakikatın Zât-ı şâhânelerince bilinmesi lâzım geleceğini dermeyan ederek *"Yirminci asırda softa kabinesi olmaz, tebeddül zarurîdir efendim,"* dedi.

Ba'dehu hareket-i milliyeye nakl-i kelâm ederek itilâf tarikine gidilmekten başka çare olmadığını söyledi. Zât-ı şâhâne de bu fikri tasvib ile *"Es-sulhu seyyidü'l-ahkâm,"* diye mukabele etti.

Huzûrdan çıktıktan sonra Hünkâr beni tekrar çağırıp *"Bu adam Sadr-ı âzam olmak istiyor,"* dedi. Odama avdetimde Âdil Bey dahi gelerek Sadr-ı âzamin çekilmesi elzem olduğunu ve şayet yeni bir kabine teşkiline teşebbüs edecek olursa kendisi buna dahil olamayacağını bildirip avdet eyledi.

Biz huzûrda iken Başmâbeynci Paşa, âyandan Müşir Fuad Paşa'nın vürûdunu haber vermesiyle müşarünileyh kabul olundu. O huzûrda bulunduğu sırada Sadr-ı âzamin da gelmiş olduğunu haber aldım. O gün akşam üzeri Şeyh ul-islâm Mustafa Sabri Efendi dahi vürûd etmiş olduğundan o gittikten sonra Zât-ı şâhâne beni huzûruna celb ile *"Şimdi Şeyh ul-islâm Efendi geldi; o da Âdil Bey'in söylediklerinin külliye aksini söylüyor,"* dedi. Ben *"Hakikat efendimizce biletraf malûmdur; efkâr-ı umumiye dört kişiyi istemiyor, bir tarafın diğer tarafa sebep atfetmesine mahal yoktur,"* dedim. Zât-ı şâhâne *"Beş kişiyi: Hamdi Efendi de dahil,"* cevabını verdi. Ben *"Bahriye nâzırı Sâlih Paşa kulunuz doğru sözlü bir zâttır. Onun da celbiyle istiknah-ı hakikat buyurulsa,"* deyince *"Ona hacet yok! Hakikat malûm,"* dedi ve bu gün âyandan Müşir Fuad

Paşa gelerek Kuvây-ı milliye nâmına kendisine müracaat edilmiş olduğunu ve “*Sen ihtiyar bir askersin; metalibimizi pâdişaha arza vesatet et*,” diye cemiyet mührü ile gönderilen varakayı bizzat takdim eylediğini hikâye etti.

Ertesi salı günü Sadr-ı âzam beni konağına davetle ahvâlden şikâyet ile mu’tadı veçhile Saray memurlarının cesaretsizliğinden ve bir takım adamları huzûr-ı hümayuna kabul ettirmekte olduklarından ve dün de huzûra girerken Müşir Fuad Paşa’ya tesadüf eylediğinden ve seksen yaşında adamlar pâdişahın etrafını alarak entrika çevirmekte olduklarından (Bundan maksadı Tevfik Paşa idi zannındayın) münfeilâne bahsetti. Kendisi de akşam üzeri hâkipây-ı şâhâneye yüz süreceğini ifade etti.

Ferid Paşa ne kimsenin huzûra kabulünü ve bir arıza takdimini ve ne de muhalif bir gazetenin pâdişah tarafından görölmesini arzu ederdi. Âdeta Hünkârı taht-ı inhisara almak isterdi. Hattâ bir gün Küçük mâbeyndeki intizar odasında masanın üzerinde bir kaç gazete bulunduğunu görünce “*Bu gazeteler buraya kadar çıkmamalıdır. Pâdişah tarafından okunabilecek gazete Sabah gazetesiyse bir dereceye kadar İkdâm gazetesidir*,” demişti.

Çarşamba günü sabahleyin Saraya vürûdumda Zât-ı şâhâne beni celb ederek “*Harbiye nâzırı gelmiş, Başmâbeyncinin odasında oturuyormuş; benim görüşmeye vaktim yok, odanıza dâvet edin, ne istiyorsa anlayın da bana bildirin*,” dedi. Ben de Süleyman Şefik Paşa’yı Başmâbeyncinin odasından alarak odama götürüp istîzâh-ı keyfiyet ettim.

Kendisi evvelce istifa tarattarı değil ise de şimdi aksi fikirde bulunduğunu ve dün Meclis-i vükelâda müttefikân istifaya karar vermiş olduklarını ve keyfiyetin Sadr-âzam Paşa tarafından hâkipây-ı şâhâneye arzı tabîi olup ancak Sadr-ı âzam ile Şeyh ul-islâmın ve Dahiliye ve Harbiye nâzırlarının tebdilleri zarurî idiğini ve bu hakikati Harbiye nâzırı sıfatıyla değil efendimizin yâveri sıfatıyla arza mecbur olduğunu ifade etmesiyle keyfiyeti taraf-ı şâhâneye arz eyledim. “*Dün gece Sadr-ı âzam Paşa geldi; kabinenin istifasını bildirdi. Ben de Tevfik Paşa’yı çağırdım; kedisikle görüşeceğim*,” dedi.

O gün öğle vakti T evfik Pa ş a Saraya gelerek uzun müddet huzûrda kaldı; ikinci esnasında Küçük mâbeyne gelip intizar odasında beklemekliğim irade olundu. O sırada Meclis-i vükelâya memur Ali R ıza Pa ş a da gelmesiyle mezkûr dairede diğer odada oturmakta olan T evfik Pa ş a'nın yanına getirdiler. İki bir müddet mülâkattan sonra huzûra celb olundular. Ben sadaretin T evfik Pa ş a uhdesinde takarrur edeceğine emin olduğum cihetle yanıma gelmiş olan Refik Bey'e "*Ali R ıza Pa ş a Harbiye nezâreti için mi celb olundu?*," dedim. "*Hayır, sadaret için celb edildi,*" deyince müteaccib oldum. Refik Bey "*T evfik Pa ş a sadareti kabul etmiyor; ben ikinci defaya kalmalıyım diyor. Onun için Ali R ıza Pa ş a celb alındı. O da sadaret bu sırada benim yapabileceğim şey değildir diye itizar ediyor,*" cevabını verdi.

Müşarünileyhimâ huzûrda bulundukları sırada Zât-ı şâhâne beni celb ederek "*Ali R ıza Pa ş a hazretleri Bab-ı âliye gidecekler, bazı zevât ile görüşecekler, neticeden size telefonla malûmat verecekler; bana bildiriniz,*" dedi. Ali R ıza Pa ş a'nın azimetinden sonra Zât-ı şâhâne T evfik Pa ş a ile kalarak beni de alıkoyarak "*Pa ş a hazretleri sadareti adem-i kabulde' israr ettiklerinden Ali R ıza Pa ş a'ya teklif eyledim. Kendisi itizar ettiyse de Pa ş a hazretleri çok uğraşarak ikna eylediler,*" dedi. Ben de "*Keşke Pa ş a kulunuz israr etmeselerdi,*" cevabını verdim.

Vaziyetimde biraz tagyir hasıl olmalı ki Hünkâr "*Siz müteessir oldunuz,*" deyince "*Kulunuz Ali R ıza Pa ş a'yı Harbiye nezâretinde görmek isterdim,*" diye mukabele ettim. Ba'dehu Zât-ı şâhâne "*Hat müsveddesini hazırlayınız,*" dedi. Müsveddeyi evvelden hazırlamış olduğumdan "*Hazırdır efendimiz,*" diyerek takdim ettim. Kendileri kıraat ile T evfik Pa ş a'ya da irâe ederek tasvib eylediler. Bir müddet sonra T evfik Pa ş a avdet etti. Zât-ı şâhâne tekrar beni çağırıp tebeddül den bahsederek "*Bu hulleci bir kabine olacak! T evfik Pa ş a son fişegimizdir. Onu âtiye saklamalıyız,*" dedi.

Ali R ıza Pa ş a'nın vereceği malûmata intizaren o gece saat dokuza kadar telefön salonunda ekseriyâ Zât-ı şâhâne ile birlikte intizarda bulundum. Bu kadar müddet malûmat alamayınca Hünkâr merak ettiğinden def'-i merakı için Ali R ıza Pa ş a'yı bularak istifsar-ı keyfiyet eylemek üzere Bab-ı âlinin

her tarafına telefon ettiğim hale bir yerden cevap almak mümkün olamadı. Meğer Ali Rıza Paşa beni Mâbeyn telefonu ile arayıp ben de Daire-i hususiyede olduğum cihetle bulamamış ve vapur zamanı vürûd etmesiyle intizara da vakit kalmamış olduğundan “*İcab eden zevât ile görüşüldü, muvafakat olundu,*” diye Âmedci Bey marifetiyle Daire-i kitabete telefon edildiği Mâbeyn kâtiblerinden Mustafa Bey tarafından bildirildi. Zât-ı şâhâne de def’-i merak ederek Harem dairesine azimet eyledi.

Ertesi gün Saraya vürûdumda hatt-ı hümâyunu tebyiz ettirerek pâdişaha imzâ ettirdikten sonra Ali Rıza Paşa’nın vürûduna intizar eyledik.

Öğle vakti takarrub ettiği halde gelmeyince Hünkâr tekrar telefonla muhabere etmemi emretti. Kendisini arayıp Bab-ı âli’de buldum. Evvelce Hey’et-i vükelâya dahil olan zevât dün muvafakat eylediklerinden bu gün de Dahiliye nezâreti için Damad Şerif Paşa’yı, Hariciye nezâreti için Mustafa Reşid Paşa’yı, Şûray-ı devlet riyaseti için Abdurrahman Şeref Efendi’yi davet ederek onlarla müzakere eylemekte bulunduğunu ve Bab-ı âli’den Tevfik Paşa’nın konağına giderek kendileri ile de görüştükten sonra saat ikide Saray-ı hümâyuna geleceğini bildirdi.

Sadr-ı âzam Paşa siyaset-i hariciye ile gayr-i müteavaggil bir zât olduğundan ve Tevfik Paşa da kabineye dahil olamayacağından Reşid Paşa’nın öyle mühim ve nazik bir zamanda yalnız başına idare-i umûra muktedir olamayacağını teemmüi ederek “*Reşid Paşa kulunuz namuslu ve terbiyeli bir zâttır; kendisini şahsen takdir ederim, ancak zayıftır. Evvelki nezâretinde Tevfik Paşa kabine riyasetinde bulunduğu halde bile bir eser-i muvaffakiyet gösterememiştir. Bu defa yalnız başına siyaset-i hariciyeyi hiç idare edemez. Biraderi Ziya Paşa daha canlıdır. Bari Hariciyeye o intihab olursa da kendisine kabine de diğer bir nezâret verilse,*” dedim. Zât-ı şâhâne “*Evet, Reşid Paşa zayıftır. Evvelki nezâretinde yazdığı notalar bile ecnebiler tarafından iade edildi. Fakat Ziya Paşanın da hüsn-ı sıyti yoktur. Abuurrahman Şeref Efendi ise milli bloktandır. Ahmed Rıza Bey’e vekâlet ediyor. Biz kabineyi bitaraf zevâtın teşkil etmek istiyoruz. Şu sırada onun da kabineye alınması muvafık olmaz. Tevfik Paşa’ya telefon*

ediniz; Sadr-ı âzam şimdi ziyaretine gideceğinden kendi nâmına olarak bu cihetleri anlatsın. Behemehal bu iki zâtı tebdil ettirsin,, dedi. Keyfiyeti telefonla müşarünileyhe anlattığımda bu babda Sadr-ı âzam ile görüşeceğini söyledi. Zât-ı şâhâne de Harem dairesine azimet etti.

Ş Ba'd et-taam odamda oturduğum sırada Ferid Paşa telefon edip *"Mühr-i hümayun henüz benden alınmadı; yeni kabine hâlâ tekarrur etmedi mi? İşte korktuklarım çıktı. İstanbul'da anarşi başladığını şimdi haber aldım. Bir takım adamlar Bab-ı âliye gelerek filân filân memuriyetlere tayin olunduk diye yerlerine oturuyorlarmış. Zât-ı şâhâneye malûmat veriniz; yeni kabine teşekkül edinceye kadar Allah aşkına olsun vazifeleri, başından ayrılmamalarını vükelây-ı sâbıkaya telefonla bildirdim,, dedi. Bu sözlerin bir Sadr-ı sâbık ağzından değil Ferid Paşa'nın ağzından çıktığını o anda düşünemiyerek böyle gayr-i muntazar bir hal karşısında telâşa düştüm. Zât-ı şâhâne Harem-i hümayunda bulunduğundan ve mühim bir hal hudûsunda istirahat zamanlarında da olsa derhal kendisine malûmat verilmesini emretmiş olduğundan Harem dairesi bahçesine gidip bir musahib celb ederek vürûdumu arz etmelerini söyledim. Musahib Zât-ı şâhânenin istirahatta bulunduğunu bildirmişse de ben hemen arz-ı malûmat eylemesini tekrar ve o da gidip keyfiyeti ihbar ettiğinden bir müddet sonra Hünkâr çıkarak bahçede mülâki olduk. Cereyan-ı hâli arz edip *"Eğer irade buyurulursa keyfiyeti Bab-ı âliden tahkik edelim; böyle bir hâl vâki olduğu takdirde Ali Rıza Paşa'ya resmen bir telgraf yazarak "Sadarete tayin buyurulduğunuz cihetle hemen ifay-ı vazifeye mübaşeret ediniz; hatt-ı hümayun kıraati merasimi ba'dehu ifa olunur,, diyelim; eğer öyle bir hal vâki değil ise bittabi buna hacet kalmaz,, dedim. Zât-ı şâhâne ile birlikte telefon salonuna gittik: Âmedci Nuri Bey'i telefonla arayıp bularak keyfiyeti ve Ali Rıza Paşa'nın nerede bulunduğunu sordum. Öyle bir hâl olmadığını ve Ali Rıza Paşa'nın Bab-ı âlide bulunduğunu bildirdi. Ben ihtiyaten bir kere de kendisine sorulmasını söyledim. Nuri Bey keyfiyeti sual edince Paşanın güldüğünü ve o gibi bir hâlin asla vâki olmadığını ifade ettiğini ve kendisinin şimdi Saray-ı hümayuna geleceğini haber verdi. Ferid**

Paşa'nın bu yolda telâşını neden münbeis olacağını kendi kendime düşündüm; şimdiye kadar kabine teşkiline memur olan zevât refakatlerine alacakları kimseleri ya kendi hânelerine veya Mâbeyne davetle görüşürlerdi; Ali Rıza Paşa Saraya davet olunduğu esnada vükelâ Daire-i sadarette müctemi olup müşarünileyh Saraydan avdetinde kendileri ile Bab-ı âlide görüşmüş olduğu gibi ikametgâhı Erenköyde bulunduğu cihetle hariçten kabineye alacağı kimseleri de ertesi gün müzakere için gene Bab-ı âliye davet eylemiş olmasından ve bunların vürûdunu görenler ise başka mana vererek Ferid Paşa'ya ihbar-ı keyfiyet etmelerinden onun da mu'tadı veçhile vehim ve telâşa düşmesinden neş'et etmiş olacağına hükmettim.

Ş O gün Sarayda Harik-zedegân komisyonu toplanacağından ve Ali Rıza Paşa geç kalmış olduğundan Tevfik Paşa daha ziyade intizar edemiyeceğini beyanla yalnız olarak Mâbeyne geldi. Zât-ı şâhâne müşarünileyhi kabul edip Sadr-ı âzamın vürûdunda kendisi ile görüşerek Hariciye nâzırı ve Şûray-ı devlet reisi meselesini halleylemesini ihtar etti. Müteakiben Ali Rıza Paşa da vürûd edip geç kaldığı cihetle Tevfik Paşanın konağına uğramaksızın doğrudan doğruya Mâbeyne geldiğini beyan eyledi. Kendisi Tevfik Paşanın bulunduğu odaya götürülüp yalnız olarak görüştüler. Ali Rıza Paşa beni çağırıp hatt-ı hümayuna derc edilmek üzere beyn el-vükelâ kararlaştırdıkları fıkârâtı muhtevi ve Damad Şerif Paşa'nın hatt-ı destiyle muharrer olan varakayı tevdi ile taraf-ı şâhânenen bilistîzan müsaade buyurulduğu takdirde hatta ilâvesini tebliğ ve Hey'et-i cedîde-i vükelânın memuriyetlerini mübeyyin tanzim etmiş olduğu takriri de tevdi eyledi ise de takriri uûslen bizzat takdim etmesi lüzûmunu beyan ederek hatta derc edilecek olan fıkârâtı taraf-ı şâhânenen istîzan edilmek üzere ahzeyledim. Müsvedde-i asliyeye tevafuk etmek üzere şeklen bazı ta'dilât icra ve müsaade-i seniyyeyi istihsal eyledikten sonra İkinci kâtib Said Bey'e tebyiz ettirdim.

Tevfik Paşa ile Ali Rıza Paşa birlikte huzûra kabul olundular. Hey'et-i vükelâca arzu buyurulan ta'dilât için gerek Tevfik Paşa canibinden ve gerek taraf-ı şâhânenen ihtarât icra kılınmışsa da Ali Rıza Paşa evvelce kendileri ile görüşülerek kararlaştırılmış ve takirde yazılıp mühürlenmiş

olduğu ve cümlesi hatt-ı hümayunun vürûduna intizaren Bab-ı âlide toplanmış buldukları cihetle ta'dilâta imkân kalmadığını ve eğer arzûy-ı şâhâneye evvelden muttalf olsaydı infazına müsaraat etmesi tabîi bulunmuş olduğunu bildirmiş, Zât-ı şâhâne de iş yeniden teehhürât ve müşkilâta uğramamak için bizzarûre muvafakat göstermiştir.

Ş Gene o esnalarda idi ki huzûrda bulunduğum sırada Mâ-beyn dairesine bir hey'et gelerek taraf-ı şâhâneye takdim olunmak üzere bir arıza getirmiş olduklarını haber verdiler. Hünkâr "*Gidin, bakın ne istiyor,*" diye beni gönderdi. İçlerinden birisi Şeyh ul-islâm-ı esbak Cemaleddin Efendi'nin biraderzâdesi olduğunu söyleyen üç kişiden mürekkep bir hey'et "*İngiliz muhibleri cemiyeti,*" nâmına büyük bir zarf derûnunda bir arıza takdim ettiler.

Zat-ı şâhâne zarfı açıp arızayı okuyunca « زاد في الطنور نعمة » *diyerek ve sabahleyin de Dördüncü ordu Müşir-i esbakı Zeki Paşa'nın sadarete tayini için bir arıza getirmiş olduklarını söyleyerek "Alınız okuyunuz,*" diye kâğıdı bana verdi. Münderecâtına göz gezdirdiğimde yeni bir kabine teşkili lüzûmundan bahisle Sadr-ı esbak Kâmil Paşa zâde Şevket Bey'in Şevket Kâmil Paşa nâmı ile sadarete tayini, Hariciye nezâretine rütbe-i vezaretle Dahiliye nâzır-ı esbakı Reşid Bey'in veyahut Sefa Bey'in Harbiye nezâretine Dördüncü ordu Müşir-i esbakı Zeki Paşa'nın, Şûray-ı devlet riyasetine Miralay Sadık Bey'in, Ticaret nezâretine Darülfünûn Hukuk-ı ticaret müderrisi Mehmed Celâl Bey'in tayinleri istenilmekte ve her nezâret için iki veya üç namzed irâe edilmekte olduğunu anladım. Fakat okuyup iade ettiğim cihetle diğerlerinin işimlerini zapt edemedim. Bir tarafta da bu gibi müracaatlar eksik olmuyordu.

Ali Rıza Paşa'nın sadareti

Başmâbeynci Yâver Paşa marifetiyle Ferid Paşa'dan mühr-i hümayun aldırılmış ve Şeyh ul-islâmlığa tayin buyurulan Haydarî zâde İbrahim Efendi'ye de doğrudan doğruya Bab-ı âliye gidip intizar etmesi Refik Bey tarafından telefonla tebliğ kılınmış olduğundan 6 Muharrem 1338 Perşembe günü

Sadr-ı cedîd Ali Rıza Paşa'nın saat dörtte münferiden, benim de dört buçukta hatt-ı hümayunu hâmlen Bab-ı âliye azimetimiz kararlaştırıldı. Tevfik Paşa da hazır olduğu halde Zât-ı şâhâne mühr-i hümayunu Ali Rıza Paşa'ya ve hattı da bana tevdi ederek temennî-i muvaffakiyet eyledi.

Vakt-i muayyende üniformamı lâbis olarak ve refakati-me de Yâver Mehmed Ali Bey'i alarak Bab-ı âliye azimet ettim. Avluda tertib olunan asker ve muzika tarafından resm-i selâm Büyük sofada Sadr-ı âzam ve Şeyh ul-islâm cânibinden istikbal olunarak Arz odasında alelusûl hatt-ı hümayun kıraat edildikten sonra Sadr-ı âzam ile birlikte odasına gidildi.

Esnây-ı mülâkatta kabineyi teşkil eden zevâtın cümlesi erbab-ı namusdan olduklarından hüsn-i tesir icra edecekleri me'mûl olup ancak ahvâl-i siyasiye-i hâziranın ehemmiyeti cihetiyle hariciye kısmının takviyesi lüzûmunu mütalea-i zâtiye kabilinden olarak ihtar ettim. Sadr-ı âzam da Tevfik Paşanın Meclis-i vükelâya memuriyetini taraf-ı şâhânedan istirham edeceğini ve ol babda yazdırmakta olduğu tahriri arıza-i teşekkûriye ile birlikte takdim eylememi ifade etti. Ben Hüseyin Hilmi ve Rifat Paşaların dahi celbiyle meclise memuriyetleri münasib olacağını beyan ettiğimden bu ciheti de arkadaşları ile görüşeceğini bildirdi.

Ali Rıza Paşa kabinesi berveç-i âtf zevâtın mürekkebtî:

Hariciye: Mustafa Reşid Paşa; Harbiye: Ferik Cemal Paşa; Bahriye: Ferik Salih Paşa; Şûray-ı devlet: Abdurrahman Şeref Efendi; Dahiliye: Damad Mehmed Şerif Paşa; Adliye: Âyandan Mustafa Efendi; Maliye: Tevfik Bey; Nâfia: Birinci Ferik Abuk Ahmed Paşa; Ticaret ve Ziraat: Birinci Ferik Hâdi Paşa; Maarif: Said Bey; Evkaf: Vekâleten Said Bey.

Saraya avdetimde Tevfik Paşa'nın Meclis-i vükelâya memuriyeti hakkındaki tahriri takdim ettiğimde Zât-ı şâhâne Tevfik Paşa tarafından muvafakat olunmadıkça mezkûr tahriri imzâ edemeyeceklerini beyanla telefonla kendisinden sorulmasını irade eyledi. Müşarünileyhi telefona davetle istifsar-ı keyfiyet edince kendisi hükûmete her zaman müzaherete hazır ise de resmen meclise memur edilmesine mahal olmadığını söyledi. Ertesi gün Sadr-ı âzamin Saraya vürûdunda nezd-i

şâhânedeki keyfiyeti müşarünileyhe bildirdim; “*Tevfik Paşa hazretleri bana karşı muvafakat buyurmuşlardı; hattâ meclisin her ictimasında hazır bulunmalarına hacet olmayıp yalnız mesele-i umumiye-i siyasiye hakkında müzakere cereyan edeceği vakit hazır bulunmalarının kendilerinden rica olunacağını söylemiştim. Müşarünileyhin meclise memuriyeti kabine için bir kuvvet olacaktır,*” dedi. Zât-ı şâhâne Sadr-ı âzamın ifadâtını tefhim ve fakat kendilerini bu hususta muhtar bırakmakta olduklarını tebliğ için beni Tevfik Paşa’nın konağına göndermeleriyle keyfiyeti kendisine ifade ettim. “*Evet, mesele-i siyasiye hakkında müzakere cereyan edeceği vakit mecliste bulunup fikrimi beyan edeceğimi Sadr-ı âzam Paşa’ya söylemiştim. Ancak şimdiden memuriyetim icra ve ilân olunursa harice karşı kabinenin za’fına hamledilir; kabinece koltuk dayneğine ihtiyaç var da onun için hariçten adam alınıyor manası verilir. Bir hafta on gün kadar tehiri münasib olur,*” dedi. Keyfiyeti Zât-ı şâhâne Sadr-ı âzama beyan etti ve müşarünileyhin memuriyeti bir hafta sonraya talik edildi.

Hey’et-i cedîde-i vükelâ tahlif olunmak üzere Saraya geldiklerinde Maarif nâzırı Said Bey bana “*Her defa olduğu gibi bu kere de zât-ı âlinizi kabineye almak için çok bahsettikse de Zât-ı şâhâneye karşı cesaret edemedik,*” demiştir.

Ş Ali Rıza Paşa’nın kabinesi başlıca mesaisini Kuvây-ı milliye ile itilâf meselesine hasredip bu babda Anadolu ile teati-i muhaberât ve Bahriye nâzırı Salih Paşa’yı Amasya’ya izam ile bizzat icrây-ı müzakerât ederek temin-i itilâfa muvaffak olmuştur. Fakat itilâfın tafsîlâtına resmen vâkıf olamadım. Çünkü Bab-ı âliden Saraya takdim olunan ma’ruzât gerek resmî ve gerek hususî olsun başkitabete gönderilmek mu’tad olduğu halde Ali Rıza Paşa Kuvây-ı milliye ile muhavereyi hâvi telgrafları doğrudan doğruya taraf-ı şâhâneye takdim olunmak üzere mühr-i zâtîsi ile mahtûm ayrı bir zarf derûnunda gönderir ve tarafımdan da yine kapalı olarak takdim kılınırdı. Eğer esnây-ı takdimde Hünkâr bazı telgrafları bana irâe ederse yalnız onların münderecâtına vâkıf olurum. Ali Rıza Paşa’nın muhafaza-i esrara bu fazla gayretkeşliği biraz izzet-i nefsimi dokunursa da ben esasen bu meselelere karışmak istemediğim cihetle bunu ni’m el-vesile addederek ses çıkarmadım.

Ayan âzasından Müşir Fuad Paşa

Sadr-ı âzam Ali Rıza Paşa

Görüp İyittiklerim

Ş Zât-ı şâhâne cuma günleri selâmlığa gitmek üzere Har-em bahçesindeki koltuk kapıdan Çit köşkünün büyük salonuna çıkıp arabası hazır oluncaya kadar bir müddet orada intizar ederdi. Mâbeyn memurları da salonun önündeki medhalde iki sıra dizilirlerdi.

7 Teşrin-i sâni 1335 Cuma günü gene mezkûr salona çıkınca acele ile beni çağırttı. Elinde ma'hud Said Molla'nın taht-ı idaresinde neşredilmekte olan türkçe "*İstanbul*," gazetesi vardı; kendisi pek müteheyyiç bir vaziyette olduğu halde mezkûr gazeteyi bana tevdi ile "*Kadın zihniyeti*," adı altında ve "*Kütüphânelerdeki küflü kitaplar*," diye kütüb-i islâmiyeyi tezyif yolunda münderiç olan bir bendi irâe eyliyerek "*Siz bu gün selâmlık resminde bulunmayın; makam-ı sadaretle meşîhate birer tezkire müsveddesi hazırlayın ve "Neşriyat-ı vâkıayı âlem-i islâm nâmına halife sıfatıyla lânet ve kemal-i nefret ile protesto ediyorum*," ibaresini aynen derc edip selâmlık avdetinde müsveddeyi bana da irâe eyleyin," dedi. Ben de müsveddeyi hazırlayıp selâmlık avdetinde kendisine irâe ve bâlâsına kurşun kalemi ile "*Pek muvafıktır*," ibaresini tahrir eyledi. O güne kadar Zât-ı şâhâneyi bu derece hiddetli görmemiştim. Bu tebligat üzerine mezkûr gazete hakkında ne yapıldığını bilemem. Bildiğim bir şey varsa o da bir kaç ay sonra yeni Ferid Paşa'nın son sadaretinde Said Molla'nın Adliye nezâreti müsteşarlığına tayin kılınması ve Adliyede hâkim-i mutlak sıfatını almasıdır!

Ş Yeni kabine Anadolu ile husûl-i itilâfdan sonra meb'usan intihabâtına şurû etti. Her tarafta intihab icra olunarak meb'uslar peyderpey İstanbulda toplanmaya başladılar. Zât-ı şâhâne iptidaları Meclisin küşâdını mürevvic görünmekte ve intihab kılınacak meb'usların muhtelif fırkalara mensub zevât-ı mu'tebere den olmalarını terviç etmekte bulunduğu halde İstanbul intihabâtı neticesinde İttihad ve Terakki namzedlerinin galebe etmesi ve bâhusus ameleden Numan Usta'nın meb'us intihab olunması kendisinde İttihadcılarının yine hükûmeti ele alacakları endişesini uyandırarak Meclisin küşâdı emrinde taallül göstermeye başladı. Fakat her taraftan intihab olunup İstanbulda toplanan meb'uslar Ali Rıza Paşa'yı tazyik et-

mekte, o da Saraya gelerek meclisin yevm-i küşâdının tayini için ısrar eylemekte idi.

Bir gün akşam üzeri Zât-ı şâhâne Tevfik Paşa ile birlikte oturdukları halde beni huzûruna çağırıp *“Benim hatırıma bir şey geldi ; Paşa hazretlerine açtım, onlar da muvafık buldular ; siz ne dersiniz?,”* diyerek *“Muhtelif fırkalar rüesâsını toplayıp meclisin hâl-i hazırı ile küşâd edilmesi mi, yoksa içlerinden bazı-
larının istifaya davet ile yerlerine diğer fırkalardan da bir kaç kişi alınması mı muvafık olur? Bu cihetler hakkında beyinlerin-
de itilâf hasıl ettikten sonra meclisi açmak münasib olmaz mı?,”* dedi. Ben de *“Bunun zamanı geçmiştir efendim, her taraftan gelen meb'uslar İstanbulda toplanarak meclisin küşâdına munta-
zırdırlar. İctima edecek hey'et aralarında itilâf hasıl edemez-
lerse o zaman ne yapılır?,”* dedim. Bunun üzerine Zât-ı şâhâne itiraz edemedi.

Ş Ertesi gün akşam üzeri Sadr-ı âzam gelerek Meclisin yevm-i küşâdının tayini için tekrar ısrarda bulundu ve bu ta-
allülâtı Ferid Paşa'nın tesvilâtına hamlederek kendisi zaten o makama bâhişger olmadığından müşarünileyhin sadarete ge-
tirilmesi arzu buyuruluyorsa fikr-i hümayun açıkça beyan buyu-
rulduğu halde derhal çekileceğini ihsas etti. Zât-ı şâhâne te-
heyyücle yanındaki masanın üzerine eli ile bir hatt-ı müstakim çizerek *“Benim öyle bir niyetim olsa dosdoğru yürürüm ve kim-
seden çekinmem,”* dedi. Bunun üzerine tarafeyn yumuşayıp Zât-ı şâhâne teemmül etmek üzere kendisine yirmi dört saat kadar vakit bırakılmasını ve yarın kat'î kararını vereceğini beyan et-
mesiyle Ali Rıza Paşa ile birlikte huzûrdan çıktık. Ertesi sabah Hünkâr beni çağırıp *“Sadr-ı âzam Paşa'ya bu sabah görüşece-
ğimizi bildirmiştin. Halbuki şimdi birisi ile görüşmek icab etti. Kendileriyle ikindi vakti görüşeceğim. Bab-ı âliye bir yâver gönderin, keyfiyeti tebliğ etsin,”* dedi. Gönderdiğim yâver başka yoldan giderek Ali Rıza Paşa ise başka tarikle gelerek yolda birbirlerine tesadüf edemediklerinden Sadr-ı âzam vakt-i mu-
ayyende çıkageldi. Ferid Paşa da daha evvel gelip otomobili Harem kapısının önünde durmakta idi. Hünkâr Sertabib Reşad Paşa'yı gönderip *“Efendimiz selâm ettiler ; bu sabah birisi ile görüşmek icab ettiğinden Zât-ı âlilerinin ikindi*

vakti teşriflerini rica ediyorlar,, deyince Ali Rıza Paşa hemen oturduğu koltuktan fırlayıp tehevvrle kapıya doğru giderek hademeye "Getirin paltomu,, dedi. Gördüm ki iş fenaya gidiyor; Sadr-ı âzam istifa edecek, Ferid Paşa gene sadarete gelecek, bir dereceye kadar kesb-i sükûn eden ahvâl yeniden karışacak; buna meydan vermeden hemen yakasından yakalayıp "Gitmeyeceksiniz Paşa!,, diye çeke çeke götürüp sandalyasına oturttum. Sertabibe de «İşte hâli görüyorsun. Bu adam gidip istifa edecek, netice vahim olacak. Ahvâli efendimize anlat ve şimdi kabul ettirilmesi çaresini bul,, dedim. Sadr-ı âzamların Saraya vürûdunda taam ihzar edilmek mu'tad olduğundan kendisini işgal için yemeği hazır etmelerini de hademeye ihtar ettim. Sertabib giderek cereyan-ı hâli arz etti. o sırada Harem kapısının önünde duran otomobil de gitti. Sertabib avdetinde "Efendimiz taam buyursunlar da şimdi kendilerini kabul ederim buyurdular,, cevabını getirdi ve bu derece had bir şekil almış olan hâl şu suretle bertaraf olundu. Taamı müteakip Zât-ı şâhâne Ali Rıza Paşa'yı kabul ederek Meclis-i meb'usanın küşâdı için emr-i kat'î verdi. Ertesi gün nâm-ı şâhâneye olarak kıraat edilecek nutk-ı iftitahî müsveddesi Bab-ı âliden vürûd ederek lede'l-arz kabule iktiran eyledi. Fakat Hünkâr ziyade mütehey-yiç olmasıyla hastalık bahane ederek Mecliste bizzat ispat-ı vücûd etmedi ve dört beş gün Harem dairesinden çıkmadı. Hattâ Küçük mâbeyne çıkmadığı günler beni Haremde kabul etmek mu'tadı olduğu halde o müddet zarfında beni de kabul etmeyip ma'ruzâtı Harem dairesine gönderdim. Hastalığına dair her gün Şadaret marifetiyle resmî rapor da neşr olunurdu.

§ Meclis-i meb'usanın 12 Kânun-ı sânî 1338 Pazartesi günü ba'd ez-zuhûr saat ikide küşâdı tekarrur etmiş olduğundan vakt-i muayyeninde üniformayı lâbis bulunduğum halde alay arabasıyla Meb'usan dairesine azimetle beyannâme-i hümayunu Sadr-ı âzam Paşa'ya teslim ettim. Onun tarafından da Dahiliye nâzırı Şerif Paşa'ya tevdi olunarak kürsü-i hitabette kıraat ettirildi. Meclis-i meb'usan riyasetine ibtidâen Hariciye müsteşar-ı esbakı Reşad Hikmet Bey intihab olunmuş iken bir müddet sonra kanser illetinden vefatı vukuuna mebnî yerine Celâleddin Ârif Bey intihab kılındı. Âyan riyasetine de

Sadr-ı esbak Tevfik Paşa tayin olundu. Hükümet-i hâzıramızca umde-i siyaset ittihaz olunan "Misak-ı milli," bu Meclis-i meb'usanda taht-ı karara alındı.

Ş Meclis-i meb'usanın küşâdından sonra Fransızların taht-ı muhafazasında bulunan Akbaş cephâneliğindeki eslihanın Kuvây-ı milliyeye mensub efrad tarafından kaldırılmasından dolayı Düvel-i selâse Bab-ı âliye ültimatom İtasiyle Harbiye nâzırı Cemal ve Erkân-ı harbiye-i umumiye reisi Cevad Paşa'ların azlini musırren taleb ettiklerinden ve onu müteakip Dahiliye nâzırı Şerif Paşa ile Kuvây-ı milliyeye erkânı arasında Ankaraya tayin olunan valinin iade edilmesi meselesinden dolayı ihtilâf zuhûr ettiğinden ve Hariciye nâzırı Reşid Paşa ile Adliye nâzırı Mustafa Efendi'nin de Meclis-i meb'usanca tebeddülleri istenildiğinden müşarünileyhim istifaya mecbur olmuşlardır. Ali Rıza Paşa bidayet-i emrde arkadaşlarından hiç birinden ayrılmayacağını veyahut kabinenin hey'et-i umumiyesiyle çekileceğini beyan ettiği halde bilâhara Meclis-i meb'usan reisi Reşad Hikmet Bey'le aralarında cereyan eden müzakere üzerine o da muvafakat göstermesiyle Harbiye nezâretine Ferik Fevzi Paşa (Müşir), Dahiliye nezâretine Hâzım Bey Hariciye nezâretine Safa Bey, Adliye nezâretine de rüesây-ı adliyeden esbak Mekteb-i hukuk müdürü Kâzım Efendi tayin kılınmışlardır.

Sadr-ı âzam, Cemal Paşa'nın istifasını takdim ettiği sırada ben de yanında idim. Hünkâr istifanâmeyi görünce "*Aferin, Türk oğlu Türk olduğunu ispat etti*," dedi. Fakat bilâhara İngilizler tarafından Maltaya teb'id olunurken kendisini muhafaza edemedi.

Ş Bir gün Harem dairesinde huzûra kabul olduğum sırada Zât-ı şâhâne elinde bir kitab olduğu halde gayet müteheyyiç bir vaziyette bulunuyordu. Bana hitaben "*Bakınız, bizde ahlâk ne dereceye kadar bozulmuş! Biz bu adama karşı ne yaptık? Hiçten bir adam iken iki defa meşîhata getirdik*," diye Şeyh ul-islâm hakkında infialini izhar etti.

Haydarî zâde İbrahim Efendi "*Mezâhib-i islâmiye tarihî*," unvanı ile bir eser telif ederek evvelki meşîhatinde bir nüshasını taraf-ı şâhâneye ve bir nüshasını da Veliahde

takdim etmek üzere hazırlamış iken infisali vuku bulması üzerine takdimden sarf-ı nazar eylemiş ve bu defa tekrar meşîhata tayin olununca bizzat getirip takdim etmiştir. Meğer bu nusha Veliahde takdim edilecek nusha olup bâlâsında “*Hümâyunları, şâhâneleri...*”, gibi pâdişahlara mahsus ta'birât istimal edildikten başka “*Bu devlet ve milletin selâmeti bir yevm-i mes'udun hulûlüne mütevakıftır. Ben de o yevm-i mes'udun hulûlüne gece gündüz duacıyım,*”, diye bir fıkra ilâve etmişti. Bu fıkra müsadif-i nazarı olunca Hünkâr pek ziyade münfeil olarak artık kendisini huzûruna kabul etmez oldu. Haydarî zâde her ne zaman kabulünü istizan ederse “*Meşgulüm, vaktim yok,*”, diye cevap verirdi. O da “*Taraf-ı şâhâneye arz olunacak ma'ruzât-ı mühimmem var. Acaba kendilerine karşı bir kusur mu ettim?*”, diye mukabele ederse de gene mes'ulünü is'af etmezdi. Nihayet bir gün kendisinin pek ziyade me'yus ve mükedder olduğundan bahisle vuku bulan istirhamım üzerine “*Gelsin, fakat siz de bulunun,*”, diyerek bir defa kabul etti. Lakin esnây-ı kabulünde sû-i muamele göstermedi

Ş Sadr-ı âzam Ali Rıza Paşa Saraya geleceği zaman bana telefon ederek “*Hâkipây-ı hümâyuna yüz sürmek istiyorum; ne zaman ferman buyururlar?*”, derdi. Ben de Zât-ı şâhâneneden zaman-ı kabulünü istizan ile kendisine malûmat verirdim. Bir gün müşarûnileyh gene telefonla müracaat edip fakat bu defa şekl-i müracaatı başka olup “*Hâkipây-ı şâhâneye yüz sürmek üzere şimdi Saraya geliyorum,*”, dedi. Ben bu şekilde vâki olan müracaatına başka mana vererek istifa edeceğine hükmeyledim.

Daire-i hümâyuna gidip Sadr-ı âzaman gelmekte olduğunu bildirdiğini ve benim buna istifa manasını vermekte olduğunu söyledim. Hünkâr istifaya ihtimal vermiyerek “*Öyle bir tasavvur yok; maamafih siz de gitmeyip burada intizar edin,*”, dedi. Ali Rıza Paşa gelip Hünkârla bir müddet mülâkat ettikten sonra avdet eyledi. Ben intizar salonunda bulunuyordum. Zât-ı şâhâne beni çağırıp “*Dediğiniz doğru çıktı, kabine istifa ediyor; şimdi Tevfik Paşa'yı davetle görüşeceğim,*”, dedi. Sebeb-i istifa Düvel-i müttefika tarafından bir takım gayr-i kabil-i icra tekâlif ile kabinenin tazyik olunmasından ve Kuvây-ı milliye ile de aralarında gerginlik hasıl olmasından münbais imiş. Hün-

kâr Tevfik Paşa ile iki gün görüştü. O esnada her taraftan telgraflar gelerek eğer Ferid Paşa tekrar makam-ı sadarete getirilecek olursa tahassül edecek netayic-i vahîmeden bahs-olunuyordu.

Ertesi gün akşam üzeri Zât-ı şâhâne beni yalnız olduğu halde çağırarak ve Tevfik Paşa'nın sadareti kabul etmediğini beyan ederek mütaleamı sordu. Ben de *"Bu babda üç suret hatıra gelir. Ya Ali Rıza Paşa'nın istifasını kabul etmemek, ya Tevfik Paşa'ya sadareti kabul ettirmek veyahut erbab-ı namus ve iffetten olduğuna şüphe olmayan Bahriye nâzırı Sâlih Paşa'yı sadarete getirmek,"* dedim. *"İşte mesele şimdi tavazzuh etti,"* deyip (Bu sözden maksadı neydi anlayamadım) ve ertesi sabah tekrar Tevfik Paşa'yı davet ile mülakat edip ba'dehu beni çağırarak bir yâver îzamı ile Sâlih Paşa'yı davet eylememi emretti.

O sırada Meclis-i meb'usan reisi Reşad Hikmet Bey vefat edip riyaset-i ülâyâ Celâleddin Ârif Bey intihab kılınmış olduğundan müşarünileyh intihabları tecdid olunan Divan-ı riyaseti takdim için refakatinde Birinci ve İkinci reis vekilleri Hüseyin Kâzım Bey ile Abdülaziz Mecdi Efendi ve İdare memurları Âsaf ve İsmail Hakkı ve Mehmed Emin Bey'ler olduğu halde Saraya geldiler. Celâleddin Ârif Bey her taraftan Meclis-i meb'usana vürûd etmiş olan telgrafları getirerek ve Ferid Paşa'nın sadarete gelmesi memleketçe umumî galeyân husûlünü ve netayic-i vahîme zuhûrunu mûcib olacağını beyan ile bu telgrafnâmelerin taraf-ı şâhâneye takdimini rica eyledi. Ben de bu telgrafların birer aynı Mâbeyne de geldiğinden ve Ferid Paşa'nın sadarete getirilmesi zâten mevzu-ı bahs olmayıp sadaret için Bahriye nâzırı Sâlih Paşa davet ile onun vürûduna intizar edilmekte olduğundan bunların takdimine hacet olmadığını söyledim. Tebligat-ı vâkıa meb'uslar üzerinde hüsn-i tesir hasıl etti. Cereyan-ı keyfiyeti arz eylediğimde Zât-ı şâhâne hey'et-i meb'usayı müctemian huzûruna kabul eyledi. Esnây-ı avdetde Hüseyin Kâzım Bey arkadaşlarına hitaben *"Zât-ı şâhâne bu hareketleri ile bize bir ders-i intibah verdiler; inşaallah biz de âtiyen bu gibi derslerin tekerrürüne meydan vermeyiz,"* dedi.

Ş Onların avdetini müteakip Sâlih Paşa vürûd etti. Sadaret için davet olunduğunu anlayınca ağlamaya başlayarak kat'iyen kabul edemeyeceğini beyan eyledi. Ben de ahvâlin vehametinden ve Meclis-i meb'usanın müracaatından ve kendisi kabul etmeyince gene Ferid Paşa gelecek olursa tevellüd edecek netayic-i müessifeden bahisle kendisini kemal-i müşkilâtla ikna ederek âdeta zorla huzûr-ı hümâyuna soktum. Huzûrda da bir müddet tereddüt ve teallülden sonra müşarünileyh sadareti kabul etmiş olduğundan Zât-ı şâhâne beni çağırıp sadaret hattının ihzarını emretti. O esnada T ev f i k Pa ş a da huzûrda idi.

Bu sırada meşîhata kimin tayin edileceği mevzu-ı bahs oldu. Bir iki isim zikrolunduktan sonra Haydarî zâde İbrahim Efendi'nin ibkasını rica ettiler. Zât-ı şâhâne “*Onunla aramızda bir mâcera oldu; kendisine şahsen münfeil isem de ben infialât-ı şahsiyemi maslahata sirayet ettirmek istemem. İbkasını münasip görüyorsanız kalsın ve aramızdaki mâcerayı Başkâtib Bey size anlatsın,*” dedi. Ben de yukarda izah ettiğim veçhile keyfiyeti nakledince ikisi de mütehayyir oldular. Gariptir ki o güne kadar bu mâcera Pâdişah ile benim aramda kalarak hariçten kimseye tereşşüh etmediği halde o günden sonra duymayan kalmadı.

Haydarî zâde kendi hakkındaki Pâdişahın zeval-i teveccühüne kail ve bu defaki tebeddülde makam-ı meşîhatta ibkasından nâümid olub akşam sabah bana telefon ederek “*Bey-efendi, bana bir emriniz var mı? Daire-i meşîhatten nakil için hazırlanayım mı?*” diye telâş gösterirdi. Kendisini tatmin için ibkasını tebşir etmek üzere Hünkârdan müsaade istedim. Gülerek müsaade etti.

Akşam eve gelince müşarünileyhi telefona çağırarak “*Size bir fıkra nakledeceğim,*” dedim. “*Mahmud-ı sâni zamanında makam-ı meşîhatte bulunan zürefây-ı asırdan Zeynî Efendi sadaret tebeddülünde kendisinin de infisali vuku bulacağı vehmi ile endişenâk olduğu halde Saraydan davet olunması üzerine telâşla merdivenden çıkıp huzûra girerken kendisine tevatür-i nefes gelmiş olduğundan Sultan Mahmud “Efendi, pekçe soluyorum,” deyince o da “Nefesim genişledi efendim,” cevabını vermiş,*” dedim. Haydarî zâde derhal intikal ile izhar-ı memnu-

niyet etti. Fakat bu memnuniyeti bir ay bile devam edemiyerek kabinenin sukutu ile ebediyyen düştü.

Ş Sâlih Paşa, kabinesini teşkil etmek üzere Bab-ı âliye gitti. Ertesi gün Zât-ı şâhâne kendisine telefon ettirip kabineye meb'uslardan kimsenin alınmamasını ve intihab olunacak zevât hakkında evvelce telefonla malûmat verilmesini kendisine ihtar ettirdi. Sâlih Paşa bu ihtardan memnun kalmadı. Gerçi kabineye meb'usandan kimseyi almamış ise de intihab eylediği arkadaşlarını evvelden bildirmeyip kabinenin teşekkülünde malûmat verdi.

Sâlih Paşa'nın sadareti

Ş 17 Cemaziyelevvel 1338 Pazartesi günü Sâlih Paşanın sadareti icra, mühr-i hümayun yeden be-yed ita kılınarak Bab-ı âliye azimet eyledi.

Teşkil eylediği kabine de tasdik-i âliye iktiran etti. Ben de hatt-ı hümayunu hâmilin saat üç buçuk raddelerinde otomobil ile gittim.

Arz odasında alelusûl hat kıraat ve resm-i tebrik ve dua îfa olunduktan sonra Sadr-ı âzamin teşekkürnâmesini alarak Saraya avdet eyledim.

Ş Sâlih Paşa kabinesi alelacele teşkil edilmiş ve Zât-ı şâhâne meb'uslardan kimsenin alınmasını istemediği ve hariçte bulunan sair zevât da mükerreren tecrübe edilmiş olduğu cihetle yeniden kabine teşkili için adam bulunamıyarak derme çatma bir kabine teşkiline ve ekser nezâretlerin vekâlet suretiyle idaresine mecburiyet görülmüştür. Münasebet-i hariciye ve dahiliyenin gittikçe gerginleşmekte olduğu bir zamanda böyle bir kabinenin devamı kabil olamayacağı Sâlih Paşaca da malûmdur. Nitekim öyle oldu.

Sâlih Paşa ibtiday-ı emrde Bahriye nezâreti vekâletini kendisi deruhde edip Şûray-ı devlet reisi Abdurrahman Şeref Efendi'yi riyaset-i mezkûre vekâlet-i inzımanı ile Maarif nezâretine, Şeyh ul-islâm-ı esbak Ömer Hulûsi Efendi'yi Evkaf nezâretine, Şûray-ı devlet mülkiye dairesi reis-i sânisî Mehmed Celâl Bey'i Adliye nezâretine, Maliye nâzırı Tevfik Bey'i nezâret-i mezkûre vekâleti inzımanı ile

Nâfia nezâretine, Defter-i hakanî müdür-i umumîsi Ziya Bey'i Ticaret ve Ziraat nezâretine intihab ederek diğerlerini yerlerinde ibka eylemiştir. Mücerred bir el değişikliği olmak üzere asıl olanları vekâlete tahvil etmiştir. Fakat üç dört gün sonra Uryanî zâde Cemil Molla'yı asâleten Şûray-ı devlet riyasetine ve esbak Birinci ordu kumandanı mütekaid Ferik Esad Paşa'yı Bahriye nezâretine, Maliye müsteşarı Nüzhet Faik Bey'i de Maliye nezâretine getirmiştir. Bu kabinenin de hariçye ciheti zayıftı.

Ş 16 Mart 1338 gecesi sabaha karşı İngiliz ve Fransız kuvây-ı işgalîyesi tarafından İstanbul şehri resmen taht-ı işgale alındı. Vükelây-ı sâbıkadan ve âyan ve meb'usandan ve rical-i mülkiye ve askeriyeden velhasıl memlekette bir kuvvet teşkil edebilecek kimselerden bir çokları ve hattâ Şehzâde İbrahim Tevfik Efendi bile bagteten ikametgâhlarından kaldırılıp vapura ırkâp ve şehzâdeden maadası Maltaya îzam edildi. Keyfiyet-i işgal Fransa sefaretî baştercümanı marifetiyle Mâbeyne ve İngiltere sefaretî baştercümanı marifetiyle de Bab-ı âliye tebliğ edildi. Fakat emr-i idare zâhiren gene hükûmetin elinde bırakıldı. Hiç lüzumu olmayan bu tedhiş siyasetinin esbab-ı hakikiyesi ne idi? Burası saded-i bahsimizin haricinde olduğundad tatvile hacet görülemedi.

Zât-ı şâhâne meb'uslarla doğrudan doğruya temasta bulunmamış olduğu halde o gün meclis reisleri ile ma'ruf meb'uslardan bazılarının Saraya gelip huzûra kabul olunmaları mukarrer idi. Halbuki işgal esnasında Reis-i evvelin ikamet ettiği daire kuvay-ı ecnebiye tarafından basılarak kendisi ihtifaya mecbur olmuş olduğundan yevm-i mezkûrda yalnız İkinci reis vekili Abdülaziz Mecdi, meb'usandan Vehbi Efendi'lerle Rauf Bey Saraya geldiler. Ben de hazır olduğum halde taraf-ı şâhânenen kabul olunarak uzun müddet mülâkat ettiler.

Fakat Meb'usan dairesine avdetlerinde İngilizler Rauf Bey ve Meb'us Kara Vâsıf Bey'i riyaset vekâletinden taleb ve suret-i taleblerini havi resmen sened ita ederek alıp götürmüşlerdir.

Bu vukuat üzerine meb'uslar ictimaâtı tatile karar vererek birer birer Anadolu'ya geçmeye başlamışlardır. Anadolu ile İs-

tanbul arasında tekrar münasebet munkafl olup Yunan kuvây-ı işgalıyesi de daire-i tecavüzlerini gittikçe tevsî eylemişlerdir.

Ş Sâlih Paşa kabinesi Düvel-i ecnebiyenin Kuvây-ı millie aleyhindeki teklifâtına mümaşât edemiyerek yirmi sekiz gün zarfında istifaya mecbur olmuştur. Devletlerin teklifâtına ve buna karşı Hey'et-i vükelânın kararına o zaman tamamiyle itilâ hasıl edememiş isem de kabinece verilen cevabın Hariciye nâzırı Safa Bey marifetiyle İngiltere sefarethânesine irsali ile bizzat mümessile tevdii ve esbab ve ledüniyâtının şifahen tefhimi kendisine ihtar kılındığı halde Safa Bey mümessili sefarethâne bulamadığından ve avdetine kadar beklediğinden cevabî notayı sefarethâneye bırakarak avdet etmiş olduğu ve ertesi gün de mümessillikten cevab-ı red geldiği o zaman kabineye dahil olan zevâtın mesmûm olmuştur.

Ş Kabinenin tebeddülü takarrür etmesi üzerine Hünkâr bu defa da sadareti Tefvik Paşa'ya teklif eylemiş ise de müşarünileyhin adem-i kabulüne mebnî dördüncü defa olarak gene Ferid Paşa'yı getirmeye karar vermiştir. Fakat Ferid Paşa'nın bu sadareti devlet ve memleket için mahz-ı felâket olduğundan Tefvik Paşa bilâhara izhar-ı nedametle "*Zât-ı şâhâne Ferid Paşadan evvel sadareti bana teklif eylemişti ; o zaman kabul etmediğime şimdi nedamet ediyorum,*" sözünü bana bir kaç kere tekrar etti.

Tebeddül şayiası üzerine Meclis-i meb'usan reis-i sânisî Hüseyin Kâzım Bey odama gelerek "*Eğer Ferid Paşa İngilizlerden kavî bir söz almış ise Zât-ı şâhâne kendisini sadarete getirsin ; biz de el birliği ile çalışırız. Fakat böyle bir söz alamamış ise kendisinin sadareti memleketce pek fena tesir hasıl edeceğinden bunu yapmasın,*" dedi. Ben de keyfiyeti Sultan Vahîdeddin'e arz eylediğimde söz almış olduğunu işrâben "*Evet,*" dedi. Acaba İngilizler mi Ferid Paşa'yı, Ferid Paşa mı Pâdişahı, Pâdişah mı bizi aldattı ?

Hüseyin Kâzım Bey muahharen dahi taleb-i mülâkat ile huzûra çıkıp Ferid Paşa'nın sadarete getirilmesi memleket ve saltanat için dâi-i felâket olacağını söylemesi üzerine Hünkâr hiddet ile "*Ben istersem Rum patriğini de Ermeni patriğini de getiririm, hahambaştyı da getiririm,*" demiş ve kendisi "*Getir-*

siniz amma faidesi olmaz,, diye mukabele eylemesiyle "Ben böyle karar verdim; getireceğim,, diyerek kendisine karşı rûy-ı istiskal göstermiş olduğunu nakl ederdi.

Ferid Paşa'nın sadaret-i âhiresi ve benim infisalim

§ 15 Recep 338 Pazartesi günü Ferid Paşa'nın sadareti icra olunup makam-ı meşihate de Dürri zâde Abdullah Bey tayin kılındı. Kendisi mühr-i hümayunu ba'd et-tesellüm Bab-ı âliye azimet eyledi. Ben de o gün hasta olduğum halde gayret ederek saat dört raddelerinde hatt-ı hümayunu hâmilan otomobil ile gittim.

Arz odasında usûlen hat kıraat ve resm-i tebrik ifa edildikten sonra Sadr-ı âzamın arıza-i teşekküriyesini alarak Saraya avdet eyledim. Bu benim son götürdüğüm hat olmuştur.

Ferid Paşa'nın bu defa teşkil ettiği kabinede Hariciye nezâreti kemâ fissâbık kendi tarafından deruhde olunarak Harbiye nezâretine vekâleten ve Bahriye nezâretine asaleten ferikandan Mehmed Said Paşa (Kara Said demekle ma'ruf), Dahiliye nezâretine asâleten, Şûray-ı devlet riyasetine vekâleten Dahiliye nâzir-ı esbakı Reşid Bey, Adliye nezâretine Mahkeme-i temyiz istida dairesi reisi Boşnak Ali Efendi, Maarif nezâretine Hariciye müsteşarı Fahreddin Bey, Nâfia nezâretine Operatör Cemil Paşa, Ticaret ve Ziraat nezâretine ferikandan Hüseyin Remzi Paşa (Deli), Maliye nezâretine vekâleten Müsteşar Reşad Bey, Evkaf nezâretine Ferik Osman Rifat Paşa tayin olunmuştur. Bu sırada meydan alan şerirlerden biri de Adliye müsteşarlığına tayin kılınan ma'hud Said Molla olup Ârif Hikmet Paşa'nın nezâretine kadar Daire-i Adliye bunun şerrinden kurtulamamıştır.

§ Ferid Paşa kabinesinin teşekkülünü müteakip bir gün yine Kâzım Bey odama gelerek Meclis-i meb'usanın feshi rivayetleri deveren etmekte olduğu ve halbuki Meclis kendi kendisini tatil etmesiyle hâlen o yüzden hiç bir fenalık gelmesi melhuz olmadığını ve şayet Meclisin feshi cihetine gidilecek olursa meb'uslar birer birer Anadolu'ya geçerek orada akd-i ictima eyliyeceklerini ve bunun neticesi vahim olacağını beyan ile bu babda Zâi-ı şâhânenin ikaz edilmesini söyledi. Ben de keyfiyeti

olduğu gibi arzettimse de faidesi olmadı. Meclis-i meb'usan da Ferid Paşa'nın himmeti ile bir iki gün sonra fesholundu.

Bilâhara Kâzım Bey'in Tevfik Paşa'nın son sadaretinde kabineye alınması ve meb'usların da Anadolu'da akd-i ictima ile Büyük Millet Meclisini teşkil eylemeleri üzerine mîr-i mumaileyh bir gün huzûrda "*Ben vaktiyle bunu Ali Fuad Bey kulunuz vasıtasıyla arz etmiştim; efendimize söylemedi mi?*," demesiyle Hünkâr "*Evet söyledi,*" cevabını vermiştir.

Ş Kabinenin teşkilini takib eden cumartesi günü Hey'et-i vükelâ tahlifleri icra kılınmak üzere Sadr-ı âzamın delâletiyle Saraya gelmişlerdi. Zât-ı şâhâne Ferid Paşa'yı ibtida yalnız olarak kabul edip bir müddet görüştüktan sonra tahliflerini icra ettirdi. Biz de usûlen hazır bulunduk.

Ferid Paşa o gün yalnız kabul edildiği esnada benim başkitabetten azlim için ısrar ve Hünkâr muvafakat etmeyince "*Eğer muvafakat buyurulmayacak olur ise vükelâ kullarınız huzûr-ı hümayununuzda gelip yemin etmiyeceklerdir,*" diye iğfal ederek muvafakatini istihsal eylemiştir.

Hey'et, huzûrdan çıktıktan sonra Vükelâ odasında toplanarak müzakerât ile meşgul oldular. Her zaman olduğu gibi müzakerâtı zabt için Âmedci Bey de Saraya gelip benim odamda muntazır bulunduğu halde kendisini çağırılmayarak yalnız bir kaç tane damgalı kâğıt istediler. Sarayda ictima vukuunda hey'etce tanzim olunan mazbata ve kararnâmenin başkitabete tevdiân takdimi mu'tad iken tanzim eyledikleri mazbatayı bana tevdi etmiyerek Sadr-ı âzam huzûra girip çıktıktan sonra hey'etin dağıldığını haber aldım. Ben de avdet ettim. Meğer bu karar Meclis-i meb'usanın feshi kararı olup Sadr-ı âzam bizzat takdim eylemiş.

Ümm ül-havâdis olan Şeyh ul-islâm-ı sâbık Haydarî zâde İbrahim Efendi'den istihbar ettiğime göre mazbatayı takdim ederken "*Usûlen Başkâtib Bey marifetiyle takdimi lâzım gelirse de şâyû bulur endişesiyle bizzat takdime mecbur oldum,*" diyerek hakkımda bir de emniyetsizlik isnad etmiş.

Pazar günü Meclis-i meb'usan tatil olunmuş ise de o gün Saraya kimse gelmediğinden ve Hünkâr da artık benimle münabeti seyreklettiğinden hiç bir haber alamadım. Ertesi gün

gazete okumadan Saraya gittim. İkinci kâtip Said Bey odama gelerek "*Meclis-i meb'usan tatil edilmiş olduğu halde bizden ketmeylediniz,*" diye serzenişte bulundu. Öyle bir şeyden malûmatım olmadığını söyleyince "*Aman efendim, nasıl malûmatınız olmaz; gazete yazıyor,*" demesi ile bir gazete getirip o vakit keyfiyete muttâlî oldum.

İki gün sonra da gazetelerle neşrolunan fetvâlar görülmüş-tür ki bu dahi Daire-i kitâbetin itilâi haricinde cereyan etmiştir. Belki de Sadr-ı âzam tarafından bizzat takdim olunmuştur.

Ali Rıza ve Salih Paşa'lar zamanında her gün gazetelerde şakî Anzavur çetesi filân yerde şu cinayeti yaptı, filân yerde bunu yaptı diye yazarak Anzavurun îka eylediği fecayi ile kulaklarımız dolduğu halde Ferid Paşa sadaretinde gelen ma'ruzât meyanında uhdesine mîr-i mîranlık rütbesi tevcihi ile Karesi mutasarrıflığına tayini hakkında bir kararname geldiğini görünce dayanamayıp esnây-ı takdimde "*Böyle bir eşkiyayı ibadullahın başına taslit etmek revây-ı hak değildir efendim,*" diyerek son bir cür'et gösterdim.

§ Hükümetçe yapılan ilân üzerine güyâ halkın fevc fevc gelip dehalet ve arz-ı sadakat edeceklerini ümid eylemekte idiler. O günlerden birinde Başmâbeyncinin odasında otururken Ferid Paşa'nın sultanına mensup olan zevzek bir mâbeynci "*Millet geliyor, millet geliyor,*" diye pürtelâş içeri girdi. Bir de oda kapısının aralığından bakayım ki vaktiyle Bab-ı âli aklâmında bulunmuş ve tensikatta açıkta kalarak civar köylerden birinde ihtiyar-ı ikamet etmiş olan marufca bir efendi bir kaç köylüyü arkasına takarak Saraya getirmiş. İşte o esnada bu gibi mas-karalıklarla da oyalanıp ümitleniyorlardı.

§ Ferid Paşa'nın aleyhimdeki teşebbüsâtına başlıca sebep "*âsî,*" tabirinin hatt-ı hümayuna dercettirilmemesi hakkında huzûrda vuku bulan ihtarım olmuştu. İki üç ay evvel Ali Rıza Paşa'nın istifa etmek üzere kıyam eylediği halde mâni oluşum kendisinin teahhur-ı emelini müntic olmasıyle bu da başlıca bir sebep teşkil etmiştir. İhtimal ki icraât-ı nahîfesine karşı huzûrda vâki olan bazı ma'ruzâtının kulağına gitmesi de hakkımdaki adavetini celb eylemiştir.

"*Başkâtibin azline muvafakat buyurmazsanız vükelâ yemin*

etmek üzere huzûrunuza girmiycekler „ sözünün de kendi muh-teriâtından olduğunu ve kendilerinin böyle bir şeyden haberdar olmadıklarını o zamanki vükelâdan bazıları bilvasıta bana temin eylemişlerdir.

Salı ve çarşamba günleri bir şey zuhûr etmedi. 25 Recep 1338 Perşembe günü sabahleyin Saraya azimetimde Sadr-ı âzâmın erkence gelip huzûrda bulunduğunu haber verdiler. Hiss-i kabl el-vuku kabilinden olmak üzere kendisinin böyle bîvakit gelişini aleyhimde teyid-i teşebbüsât maksadına hamlederek Daire-i hümayuna uğramaksızın doğruca odama gittim. Ferid Paşa o gün benim infisalım hakkındaki talebine Hazine-i hassa müdür-i umumîsi Refik, Seryâver Naci ve Mîr-i ahur vekili ve Muzika-i hümayun kumandanı Miralay Sâlih Bey'leri de terdif ve müsaade-i seniyyeyi tahsil etmiş ve Bab-ı âliye avdetinden sonra kararnâmesini yazdırıp yâver-i mahsusla göndererek hususî bendegân marifetiyle Harem kapısından takdim eylemiştir. Bir hafta sonra Mâbeynden ve Hazine-i hassadan diğer bir takım memurîn ve müstahdemînin de hizmetlerine nihayet verdirmiştir.

O gün Zât-ı şâhâne Mâbeyn dairesine çıkmayıp ve ma'ruzât da istemeyip Serkarîn Yâver Paşa'yı Harem dairesine celb ile infisalimizi o vasıta ile tebliğ etmiştir. Yâver Paşa ikinci vakti odama gelip ve oda kapısından girer girmez *“Of,* diyerek kaputunu arkasından atıp yanıma oturarak irade-i seniyyeyi iblağ ve Zât-ı şâhânenin pek müteessir bulunduğunu ve bizim için münasib birer memuriyet bulunmasını da şart koymuş olduğunu beyan etti. Ben de nezdimde bulunan evrakı nöbetçi kâtibi beye teslim ile veda için Yâver Paşa'nın odasına gittim. Kendisi gene izhar-ı teessür ederek ve ısrarına rağmen avdetim için otomobil hazırlatarak ağlaya ağlaya beni bahçedeki taş merdivenin başına kadar teşyî etti. Ben infisal suretiyle Saraydan çıkmış olduğuma ve va'd-i memuriyetim âtiye ma'tuf bulunduğuna kani iken cumartesi günü çıkan gazetelerde Şûray-ı devlet Maliye ve Nâfia dairesi riyaset-i sâniyesine tayin olunduğumu ve Refik Bey'in de Defter-i hakanî müdüriyet-i umumiyesine nasbedildiğini gördüm. Muteakiben Sadaret ve Şûray-ı devlet riyasetinden gelen resmî tezkirelerden keyfiyet-i tayinime muttalî oldum. Hiç kimseyi

ziyaret etmeyip pazartesi günü doğrudan doğruya Şûray-ı devlete azimetle ifay-ı vazifeye mübaşeret eyledim.

Saraydan infikâkim ile bu hatıra da nihayet verdim. Altı ay kadar riyaset-i mezkûrede bulunduktan sonra T ev fik Pa ş a'nın son sadaretinde son memuriyetim olan sadaret müsteşarlığına tayin kılınarak inkılâba kadar iki sene de bu hizmette bulundum.

İSTİTRAD

Sultan Reşad ve Vahideddin zamanlarında sekiz sene başkita-bette bulunduğum esnada muttalî olduğum şeyleri “*Görüp İştiklerim*,” unvanı altında bu esere derc ettim. Fakat yazdığım şeyler o zamanın bütün vekayiini câmi olmayıp benim vâkıf ve muttalî olabildiğim hususât içinde hatırimda kalanlardan ibarettir. Sultan Vahideddin zamanında şahidi olduğum vekayiin ekserisini günü gününe tafsilâtı ile zapt etmiş olduğumdan diğerlerinden tefrik edilebilmek üzere bunlara tarih-i vukularını da ilâve eyledim. Bu suretle yazdığım şeylerden hangilerinin hatıramdan menkul olduğu anlaşılır. Ben öldükten sonra bu yazılar intişar ederse herkesce malûm olmayan bir takım hakayiki câmi bulundukları cihetle o zamanın hakikî tarihini yazacaklar için doğru ve istifadeli bir me haz olur.

İki pâdişahın ağzından işittiğim bazı fıkraları vekayi sırasında nakletmiştim. Fakat bazılarının bir hâdiseye raptı kabil olamadığından bu kabilden hatırimda kalan fıkraları ve Saraya müteallik bazı vak'aları da “*İstitrad*,” sernâmesi altında ayrıca yazarak âtiye derc ediyorum:

Ş Sultan Reşadın en sevdiği tenezzühgâhı İhlamur kasrı olup ekser fıkralarını da orada naklettiğinden evvel emirde ondan başlayalım.

Cuma günleri selâmlık resminden sonra alekser İhlamura ve yaz mevsimlerinde de Balmumcu köşküne giderdi. Öğle taamını orada edip yemekten sonra bendegândan bazılarına o günkü gazeteleri okutup ve onlar okurken kendisi sandalya üzerinde uyurdu. Ba'dehu abdest alıp ikindi namazını edâ ederdi. Başmâbeynci ekseriya Sarayda kalıp gidişlerde bulunmadığından akşam üzeri benimle Seryâveri birlikte veyahut beni yalnız olarak yanına çağırıp bir müddet âfakî sohbet eylerdi. Hava güzelse biraz da birlikte bahçede dolaşıktan sonra araba ısmarlayıp Saraya avdet ederdi. Bana da doğrudan doğruya eve avdet etmek üzere ruhsat verirdi. İhlamur köşkünün bahçesinde çok gül ağacı bulunduğundan gül mevsiminde beğendiklerinden

Said Molla

birer gül kopartıp haremlerine hediye olmak üzere götürürdü. Fakat ikişer tane kopartmaya kıyamazdı. Avdet ederken “Başkâtib, bu gün iyi eğlendik değil mi?”, deyip ben de “Sâye-i hümayunlarında pek iyi eğlendik efendim,” diye mukabele ederdim. Bu sade ve yeknesak hayatı kendince eğlence addederdi.

Ş Bir gün İhlamur köşkünde otururken “Başkâtib, sana bir hikâye vereyim,” diyerek pederinin bir sözünü kemal-i fahrile nakletti. “Pederim zamanında atla yıldıza gidip İhlamur tariki ile avdet ediyordum. Peder de o gün köşke gelmiş olduğundan ben köşkün önüne gelince arabası ile bahçe kapısından çıkmakta olduğunu gördüm. Derhal attan inip selâmina durdum. Hayvanların ayaklarının şakırtısından at ürkererek iki ayak üzerine şaha kalktı. Atın terbiyelerini elimden bırakmadığımdan benimde ayaklarım yerden kesildi. Peder bunu görünce arabadan başını çıkarıp “Çocuk, Yavuz Sultan Selim misin!,” dedi.

“Bir gün de Şehzâde Abdülhamid Efendi ile beraber Sultan Azizin huzuruna çıktık. Hamid Efendi büyük birader Murad Efendininin Sultan Azizi ne suretle fasl u mezemmet etmekte olduğunu nakletti. O da bana “Sen de işittin mi?”, diye sordu. Ben cevaben “Biraderin ağzından efendimizin senâsından başka bir şey işitmedim,” dedim. Dışarı çıkınca Hamid Efendi “Tû senin suratına, beni rezil ettin,” dedi.

“Bir gün Sultan Muradın dairesine gittiğimde kendisini Sultan Aziz hakkında pek hiddetli bir halde gördüm; yanında duran hançeri göstererek “Bir gün gidip şu hançerle o koca karnını deleceğim,” dedi. Ben de “Pek iyi edersin birader, sen onu öldürürsün, kısas olarak seni de öldürürler; Hamid Efendi tahta çıkar. Bu suretle sevmediğin Hamid Efendiye hizmet etmiş olursun,” dedim.

Ş Sultan Murad Farmason olup kendisini de çok teşvik eylediği halde reddettiğini ve bir gün köşküne yemeğe davet edip sofrada Şehzâde Nureddin Efendi ile Farmasonların ajanı olan Klementi de bulunduğundan Klementi kendisine senin yaşın Nureddin Efendi’den büyük ise de onun mevkii seninkinden çok yüksektir diye hakaret etmesiyle kendisi de “Birader, sen beni buraya tahkir ettirmek için mi davet ettin?”, diyerek hemen sofradan kalkmış ve culûsuna kadar bir

daha görüşmemiş olduğunu ve culûsundan bir iki gün sonra kendisini tebrik için gidince iki ellerinden yakalayıp "*Birader, halim pek fena,*" diye ahvâl-i sıhhiyesinden şikâyet başlanmış ve halinde bir gayr-i tabîlik görmesine mebûf ellerini çekip kurtararak "*Biraz da validenizi görüp tebrik edeyim,*" diye yanından savuşmuş ve hastalığın daha o zaman başlamış idüğünü ve fakat hastalığı âdi cinnet değil çok işret ettiği için cinnet-i sekeriyye olduğunu söylerdi.

§ Sultan Reşad'dan mesmûum olduğuna göre Abdülmecid'in başkadını ve kendisinin valideliği olan Servet-seza kadın Sultan Murad'ı çok severmiş; o sağ kaldıkça Sultan Hamid'i saltanatta vekil addederek kendisine "Hamid Efendi," dermiş. Bir ramazan günü Sultan Reşadın dairesine gelerek "*Arslanım, ben yarın akşam Hamid Efendiye iftara gideceğim; biraderinin hakkını vermesini söyleyeceğim,*" demiş; o da "*Valide, eğer böyle bir şey yaparsan hem ona ve hem de kendine etmiş olursun,*" dediği halde dinlemeyip ertesi akşam Saraya gitmiş; iftardan evvel huzûra girerek "*Arslanım, ben bu akşam niye geldim bilir misin? Bu kadar vakittir kardeşine vekâlet ediyorsun, artık kardeşinin hakkını ver de biraz vakit te o saltanat etsin,*" deyip Sultan Hamid ise "*Pek doğru söylüyorsunuz valide, ben de zaten onu düşünüyordum, iftardan sonra gel de seninle görüşüp kararlaştıralım,*" demiştir. İftarı müteakip kendisine bir bardak şerbet getirilerek içince derhal sancılanması ile bir arabaya konup dairesine götürmüşlerdir. Ertesi gün de vefatı vuku bulmuştur.

Fakat saray dedikoduları çok olduğundan bu gibi rivayetleri kayd-ı ihtiyat ile telâkki eylemek lâzım gelir.

§ Sultan Reşad bir gün oğlu Ziyaeddin Efendi'den bahis açarak "*Ben Ziyaeddine dargınım, milletin başına yedi tane belâ bırakıyor,*" dedi. (Ziyaeddin efendinin yedi çocuğu vardı).

§ Ziyaeddin Efendi'nin büyük kerimesi Behiye Sultan ile Sadr-ı âzam Said Halim Paşa'nın küçük mahdumu Ömer Bey'in akidlerini icra ettirmiş ve buna beni tavsit etmişti. Akidten sonra sultana Abbas Halim Paşa'nın elini öptürmek istiyerek beni de çağırıp "*Behiye Çit köşkünde Abbas Paşanın elini öpecek; baba adamsın, sen de bera-*

ber git te Behiye'yi gör. Eger sıkılıp ta yüzüne bakmayacak olursan hatırım kalır,, dedi. Sultanları ve kadın efendileri kimseye göstermediğinden bu benim için büyük bir iltifat ve itimad idi.

§ Saraylara mahsus bazı tabirat vardı. Sultan Reşad kendisinin büyük hemşiresi ve Reşid Paşa zâde Ali Galip Paşa'nın zevcesi olan Fatma Sultan'dan bahsederken *"Fatma Sultan güzel kızdır,, derdi.*

§ Çanakkale muzaferiyetinden sonra Sadr-ı âzam Sa'id Halim, Harbiye nâzırı Enver Paşa'larla Dahiliye nâzırı Tal'at Bey'e ve havass-ı vükelâdan diğerlerine Balmumucu köşkünde altı kişilik bir öğle taamı vermiş ve hilâf-ı mu'tadî olarak kendisi de sofraya birlikte oturmuştu.

Yemekten sonra beni çağırarak Çanakkale hakkındaki manzûmeyi Enver Paşa'ya tevdi etmek üzere bana verdiği sırada *"Başkâtip, bu adam yemek yemesini bilmiyor; bamyâ ile su içiyor, hiç bamyâ ile su içilir mi?,, dedi.*

§ Âli Paşa merhumun haftdi Kemaleddin Bey açıkta kalması üzerine taraf-ı şâhânedan isti'tafda bulunduğundan hiç emsali olmadığı halde iken kendisine otuz lira atıyye vermekle beraber *"Âli Paşanın bize büyük iyiliği vardır. Sultan Abdülazizin bidayet-i saltanatında hânedanın tahsisatı tefrik olunmayıp tahsisat-ı seniyye ile beraber toptan Hazine i hassaya gönderilirdi. Sultan Aziz bizim tahsisatımızı vermediğinden sıkıntı çekerdik. Hepimiz borç içinde kaldık. Ben de Âli Paşaya hususî bir tezkire yazarak müracaatta bulundum. Merhum tahsisatlarımızı tefrik ettirdi de namusumuzu kurtardı,, dedi.*

§ Sultan Reşad *"Saraylara mahsus iki şey vardı; biri namaz diğeri yemek. İkisi de kalmadı,, derdi. Çünkü harb esnasında sarayın yemekleri pek bozulmuştu. O kadarki saray erkân ve memurînine mahsus sofraya bile et yerine patates köftesi verirdi. Kendisinin bu iki şeye de merakı olup namazını daima kılar ve "Elhamdulillah üzerimde namaz borcu kalmadı, hepsini kaza edip ödedim,, derdi. İyi yemekten de anlardı. Fakat *"Gayet az yiyip hiç bir vakit sofradan karnım doyarak kalkmam,, derdi.**

Süferanın, âdetleri veçhile kendi huzurunda ayak ayak

üzerine atarak oturmalarına kızardı : “*Gâvur geldi de ayaklarını burnuma soktu,*” derdi.

Meb’usandan Baban zâde İsmail Hakkı Bey Maarif nezâretine tayin kılınması üzerine huzûra çıkmış olduğundan ondan bahsederken “*Cavid Beyle geldi de ayağını burnuma soktu,*” diye şikayette bulundu. Zannederim bu şikâyetin asıl sâiki İsmail Hakkı Beyin Meclis-i meb’usan kürsüsünde “*Hilâfet bir bergüzar-ı tarihîdir,*” demiş olmasıdır.

Ş Sultan Reşadın hiç akıl erdiremediğim bir sözünü nakledeyim. Kendisi Edirne ile öteden beri pek alâkadar olup şehrin istirdadı üzerine de tarafından suret-i mahsûsada benimle Seryâveri izam etmiş ve fukarây-ı ehaliye tevdi olunmak üzere iki bin beş yüz lira göndermiş ve ufak gümüş para bastırarak Saray halkına tevzi ettirmiş ve Ertuğrul muzikası şefi Lange Bey’e de bir marş yaptırarak her hafta huzûrunda çaldırmakta bulunmuş olduğu halde bir gün bana “*Edirne şimdi bizde mi?*” diye sormasın mı! Bu suale doğrusu müteaccib oldum.

Ş Sultan Hamid Mâbeyn dairesine çıkmamakta olduğundan ve o zaman Saray pek kalabalık olduğundan Mâbeynin önündeki meydanlığa ahşaptan kötü kötü daireler inşa ettirmişti. İzzet Paşa için yaptırmış olduğu daire Sultan Reşad’ın oturduğu odanın önünü kapamış olduğundan Yıldıza nakilden sonra tamirât icra kılınacağı sırada bunun kaldırılması tasavvur olunuyordu. Başmâbeynci Halid Hurşid Bey “Ben şimdi gider müsaadesini alırım,” diye giderek ve dairenin yıktırılması suretinde müsaade istizan ederek alamadan avdet etti. Ertesi sene Tefik Bey Başmâbeynci olmuştu. Tamirât ta devam ediyordu. Bir gün gidip müsaade-i seniyyeyi istihsal etti. Buna nasıl muvaffak olduğunu sorduğumda “*Bunlara bir yeri yıktıralım denilirse müsaade etmezler ; tamirât sırasında Daire-i humâgununuzun karşısındaki binaları da tesviye ettirerek orasını tanzim edeceğiz diye müsaadesini aldım,*” dedi.

Ş Sultan Reşad mülâtafayı sever, fakat gayet nezih olmasını isterdi. Daima “*Lâtife lâtif olmak gerek,*” derdi. Hiç bir vakit ağzından müstehcen söz çıkmayıp eğer bir şey naklederken öyle bir söz sarf etmek icab ederse “*Sini kefe vurmuş, beji kafa vurmuş,*” derdi.

§ Yegâne zevki güvercinleri olup Avrupadan yeni cins güvercinler getirterek ve buraca da kruvazman yaptırarak güzel güvercinler yetiştirirdi. Kuşcubaşı yeni cins hir güvercin yetiştirip kendisi de beğenmiş olduğundan bir gün yanında bulunan Sâbit Bey'e "*Kuşcubaşıya üç lira atıyye ver* „ dedi. Sâbit Bey de "*Arslanım, bu merak kardeşinde de vardı amma böyle üç lira vermez, üç yüz lira verirdi,*„ deyince benim yanımda mahcub olarak bana hitaben "*Başkâtip, bu kadarı da israf değil mi?* „ dedikten sonra "*Ne yapalım, bizim lûtfumuz yoksa da kahrımız da yoktur,*„ dedi.

Dolmabahçe sarayının arkasındaki bahçede müteaddit kuşluklar ve bir odalı bir köşk yaptırarak sokağa çıkmadığı günler akşam üzeri oraya gidip güvercinleri seyredirdi.

§ Sultan Reşad ölümden korkmayıp hal'den korkardı. Ölüme daima hazır bulunurdu. "*Artık ihtiyar oldu, bir işe yarayacak hali kalmadı,*„ diye kendisini hal' ederler endişesi zihnini tahriş etmekte idi. Harb-i umumî esnasında Tal'at Paşa "*Bundan sonra günde bir kere mar'uzât çıkmakla olmaz; müs'tacel kâğıtları elden göndeririz siz de derhal imza ettirip iade edin,*„ dedi. İlk günkü ma'ruzat çıktıktan sonra müs'tacel bir kâğıt geldi; gönderip imza ettirdim. Bir müddet sonra bir kâğıt daha gelmesiyle onu da imzalattım. Akşam üzeri üçüncü defa olarak bir kâğıt vürûd etti. Onu da götürdükte Zât-ı şâhâneyi sofraya oturmuş buldum. "*Peki, gidelim imza edelim,*„ deyince "*Bir kâğıt için ihtiyar-ı zahmet buyurmaya hacet yok; kulunuz hokka kalemi buraya getireyim efendim,*„ dedim. "*Hayır ben giderim; daha yazı odasına gidemiyecek kadar kuvvetten düşmedim* „ diyerek sitemkârâne mukabele etti.

§ Sultan Reşad görüp işittiği şeyi aradan zaman geçse de unutmazdı. Bidayet-i memuriyetimde bir gün kaç çocuğum olduğunu ve kaçar yaşında bulunduklarını sormuştu. Üç oğlum ve bir kızım olup kerîmemin henüz altı yedi yaşlarında bulunduğunu söyledim ve kendisi için âti hakkında ümidbahş olacak bir cemile olmak maksadiyle "*İnşaallah efendimiz kendi elinizle gelin edersiniz,*„ dedim. Bu söz hoşuna gitti amma ümîde düşmedi. "*Ona uzun zaman var,*„ diye içini çekti.

Bayram muâyedelerinde ve Hırka-i saadet ziyaretlerinde

havass-ı vükelânın ve saray erkânının âilelerini de davet ettirirdi. Aradan altı sene geçtiği halde son Hırka-i saadet ziyaretinden bir gün evvel “*Başkâtib, senin kerîmen vardır, artık büyümüştür; validesine söyle de onu da birlikte ziyarete getirsin,*” dedi. Esnây-ı ziyarette teşrifatçılık vazifesini ifa eden başkâtibe kalfa “*Başkâtib beyin kerimesi,*” diye kendisini takdim ederken “*Evet, bilirim, onu ben davet ettim,*” demiştir.

§ Seferberlik esnasında şunun bunun köşklerini yalılarını asker işgal etmişlerdi. “*Sizin köşkünüzü de işgal eylediler mi?*” diye sorunca “*Selâmlık dairesi ile müştemilâtını işgal eylediler ise de bir müddet sonra tahliye ettiler,*” dedim. O da “*Merak etme Başkâtib, harp bitince ben senin köşkünü tamir ettiririm,*” demiştir. Aradan bir kaç sene geçtikten sonra bir gün yanında otururken “*Ben yapamıyacağım bir şeyi asla va'd etmem; bir kimse benden bir şey isteyip te yapamıyacak isem açıkça söylerim,*” dedi. Ben de “*Efendimiz daima va'd-ı hümayunlarında sadıkdırlar,*” diye mukabele ettim. O sırada benim hatırımdan bile geçmediği halde “*Başkâtib, ben senin köşkünü tamir ettireceğimi va'd etmiştim; sakın unuttu zannetme; harb bitince inşaallah yaptırım,*” dedi. Fakat va'dini infaza zaman ve mekân olmadı. Bunlar hafızasındaki derece-i metaneti gösterir.

§ Maiyyetinden veya hariçten bir kimsenin bahçesinin mah-sûlünden veyahut memalik-i ecnebiyeye gidib te avdetinde oradan bir hediye takdim ederse memnun olurdu. Fakat az olmalı ve her halde adedi altıyı geçmemeli idi. Tal'at Bey Ambarlıya ava giderken “*Efendimize oradan bıldırcın takdim etsem münasib olur mu?*” diye Başmâbeynci Tefvik Bey'den sormuş; o da “*Pek münasib olur, fakat adedi altıyı geçmesin,*” deyince Tal'at Bey buna müteaccib olmuştur. Filhakika o kadar takdim etmesiyle hoş gitmiştir. Zannederim kıymetli veya külliyetli bir hediye takdim edilip te bâr altında ve getiren adama mukabeleten hediye veya ihsan vermek mecburiyetinde kalmamak maksadına müstenidtir.

§ Sultan Abdülhamidin Selânikten avdetinde beyan-ı hoşâmedî için beni göndermek istemişti. Esasen onun zaman-ı saltanatında tefeyyüz etmiş olduğum halde şimdi başka bir pâdişah hizmetinde olarak onun namına kendisini ziyarete gitmek

bana hoş gelmediğinden o vazifeden afvimi istirham ettim. Kendisi de buna memnun kalarak *"Başkâtib Hakandan korkuyor, gitmek istemiyor,"* diye herkese söyledi. Biraderinden bahsederken daima Hakan tabirini kullanır ve kendisine haber gönderdiği vakit *"Sakin Zât-ı şâhâne tabirini kullanmayın; biraderiniz ellerinizi öptü deyin,"* diye tenbih ederdi. Sultan Hamid de muhafız Rasim Bey marifetiyle kendisine haber yollarken *"Hâkipây-ı şâhânelerine yüz sürerim,"* derdi.

§ Sultan Reşad merhum Sultan Hamidin ziyaretine gitmek istemeyişimden dolayı ara sıra benimle lâtife ederek *"Başkâtib, Hakan haber yollamış, başkâtibi bana göndersinler demiş; artık olmayacak, mutlaka gitmelisin,"* derdi. Ben de *"Aman efendim kulunuzu af buyurun,"* diye câli telâş gösterirdim. Bana daima *"Başkâtib,"* diye hitab edip bir kere ismimle hitap eylememiştir.

§ Sultan Vahîdeddin pederinin zamanında yetişmemiş olduğundan o zamana ait vekayi ve saray âdet ve an'anâtını bilmezdi. Öyle saray hikâyâtını nakletmeyip sohbeti ekseriya ciddiâyâta münhasırdı.

Sultan Hamid evrak-ı hususiyesinde Nisbetiye köşkü davetinden habsetmekte ve bunun şehzâdegânı itlâf maksadiyle tertib olduğunu iddia eylemekte olduğundan ve Memduh Paşada Meclis-i meb'usana ita etmiş olduğu lâyhada o tertibatın Damad Mahmud Paşa marifetiyle Şehzâde Abdullah Efendi'ye malûmat verilmek üzere Şeyh ul-islâm Hasan Hayrullah Efendi tarafından kendisine ihbar edilmiş olduğunu yazmakta bulunduğundan hakikati anlamak üzere bir gün bir münasebet getirerek keyfiyeti Sultan Vahîdeddinden sormuştum. Cevab olarak *"Bu musannâ bir şey,"* dedikten sonra *"Sultan Muradın cülûsunu takib eden cuma günü akşamı Nisbetiye köşkünde şehzadegâna ziyafet verileceğinden bahisle saraydan bir davetnâme aldım. Cuma namazını Teşvikiye camiinde edâ ettikten sonra doğruca köşke gitmek üzere hazırlanmıştım. Mecidiye camiinin önüne gelince saraydan bir çavuşun sür'atle gelmekte olduğunu gördüm; çavuş arabaya tekarrubla Nisbetiyede verilecek ziyafetin teahhür ettiğini ve akşam Dolmabahçe sarayına yemeğe gelineceğini söyledi. Akşam üzeri saraya gidip*

şimdi kâtib beylere tahsis edilmiş olan ve o zaman şehzâdelere mahsus bulunan büyük odada birader merhum (Sultan Reşada "Birader merhum,, derdi) ve Kemaleddin Efendi, Nureddin Efendi ve Süleyman Efendi ile birleştik. Büyük birader (Hamid Efendi) gelmemişti. Ortaya bir masa getirilip ve üzerine sofrâ kurulup bize orada saksunya tabaklarla yemek verdiler. Bu hal benim taaccübümü mucib oldu. Çünkü Sultan Murad veliahdlığında her ne zaman bizi köşküne davet etse mükellef alafranga sofrâ kurdurur ve muzika çaldırırdı. Saray halkında da bir mahzunluk eseri görülüyordu. Yemekten sonra somaki odada huzûra çıktık. Sultan Murad fesi elinde olduğu halde bizi başı açık ve ayak üzeri kabul etti; halim pek fena diye baş ağrısından şikâyet ediyordu.

Huzârdan çıktıktan sonra odaya avdet ederken sofada Nureddin Efendiye rast gelip biraderin halini beğenmediğini söyledim. O da çok içmiş te ondandır manasını işrâb edecek surette eli ile ağzına doğru bir işaret etti. O sırada birader merhum abdeste gitmek üzere sofayı çıkmıştı. Bizi görünce yanımıza gelerek "Ne konuşuyorsunuz?,, dedi. Nureddin Efendi benim ne söylediğimi bildirince "Sus sakın bunu kimseye söyleme,, dedi. Hakikat-i halde Sultan Murad o gece şuuruna malik değildi ki böyle bir tasavvurda bulunmuş olsun,, dedi.

Ş Sultan Vahideddin "Bizim hânedanımıza her türlü sü gelmiştir; sarhoşu gelmiştir, zâlimi gelmiştir, delisi gelmiştir, aptalı gelmiştir, fakat dinsizi gelmemiştir. İçimizde en mübalâtsızı olan Sultan Abdülaziz ile son nefesinde Kur'ana sarılarak öyle teslim-i ruh etmiştir. Kanı ile mülemmâ olan Mushaf-ı şerîfi Yıldız kütüphânesinde siz gözlerinizle gördünüz,, derdi.

Ş Sultan Murad'tan bahsederken "Biz sekiz biraderdik; içimizde en değerlisi Sultan Murad idi; onu terazinin bir tarafına ve bizleri diğer tarafına koysalar onun bulunduğu taraf ağır çeker,, derdi.

Ş Bir gün "Benim kimseye kin ve garazım yoktur. Bir adama ne kadar hiddetim olsa gelip bana iltica etse hiddetim geçer. Yalnız iki kişi hakkında kinim geçmez: Biri Sultan Aziz'in validesi Büyük valide, diğeri de Said Paşa,,. Abdülazi-

zin validesine “Çariçe,, derdi. Said Paşa hakkında bu derece kininin sebebini anlayamadım.

Ş Sultan Vahîdeddin yeni adamların yüzünü görmek ve kendilerini huzûra kabul etmek istemezdi.

Türk kavminin mütecaviz bir kavim olmadığını ve yalnız tecavüze uğrayınca mukabele ve müdafaada ifrata vardığını söylerdi. Bunu imâen “*Türkün ayanlığını şişirmemelidir. Bir kere elini kana bulastırırsa artık kolay kolay el çekmez,, derdi.*

Refik Bey'den işittiğime göre şehzâdeliğinde “*Dünyada üç mel'un vardır ; bunlar bir saç ayağıdır : Biri bizim hemşîre, biri zevci olan Ferid Paşa, biri de oğlu Sami,, dermiş. Halbuki culûsundan sonra hemşiresi hakkında hürmet ve Ferid Paşa'ya karşı da meftûniyet gösterdi. Sami hakkında dahi muhabbet ve iltifat göstermekte idi. Ferid Paşa hakkında bu derece meftûniyetinin esbabını da anlayamamışım.*

* * *

Sultan Reşad ile Vahîdeddin beyninde mukayese yapılmıca Sultan Reşad fitreten zeki sayılmazsa da zannolunduğu gibi idraksiz de değildi. Şuuru yerinde ve hafızası metin idi. Harekâtındaki betaat ve fikrindeki rehavetten vaktiyle hafif bir nüzul geçirmiş olduğu istidlal edilir ise de adamları bunu ketm etmekte idiler. Sultan Vahîdeddin ise bilâkis cin fikirli ve ve seri'ül-intikal olup yanına girince insanın ruhundaki inbisat ve inkibazı gözlerinden hisseder ve bu gün sizin canınızın bir sıkıntısı var derdi. Fakat ifrat derecedeki tevehhüm ve tereddüdü bu meziyetlerini serd ederdi.

Sultan Reşad'ın kalbi daha temiz, tab'ı daha halim olub kendisi kimseyi incitmezdi. “*Ben birine hiddet edersem kalbini kırmamak için derhal namaza dururum ; o vakte kadar hiddetim geçer,, derdi. Hiddet ettiği kimseye unf ile muamele etmeyip hiddeti alâim-i veçhiyesinden anlaşıldı. Maamafih hususât-ı zâtiyesinde muannid olup istemediği birşeyi kolaylıkla kendisine yaptırmak mümkün olamazdı. Ahvâl-i âdiyede ne kadar halim ise uzakca bir yere gitmek, vapur ve sandala binip inmek gibi hususatta o derecede titiz olurdu. Bu gibi ahvâlde Başmâbeynci Tevfik Bey ile ben yanına sokulmayıp uzakta durur-*

duk. Muatebâtına Seryâver maruz kalırdı. Fevkalâde bir misafir kabulünde ve büyük ziyafetlerde de inatçılık gösterirdi. Merdivenden inip çıkarken arkasından kimsenin gelmesini istemezdi. “*Şayet arkadan birinin ayağı kayıp düşecek olursa beni de şaşırtıp muvazenemi kaybettirir,*” derdi. Bence asıl maksadı merdivenden inip çıkmakta zahmet çektiğini başkalarına göstermemekti.

Sultan Vahîdeddin ise asabiyyül-bünye ve hadfd ül-mizac olup arasıra adamlarına bağırır ve fakat hiddeti çabuk geçerdi. Bana karşı hiçbir zaman öyle bir muamelede bulunmamıştır.

Sultan Reşad uzun sözden sıkılıp dinlemek istemezdi. Sultan Vahîdeddin ise kendisine söylenilen bir sözü sonuna kadar dinlerdi.

Sultan Reşad selâmlık resmine güler yüzle çıkar ve selâmına duran erkân-ı askeriye ve mülkiyeden herbirini basma kalıp birkaç sözle tatyf ederdi. Ezcümle selâmlık esnasında hazır olan Evkaf müsteşarı Münir Bey'e her defasında “*Hayri Efendiği görüyor musunuz* (Şeyhul-islâm-ı sâbık); *iyidir inşaallah?*” derdi. Bundan maksadı Hayri Efendi'nin iyi olup olmadığını sormak değil bir iki sözle Münir Bey'i taltif etmektir.

Sultan Vahîdeddin dairesinde ne kadar nazik ise hariçte de o kadar bârid görünürdü. Selâmlığa azimet ve avdet ederken başını önüne eğip hiç kimseye iltifat etmeksizin çatık çehre ile geçerdi. Vükelâyı müctemian kabul ettiği sırada gözlerini kapayıp her kelime ağzından birer ikişer dakikada çıkmak suretiyle ve hafif sesle birkaç söz tefevvüh ederdi. Ekser vükelâ kendisinin iyi söz söylediğine değil hattâ lâkırdı söyleyebildiğine bile kani değillerdi. Fakat bir adamı birkaç kere yanına kabul edip de kendisine alıştıktan sonra gittikçe açılarak bazan bir saat muntazam söylerdi. Bu suretle harice karşı celb-i kulûb edemezdi.

Sultan Reşad zamanına göre tahsil etmiş olduğundan farisî ve bir dereceye kadar arabî lisanlarına vâkıf idi. Mesnevî-i şerifi çok okumuştur. İfade-i meram edecek derecede de kitabeti vardı. Fakat ekser hânedan gibi onun da imlâsı bozuktur. Me'nus olmadığı cihetle yazı yazmakta müşkilât çekerdik.

Sultan Vahîdeddin biraderi kadar arabî ve farisîye vâkıf değilse de onun da fıkıha intisabı vardı; okuduğunu iyi an-

lardı. Kitabeti ve imlâsı düzgündü. Fikirlerini kâğıd üzerine koymakta zahmet çekmezdi. Yazıyı kurşun kalemle yazardı.

Sultan Reşad ömrünü hâl-i uzlette geçirip ne ahvâl-i âleme ve ne de memleketin hâline kesb-i vukuf etmiştir. Âhır ömründe suûd eylediği taht-ı saltanat kendisine yabancı kalmıştı. Kendisi de "*Herkes bana işlere karışmıyor diyorlar! Meşrutiyet zamanında ben işe karışacak olursam biraderin suçu ne idi?*" derdi. Maamafih menfaat-i nefsiyesine taallûk eden ahvâlde işin içinden sıyrılıp çıkmanın yolunu bilirdi. Nitekim üçüncü Arnavutluk vak'ası esnasında mahallinden gelen telgrafnâmelerde Sultan Hamid'in ismi alenen mevzu-ı bahis olduğu ve Bab-ı âli baskını ve Mahmud Şevket Paşa'nın katli gibi vakayide biraz inad ve ısrar gösterse kendi aleyhine inkılâb edeceği muhakkak bulunduğu halde şahsını kurtarabildi. Fakat izzet-i nefis sahibi bir zât olduğundan mütarekeden sonra halefinin uğramış olduğu muhacemâta maruz kalsa idi ya menzûl olup yatar kalır, yahut yüreğine inip ölür giderdi.

Sultan Vahîdeddin daha akli başında ve daha vukufu olduğu halde inad ve ısrarının ve vehhamlık ve kararsızlığının kurbanı olup ahvâlin vehâmetinden nefsinı kurtarmak şöyle dursun her türlü tehlikeyi kendi üzerine davet etti. Meşhur mesel olduğu üzere acemi cinci hoca gibi cinleri başına topladı da dağıtamadı. Öyle bir zamanda Ferid Paşa ile a'vânının önüne çıkmaları kendisi için bir felâket oldu. Bazı Avrupa'ya gidip gelenlerin bilir bilmez kendisini iğfal etmeleri de o felâkete bir zamîme teşkil etti

* * *

İnkılâbdan sonra meşagil-i resmiyeden vâreste kaldığım zamanı da mücerred memleketime bir hizmet-i nâcizânede bulunmak emeli ile bazı âsâr vücûda getirmeye ve o meyanda mülâtafata dair de bazı şeyler yazmaya hasrettim ki bunlar : 1. *Rical-i mühimme-i siyasiyye* 2. *Mesâil-i mühimme-i siyasiyye* 3. *Edvar-ı islâhat yahut islâhat meselesi* 4. *Ma'ruf simalar* 5. *Tarihî fıkralar* 6. *Âfâkî fıkralar* olup 7. *Görüp işittiklerim* ismini verdiğim bu eserdir.

Şimdi de harab olan binây-ı vücûdumun tamiri ile meşgul olmaktadır.

İ N D E K S

I. Şahıs adları

A

- Abbas Halim Paşa, 130, 290.
Abbas Hilmi Paşa, Hidiv, 154, 164.
Abdullah Bey, Kâmil Paşa zâde, 201.
Abdullah Bey, Dürrî zâde 283.
Abdullah Efendi, Şehzâde, 295.
Abdullah Paşa, 1. Ferik, 65-6, 179, 187.
Abdurrahman Paşa, 87.
Abdurrahman Şeref Efendi, Nâzırlardan, 18, 22, 26, 32, 35, 39, 42, 45 - 6, 57, 71, 73, 75 - 7, 86, 88, 168, 173-4, 176-7, 189, 196, 200, 233, 247-8, 250, 267, 271, 280.
Abdülaziz, Sultan, 42-3, 45, 147, 160, 289, 296.
Abdülaziz Mecdi Efendi 278, 281.
Abdülhalim Efendi, Âyandan, 54.
Abdülhalim Efendi, Çelebi, 160.
Abdülhamid II, Sultan, 19, 24, 32, 35-6, 37, 39, 40-1, 45, 48-9, 60, 86, 138, 143 160, 197, 245, 289, 294.
Abdülhak Hamid Bey, 133.
Abdülkadir Efendi, Seyyid—Şûray-ı Devlet âzası, 214, 230,
Abdülkerim, Paşa, Serdar-ı ekrem, 176,
Abdülmecid Efendi, Veliahd, 87, 90, 91, 152, 154, 192, 198, 219, 227, 234, 240, 243, 259, 290.
Abdürrahim Efendi, Şehzâde, 164.
Abuk Ahmed Paşa, 214, 253, 263, 271.
Âdil Bey, Dahiliye ve Sadaret müsteşarı, 9, 19, 26, 32-3, 49, 55, 111,
Âdil Bey, Defter-i Hakanî müdir-i Umumisi — Dahiliye nâzırı, 111, 253-4, 256, 260, 262-4.
Ahmed Bey, Miralay, 151.
Ahmed Cevdet Bey, İkdâm gazetesi sahibi, 4.
Ahmed Emin Bey, Başmuharrir, 197-8.
Ahmed Fevzi Paşa, Harbiye nâzırı vekili — Bk. Fevzi Paşa, 100.
Ahmed Hikmet Bey, 240.
Ahmed Muhtar Bey, Çerkeş Şeyhi zâde — Nakib ül-eşraf, 167.
Ahmed Muhtar Bey, Şûray-ı Devlet Mülkiye Dairesi âzası, 4.
Ahmed Muhtar Paşa, Gazi, 38, 56, 57, 61-3, 67-9, 72-5, 78, 80, 157.
Ahmed Nesimi Bey, Hâriciye nâzırı, 130, 141, 162, 164.
Ahmed Rıza Bey, Meclis-i Meb'usan reisi, 20, 29, 30, 40-1, 43, 45-7, 162, 165, 174, 176-7, 184, 190, 194, 211, 213, 216, 218, 267.
Ahmed Şükrü Bey, Maarif nâzırı, 114.
Ahmed Zülkifl Paşa, 117.

- Âli Bey, Eserin müellifi Ali Fuad Bey'in oğlu, 171.
 Âli Paşa, 7, 10, 45, 291.
 Ali Fuad Bey, Eserin müellifi, 89, 284.
 Ali Galip Paşa, 291.
 Ali Haydar Bey, Şerif, 90.
 Ali Kemal Bey, Nâzırlardan, 226, 231-3, 236, 243-5, 247, 249, 250-1.
 Ali Münif Bey, Nâfia nâzırı, 141, 162, 164.
 Ali Nuri Bey, Yâver, 237, 246.
 Ali Paşa, Mirliva—Mâbeyn etibâsından, 151.
 Ali Rıza Paşa, Ferik—Şark Ordusu Erkân-ı Harbive reis-i sânis, 65-6, 99, 179.
 Ali Rıza Paşa, Harbiye, Bahriye nâzırı—Sadri-âzâm, 14, 22, 26, 200, 203-4, 216-7, 249, 252-3, 266-278, 285.
 Alkivyadis, Tabib, 144.
 Allenby, İngiliz generali, 202.
 Anzavur, 285.
 Ârif Hikmet Paşa, Ateş Mehmed Paşa zâde—Bahriye nâzırı, 7, 21-1, 36-7, 46, 72-3.
 Ârif Hikmet Paşa, Damad — Adliye nâzırı, 76, 78, 87, 92, 143, 196, 200, 283.
 Ârif İsmet Bey, Çanakkale meb'usu, 21.
 Aristidi Paşa, 46.
 Arnavut Sadık Efendi, Maarif nezâreti memurlarından, 8.
 Âsaf Bey, Meclis-i Meb'usan idare memurlarından, 278.
 Âsaf Bey, Sadaret mektupçusu, 8-9, 11, 22, 25, 45, 45.
 Âsım Efendi, Bk. Hoca Mustafa Âsım, 248.
 Ata Bey, Hammer tarihi mütercimi, 201.
 Avni Paşa, Nâfia nâzırı, 212, 214.
 Azmi zâde Mehmed Fevzi Paşa, Evkaf nâzırı, 58.
- B**
- Baba Tahir, Malûmat gazetesi sahibi, 4.
 Baba Bey, Reji müdürü, 12.
 Baban zâde İsmail Bey, Maarif nâzırı, 292.
 Bahaeddin Şakir Bey, 117.
 Bahri Paşa, Mütেকaidin-i ferikandan, 99.
 Bâkî, Şair 143.
 Bayezid II., Sultan 162.
 Behiye Sultan, 290-1.
 Besarya Efendi, Âyandan, 110.
 Boman Paşa, Jandarma müfettiş-i umumîsi, 100.
 Bompard, Fransa sefiri, 97.
 Boşnak Ali Efendi, Mahkeme-i Temyiz İstida dairesi reisi, 283.
 Boşo Efendi, Serfiçe meb'usu, 21.
- C**
- Calthorpe, İngiliz amirali, 168, 226.
 Canbulat Bey, İsmail — Dahiliye nâzırı, 34, 163-4.
 Cavid, Halil Rifat Paşa zâde, 8.
 Cavid Bey, Maliye nâzırı, 43 - 4, 51-2, 54-5, 130, 142, 162, 166-9, 173-4, 177.
 Celâl Bey, Nâzırlardan, 110, 114.
 Celâl Muhtar Bey, Doktor, 167.
 Celâleddin Ârif Bey, 275, 275, 278.
 Cemal Bey, Konya valisi — Dahiliye nâzırı, 212, 214, 233.
 Cemal Paşa, Bahriye nâzırı, 116, 124, 129, 141-2, 157, 162, 164, 174.

Cemal Paşa, Mersinli, 271, 276.
 Cemal Paşa, Seryâver, 3.
 Cemaleddin Efendi, Şeyh ul-islâm, 13, 17, 24-5, 27, 56, 68, 76, 90, 270.
 Cemil Molla, Uryanî zâde, 14, 200, 205, 228, 281.
 Cemil Paşa, Operatör — Şehremini, 66, 79, 283.
 Cevad Bey, Mâbeyn-i hümayun başkâtibi, 19, 25, 32, 125.
 Cevad Paşa, Şakir paşa zâde — Çanakkale kumandanı, 78, 131, 187, 276.
 Cevdet Paşa, Tarihçi, 61.
 Corc, İngiliz kralı, 261.

Ç

Çarıkof, Rus Hariciye müsteşarı, 14.
 Çelebi Abdülhalim Efendi, 160.
 Çelebi Efendi, 160-1.
 Çürüksulu Mahmud Paşa, 110, 114, 118, 122, 124, 130, 162, 195, 234.

D

Damad Ârif Hikmet Paşa, Bk. Ârif Hikmet Paşa.
 Damad Ferid Paşa, Bk. Ferid Paşa.
 Damad Mahmud Paşa, 295.
 Damad Salih Paşa, Bk. Salih Paşa.
 Damad Mehmed Şerif Paşa, Bk. Şerif Paşa, 275-6.
 Daniş Bey, Dahiliye nâzırı, 63, 65, 71.
 Depere, Franşe, Fransız generali, 180, 203, 208, 252.

E

Ebüzziya, 7.
 Edhem Bey, Nâzırlardan, 201, 214, 250.
 Edhem Paşa, Harbiye nâzırı 30, 32.
 Edvar Grey, Sir — İngiltere hariciye nâzırı, 98, 108.
 Ekrem Bey, Maarif nâzırı, 17.
 Ekrem Bey, Recâi zâde, 7.
 Emin Bey, İkinci mâbeyinci, 34.
 Emin Bey, Sadaret müsteşarı, 158.
 Emin Paşa, Bahriye mirivalarından, 32-3.
 Enver Bey — Paşa, Harbiye nâzırı, 88-90, 92, 120, 124, 239, 132, 136, 240-3, 145, 151-2, 155, 163-5, 173, 191-2, 291.
 Esad Efendi, Şeyh ul-islâm, 24, 92, 112, 114, 118, 133, 162-3, 178.
 Esad Paşa, Dr. — Millî Kongre reisi, 247.
 Esad Paşa, Ferik, 281.
 Esterhazi, Kont, 147.

F

Fahir Bey, 202, 203.
 Fahreddin Bey, Hariciye müsteşarı, 283.
 Fatih Sultan Mehmed, 143, 161.
 Eatma Sultan, 291.
 Fazlı Necib Bey, Matbuat müdürü, 58.
 Felek Bey, Evkaf nâzırı İzzet Bey'e takılan ad, 180.
 Ferdinand, Bulgar kralı, 103.
 Ferid Bey, Nâfia nâzırı, 232.
 Ferid Paşa, Damad — Sadr-ı âzam, 44-51, 56, 64, 66-7, 69, 71, 73, 83-4, 152, 162, 168-170, 172-3, 197, 200-1, 204-5, 211-

216, 218-221, 224, 228, 230, 232-3, 238-9, 241-3, 245, 249-253, 256, 261-2, 265, 268-270, 273-4, 278-9, 282-285, 297, 299.
 Ferid Paşa, Topçu livası, 250.
 Fethi Bey, Miralay, 228.
 Fethi Bey, Meb'us, 160, 167-8, 173-4.
 Fethi Franko Bey, Hariciye müsteşarı, 15-6.
 Fevzi Paşa, Ferik — Müşir, 276.
 Fevzi Bey, Meb'us 207.
 Fransuva Jozef, Avusturya imparatoru, 147.
 Franşe Depere, Fransız generali, 180, 202, 208, 242.
 Fuad Bey, Ali — Eserin müellifi, 89.
 Fuad Paşa, 7, 202.
 Fuad Paşa, Âyandan—Müşir, 80, 82, 99, 264-5.
 Fuad Paşa, Harbiye müsteşarı, 260.

G

Gabriel Noradungiyan Efendi, Nâzırlardan, 15 6, 26, 32, 50-1, 53, 56, 58, 62, 70, 76, 85-6, 131, 203.
 Galip Paşa, Teşrifat-ı umumiye nâzırı, 58.
 Gazi Hazretleri, Bk. Mustafa Kemal Paşa, 131.
 Gazi Ahmed Muhtar Paşa, Bk. Ahmed Muhtar Paşa,
 Gaspodin Liyapçef, Bulgar Murahhası, 15.
 Gülistu Hanım, Sultan Vahiddeddin'in validesi, 161.

H

Hacı Âdil Bey, Meclis-i meb'usan reisi, 80, 110, 139, 140, 155, 194.

Hacı Akif Bey, Mefruşat müdürü, 130.
 Hacı Âkif Paşa, 5-7.
 Hacı Feyzi Bey, Hazine-i Hasa müdür-i umumîsi, 73, 151.
 Hacı Emin Bey, Mahkeme-i Temyiz rüesâsından, 44.
 Hacı Evliya Efendi, 136.
 Hâdî Paşa, Bk. Mehmed Hâdî Paşa, 271.
 Hakkı Bey, Ceyb-i hümayun kâtibi, 93, 119.
 Hakkı Bey, Dahiliye nâzırı, 7-9, 11, 14-5, 17-8.
 Hakkı Paşa, Sadr-ı esbak, 16, 64, 85-6, 110-1, 125.
 Halide Edib Hanım, 234.
 Halid Hurşid Bey, Başmâbeyneci, 57-9, 62, 66 7, 70, 89, 113, 123, 129.
 Halid Ziya Bey, Mâbeyn-i hümayûn başkâtibi, 39-40, 45, 56, 59, 125.
 Halil Bey, Meclis-i Meb'usan reisi — Adliye nâzırı, 62, 115, 118, 122, 139, 141, 157, 162, 165.
 Halil Hakkı Efendi, Manastırlı, 80.
 Hallacyan Efendi, İstanbul meb'usu, 56.
 Halis Efendi, Ders vekili, 34.
 Hamâde Paşa, Evkaf-nâzırı, 26, 32, 35.
 Hamdi Bey, Eczacı, 12.
 Hamdi Bey, Beyoğlu mutasarrıfı, 4.
 Hamdi Efendi, Dâr ül-Hikmet il-islâmiye reisi — Evkaf nâzırı, 42-3, 232, 254.
 Hamid, Sultan, Bk. Abdülhamid II., 35-6, 45, 60, 197, 289-290, 295-6, 299.
 Hasan Fehmi Paşa, Adliye nâzırı, 6-7, 17, 23, 26, 32, 36.
 Hasan Hayrullah Efendi, Bk. Hayri Efendi, 295.

- Hasan Râmî Paşa, Bahriye nâzırı, 5.
- Hasan Tahsin Paşa, Ferik, 72.
- Haşim Bey, Posta ve Telgraf nâzırı, 142, 162, 164-5.
- Haydar Efendi, Fetva emini, 167, 179.
- Hayreddin Paşa, 116.
- Hayri Efendi, Şeyh ul-islâm, 132, 135-7, 142-2, 167-8, 173, 298.
- Hayri Bey, Evkaf nâzırı, 110, 113-5, 124.
- Hayri Bey, Meb'us, 43-4.
- Hayri Paşa, Sertabib, 60.
- Hâzım Bey, Adana valisi, 188.
- Hâzım Bey, Şehremini, 32, 39.
- Hoca Mustafa Âsım Efendi, 218.
- Hoca Sabri Efendi, 212.
- Hoca Vasfi Efendi, Şûray-ı Evkaf reisi, 214.
- Hurşid Paşa, Topçu feriki, 34, 120.
- Hüseyin, Trabzon Cemiyeti mümessili, 244.
- Hüseyin Cahid Bey, 21, 194.
- Hüseyin Hilmi Paşa, Sadr-ı âzam, 12, 15-21, 23-3, 30, 43-4, 46-7, 49-51, 53-8, 60-1, 63-4, 71, 73, 112, 125, 168, 271.
- Hüseyin Kâzım Bey, Meclis-i meb'usan reis-i sânisî, 278, 282.
- Hüseyin Remzi Paşa, Deli — Ferik, 283.
- Hüseyin Bey, Hüdavendigâr valisi, 238.
- Hüseyin Bey, Polis müdürü, 262.
- Hüsnü Paşa, Mekteb-i Harbiye nâzır-ı sâbıkı, 22.
- Hüsrev Paşa, Sadr-ı esbak, 92.
- İbrahim Bey, Adliye nâzırı, 110-2, 114-6, 118, 123, 141-2.
- İbrahim Efendi, Haydarî zâde — Şeyh ul-İslâm, 178, 180, 194, 270, 276, 279, 284.
- İbrahim Paşa, Mirliva, 98.
- İbrahim Tevfik Efendi, Şehzâde, 281.
- İhsan Bey, Mâbeyn kâtiblerinden, 203, 220.
- İsmail, Gümülcelineli, 73.
- İsmail Canbulat Bey, Dahiliye nâzırı, 34, 163-4.
- İsmail Cenani Bey, Teşrifat müdir-i umumîsi, 146-7.
- İsmail Efendi, Manastırlı, 81.
- İsmail Fuad Bey, Dahiliye müsteşarı, 27-8.
- İsmail Hakkı Bey, Meclis-i Meb'usan idare memurlarından, 278.
- İsmail Kemal, 7, 34.
- İsmail Mahir Efendi, Kastamonu meb'usu, 91.
- İsmail Paşa, 7.
- İsmail Sıdkı Efendi, Adliye nâzırı, 212, 214-5.
- İzraili, Doktor Profesör, 132.
- İzzet Bey, Evkaf nâzırı, 179, 180-1, 196, 280-1, 126, 200-1, 204, 206.
- İzzet Bey, Mâbeyn kâtiplerinden, 77, 117.
- İzzet Paşa, Sadr-ı âzam, 92, 115, 119, 121, 124, 161, 166-9, 172-4, 176, 178, 233, 239, 250, 253, 258-9, 292.
- İzzet Fuad Paşa, Hariciye müsteşarı, 243-5.

K

- Kadri Bey, Mirza Said Paşa zâde, 4.
- Kâmil Efendi, Dâr ül-hikmet il-İslâmiye reisi, 167.
- Kâmil Paşa, Sadr-ı âzam, 7, 11-2, 14-9, 19-24, 26-7, 35, 47,

56, 61, 63, 65, 67-70, 72-3,
75-6, 79, 81, 83-6, 88-9, 91-2,
102, 109, 110.

- Kanunî S. Süleyman, 61.
Kara Mustafa Paşa, Merzi-
fonlu, 176.
Kara Said, Bk. Mehmed Said
Paşa, 283.
Karasu Efendi, 195.
Kara Vasıf Bey, Meb'us, 281.
Kâzım Bey, Bk. Hüseyin Kâzım,
283-4.
Kâzım Efendi, Mekteb-i Hukuk
müdürü, 276.
Kemal Bey, Boğazlıyan kayma-
kâmı—Yozgat mutasarrıf ve-
kili, 220, 222-4.
Kocasarıklı, Said Efendi,
Ma'muret ül-aziz meb'usu, 133.
Kostaki Vayani Efendi, Ad-
liye müsteşarı, 179.
Kotozof, Rus Başvekili, 121.
Kör Ali, Hoca, 13.
Küçük Hamdi Efendi, Muhar-
rir-i fetva, 42.
Kürd Mustafa Paşa, 180, 237,
262, 283-4.
Küri (Curie), İngiliz sefiri, 85.

L

- Lavter, İngiltere sefiri, 85.
Liman Paşa, Müşir, 165.
Liyapçef, Gospodin, 15.
Lloyd George, İngiltere başve-
kili, 255.
L'ödu, Fransa sefareti tercümanı,
38.
Lütfi Bey, Tahrîrat-ı Hariciye
kâtibi, 15-16.
Lütfi Bey, Başmâbeynci, 39, 40,
59, 125, 154, 162-3, 179, 284,
187, 292, 195, 201, 203, 218-9.

M

- Mahir Said Bey, Ankara meb'-
usu, 49.
Mahmud II., 126, 161 279.
Mahmud Esad Efendi, Def-
ter-i Hakanî nâzırı, 44, 53.
Mahmud Esad Efendi, Sudur-
dan, 136.
Mahmud Paşa, Bk. Çürüksulu
Mahmud Celâleddin Paşa, 61.
Mahmud Paşa, Damad, 295.
Mahmud Hayret Paşa, Müte-
kaidin-i ferikândan, 190.
Mahmud Muhtar Paşa, 37,
58, 70.
Mahmud Şevket Paşa, 21, 56,
66-8, 72, 80-1, 85-6, 89, 90-2,
110-115. 299,
Makenzen, Alman mareşalı, 144,
146.
Manastırlı Halil Hakkı
Efendi, Âyandan, 80.
Manastırlı İsmail Efendi,
Âyandan, 81.
Marki Pallaviçi, Avustur-
ya sefiri, 123.
Mavrokordato Efendi,
Nâzırlardan, 26, 32, 45.
Mehmed III., 126.
Mehmed V., Bk. Sultan Reşad,
38, 158.
Mehmed VI., Sultan Vahîded-
din, 152.
Mehmed Ali Bey, Yâver,
158, 213-4, 231, 253, 271.
Mehmed Celâl Bey, Şuray-ı
Devlet Mülkiye Dairesi reis-i
sânîsi, 270, 280.
Mehmed Emin Bey, Meclis-i
Meb'usan idare memurlarından,
278.
Mehmed Hâdi Paşa, Bk. Hâdi
Paşa, 98.
Mehmed Nuri Paşa, Azmi zâde
— Evkaf nâzırı, 58.

- Mehmed Said Paşa, Hariciye nâzırı, 114, 128.
- Mehmed Said Paşa, Kara Said —Ferikan'dan, 283.
- Mehmed Şerif Paşa, Bk. Damad Şerif Paşa.
- Memduh Paşa, Dahiliye nâzırı, 4, 5, 89, 295.
- Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, 176.
- Midhat Paşa, 3, 176.
- Midhat Şükrü Bey, 194.
- Mosoros Kikis Bey, Posta ve Telgraf nâzırı, 77, 88.
- Murad III., 126.
- Murad V., 45, 289, 290, 295, 296.
- Murad Bey, Mizan gazetesi muharriri, 14, 34.
- Murtaza Bey, Mâbeyn-i hümayun kâtiplerinden, 73, 237.
- Musa Kâzım Efendi, Şeyhul-İslâm, 80, 136, 138, 141-144, 151, 158, 160, 163, 167, 247-9.
- Mustafa Bey, Mâbeyn-i hümayun kâtiplerinden, 267.
- Mustafa Efendi, Adliye nâzırı, 253, 271, 276.
- Mustafa Paşa, netâyic ül-Vukuât müellifi, 61.
- Mustafa Ârif Bey, Dahiliye nâzırı,
- Mustafa Âsım Efendi, Bk. Hoca, 42-3, 218, 247, 250.
- Mustafa Kemal Paşa, Bk. Gazi Hazretleri, 131.
- Mustafa Reşid Bey, Reşid Paşa hafidi, 37.
- Mustafa Reşid Paşa, Nâzırlardan, 58, 76, 87, 154, 179, 200, 267, 271.
- Mustafa Sabri Efendi, Şeyhul-İslâm, 211, 213, 221, 224, 231, 243, 248-250, 264.
- Muzaffer Bey, Sadaret yâveri, 171, 174.
- Münir Bey, Evkaf müsteşarı, 298.
- Münir Paşa, Paris sefir-i esbakı, 167.

N

- Nâbi Bey, Hariciye nâzırı, 168, 171, 174-5.
- Nâci Bey, Seryâver, 161, 193-4, 257, 286.
- Naçoviç, Bulgar nâzırlarından, 122.
- Nâil Bey, Maarif nâzırı, 46, 48, 86, 214.
- Naim Bey, Baban zâde, 251.
- Nakş-ı Dil Valide Sultan, 161.
- Namık Paşa, 131.
- Nâsır Bey, Beylikçi, 54.
- Nâzım Paşa, Adliye nâzırı, 19, 27, 29, 30.
- Nâzım Paşa, Adliye nâzır, 19, 27, 29, 30.
- Nâzım Paşa, Harbiye nâzırı, 22, 36, 56, 61, 68, 71, 76, 79-83, 86, 88, 89, 92, 95-99, 101-2, 253-5.
- Nazif Sürûri Bey, 14.
- Necmeddin Efendi, Şehzâde, 90, 117.
- Necmeddin Molla Bey, 44, 85, 136.
- Nesimî Bey, Bk. Ahmed Nesimî — Hariciye nâzırı.
- Nizâmî Paşa, 8.
- Noradungiyan Efendi, Bk. Gabriyel Noradungiyan.
- Numan Usta, Meb'us, 273.
- Nureddin Efendi, Şehzâde, 289, 296.
- Nuri Bey, Maliye nâzırı, 32, 34, 41.
- Nuri Bey, Âmedci, 246, 258-9, 268.

Nuri Efendi, Fetvâ emini, 41-2, 80-1.

Nuri Paşa, Başmâbeynci, 5.

Nuri Paşa, 207.

Nüzhet Bey, İkinci mâbeynci, 119, 129, 131-2, 153.

Nüzhet Faik Bey, Maliye müsteşarı, 281.

O

Oskan Efendi, Posta ve Telgraf nâzırı, 110, 114, 130, 179.

Osman Bey, Sahib Bey zâde, 133.

Osman Fuad Efendi, 191.

Osman Nizâmî Paşa, Nâfia nâzırı, 81, 118.

Osman Paşa, Frik, 7.

Osman Rifat Paşa, Ferik, 284.

Ö

Ömer Bey, Said Halim Paşa zâde, 290.

Ömer Hilmi Efendi, 149, 150.

Ömer Hulûsi Efendi, Şeyh ul-İslâm—Dağıstanlı, 167, 280.

Ömer Naci, İttihad ve Terakki hatiblerinden, 89.

P

Pallaviçini, Marki — Avusturya sefiri, 123.

Pertev Paşa, Başkumandanlık Erkân-ı Harbiye reis-i sânis-i, 99.

Pişon, Fransa hariciye nâzırı, 241.

Pitt, İngiliz nâzırı, 255.

Puankare, Fransa başvekili, 96.

R

Ragıp Bey, Maliye müsteşarı, 5.

Râif Paşa, Şûray-ı Devlet reisi, 33, 35, 39, 40-1, 51.

Rasim Bey, Muhafız, 144, 295.

Raşid Bey, Maliye Hey'et-i Tef-tiş-iye reisi, 179.

Reşid Paşa zâde Ali Galib Paşa, 291.

Rauf Bey, Meb'us—Bahriye nâzırı, 168-9, 171-2, 174, 281.

Rauf Paşa, Aydın valisi, 33.

Rayan, İngiltere Sefareti baştercümânı, 235-6, 250.

Recâizâde Ekrem Bey, 7.

Receb Paşa, Harbiye nâzırı, 7-8.

Refik Bey, Hazine-i Hassa müdir-i umumîsi,

Reşad, Sultan — Bk. Mehmed V., 37-8, 59-61, 63-4, 66-7, 80-1, 90, 112, 117, 123, 125, 129, 131-3, 136-9, 141-4, 148, 151, 160, 163, 195, 218, 246, 288, 290-293, 295-299.

Reşad Bey, Maliye müsteşarı, 283.

Reşad Paşa, Sertabib, 153, 274.

Reşad Hikmet Bey, 169, 171, 275-6, 278.

Refik Bey, Hazine-i Hassa müdir-i umumîsi, 149, 174, 178-180, 190-2, 196-8, 201, 212-3, 220, 224, 226, 242, 266, 270, 286.

Refik Bey, Manyasî zâde, 17, 23, 26-7.

Refik Bey, Sofya komiseri, 33.

Reşid Bey, Dahiliye nâzırı, 63, 76, 79, 201, 262, 270, 283.

Reşid Bey, Bk. Mustafa Reşid—Reşid Paşa haffdi, 38.

Reşid Bey, İkinci mâbeynci, 86, 93, 110.

Reşid Âkif Paşa, 7, 168, 232, 234, 239, 249-251.
 Reşid Paşa, 37.
 Reşid Paşa, Ticaret ve Hariciye nâzırı, 83-4, 181, 192-3, 202, 276.
 Rıza Paşa, Bahriye nâzırı — Topçu, 26, 30.
 Rıza Paşa, Serasker, 14.
 Rıza Tevfik Bey, 21, 179, 232, 243, 249.
 Rifat Bey, Maliye nâzırı, 29, 44, 50-1, 110, 114, 164, 165.
 Rifat Bey, Sadaret müsteşarı, 231.
 Rifat Paşa, Hariciye nâzırı, 16, 26, 39, 40, 168.
 Rifat Paşa, Mütেকaidin-i ferikan'dan, 99.

S

Sâbit Bey, Seresvâbi, 60, 139, 145, 293.
 Sabri Efendi, Hoca, 212.
 Sadeddin Efendi, Şeyh ul-İslâm, 160.
 Sadık Efendi, Arnavut—Maarif nezâreti memurlarından, 8.
 Sadullah Bey, Seyr-i Sefâin Müdür-i umumisi — Meb'us, 171.
 Safa Bey, Hariciye nâzırı, 249, 276, 282.
 Safiyyüddin Bey, Kastamonu valisi, 262.
 Safet Paşa, Sadr-ı âzam, 185.
 Sâhib Bey, Pirî zâde — Şeyh ul-İslâm, 46-9, 50, 55, 160.
 Said Bey, Maarif nâzırı, 58, 66, 168, 232, 257, 271, 272.
 Said Bey, Mâbeyn ikinci kâtibi, 196, 216, 251, 285.
 Said Efendi, Üsküb meb'usu, 69.
 Said Efendi, Kocasarıklı, 133.

Said Molla, 273, 283.
 Said Paşa, Kâmil Paşa zâde, 34.
 Said Paşa, Sadr-ı âzam, 3, 5-8, 27, 40, 42-3, 56, 63, 67, 70, 73, 86, 115, 124-5, 172, 296-7.
 Said Halim Paşa, 110, 111, 112, 113, 115, 118, 122, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 134, 136, 139, 140, 141, 198, 290, 291.
 Salâheddin Efendi, Şehzâde, 78.
 Salih Bey, Harbiye nezâreti ser-yâveri, 220.
 Salih Bey, Muzika-i hümayun kumandanı, 286.
 Salih Paşa, Ferik—Nâzır, 43, 48-9, 71-2, 77, 84, 98, 116, 145, 147, 252, 253-4, 264, 271-2, 278-280, 282, 285.
 Salih Paşa, Damad—Seryâver, 82, 92, 115, 117, 119, 130, 146.
 Saliha Sultan, Ahmed Zülkifl Paşa'nın zevcesi, 117.
 Sâlim Bey, Şûray-ı Devlet Mülkiye dairesi reisi, 154.
 Sâlim Bey, Karîn-i sâni, 263.
 Sami, Ferid Paşa zâde, 297.
 Sami Bey, Süleyman Paşa zâde, 66.
 Sami, Mirliya, 99.
 Sami Paşa, Zaptiye nâzırı, 24.
 Samih Rifat Bey, 91.
 Savof, Bulgar generali, 84, 122.
 Sazanof, Rus hariciye nâzırı, 97, 121.
 Selim Efendi, Şehzâde, 259.
 Selim I., Bk. Yavuz.
 Selim II., 125.
 Selim III., 60.
 Servet Seza Kadın, 290.
 Seyyid Abdülkadir Efendi, 214, 230.

Seyyid Mehmed Tevfik Efendi, Baruthâneler nâzırı—
Müellif Ali Fuad Bey'in ceddî, 60.
Sokul Mehmed Paşa, 61.

Steg, Bank-ı Osmanî müdürü, 236.
Sûzî Efendi, İmam, 144.
Süleyman Bostanî Efendi, Meb'us, 115, 130.

Süleyman Efendi, Şehzâde, 296.
Süleyman Paşa, Ferik, 99.
Süleyman Numan Paşa, Tabib, 150.

Süleyman-ı Kanunî, 61.
Süleyman Şefik Paşa, 254, 257, 258-260, 263, 265.

Süleyman Yazıcı, Mevlid-i Şerif nâzırı, 138.
Sünûsî, Şeyh, 160-161.

Ş

Şadan Bey, Hariciye Hukuk müşaviri, 83.

Şadiye Sultan, 202.

Şakir Paşa, Müşir—Harbiye nâzırı, 214, 220, 229, 230, 232.

Şemseddin Paşa, Evkaf nâzırı, 26.

Şeref Bey, Ticaret nâzırı, 141.

Şerif Paşa, Bk. Damad Mehmed Şerif Paşa, 73, 275-6.

Şerif Ali Haydar Bey, 90.

Şevket Bey, Miralay, 260-1.

Şevket Bey, Kâmil Paşa zâde, 270.

Şevket Turgut Paşa, Harbiye nâzırı, 201, 230, 232, 246, 249, 250.

Şevki Bey, Madrid sefiri, 127, 134, 136.

Şükrü Bey, Dahiliye mektubî-i sâbıkı—Maarif nâzırı, 91, 110, 137, 141.

Şükrü Efendi, Sudûrdan, 44.
Şükrü Efendi, Yakovalı Ali Efendi zâde, 167.

T

Tahsin Bey, Nakib ül-Eşraf, 160.

Tahsin Bey, Yâver, 112.

Tal'at Bey-Paşa, 24, 38, 41-2, 46, 49, 50, 52, 54-5, 88-91, 115-118, 121-3, 126, 128-9, 130, 132, 135, 137-8, 140-2, 145-6, 150, 152-5, 157, 161-5, 167, 171, 173, 175-6, 178, 197, 291, 294.

Talha Bey, Tevhid-i Efkâr gazetesini müdir-i mes'ulü, 244, 247.

Taube, 121.

Tavsend, İngiliz generali, 134, 168.

Tevfik Bey, Başmâbeynci, 59, 68, 70-1, 80, 86, 110, 113, 116, 123-5, 129, 130, 131, 133, 140, 144, 146, 150, 153-4, 162, 172, 292, 297.

Tevfik Bey, Jandarma kumandanı, 220.

Tevfik Bey, Matbuat müdürü, 14, 33.

Tevfik Bey, Divan-ı muhasebat reisi—Maliye nâzırı, 212, 214, 243, 245, 271, 280.

Tevfik Paşa, Sadr-ı âzam, 10, 18, 26, 30, 31-35, 31, 40, 43, 45-6, 56, 160, 164, 166-8, 173, 176, 178-182, 195-8, 200-2, 204-6, 212-3, 216, 232, 241-4, 246, 253-4, 265-7, 269, 371-2, 274, 276-9, 282, 284, 287.

Tevfik Paşa, Sadaret nüsteşar-ı sâbıkı—Orman ve Maadin ve Ziraat nâzırı—Şûray-ı Devlet reisi, 5, 7, 17.

Titoni, İtalyan nâzırı, 242.

Turhan Paşa, 5.
Tuşef, Bulgar murahhası, 122.

Yusuf Ziya Paşa, Maarif nâzırı, 200-1.

V

Vahîdeddin, Sultan, 85, 139, 144, 152-3, 155, 160-3, 166, 184, 195, 288, 295, 297, 298-299.
Vartakes Efendi, 50.
Vasfi Efendi, Nâzırlardan, 214, 228, 238-9, 249.
Vâsıf Bey, Kara—Meb'us, 281.
Vayt, İngiliz sefiri, 85.
Veber, Almanya Sefareti baştercümânı, 72.
Vehbi Efendi, meb'us, 281.
Veli Paşa, 99.
Wilson, Amerika reis-i cumhuru, 165.

Y

Yahya Reşid Efendi, Mısır kadısı, 24, 178.
Yâver Paşa, Ferik — Serkarın — Harbiye nâzırı, 66, 196, 200, 202, 219, 224, 238, 238, 241-2, 246, 286.
Yavuz Sultan Selim, 161, 289.
Yusuf Franko Paşa, 196, 201.
Yusuf İzzeddin Efendi, Veliahd, 80, 132-3.

Z

Zeki Paşa, Dördüncü Ordu Müşiri, 270.
Zeki Paşa, Ferik, 65.
Zekiye Sultan, 7.
Zeyni Efendi, 279.
Zihni Paşa, Âyandan, 32-3.
Ziya Bey, Defter-i Hakanî müdür-i umumîsi, 281.
Ziya Bey, Sadaret müsteşarı, nâzırı, 10, 21, 25-6, 28, 45, 48, 53-5, 77, 92.
Ziya Paşa, Erkân-ı Harbiye mir-livalarından—Nâfıa nâzırı, 119, 168-9.
Ziya Paşa, Maliye nâzırı, 18, 22, 24, 26, 56-8, 63, 77-9, 87, 91, 119, 179, 200, 267.
Ziyaeddin Efendi, Şehzâde, 90, 117, 290.
Ziyaeddin Efendi, Şeyh ul-İslâm, 24, 25, 27, 40.
Zühreb Bey, İstanbul meb'usu, 21.
Zülfü Bey, 207.
Zülkifl Paşa, Bk. Ahmed Zülkifl Paşa.

II. Yer, kavim ve devlet adları

A

Acıbadem, 36.
Adalar, 53.
Adana, 34, 40-1, 43, 47, 187.
Alasonya, 72.
Almanya ve Almanlar, 18,
41, 72, 122, 126, 128, 142, 144-5,
148, 162, 164-5.
Amasya, 272.
Ambarlı, 294.
Amerika, 241.
Anadolu, 96, 188, 192, 234, 235,
272-3, 281, 283-4.
Anafartalar, 131.
Ankara, 276.
Arablar ve Arabistan, 26,
68, 188.
Arnavutlar ve Arnavutluk,
56, 61, 67, 69, 97, 103, 106,
232, 258.
Arıburnu, 131.
Arzodası, Bab-ı âli'de, 10, 11,
25, 31, 62, 91, 137, 141, 167,
169, 180, 196, 213.
Asya, 109.
Avrupa, 56-7, 70, 93, 97, 104,
107, 127, 129, 132, 134, 138,
164, 179, 201, 249, 293, 299.
Avusturya ve Avusturya-
lılar, 13, 14, 108, 126, 144,
146-8, 164-5.
Ayasofya, 21, 29, 42, 143.
Ayaspaşa, 40.
Ayastafanos, 99.
Aydın, 19, 79, 226, 235.
Ayvalık, 235-6.

B

Babaeski, 119.

Bağdad, 19, 112, 133.
Bab-ı âli, Ekser sahifelerde.
Bab-ı Meşihat, 24, 41, 46.
Balkanlar, 65, 103-4, 107-8, 118.
Balmumcu köşkü, 288.
Berlin, 132.
Beşiktaş, 36, 63, 70, 133.
Beyazıt, 111-3.
Beylerbeyi, 78, 143.
Beyoğlu, 123, 246.
Binekteş, 3-5, 21, 30, 65, 89,
91.
Büyük kapı, 4.
Bodrum, 53.
Boğaziçi, 148.
Boğazlar, 15.
Bölâyır, 98.
Bosna, 13, 15, 47, 126, 192.
Bükreş, 202.
Büyük Ada, 11, 52, 64, 69.
Bulgaristan ve Bulgarlar,
13, 15-6, 47, 68, 70, 83-4, 94,
97, 102, 105, 118, 122, 159,
164.
Burdur, 192.
Bursa, 125, 251.

C

Cezayir, 106.
Cihan-nümâ köşkü, 246.

Ç

Çanakkale, 98, 130, 137, 188,
191.
Çatalca, 80-3, 87, 90, 95, 97,
98-9, 109-1, 104-5, 110.
Çengelköyü, 144, 150-2, 165,
178, 198.

Çerkesköy, 84.
 Çırağan, 78.
 Çin, 50.
 Çitköşkü, 219, 273.

D

Debre, 105.
 Dimetoka, 112.
 Divanyolu, 38, 143, 161.
 Dolmabahçe, 139, 153, 158, 198,
 219, 259.
 Draç, 105.

E

Edirne, 34, 84-5, 91, 96-7, 100,
 193, 105-9, 110-1, 114, 118-23,
 125, 141, 163, 249, 292.
 Edirnekapı, 137, 161.
 Enez, 84, 111.
 Erenköy, 77, 135, 269.
 Ermeniler, 247, 282.
 Erzurum, 248.
 Eskişehir, 130-1.
 Eyub, 92, 124, 151, 153, 160-1.

F

Fatih, 161.
 Fatih haziresi, 251.
 Feneryolu, 61, 73.
 Fındıklı, 125.
 Fransa ve Fransızlar, 123,
 126, 128, 165, 198, 202, 208,
 218, 241, 261, 276, 281.

G

Galata, 13.
 Gelibolu, 105, 131, 138.
 Girit, 106, 118.

H

Hadımköy, 81, 102.

Hersek, 13, 15, 47, 126, 192.

I

İhlamurkasrı, 288-9.
 Irak, 133.

İ

İngiltere ve İngilizler, 111,
 126, 128, 169, 20-8, 224, 226,
 230, 235-6, 241, 250, 255-6,
 281-2.
 İpek, 100.
 İran, 111, 236.
 İstanbul, 3, 7, 12-3, 16, 26-7,
 33-4, 36, 37, 40, 47, 52, 72,
 78, 79, 84, 92, 95, 99, 101,
 103, 122, 126, 130-2, 144, 148,
 161, 164, 172-4, 191, 201-2,
 230, 251, 260, 268, 273-4, 281.
 İşkodra, 96, 105, 110.
 İştîp, 104.
 İtalya ve İtalyanlar, 70, 108,
 208, 217, 221, 242.
 İzmir, 226-7, 229, 233, 237, 240,
 261.

K

Kadıköy, 37.
 Kalkandere, 104.
 Karaağaç, 79, 94, 121.
 Karadağ, 68-9, 105.
 Karesi, 285.
 Kastamonu, 27, 91, 262.
 Kestaneciler, 27, 91, 262.
 Kestaneciler kapısı, 113.
 Kırkkilise, 94, 100, 103.
 Komanova, 100, 103.
 Konya, 130, 235-6.
 Koska, 31, 73.
 Kudüs, 212.
 Kuruçeşme, 117.
 Kût ül-Amare, 133-4.
 Küçükköy, 99.

L

Lüleburgaz, 79, 94, 104.
Londra, 16, 84, 105, 111, 169.

M

Macaristan, 126, 146, 148.
Maçka, 78, 219.
Makedonya, 96-7, 103, 106, 118.
Malatra, 106.
Malatya, 237.
Maltepe, 64.
Malta, 134, 247, 276, 281.
Manastır, 96, 100, 104.
Manisa, 234-6.
Maslak, 92.
Menteşe, 226-7.
Mısır, 26, 35, 92-3.
Midye, 84, 105, 111.
Mondros, 168, 171.

N

Nisbetiye köşkü, 295.
Nişantaşı, 26, 77-8, 246.
Nuruosmaniye, 92.

O

Ortakapı, Topkapı Sarayında, 151.
Ortaköy, 191-2.

P

Paris, 96-7, 226, 251.
Petersburg, 14, 16, 97, 121.
Pirzren, 100.
Plevne, 104.
Preveze, 100.

R

Roma, 18.
Romanya, 14, 118-9.

Rumeli, 83, 94, 103-4, 111, 118, 125, 138, 247, 282.

Rusya, 15, 43, 55, 111, 128, 191.

S

Sarayburnu, 50, 126, 152.
Sarayı, Edirne'de, 121.
Selânik, 7, 26, 33-5, 40, 63, 72, 78-9, 85, 96, 100, 104, 294.
Seyidler, 95.
Sırbistan, 14, 70, 94.
Sigetvar, 61.
Sinop, 115, 247.
Sirkeci, 25, 30-1, 38, 119, 136, 148, 151, 158, 164, 180.
Sultanahmed meydanı, 233.
Sultan Mahmud türbesi, 8, 133.
Sultan Selim câmii, Edirne'de, 119, 121.
Sultan Selim semti, İstanbul'da, 161.
Suriye, 165.
Sofya, 33, 164.
Söğütlü, 160.

Ş

Şazeli dergâhı, 216.
Şehzâdebaşı, 232.
Şişli, 194.

T

Terkos, 101.
Teşvîkiye câmii, 295.
Tophâne, 38.
Topkapı Sarayı, 55, 62, 70, 133, 134, 136, 143, 148, 152-3, 161, 199.
Tortum, 248.
Trablusgarp, 53.
Trabzon, 6, 244.
Türkler ve Türkiye, 121, 255-6, 276, 297.

U

Urla, 192.

Uşı, 70.

Ü

Üsküdar, 36, 37.

Üsküp, 100.

V

Vaniköy, 165.

Vardar, 100.

Vefa, 162.

Viyana, 175.

Vize, 79, 94-5.

Y

Yafa, 212.

Yahniler, 65.

Yakacık, 64.

Yanya, 19, 96, 105, 110.

Yenikapı, 137.

Yeniköy, 127, 129.

Yıldız Sarayı ve semti, 40,
51, 59, 61, 71, 201, 203, 207,
216, 232, 246, 292.

Yozgat, 220.

Yunanistan ve Yunanlılar,
14, 50, 70, 79, 94, 105, 226-8,
234-7, 261, 282.**Z**

Zincirlikuyu, 133.

Zivin, 65.

Zonguldak, 187.

D Ü Z E L T M E L E R

Yanlarına yıldız işareti konmuş olan yanlışlar, müellifin el yazısı defterinde, her hangi bir dalgınlık eseri olarak kalmıştır. Bunları mümkün olduğu kadar burada düzeltmeğe çalıştık.

Sayfa	Satır	Yanlış	Doğru
*7	3	İsmail Paşa	Kâmil Paşa
11	7	hakkımda	hakkında
29	5	pevrev	peyrev
31	7	bir vürûdumuzda	vürûdumuzda, bir
*33	4	istfızah	istîzan
35	31	istikbalini	istiklâlîni
36	34	Ateş Ahmed Paşa	Ateş Mehmed Paşa
48	7	uyarsa	uyursa
53	1	şanlarının	nişanlarının
*56	19	Ahmed Muhtar Paşa	Mahmud Muhtar Paşa
*64	6	Harbiye	Adliye
64	9	eylemek	eylememek
69	12	tededdül	tebeddül
76	26	ba'dettatbik	ba'd et-takbîl
85	7	müştehit	müştehir
106	29	hıddudumuzdan	hukukumuzdan
*112	3	gördüğünüz	görürdünüz
117	23	Zülkefil	Zülkifl
125	6	memur'ın	memuriyet
138	35	ikbali	ikmal-i
*141	14	nezâret	vezâret
141	19	Halid Bey	Halil Bey
149	12	ve sonra	sonra
150	16	dedi	derdi
154	37	ve	ve o
158	12	bittakdim	bi't-takbîl
160	25	elebi Çefendi	Çelebi efendi
*160	29	Hüsnü Bey	Lütfi Bey
161	36	oradan	orada

169	33	nâzır-ı sâbık	nâzır
177	29	Bey emretti	Bey'e emrettim.
183	3-4	irade-i seniyye ile lâyihası yazılması	irade-i seniyye lâyihası yazmamı
185	21	toplatılması	toplatılmaması
188	29	vilâyeti	vilâyâtı
194	17	suratlarında	kulaklarımda
207	3	seyyama	siyyemâ
213	24\	eylediğimiz	eylediğiniz
231	29\		
234	2	hü-i karfısnne	hüsn-i karfne
*234	6	1331	1335
236	27	tevdîe	tevdî ve
237	7	naklettiğimiz	naklettiğiniz
241	19	meclis-i	mecâlis-i
241	27	tertibi	terkibi
244	28	Paşaların	Paşa'nın
248	15	bir bir	bir
250	12	istifalarına	istifalarının kabûlüne
257	18	îtasının	îtasına
* 257	21-23	"Fahrî . . . etti," cümlesi	mükerrerdir.
270	2	buldukları	bulundukları